

પ્રેમલક્ષ્મિ ક અન્થમાળા
કવિશ્વર દલપતરામ
માર્ગ ૩ જે, સન્ધ્યાની મધુરપ

સંસ્કૃત સંપાદન: ડૉ. જી. જી. જી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગજગતી વાર્તાગણ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૨૫૮૨ કિમન ૪૦૦

ગ્રંથનામ દાનવ રાજ

વર્ગાંક ૬-૬૫

પ્રમલિક્ત-ગ્રન્થમાળા
કવિશ્વર દલપતરામ

ભાગ ૩ બે, સન્ધ્યાની મધુરપ
(ઈ. સ. ૧૮૮૦ થી ઈ. સ. ૧૮૯૮)
નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

પારાશર્ય વચ્ચ: સરોજમમલમ્

વિ. સં. ૧૯૯૭

ઈ. સ. ૧૯૪૧

કીર્તિત ચાર રૂપિયા

કર્તાને માટે રજીસ્ટર્ડ

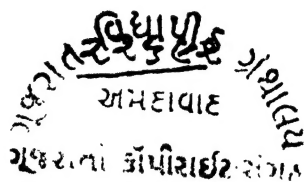
પ્રકાશક : ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ,

એલિસ બ્રીજ, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧લી

૧૯૪૧

પ્રત ૧૨૫૦

૧૯૨૭ની સાલ પછી પ્રેમભક્તિ-ગ્રંથમાળાના પ્રત્યેક ગ્રંથની પ્રત્યેક નકલ ઉપર કર્તાની ટૂંકી સહી હોય છે.

મુદ્રક અને મુદ્રણસ્થાન

મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલે, ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં,

છાપ્યું. પાંચકુવા દરવાજા બહાર—અમદાવાદ.

કવિશ્વર દસપતરામ

ભાગ ૩ બે, સન્ધ્યાની મધુરપ
(ઈ. સ. ૧૮૮૦ થી ઈ. સ. ૧૮૯૮)

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	પાનું ૯
પ્રકરણ ૧મું, વાનપ્રસ્થપ્રવેશ	૪૧
પ્રકરણ ૨મું, ગરબીભટ્ટની ગરબીઓ	૬૬
પ્રકરણ ૩મું, ભાષાકવિતા	૧૦૭
પ્રકરણ ૪થું, દલપતમહોત્સવ	૧૨૬
પ્રકરણ ૫મું, સંપ્રદાયનાં ઋણ	૧૭૧
પ્રકરણ ૬ઠું, { છેલ્લી મુસાફરીઓ અને આયુષ્યસંગાથીઓની વિદાય	૨૧૧
પ્રકરણ ૭મું, સંસારવાડીમાં	૨૪૫
પ્રકરણ ૮મું, છેલ્લા ઝબકારા	૨૭૫
પ્રકરણ ૯મું, બાણશય્યા	૩૧૩
પ્રકરણ ૧૦મું, ઘંટા વાગી	૩૪૩
ઉપસંહાર; મૈકે પલટાયો	૩૬૭
સાલવારી	૩૬૬-૪૦૩

૬૧, કુરુક્ષેત્ર, અષ્ટમ કાંડ, માયાવી સન્ધ્યા	૧૯૩૯
૬૨, મહેરામણનાં મોતી	૧૯૩૯
૬૩, કુરુક્ષેત્ર, તૃતીય કાંડ, નિર્ધાર	૧૯૪૦
૬૪, કુરુક્ષેત્ર, સપ્તમ કાંડ, ચક્રવ્યૂહ	૧૯૪૦
૬૫, કવીશ્વર દલપતરામ, ભાગ ૨ જો, ઉત્તરાર્ધ	૧૯૪૦
૬૬, કૃષ્ણાવતી	૧૯૪૦
૬૭, સોહાગણ	૧૯૪૦
૬૮, કુરુક્ષેત્ર, છઠ્ઠો કાંડ, આયુષ્યનાં દાન	૧૯૪૦
૬૯, કુરુક્ષેત્ર, નવમો કાંડ, સહોદરનાં બાણ	૧૯૪૦
૭૦, કુરુક્ષેત્ર, સમન્તપાંચક અને મહાપ્રસ્થાન	૧૯૪૦
૭૧, કુરુક્ષેત્ર, અર્પણ અને પ્રસ્તાવના	૧૯૪૦
૭૨, કવીશ્વર દલપતરામ, ભાગ ૩ જો	૧૯૪૧

હવે પછી છપાશે

વિચારણા, ભાગ ૧ લો	ગીતમંજરી, ભાગ ૨ જો
વિચારણા, ભાગ ૨ જો	કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૪ થો
ધર્મમન્થન, ભાગ ૧ લો	નવાં ઉપનિષદો
ધર્મમન્થન, ભાગ ૨ જો	શ્રી હર્ષ

૪૧, સંઘમિત્રા	૧૯૩૧
૪૨, પ્રસ્તાવમાળા	૧૯૩૨
૪૩, ઈન્દુકુમાર, અંક ૩ નો	૧૯૩૨
૪૪, કવીશ્વર દલપતરામ, ભાગ ૧ લો	૧૯૩૩
૪૫, ઓળ અને અગર	૧૯૩૩
૪૬, જગત્કાદમ્બરીઓમાં સરસ્વતીચન્દ્ર	૧૯૩૩
૪૭, આપણાં સાક્ષરરત્નો, ભાગ ૧ લો	૧૯૩૪
૪૮, કવીશ્વર દલપતરામ, ભાગ ૨ નો, પૂર્વાર્ધ	૧૯૩૪
૪૯, આપણાં સાક્ષરરત્નો, ભાગ ૨ નો	૧૯૩૫
૫૦, ગોપિકા	૧૯૩૫
૫૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૩ નો	૧૯૩૫
૫૨, ગુરુદક્ષિણા	૧૯૩૫
૫૩, પુણ્યકન્થા	૧૯૩૭
૫૪, રત્નાતિકાપર્વની શિક્ષાવલ્લી	૧૯૩૭
૫૫, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૩ નો	૧૯૩૭
૫૬, મણિમહોત્સવના સાહિત્યખેત્ર, ભાગ ૧ લો	૧૯૩૭
૫૭, મણિમહોત્સવના સાહિત્યખેત્ર, ભાગ ૨ નો	૧૯૩૭
૫૮, સારથી	૧૯૩૮
૫૯, લોલીંગરાજ	૧૯૩૯
૬૦, મુંબઈમાંનો મહોત્સવ	૧૯૩૯

૨૧, ઉદ્ધોધન (૨જ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૨, અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ (૨જ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૩, સંસારમન્યન (૨જ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૪, વિશ્વગીતા (૨જ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૫, ઈન્દુકુમાર, અંક ૨ ને (૨જ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૬, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૨ ને (૨જ આવૃત્તિ)	૧૯૨૮
૨૭, ગીતમંજરી	૧૯૨૮
૨૮, જહાંગીર-નૂરજહાંન (૨જ આવૃત્તિ)	૧૯૨૮
૨૯, કુરુક્ષેત્ર, ચતુર્થ કાંડ, યોધપર્વણી	૧૯૨૮
૩૦, કુરુક્ષેત્ર, પંચમ કાંડ, પ્રતિજ્ઞાદન્દ	૧૯૨૮
૩૧, કુરુક્ષેત્ર, એકાદશ કાંડ, શરશય્યા	૧૯૨૯
૩૨, કુરુક્ષેત્ર, દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિર્ધોષ	૧૯૩૦
૩૩, શાહાનશાહ અકબરશાહ	૧૯૩૦
૩૪, પાંખડીઓ	૧૯૩૦
૩૫, કુરુક્ષેત્ર, દશમ કાંડ, કાળનો ડંકો	૧૯૩૦
૩૬, સંબોધન	૧૯૩૦
૩૭, દામ્પત્યરતોત્રા	૧૯૩૧
૩૮, શિક્ષાપત્રી, સમશ્લોકી	૧૯૩૧
૩૯, બાળકાવ્યો	૧૯૩૧
૪૦, ઉપનિષદપંચક	૧૯૩૧

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩
૨, રાગસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ (૩જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩--૦૫-૧૧
૩, વસન્તોત્સવ (૪થી આવૃત્તિ)	૧૯૦૫
૪, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ નો (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૮
૫, ઈન્દુકુમાર, અંક ૧ લો (૩જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૯
૬, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૧ લો (૭મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૭, ભગવદ્ગીતા, સમશ્લોકી (૩જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૮, જયા-જયન્ત (૫મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૪
૯, મેઘદૂત, સમશ્લોકી (૩જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૭
૧૦, ઉપા (૫મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૮
૧૧, ચિત્રદર્શનો	૧૯૨૧
૧૨, રાગર્ષિ ભરત (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૩, પ્રેમકુંજ (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૪, પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૪
૧૫, સાહિત્યમન્થન	૧૯૨૪
૧૬, વૈષ્ણવી ષોડશ ગ્રન્થો, સમશ્લોકી (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૫
૧૭, અમર પન્થનો યાત્રાળુ (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૫
૧૮, શકુન્તલાનું સંભારણું (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
૧૯, કુરુક્ષેત્ર, પ્રથમ કાંડ, યુગપલટો (૩જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
૨૦, કુરુક્ષેત્ર, દ્વાદશ કાંડ, મહાસુદર્શન (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭

પ્રસ્તાવના

‘સુધારાના વિષયમાં કવિતા કરવાનું પહેલું માન હલપતરામભાઈને છે. એઓ અસલી ઢબની કવિતા કરનારાઓમાં છેલ્લા અને નવી ઢબની કવિતા કરનારાઓમાં પહેલ્લા છે.’

નર્મદ, ૧૮૫૬, આત્મકથા

‘૧૮૫૫ના અડોળરના બુદ્ધિપ્રકાશથી માલમ પડ્યું કે કવિતા બનાવવાના શાસ્ત્રને પિંગળગ્રાસ કહે છે.’

નર્મદ, આત્મકથા

‘(નર્મદ) કવિ (૧૮૫૧માં) સૂરત આવ્યા એ અરસામાં હલપતરામ ફારબસ સાહેબ સાથે સૂરત ગયા હતા, ને પોતાની ઉગતી કવિતા વાંચી નવી કેળવણી પામેલાને પહેલવહેલો જ ગુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ લગાડતા હતા.’

નવલરામ, ૧૮૮૭, નર્મદજીવનકથા

‘આપણા નવીન કાવ્યસાહિત્યની જે સરિતા છેલ્લાં પચ્ચાસ વર્ષથી વધારે સરળ મધુર ગમ્ભીર અને વિશાળ થતી આવે છે તે પ્રથમ કવિ હલપતરામ દ્વારા શરૂ થઈ હતી.’

કાન્ત, ૧૯૦૫, પહેલી સાહિત્ય

પરિષદમાંનું કાન્તનું વ્યાખ્યાન, આપણું

નવીન કાવ્યસાહિત્ય

ઈતિહાસની સાક્ષી એ છે. ૧૮૫૬માં નર્મદ કહે છે, ૧૮૮૭માં નર્મદમિત્ર નવલ કહે છે, ૧૯૦૫માં કાન્ત કહે છે કે આપણા નવયુગના આદિ કવિ કવીશ્વર હલપતરામ છે.

‘ નવી દબની કવિતા કરનારાઓમાં ’ કવીન્ધર પહેલા છે; ‘ સુધારાના ’ આદ્ય દ્રષ્ટા છે; સ્વયં નર્મદનગરીમાં ‘ નવી કેળવણી પામેલાને પહેલવહેલો જ ગુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ ’ અખાડનાર છે; ‘ આપણા નવીન કાવ્યસાહિત્યની સરિતા.....પ્રથમ કવિ દલપતરામ દ્વારા શરૂ થઈ હતી. ’ સાચાખોલો નર્મદ તો કબૂલે છે કે પિંગળશાસ્ત્ર શબ્દ જ એ કવિવરને બુદ્ધિપ્રકાશ દ્વારા કવીન્ધર દલપતરામે શીખવ્યો.

ગુજરાતનાં ધન્ય ભાગ્ય કે નવયુગના આદ્ય દ્રષ્ટા અને આદિ કવિ લેખે સો ટચના સોના સમો, વર્તમાન કાળના બ્રહ્મર્ષિ જેવો, ધીર, ગમ્ભીર, પ્રજાપુરોહિત દલપત મળ્યો. ગુજરાત ગુણગોરવી થયું.

ઈતિહાસના અક્ષરો તેજસ્વી છે, સરસ્વતીપુત્રોના ખોલ ૧૮૫૯થી ૧૯૦૫-અધીં સદીભરના સર્વસંભળાતા છે.

વાંચનાર! આ ત્રીજા ભાગમાં દલપતજીવનકથા પૂરી થાય છે, ને ૧૯મી સદી ચે પૂરી થાય છે. દલપતજીવનકથા એટલે દલપતઆયુષ્યને ઝરૂખેથી કીધેલું ૧૯મી સદીનું ગુજરાતદર્શન.

ગુજરાતનાં વન ને સાગર, ગિરિવરો ને સરોવરો, અને સરસ્વતીથી તાપી પર્યંતના સરિતાઘાટ દલપતરામે દીઠા હતા ને ગળવ્યા હતા. ગુજરાતની કેા કુંજ એ કાવ્ય-ભોરલાને અબાણી ન હતી, ગુજરાતની કેા કુંજને એ કાવ્યભોરલો અબાણ્યો ન હતો.

આપણા ખેસતા નવયુગના એ વાદમીઠિ.

અને વાંચક! દલપતજીવનકથાના સહવાર મધ્યાહ્ન

ને સ્હાંજ સમા ત્રણે ભાગ વાંચીવિચારી રહ્યે અત્થહારે
ત્હમને સહજ પ્રશ્ન થતો હશે કે દલપતજીવનમાંનાં ચિર-
જીવ સનાતન ને કાલાતીત મહત્ત્વો ક્યાં ક્યાં! કાવ્ય-
દેવીના એ આંખાનાં પલ્લવ મ્હોર ફળ-સહુમાંનો સર્વવ્યાપી
રસ ક્રિયો ?

પ્રથમ પહેલો ઇતિહાસખોલ એ છે કે કવીશ્વર

‘આદ્ય દ્રષ્ટા આ યુગના’

હતા. આપણા નવયુગની પ્રભાતકેકાવલિ ગાતા હતા. નર્મદ
કહે છે કે ‘સુધારાની કવિતા કરવાનું પહેલું માન દલપ-
તરામભાઈને છે.’ ગુજરાદેશે નવયુગનાં પ્રભાતચોઘડિયાં
દલપતરામે વગાડ્યાં. કવીશ્વરે પ્રથમ કાવ્યોચ્ચાર કીધો કે
દેશમાં નવો દિવસ ઉગે છે, નવઅજવાળાં પ્રગટે છે; ઝીલો.
અકલકૃત યૂરોપી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ સમો ગુજરા સંસ્કૃ-
તિનો ઇતિહાસ લખાશે ત્થહારે આજના નવયુગના પ્રકરણને
મથાળે એ સત્યવદ્તા દલપતપ્રતિસ્પર્ધીના ઇતિહાસખોલ
કુંકુમલિપિમાં આલેખાશે કે નવયુગના ને નવસુધારાના
આદિ કવિ દલપતરામ છે. નવયુગના એ વાલ્મીકિએ ખેસતા
નવયુગને ઓળખ્યો અને ઓળખાવ્યો.

દલપતજીવનકથાનું ખીન્નું મહત્ત્વ એ છે કે નવયુ-
ગના ને નવસંસ્કૃતિના માત્ર આદિ કવિ જ નહિ; પણ સ્ત્રી
પુરુષ ને ખાલખાલિકા, રાય રંક ને ધનાઢય શ્રેષ્ઠિજનો,
હિન્દુ મુસલમાન પારસી ખ્રીસ્તી, અધિકારીવર્ગ પ્રજાજનો
દરબારો ને સરકાર: સમગ્ર ગુજરાતના દલપતરામ સર્વ-
માન્ય કવીશ્વર હતા. ગુજરાતનું સ્ત્રીમંડળ હાંશે હાંશે

ત્યારે દલપતગરબીઓ ગાતું, પુરુષમંડળ દલપતકાવ્યભાષણો માંભજવાને ટોળે મળતું, લાફો બાળબાળાઓ અધીં સદીભર દલપતકવિતા ભણતાં ને ગાતાં. રાજવીઓ કવીશ્વરને વર્ષાસનેા આપતા, રંકો પૂજ્યભાવે કવિદર્શને જતા, ધનાઢ્યો હવેલીએ નહોતરતા-કાવ્યપ્રકાશનપ્રસંગે ધનસહાયતા કરતા. અમલદારવર્ગ બહુમાને બોલાવતો, પ્રબળનો હેયે પધરાવતા, સરકાર ‘કવિને નવી પાઘશાલો’ અને ઇલકાબ નિવાજતી. હિન્દુઓ કવીશ્વરને પ્રબળપુરોહિત માનતા, પારસીઓ દેશહિતચિન્તક કહેતા, ઇસ્લામીઓ દલપતકવિતાને તાવીજ લેખતા, ખ્રીસ્તીઓ-ફારબસ હોપ કરતિસ ટેલર-નિજગુરુ અને લોકગુરુ ગણતા. પૂર્વે કે પછી દલપતરામ જેવા અખિલ દેશસન્માન્ય ચક્રવર્તી ગુર્જરકવીશ્વર ક્રિયા ક્રિયા થયા છે?

અને દલપતકવિતા દેશભરમાં એવી સર્વસન્માન્ય હતી તહેનાં પ્રધાન કારણો છે બે. એક તો; કવીશ્વર સદા લોકપ્રશ્નો નિજ કવિતામાં ગાતા. અને બીજું; કવીશ્વર, સંસ્કૃત ભાષાના ભક્ત હતા છતાં, સદા સરળ અને સર્વગમ્ય લોકભાષામાં લખતા.

ઉપરાન્ત દલપતકવિતામાં દિવાળીપૂજનમાંની શેરડીના સમો માધુર્યરસ હતો અને બેસતા વર્ષના અન્નકૂટ સમો દેવપ્રસાદ હતો.

આજે, ૧૯૩૮માં, દલપતકવિતાના એ કાવ્યગુણો ને સાહિત્યઆદર્શો સાહિત્યદેશે પાછા સન્માનાતા થયા છે.

૧૮૪૭માં In Memorium-મિત્રવિરહ છપાયો ત્યહા-
રથી તે ૧૮૬૨માં કાળજોજો પોઢયા એ અધીં સદીબર
કવિવર ટેનીસનનું ઇંગ્લાંડને લોકહૈયે જે ચક્રવર્તી કવિપદ
હતું તે એ જ યુગમાં ગુજરાતે દલપતરામનું કવીશ્વર-
પદ હતું.

ગુજર મહાપ્રબને ઉદ્દ્યોષતા કવીશ્વરે ગુજરાતના
ચોખૂટ જોયા હતા. ગુજરાતના ભૂગોળ ને ઇતિહાસ ગ્રન્થોમાં
ભણ્યા હતા ને આંખે દીઠા હતા. ઘરખૂણિયા, ચણદીઠને
ઓષધિ આપનારા, આરામખુરશીવાસી કે ભાષણિયા દેશ-
સુધારક કે લોકહિતચિન્તક દલપતરામ ન હતા. કવીશ્વર
ગુજરદેશના મહાસુસાહર હતા. પાંચેક વર્ષની વયે બહુ-
ચરાણએ બાળમોવાળા ઉતરાવ્યા અને વતનનાં રાજમાતાના
લોકસંઘમાં આંખા આરાસૂરીએ જઈ આવ્યા ત્યહારથી તે
પંચોતેરમે વર્ષે વડતાલનો ગોમતીઆરો આખરને છોડયો
અને અમદાવાદથી યોજનવા, સાબરને રહામે પાર, કૂહા
ને કોટેશ્વરના ઘાટ ઉતરી આવી પગ વાળ્યો ત્યહાં સૂધીનાં
૭૦ વર્ષોમાં, બાળક માતાનો જોજો ખૂદે એમ, ગુજરીના
એ લાડીલાકોડીલા સપૂતે ગુજરદેશનો જોજો ખૂંધો છે.
સરસ્વતીનો એ હંસલો ગુજરાતભરમાં ને મુંબઈના સાગ-
રતીરે વાડીઓમાં રમતો, મોતી ચરતો, કલલોલતો.

અને પૂર્વે કે પછી ગુજરાતનાં ખંડેરો ને સ્મશાનો
ઢૂંઢનાર એવા ઇતિહાસસંશોધક કોણ થયા ? ૧૮૬૫ના
ઓગસ્ટ અધવચાળ, કારખસજીવનની છેલ્લી વરષોમાં,
દલપતકારખસના આ ભવમાંના છેલ્લવેલ્લા સમાગમપ્રસંગે

ફારબસે કવીશ્વરને આપેલી છેલ્લી ભેટ, ગુરુદીધી જ્ઞાનલક્ષ્મી પાછી વાળતો હોય એમ આયુષ્યને ઉમરેથી આપેલા દલપતરાસમાળાના ચોપડા પરચાસસાઠેક વર્ષે હમણાં હમણાં મુંબઈ ફારબસસલાએ અધૂરાપધૂરા પણ છપાવ્યા છે. એ અધૂકડા અક્ષરો ચે આજ બોલે છે—ને સદાકાળ બોલશે—કે ગુર્જરઘ્નિહાસસંશોધનને અર્થે અને ગુજરાતનો ભૂતકાળ વર્તમાનમાં ખડો કરવાને કાજે કવીશ્વર કચ્હાં કચ્હાં અને કેટકેટલું ધૂમ્યા હતા. ગુર્જરઘ્નિહાસના દલપતરામ અજોડ સંશોધક હતા.

અને દલપતકાવ્ય ફોહનના ગ્રન્થો ઉચ્ચરે છે કે એ મહાન ઇતિહાસસંશોધકે જૂનું ગુજરાત સજીવન કીધું તેમ એ મહાન કાવ્યસંશોધકે આપણા પ્રાચીન કવિવરોને પણ સજીવન કીધા છે. ગુજરાતનાં પ્રાચીનઅર્વાચીન કાવ્યશિખિરોનાં પ્રથમ દર્શન ગુજરાતને આ નવયુગમાં દલપતરામે કરાવ્યાં છે.

કવીશ્વર આપણા ભૂતકાળનાં સ્મશાનો ફૂંદતા અને અપૂજ્ય પડેલા ભસ્મઢગલાઓને અમી છાંટી સચેત કરી પૂજાવતા.

અને આયુષ્યનો સાતમો દાયકો ચહી ઉતર્યો પછી પણ કવીશ્વર બન્ધિયાર કે જળકુંડ સમા ન હતા, મહાનદ સમા ખુલ્લા ઉદાર આત્માના પ્રગતિશાળી મહાપુરુષ હતા. ત્યહારની નવજન્મેલી ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ અને તેની પુત્રી સમી પ્રોવિન્શિયલ કોનફરન્સને પડખે કવીશ્વર ઉભતા, દાદાભાઈના પાર્લમેન્ટવિજયનાં ગીત ગાતા, હિન્દને

(Local Self-Government) સ્થાનિક સ્વરાજ બક્ષી જનાર રીપન મહારાજનાં યશોગાન ઉચ્ચરતા. હુન્નરઉદ્યોગ સંસાર-સુધારે। વિદ્યાવૃદ્ધિ રાજકારણ-સમસ્ત સંસ્કૃતિના કવીશ્વર નવયુગના સર્વસંચારી કવિ હતા.

દલપતઆત્માને સંયમની પાળો હતી, પ્રગતિની પાળો ન હતી.

અને સ્વદેશપ્રેમનાં પ્રથમ કાવ્યો રચી ગાઈ, આજે બહુ આદર પામતા સ્વદેશવાત્સલ્યના એકાદશમા રસનાં ઝરણાં, હુન્નરખાનની ચહાઈનું કાવ્ય લખ્યું ત્યારથી, ૧૮૫૧થી, આપણા કવિતાદેશે એ કવીશ્વરે પ્રગટાવ્યાં ને પ્રવર્તાવ્યાં છે. Industrialism ત્યારે યૂરોપમાં ચે નવજન્મેલો છોડ હતો. દલપત કવિવરની કાન્તદર્શી દૃષ્ટિએ ભારતવર્ષને જીતવા આવન્તાં એનાં પૂરને પેખ્યાં, અને ચોયાંસી બન્દરના વાવટા એકદા જ્યાં ઉડતા તે સૂરત શહેરના ચોકમાં કાવ્યરણ્યશીંગડું વગાડીને કવીશ્વરે દેશજનને ચેતવણી ઉચ્ચારી. દલપતવિરોધીઓ પણ એ કાવ્યમાં દલપત ઋષિવરની આર્ષ દૃષ્ટિ દેખે છે. નવયુગમાં જન્મેલી આપણી નવરાષ્ટ્રીયતાના પ્રથમ કવીશ્વર પણ દલપતરામ.

દલપતજીવનનો ને દલપતકવનનો મહામન્ત્ર સમન્વયનો હતો. ઘડીકનાં ચહાડ્યાં પૂર કરે છે તેમ બન્ને તટની લેખડોનું ભંગાણ નહિ, પણ પૂલની પેઠે નિરનિરાળી સંસ્કૃતિઓના કાંઠાઓનો સમન્વય એ દલપતખોલ હતો. દલપત-અન્તર્યક્ષુઓએ હીડું કે પૂર્વપશ્ચિમના પાણીને મળવાના

સંગમકાળનો દૈવયોગ આવ્યો છે. કવીશ્વરે ત્યાં સંગમઘાટ બાંધ્યો, નવયુગનું ત્યાં તીર્થ માંડ્યું, અને પોતાની ચે અક્ષરદ્વહેરી કાળે એ સંગમઘાટે સ્થાપી. ઉચ્છેદન નહિ, સમન્વય કવીશ્વરનો હુંદુભિખોલ હતો.

આપણા પરમ ઇતિહાસઆલેખક, ‘ગુજરાતના ટોડ’ કારખસ સમાના યે ઇતિહાસગુરુ, અને રાસાઓના સંશોધક ને મહાઅભ્યાસી કવીશ્વર વડા Sociologist-સંસારશાસ્ત્રી હતા ને ઇતિહાસમંત્રો ઉચ્ચરતા. સંસારશાસ્ત્રી દલપતરામના ત્રણ પ્રધાન યુગમંત્રો હતા: Modernize; Evolution; Preserve the Values of History. કવીશ્વર કહેતા કે ઇતિહાસનાં ઝવેરાતનાં જતન કરજો; તેથી, બીજું ત્રણ બૂટ્ટી જઈને, કેટલાક એમને સંરક્ષણવાદી કહે છે. જનામાંનું સાઈ સાઈ જતન કરીને બાળવવાનું છે એ ઇતિહાસઅભ્યાસી કોનો ઉચ્ચાર ન હોય? દલપતરામ સારાના સંરક્ષણવાદી હતા. કવીશ્વરનો બીજો કાવ્યખોલ હતો કે Modernize યુગને આળખો. મંડળીસિંહને જગાડો; યન્ત્રખાનને પડડી આણો; વજીરાજને સેનાપતિપદે સ્થાપો; હબરો હુત્રન હલાવો; નવવિદ્યા લણો; વહેમભૂતાવળને વિસર્જન કરો; ચીનવિદ્યાવતતા ટાળા નાગ સમા સાગર-માર્ગનું નેતરૂં કરો, જહાજનો સ્વયો કરો, સાગરમન્યન માંડો; અને એમ પ્રાચીનતાને આરેથઃ અર્વાચીનતાને આરે આવો. અને ત્રીજો દલપતખોલ હતો Evolution, not Revolution: ક્રાન્તિ નહિ, ઉત્ક્રાન્તિવાદ; ઉચ્છેદન નહિ, સુધારો; યા હોમ નહિ, દૃષ્ટિપૂર્ત ને મનઃપૂર્ત-પ્રારે ધીરે. કાળપ્રવાહમાં વહેતી માનવજાતનો, પૃથ્વિવાસિની વ્યવસ્થિત

માનવસમાજનો, સંસારશાસ્ત્રનો, ઇતિહાસોનાં વહેણનો, Social Evolution—સંસારઉત્ક્રાન્તિનો ચક્રવર્તી મહામિ-
દ્ધાન્ત પ્રીછનાર પારખનાર અને ઉચ્ચરનાર કવીશ્વર દલપત-
રામ હતા. ડાવિને વિશ્વઉત્ક્રાન્તિવાદ છપાવ્યો એ ૪ સાલમાં
ગીતાલાખ્યા લોકસંગ્રહના ઉપાસક ને પૂજક ગુર્જરકવી-
શ્વરે સંસારઉત્ક્રાન્તિવાદનું ગીત છપાવ્યું.

ગુજરાતદીધા એ હતા દલપતસન્દેશ.

કલાને ખાતર કલાકાર નહિ; દલપતરામ સન્દેશવાહક
કવીશ્વર હતા. કવિતા માત્ર રસગી રમત કે કલાનો ખેલ
નથી, પણ લોકોદ્ધારનું પરમ સાધન ને સિદ્ધિ છે એમ
કવીશ્વર માનતા અને એ દર્શનને અનુવર્તતા. Art for Art's
sake એ દલપતકાવ્યસૂત્ર ન હતું; દેશોદ્ધાર ને પ્રજાકલ્યા-
ણને કાળે કવિતા એ દલપતકાવ્યમન્ત્ર હતો.

દેશી મિત્રો ! હુઃખ સરવ ટાળો રે આપણા દેશનું
એ 'પરનો દલપતકાવ્યટહુકાર; અને

એક મંડળી એવી સ્થાપો, જ્યાં સૌને ઉદ્યોગ મળે
એ 'દેશનો દલપતકાવ્યટહુકાર. એ બન્નેયમાંની કાવ્યપ્રેરણા
સર્વકલ્યાણની—ગીતાઉદ્દગાયેલા લોકસંગ્રહની છે.

જીવનની અધીં સદીબર કવીશ્વરે લોકસંગ્રહનાં ગીત
ગાયાં છે.

૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં, ૧૮૫૯થી ૧૯૦૭ સૂધીની
ગુજરાતની ચારપાંચેક બાળપેઢીઓનાં ઘડનારાં દલપતરામ
ને દલપતકવિતા હતાં. ચોખ્ખા ગુજરાતમાં ને મુંબઈમાં,
ગામડે ગામડે ને શહેરે શહેરે, વર્ષોવર્ષ શાળાઓમાં લાકખો

બાળબાળાઓ દલપતકવિતા ગાતાં ને ગોખતાં, માના દૂધ સમી એ પથ્ય પોષક ને મીઠડી કવિતા પીપીને ઉછરતાં, બાળકનાં મનુષ્ય થતાં. યુગદ્રષ્ટા માત્ર નહિ; કવીશ્વર યુગ-સ્રષ્ટા હતા.

પ્રાચીન કાળમાં પ્રેમાનન્દ ને સામળ અને અર્વાચીન કાળમાં મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી અને સાધુપુરુષ પઢિયારજી સમા દલપતરામ આતમરંગે ગુજરાતી હતા. નવયુગની એ ત્રિપુટિને ઇંગ્રેજી ભાષાના મૂળાક્ષરો યે આવડતા નહિ. એ સહુ આર્યસંસ્કારનાં ને આર્યસંસ્કૃતિનાં ફળો હતાં. પ્રધાનભાવે ગુજરાત એ જ દલપતરામને ઘડનાર; અને પછી દલપતરામે ગુજરાતને ઘડ્યો. ગુજરાત એ જ કવીશ્વરનું કર્તવ્યક્ષેત્ર, અને ગુજરાતી એ જ કવીશ્વરની આતમભાષા. મ્હોટી વયે દલપતરામની હૃદયપાટી ઉપર ફારબસ સમા પશ્ચિમના પવિત્ર પરિમળવન્તા સત્પુરુષના સમાગમે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સંસ્કાર ન્હોતા આલેખાયા એમ નહિ. પણ પોતાની કૂલવાડીમાં ફરતાં ફરતાં પાડોશીનો-પરની કૂલવાડીના યે પરિમળપરાગ આપણે ઝીલીએ છીએ એમ કવીશ્વરે પશ્ચિમના સાહિત્યના નહિ, પણ સંસ્કૃતિના પરિમળપરાગ ઝીલ્યા હતા. ફારબસ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું નિર્મળ ને નિષ્કર્દમ સહસ્રદલ પદ્મ હતો. ફારબસસત્સંગે કવીશ્વરે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિસંસ્કારની સુગન્ધો પ્રોછી ને ઝીલી હતી, પશ્ચિમની દુર્ગન્ધોને દીઠી ન હતી. સંસ્કૃત હિન્દી ને ગુજરાતીના કવીશ્વર અખંડ ઉપાસક હતા. સંસ્કૃતમાં પ્રાસંગિક શ્લોકો રચતા, વ્રજભાષામાં ગ્રન્થો લખતા, પણ કવીશ્વરની કાવ્યભાષા ગુજરાતી હતી, વ્યાખ્યાનભાષા

ગુજરાતી હતી, ગદ્યભાષા ગુજરાતી હતી, આતમભાષા ગુજરાતી હતી, સન્દેશભાષા ગુજરાતી હતી. પરદેશી સાહિત્યની છાયાસૂના, નરસિંહ સામળ પ્રેમાનન્દ દયારામ સમા, પ્રધાનતઃ ગુજરાતે ઘડેલા, દલપતરામ છેલ્લા ગુજરાતી કવીશ્વર હતા.

અને છેલ્લે છેલ્લે: Dalpatram was not only a great personality; Dapattram was an Institution; કવીશ્વર માત્ર મહાપુરુષ નહોતા, મહાશાળાવન્તા હતા. 'પપથી '૭૯-૫૧ સદીબર દલપતરામ એટલે સોસાયટી અને સોસાયટી એટલે દલપતરામ એ ઇતિહાસ ઉચ્ચરવાના માત્ર આ બોલ નથી. પણ એથી અતિવિશાળા ઇતિહાસબોલ એ શબ્દો બોલે છે કે મન્ત્રદષ્ટા ઉપનિષદગાતા કે ઋષિવર સમા દલપતરામ શાળાસંસ્થાપક હતા. અને ત્યારે દલપતશાળા હતી ગુજરાતવિશાળી. કવીશ્વરના વડલાની કાવ્ય વડવાઈએ ચોખ્ખૂટ ગુજરાતની કુંજનિકુંજેમાં પ્રસરેલી હતી. એ વિશાળા દલપતકાવ્યમાંડવાને નવલરામભાઈ દલપતશાળા કહેતા. કવીશ્વરમાં એ નિર્મળ સાર્ત્વિક સૌકેટિક સત્ત્વ હતું. માનાં ધાવણ પીધાં વિના કે બાળક ઉછર્યું હોય તો દલપતકાવ્યામૃત પીધા વિના પછીના ગુજરાતે કે કવિ થયું હોય. દલપતપિંગળ એ જ પછીના સૌ કવિવરોની કાવ્યનીસરણી. છેલ્લાં એંશી વર્ષમાં બીજી રાસમાળા લખાઈ નથી, છેલ્લાં એંશી વર્ષમાં બીજું દલપતપિંગળ રચાયું નથી. ૧૮૪૮માં સ્થપાયેલી દલપતશાળા આજ છેક ૧૯૩૮ સૂધી તો ચિરંજીવ છે. ૧૯૩૬ના માર્ચ માસમાં પ્રેમાનન્દ-નગરીની સાહિત્યસભાના મુખપત્ર 'સાહિત્યકાર'ના વસન્ત

અંકમાં નમંદનગરીનિવાસી પ્રો. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી દલપતશાળાના એક કાવ્યકિરણ પરત્વે લખે છે કે:

‘જેઠમ કવિ એટલે દલપતશાળાના આજના અવશેષ.
.....હૈમનામાં જીવન ને કવન જાણે આતપ્રોત થઈ ગયું
હોય છે.....આપણી પાસે એસે તેટલો સમય કોઈક વિદ્યુત્ખળ
નહિ જાણે આપણા પર અસર કરતું હોય તેમ કર્યા વિના
રહે જ નહિ.’

દલપતકિરણનું એટલું ‘વિદ્યુત્ખળ’ છે તો સ્વયં
દલપતસૂર્યનું કેટકેટલુંક એ ‘વિદ્યુત્ખળ’ હશે? દલપત-
શાળાની એ Poetic magnetism.

૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લોકસભાગૃહોમાં દલપતરામ
એવી વીજળી નાંખતા. શ્રોતાજનોમાં દલપતવીજળીનો
ચેતનસંચાર પ્રસરી રહેતો. દલપતરામની કે દલપતશાળાની
કવિતાવીજળી સ્વેચ્છાવિહારિણી કે વૃક્ષખાળતી કે લોકદગ્ધાડતી
ઉડણવીજળી ન હતી, શાસ્ત્રસંયમસોહાગિણી નગરવીજળી
હતી. ઉડણવીજળી ઉડે છે, ઘડીક પલપલી આથમે છે;
પડે ત્યાં બાળી ભસ્મ કરે છે. શાસ્ત્રસંયમશાલિની નગર
વીજળી ઘર અજવાળે ને શહેર અજવાળે, મીલોને ધૂમાવે
ને રેલગાડીને હાંકારે; નગરમાર્ગો ઉપર દ્રામ દોડાવે. પુણ્ય-
પ્રભાવન્તી સુઘડ કુળવધૂ સરિખડી દલપતશાળાની કવિતા
વીજળી શાસ્ત્રસંયમશાલિની દેશવીજળી હતી. એનાં તેજથી
દેશ તેજસ્વી થતો.

નવલરામભાઈએ દલપતશાળાને યથાર્થતાએ ‘સભા-
રંજની’ કહેલી છે. ખરું; રંજન કરે તે રાજ. દલપતકાવ્ય
શૈલી રાજ કરીને-રીઝવીને રાજવીઓને શ્રેષ્ઠિઓને સભાજનોને

આબાલવૃદ્ધ નરનારને જીતતી, પોતાનાં કરતી. ખરેખાત ! દલપતશાળા શ્રોતાજનોને ને વાંચકગણને રાજવીરીતે રંજન કરતી રાજેશ્રી રીતની લોકવિજયિની કાવ્યશાળા હતી. સાચું; સભારંજની એટલે જનતારીઝવતી, રાજેશ્વરી, લોક-વિજયિની. એવી મહાશાળાના સંસ્થાપક કવીશ્વર હતા.

સભારંજની એટલે રાજેશ્વરી-લોકવિજયિની. દલપત-કાવ્યશૈલી લોકવિજયિની હતી.

અને એનું કારણ હતું. દલપતકવિતા માનતી ને પાળતી તે બોલતી. દલપતરામને ચળવળિયાપણાના નટખેલ નહેતા આવડતા. સત્યચિતના એ નિખાલસપણાને કારણે દલપત-કવિતા લોકવિજયિની નીવડી હતી.

અમદાવાદની પશ્ચિમ દિશે સાબરમતીથી બેએક માઈલ આઘે એક ઘટાગોરમ્ભતો થડવિશાળો આંખો છે. એ આંખાના ઘટાગોરમ્ભામાં કનેના ગામનું સમસ્ત ઘણું સમાય. ત્રણચારેક પુરુષમંડળ હાથના આંકડા ભરાવે ત્યારે માંડ એનું થડ બાથમાં આવે. દલપતશાળાનું થડ એવું મિનારા વિશાળું હતું; દલપતશાળાનો ઘટાઘેરાવ સારા ગુર્જરદેશના ચોક ઉપર છવાતો.

પાંચ દાયકાઓભર સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે તપતા, નવયુગનાં નવઅજવાળાં વરસતા, પ્રજારોગોની ઓષધિઓને પોષતા, મીઠડાં ને મધુરાં કાવ્યામૃતો વર્ષાહારા, નવગુર્જર-કવિતાના પ્રથમ પ્રહરના ટહુકારકાર, ગુર્જર મહાપ્રજ્ઞના આતમઆરાધ્ય દેવ ત્યારે હતા દલપતરામ. દલપતરામે નવયુગનો સન્દેશ ઝીલ્યો અને ઝીલાવ્યો, કાવ્યસુધાના

યુગઅધિષ્ઠાતા થઈને નવગુજરાતને સરભર્યો, કાળસાગરના પૂલ બનીને પ્રાચીનતાને ઘાટેથી અર્વાચીનતાને ઘાટે ગુજ્જર મહાપ્રભને ઉતારી. ‘કવીશ્વર’ના એક નામે ગુજરાત ત્હારે દલપતરામને ઓળખતું.

એ હતો ગુજરાતે દલપતયુગ.

કવીશ્વર દલપતરામને પ્રીછવાપારખવાને બે આંખડીઓ આવશ્યક છે: એક કાળવાંચક દ્રષ્ટાની ઇતિહાસઆંખડી, અને બીજી પુણ્યકવિતાને માણનારી ચન્દ્રિકાનિર્મળી રસ-આંખડી. એ બે આંખડિયાળા સહુ સાહિત્યરસિકો કવીશ્વરને ત્હારે પ્રીછતાં ને ઓળખતાં, આજે પ્રીછે છે ને ઓળખે છે, અને કાલે પ્રીછશે ને ઓળખશે. ગુજરાત પુણ્યાગુઓનાં પગલાંસૂતું થયું નથી. સ્વયં નર્મદનાં ચે મુંબઈગરાં પડળ ઉતર્યા, અને, નવલરામભાઈ નિજ અનુભવબોલ ઉચ્ચારે છે એમ, પરત્વી સ્હામે ઉંચી આંખે ન કરનારી પુણ્યનિર્મળી દ્રષ્ટિ નર્મદને પ્રગટી; તેમ જ રાજ્યરંગ લખવાને બસેસેંક ઇતિહાસગ્રન્થો વાંચ્યા ને મહાકાળદર્શન કરતી ઇતિહાસ દ્રષ્ટિ ભગી: ત્હાર પછી નર્મદે દલપતને નિજ આંગણે નહોતર્યો અને દલપતનર્મદનું કવિમિલન થયું. લીલાંપીળાં ચસ્માંવાળી આંખડીઓ નહિ; શુદ્ધ નિર્મળી કીકીઓ સાચા કાળરંગ પારખે છે.

ત્હારે વળી કુતૂહલનો કાળપ્રશ્ન પૂછાશે કે આપણા બેસતા નવયુગને ઘડનાર કવીશ્વરને ખુદને ઘડનારાં મહાબળો ક્રિયાં ક્રિયાં હતાં? ઉત્તરના ઇતિહાસબોલ મેઘગડગડાટ જેવા સ્પષ્ટ ને દેશગાજનતા છે.

પ્રથમ તો કવીશ્વર દલપતરામ વિધાતાના લાડીલા સન્તાન હતા; અને એ વિધાતાએ જ સંસ્કાર પાડનારા કેટલાક સાનુકૂળ દૈવયોગો દલપતજીવનમાં સંયોજ્યા હતા. અગ્નિહોત્રીના કુટુંબમાંડવડે જન્મ; જન્મઘડીથી જ ઘરમાં વેદોચ્ચારશ્રવણ; ધર્મયાત્રાનાં પર્યટન; સાધુસન્તોનો સત્સંગ; શાસ્ત્રશ્રદ્ધા અને શાસ્ત્રઅભ્યાસ; મહાજનસમાગમ; સુદામા-શાયી રંકતાના નિર્ધાનિયા સંસારપાઠો; અને કિશોરાવસ્થામાંથી પાંગરતી, વસુન્ધરાના હૈયાપેટાળમાં અદ્રશ્ય ઉભરાતી જળસરવાણીઓ સમી, બાળાપણુમાંથી વરત ને હૂંફાનાં ખતી, કાવ્યપ્રેરણા: એ સૌ દેવદીધી દલપતભાગ્યલક્ષ્મી હતી. પત્થરકણીઓને યે ધોઈ ધોઈ કેટલીક જળસેરો રત્ન સરજે છે એવી એ ગેબી પ્રેરણાસેરો હતી.

રત્નબાણુમાંથી રત્ન સાંપડે એ દૈવવિધાન. એ રત્નને પહેલ પાડી એનું નૂર પ્રગટાવે ને બહલાવે એ માનવવિધાન. દલપતહીરલાને પણ પાસા પાડી, સંસ્કાર સમર્પી, હીરાનું પાણી પ્રગટાવી તેજસ્વી ને વર્ચસ્વી કરનારાં સંસારનાં કેટલાંએક મહાબળો હતાં. કવીશ્વરનો દેવદીધો આરસદેહ હતો; એ આરસની કાવ્યપ્રતિમા ઘડનારા પ્રભાવશાળી માનવવિધાયકો હતા.

પ્રથમપહેલો હતો આપણો કવિવર સામળ. સુષુપ્ત દલપતપ્રેરણાને સામળે જગાડી. કવિતારસનો પ્રથમ ખ્યાલો દલપતને સામળે પાચો. પછી પ્રેરણાપ્રપુલ્કેલા દલપતરામ સામળની પાળોમાં સમાઈ રહે એવા ન હતા. સામળસંપ્ર-દાયથી વડેરા સરયૂનિર્મળા સ્વામીનારાયણ ધર્મે સામળ-સીમાઓમાંથી કવીશ્વરને તાર્યાઉગાર્યા. ભૂમાનન્દ સ્વામીએ

દલપતરામને પંચ વર્તમાન ધરાવ્યાં. કાવ્યપ્રેરણાને સામળે જગાડી, એને પવિત્રતાની નિર્મળી શ્રીજીસંપ્રદાયે છાંટી. કવીશ્વરની કાવ્યપ્રેરણા પ્રભુબક્ષેલી હતી; કાવ્યકલા કવીશ્વરને દેવાનન્દ સ્વામીએ સજાવી. ભૂમાનન્દ સ્વામી કવીશ્વરના ધર્મગુરુ અને દેવાનન્દ સ્વામી કવીશ્વરના કાવ્યગુરુ. પછી દલપતજીવનદેશમાં આવ્યો ફારબસ. દલપતરામ ફારબસના પ્રાચીન યુગગુરુ હતા; ફારબસ દલપતરામનો અર્વાચીન યુગગુરુ હતો. તાપીથી સરસ્વતી અને ઘોઘા બંદરથી ઇડર દાંતાના ડુંગરા ને વન ફારબસે દલપતરામને નવી નજરે દેખાડ્યા, દરબારોના બન્ધ દરવાજાઓ કવીશ્વર કાળે ઉઘડાવ્યા, દેશભરમાં દલપતકવિતા પૂજાવી, પ્રતિષ્ઠાઉત્સવો કરી કરીને કવીશ્વરને ગુજરાતહૈયે પધરાવ્યા. દલપતરામ રંક હતા, ફારબસ પારસ મળી હતો; ફારબસને અડવે દલપતરામ સોનું થયા. આગમાપાયિનોડનિત્યઃ એવો એક આવનજાવન અમલદાર ફારબસ હતો, કવીશ્વર કવિતાનો અમૃતકૂપો હતા. ઈતિહાસનો ને કવિતાનો અભીપ્રાયો પાઈ કવીશ્વરે ફારબસને અજરામર દીધા.

પછી આવ્યા પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં પૂરઃ રેલ્વે, તાર, ટપાલ; શાળાઓ, પાઠશાળાઓ. શાન્દાપીઠો; છાપાં, છાપખાનાં; મંડળીસિંહ, યન્ત્રખાન પ્રધાન; બહેમખંડન, સંસાર-સુધારો; લોકસભાઓ, કાવ્યવ્યાખ્યાનો, વાંચનમાળા; ઈતિહાસસંશોધન, પ્રાચીન કાવ્યસંશોધન; ગુજરાત વર્ના-કચુલર સોસાયટી, બુદ્ધિપ્રકાશ માસિક; બળવો ને ઠંઢેરો; દેશમાં ઉગતો નવો દિવસ. પશ્ચિમનાં એ કેટલાંક પૂર ત્યહારે કાંઠાઓમાં ન સમાતાં. અનેક પાળો તોડતાં, પાક્યાં

એતરોને ડુખાડતાં, કોક જીવ જાડને ઢાળી યે પાડતાં. પણ અગ્નિહોત્રીના સપૂત દલપત વેદિયા હતા આયંસંસ્કૃતિના અડગ ખડક. એ નવપૂરના યે અતિવેગ ખડકને અથડાઈ પછડાઈને મન્દ થતા ને પાછા પડતા. ત્હો યે પાણી વચ્ચે ઉભેલાને પાણીછોળોની છાંટ ઓછીવધતી યે ભીંજવે છે એમ એ પૂરવહેણ કવીશ્વરને ભીંજવતાં. ફારબસ હતો પશ્ચિમનાં પૂરનું પદ્મ અને દલપતરામ હતા સારગ્રાહી સર્જન; એટલે ગુર્જરકવીશ્વર પશ્ચિમસંસ્કૃતિના પરિમળો જ પામતા. દલપતે પશ્ચિમનાં તેજ ઝીલ્યાં હતાં, અન્ધકારને અળગો રાખ્યો હતો.

અને છેલ્લે છેલ્લે દલપતજીવનાકાશમાં પ્રવેશ પામ્યો નમંદ. વયે નમંદ તેરેક વર્ષે ન્હાનેરો હતો, એટલે ગુર્જર-દેશે દલપત પહેલો ઉગ્યો, નમંદ પછી ઉગ્યો. પછી તો એ તેજ પરસ્પરમાં ઢાળાયાં. વસ્તુતઃ દલપતનમંદ પરસ્પરના જીવનદેશમાં પ્રવેશ્યા હતા, પરસ્પરને તેજછાયા નાંખના હતા. દલપતજીવનની અસરો નમંદજીવનમાં છે, નમંદજીવનની અસરો દલપતજીવનમાં છે. પણ એ સૌ વિરોધ ભાવે: એ સેનાધિપતિઓની વ્યૂહરચનાઓ પગલે ને ડગલે એક-બીજાને નવસરજે છે એમ. નમંદના વ્યંગધાવ દલપતને વાગતા, દલપતના વ્યંગધાવ નમંદને વાગતા. લોકઅખાડામાં ઉતરેલા એ કાવ્યમલ્લોના કાવ્યપ્રહાર પરસ્પરનાં અંગોને ઢીલાં કે સુદઢ કરતા. જેમ કવિવરને ઘડનાર કવીશ્વર હતા, તેમ કવીશ્વરનો છેલ્લો ઘડનારો હતો કવિવર નમંદ.

સરવાળે: નવગુજરાતને ઘડનાર આપણા વાલ્મીકિ દલપતરામને ઘડનારાં મહાબળો હતાં કવિવર સામળ,

સરયૂનિર્મળો! સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય, સન્તપ્રવર દેવાનન્દ સ્વામી, મહાતુભાવ મનોમિત્ર કારભસ, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં આવન્તાં પૂર, અને-વિરોધભાવે-આપણે! સાહસવીર નર્મદ. અને એમાંનાં યે, બે બાહુ સમાં, પ્રધાન મહાબળો હતાં બે: દેવાનન્દ સ્વામી અને કારભસ. દેવાનન્દ સ્વામીએ કવી-શ્વરને કાવ્યકલા સબળી; કારભસે કવીશ્વરને રાજપ્રજામાં પૂબળ્યા. દેવાનન્દે કવિ સરળ્યા; કારભસે કવિના કવી-શ્વર કીધા.

પ્રત્યેક મહાકવિ સંગાથે એક નવી કાવ્યશૈલી જન્મે છે. કાલિદાસની કાવ્યશૈલી માઘની કાવ્યશૈલી નથી, ને ભવભૂતિની કાવ્યશૈલી એ ઉભય મહાકવિઓથી નિરાળી છે. ચન્દ તુલસી સુરદાસ નિજનિજના કાવ્યપન્થના એકલપન્થીઓ છે. નરસિંહમીરાંથી સામળપ્રેમાનન્દ નિરાળા, ને સામળપ્રેમાનન્દથી દલપતનર્મદ નિરાળા. અને એ નિરનિરાળા કવિતાઘાટો ને કાવ્યાશ્રમે છતાં, નદીના બે કાંઠાઓની પેઠે, કાવ્યસરિતાને પણ સ્હામસ્હામા અખંડ બે તટવિસ્તાર છે. એક તટનો મન્ત્રોચ્ચાર છે Art for Art's sake: કલાને ખાતર કલા. એ કાવ્યશૈલીનાં આપણાં પ્રધાન કાવ્ય-શિખરો છે મેઘદૂત ને શકુન્તલા. અને બીજા તટનો મન્ત્રોચ્ચાર છે Art with Purpose: સન્દેશવાહક કલા. એ શૈલીનાં આપણાં પ્રધાન કાવ્યશિખરો છે મહાભારત રામાયણ ને શ્રીમદ્ ભાગવત. આપણે એમને મેઘદૂતશૈલી ને મહાભારત શૈલી કહીશું. મેઘદૂતશૈલીમાં, કોકિલના કલરવની પેઠે, કવિ નિજ હૈયાના રસાનન્દો ગાય છે; અને બીજા મહાભારત શૈલીમાં, કોક ઋષિવરની પેઠે, લોકસંગ્રહને કાળે કવિ લોક

કલ્યાણનાં સ્તોત્રો ઉચ્ચારે છે. કુદરતને, જનસમાજને, સાચા રસોપાસકોને એમાંથી કઈ શૈલી નિરર્થક કે ત્યાજ્ય છે ? કે રસો વ સઃ ની અપૂર્નરિણી છે ? મ્હારે તો બન્ને ચ શિરસા વન્ધ છે; મ્હેં તો મેઘદૂતે શુર્જરગિરામાં ઉતર્યું છે ને ગીતા ચે શુર્જરગિરામાં ઉતારી છે. પણ યઃ પયન્ત્યાત્મ-કારણાત્ના કરતાં પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ એ ઉદાર ને ઉચ્ચતર આદર્શ છે; પાય ને હાથ કરતાં હૈયું ને મસ્તક અધિક પટે છે ને તેથી ઉત્તમાંગ કહેવાય છેઃ એમ સ્વાત્મવિલાસ ને સ્વાત્મવિલાસિની કલાકવિતા કરતાં લોકકલ્યાણ ને લોકકલ્યાણિની કલાકવિતા ઉત્તમ ને ઉમદા છે. દલપત કવિતાની શૈલી લોકસંગ્રહ કાળેની મહાભારતશૈલી છે. મહાભારતકારની પેઠમ દલપતરામને કવિતા તે લોકકલ્યાણનું સાધન હતું. કેળનાં પાન કે અખરખના થરની પેરે મહાભારતમાં આખ્યાનો છે, ઉપાખ્યાનો છે; ને વડલાના થડ સમી મધ્યવર્તી મહાવર્તા ચે છે; અને મંદી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ને શાન્તિપર્વ સમાં કેવળ ઉપદેશાત્મક કાવ્યખંડો પણ છે. દલપતરામ મહાભારતકાર નથી. પણ બદવાસ્થળી લ્યો, કે સંપલક્ષ્મીસંવાદ વાંચો, કે વેનચરિત્ર વિચારો. એ દલપતકાવ્યોમાં વાર્તાના થડને ઉપવાર્તાઓની વિધવિધ વેલીઓ ચ્હડેલી છે. યૂરોપપથરાતી ને ભારતપથરાતી ત્હારની નવ Industrialismની કાળભારતીને પણ ક્વોશ્વરે વાર્તાનું રૂપક આપી, અવ્યક્ત ને વ્યક્ત કરે તેમ, રસપ્રતિમા ઘડીને સર્વસુગમ રીતે વણવેલી છે. કલાકારની એ કલા; વાયુની ચે મૂર્તિ ઘડે. છતાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અને શાન્તિપર્વની છાંયડી સમા ઉપદેશાત્મક કાવ્યખંડો દલપત

કાવ્યમાં નથી એમ નહિ. મહાભારતમાંની પુનરુક્તિઓ આજના કે કવિવરમાં પેખાય તો દોષમય-અસુન્દર ભાસે: મહાભારતમાં એ કાવ્યપુનરુક્તિઓ એકની સંગાથે બીજી આંખ જેવી લાગે છે. વ્યાસજીના ચક્રારનો કાવ્યવિનોદ સર્વજ્ઞાણીતો છે; એવો જ શબ્દપૂર્તિનો જક્રારનો કાવ્યવિનોદ દલપતકાવ્યમાંથી પણ શોધ્યો જડે. દોષગણનાએ પણ દલપતકાવ્યશૈલી મહાભારતકાવ્યશૈલી છે. તેમ થડ ને મહા શાખાઓમાં, શાખાઓ ઉપશાખાઓ ને વિટપોમાં, પદ્મવ પાંદડાં ટીશીઓ મ્હોર ને ફળમાં: સકળ કાવ્યસહકારના ઘટાઘેરની રગરગમાં વહેતા કવિતારસનો સામ્યગુણ, સૂર્યરાજ ને સૂર્યકિરણો સમો, મહાભારતશૈલીમાં ને દલપતશૈલીમાં જે તરવરે છે તે તો લોકસંગ્રહ. મહાભારતકારનો ને કવીશ્વરનો મધ્યવર્તી કાવ્યસિદ્ધાન્ત એ હતો કે લોકકલ્યાણને કાળેકવિતા.

હાં રે તમે દેશની દશા ફેરવાવો,

રે દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

દેશની દશા ને દિશા ફેરવવાને માટે દલપતકવિતા રચાતી હતી ને ગવાતી હતી. કવિકવિને મુખેથી આજે ઉચ્ચારાતા સ્વદેશવાત્સલ્ય રસનાં ગીતોના પ્રથમ ગાનાર, નવયુગની દેશદાઝની પહેલ્લી કાવ્યમાળા રચનાર, ગુજરાતી કવિતાને નવો જ ઝોક આપનાર કવીશ્વર દલપતરામ હતા. કવીશ્વરનું ગુજરાતઝીલાતું પ્રથમ કાવ્ય હતું '૫૧માંની હુન્નરખાનની ચહુડાઈ; અને કવીશ્વરનાં છેલ્લાં કાવ્યો હતાં '૬૬માંનાં

મીઠાની મટાડો મહામોંઘવારી

અને

એક મંડળી એવી સ્થાપો, જ્યાં સૌને ઉદ્યોગ મળે.

એમ કવીશ્વરનો અધીક સુદીનો આખો કાવ્યસંગ્રહ પ્રધાનભાવે લોકસંગ્રહની ને સ્વદેશવાત્સલ્યની મહાભાવના-
ઓથી પ્રેરાયેલો છે. સ્વદેશવાત્સલ્યનાં ગીત ગાનાર નવયુગના
પ્રથમ કવિવર કવીશ્વર દલપતરામ હતા. લોકસંગ્રહ ને
સ્વદેશવાત્સલ્ય એ દલપતકાવ્યની, મહાપ્રાણ સમી, સદા-
જીવન્ત કાવ્યપ્રેરણાઓ.

માનવવંશનો કાવ્યરસ, મૂળતત્ત્વે, સર્વવ્યાપી સમધાર
છે; અને તેથી યૂરોપમાં પણ આપણે ત્યાંના જેવાક
શૈલીઓના કાવ્યવિભાગ છે. મહાભારતશૈલીનાં યૂરોપનાં
કાવ્યશિખરો છે ઇલિયડ અને ઓડેસી, ને ડાન્ટેનું ડિવાઈન
કોમેડી. અને મેઘદૂતશૈલીનાં કાવ્યશિખરો છે રોમિયો ને
જૂલિયેટ, અને એનાં રસભાંડુઓ. યૂરોપખંડના દેશદેશના
નવક્ષરામો આજે યે બોલે છે કે ગર્જ સત્તાવીસ સદીઓમાં
તો યૂરોપખંડે બીજી ઇલિયડ હજી લખાઈ નથી. મહાભારતની
પેઠે ઇલિયડમાં પણ નિજ યુગનું સંસ્કૃતિદર્શન છે. મહાભારત
શૈલીના ગુર્જરસન્તાન દલપતકાવ્યમાં પણ પ્રાચીનઅર્વાચીન
સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટનું નિજ યુગનું યુગદર્શન છે.
પ્રાચીનતાને આરેથી અર્વાચીનતાને આરે આવતા ગુર્જરાતની
ચિરંજીવ ઇતિહાસમૂર્તિ દલપતકાવ્યની અમર કાવ્યવર્ણા-
વલિઓમાં ચીતરાયેલી છે. દલપતકાવ્ય તો દલપતયુગનો
ઇતિહાસરાસો છે.

મેઘદૂતશૈલીના નહિ; મહાભારતશૈલીના દલપતરામ
કવીશ્વર હતા.

અને છેલ્લે છેલ્લે માનવીની મૃત્યુઘડી માનવીનો આત્મ-
રંગ ઉચ્ચારે છે. ‘ અરેરે ! ’ કે ‘ વોય વોય ! ’ વિનાનો, પન્દર
માસના દીર્ઘકાળનો, દલપતરામનો બાણશય્યાવાસ એ એમની
છેલ્લી આત્મપરીક્ષાનો કાળયોગ હતો. કવીશ્વરની મન્દવાડમાંની
મહાનુભાવિતા કેા જોગન્દરને છાગે એવી હતી. મૃત્યુદંધ્રાણેા
મહાવ્યાધિ દેહને લેશે પીટે નહિ; એ જીવલેણ મન્દવાડને
કવીશ્વર મિત્ર કહે; પાણીમાં હિમમૂર્તિ આગળે એમ પંચ-
ભૂતમાં પંચભૂતોનાં અણુઅણુ અપીને, ધીરે ધીરે, આરસદેહ
ઓગળી જાય; મૃત્યુતિથિથી અઠવાડિયુક પૂર્વે સાધુસન્તોને
દશનાથે ઘેર નહોતરી, પૂજન કરી, કીર્તન સાંભળી, સંસા-
રયાત્રા સમેટી લેવી: એ સો અમદાવાદની ઉદ્યોગનગરીના
ગૃહસ્થાશ્રમીની કરતાં ગંગાતટના તાપસદેશના કેા યોગી-
ન્દ્રની મૃત્યુશય્યાનું ચિત્રદશન હોય એમ નથી લાગતું ?
સન્ધ્યાકાળનાં સૂર્યકિરણો એકે એકે સૂર્યદેવમાં ભળી જાય
છે એમ દલપતદેહનાં અણુપરમાણુઓ વિશ્વનાં અણુપરમા-
ણુઓના વિરાટપારાવારમાં ભળી ગયાં હતાં. સાગરમાં
મહાનદ એમ જ ભળી જાય છે ને ?

સંસ્કૃતસુભાષિતમાં ઘન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ નું પદ છે એવું
એક ઈંગ્રેજ સુભાષિત છે કવિવર ટેનીસનનું કે

The grand old name of Gentleman.

મહારાણી વિક્ટોરિયાના અત્યાગ્રહે કવિવર ટેનીસન પછી
સ્વયંઉચ્ચારેલું પદ પાળી શકયા નહિ. પણ લોડ ટેનીસ-
નના જ સમકાલીન અને સમસંજ્ઞન પેલા પ્રજાપ્રતિનિધિ
અને મહામન્ત્રી ગ્લાડસ્ટને Gentleman એ પદને આયુષ્ય-
ભર પાળ્યું પૂજ્યું હતું. પ્રીટનના ગૃહસ્થાશ્રમના ટેનીસન

ને ઝ્વાડસ્ટન જેવા ભૂષણુમણિ હતા, તહેવા ગુજરાતના ગૃહસ્થાશ્રમના દલપતરામ ભૂષણુમણિ હતા. છે તેટલો દલપતકાવ્યમાંનો શૃંગારરસ પણ દામ્પત્યપ્રેમનો છે. સર્વ દેશોમાં ને સર્વ કાળમાં સંસારવ્યવસ્થાનો પાયો વર્ણાશ્રમ છે; એ વર્ણાશ્રમનો પાયો ગૃહસ્થાશ્રમ છે; અને ગૃહસ્થાશ્રમનો સનાતન પાયો દામ્પત્યપ્રેમ છે. સંસારશાસ્ત્રવિશારદ દલપતરામ સંસારશાસ્ત્રનાં એ પગથિયાં પ્રીછતા ને પાળવતા, અને એ ભાવે દામ્પત્યપ્રેમનો પુણ્યનિર્મળી રસધારાઓ વર્ષીને સંસારવ્યવસ્થાને સદા પોષતા. જીવનમાં ને કવનમાં સદા કવીશ્વર પુણ્યનિર્મળા ગૃહસ્થાશ્રમધર્મી હતા. અદ્વાય અવગુણુઉછેરનાં ચિન્તાભય વિના ઉછરતા ગુજરાતને ‘દલપતરામ જેવા થાવ’ એમ કહેવાય. ત્હારની આપણી સંસારવાડીની ગાહુંસ્થ્યકચારીએ દલપતજીવનપુષ્પ સહસ્રપાંખડીના પદ્મપરિમળે મહેક મહેક થતું. કવીશ્વર સો ટચનું સોનું હતા, ગુજરાતની ત્રિકાળવન્દનીય પુણ્યમૂર્તિ હતા. દેશીને કે પરદેશીને દાખવવા જેવા દેહે ચન્દનજ્યોત ને દેહીએ પુણ્યજ્યોત કવીશ્વર સદા અને સર્વદા વન્દનીય ગુર્જરીપુત્ર હતા.

દલપતરામ સ્વવારના સૂર્ય હતા, મધ્યાહ્નના સૂર્ય નહોતા. પ્રજાને પ્રકાશ આપતા, પણ દઝાડતા નહિ.

ભગવાન ઇશુ ખ્રીસ્ત કહેતા કે I come not to destroy, but to fulfil. એમ ઉચ્છેદન નહિ, નવસૃજન કવીશ્વરનો આયુષ્યધર્મ હતો.

નવયુગનાં સાહિત્યપર્વો જ્હારે સુસ્થાપિત થશે ત્હારે ૧૮૪૮ની સાલ એ ગુર્જરદેશે બેસતા નવયુગનું બેસતું

વર્ષ ગણાશે. એ સાલમાં કારણસે દલપતહીરલાને સોરઠ-પટારામાંથી લેઈને ગુજરાતપાટે મૂકયો; એ સાલમાં કવીશ્વરે ગુજર્દેશતિહાસનાં ને ગુજર્કવિતાનાં મહાસંશોધનો આદર્યા; એ સાલમાં અમદાવાદમાં ‘કારણસના મુકબરા’-રૂપ ગુજરાત વનોકચુલર સોસાયટી સ્થપાઈ; એ જ સાલમાં મુંબઈમાં બુદ્ધિવર્ધક સભાની મહાપ્રવૃત્તિઓ પ્રગટી નીકળી: અને એમ ગુજરાતે નવયુગ બેઠો. ‘પવિત્ર મિત્ર મળ્યો મીન રાશીને’ તે ઘડીથી પુખ્તો પ્રગટયાં, પત્રો પ્રગટયાં, કવિતાના રસરંગની પીચકારીઓ ઉડી; ગુજરાતે નવવસન્ત આવી.

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत,
वसन्तो ऽ रयासीदाज्यं, ग्रीष्म इध्मः, शरद्धविः ॥

ઋગ્વેદ, પુરુષસૂક્ત

એ પુરુષના હવિ વડે દેવો યજ્ઞ ઉજવે છે, ત્હેની વસન્ત તે યજ્ઞધી છે, ગ્રીષ્મ ઇન્ધણું છે, શરદ હવિ છે.

૧૯મી સદીમાં ગુજર્દેશે દેવો કવીશ્વર દલપતરામના હવિ વડે કાળપ્રદાનો લોકમહાયજ્ઞ ઉજવતા હતા. ગુજરાતે ત્હારે જૂનો યુગ ઉતરતો હતો, નવો યુગ બેસતો હતો. ‘કફકો કેવડિયો’ મૂકીને ‘સારી ચોપડીઓ શોભાય’ના કવિતાપાઠ પઢવાને ગુજર્મહાપ્રજા નવનિશાળોએ ભણવા જતી થતી હતી. વરાળ ને વિજળીના સદુપયોગ શીખતી હતી. સ્વદેશવાત્સલ્યનો એકાદશમો કાવ્યરસ ઝીલીને ‘દુઃખ સરવ ટાળો રે આપણા દેશનું’ એ સર્વતોભદ્ર દેશકલ્યાણનો મહામન્ત્રોચ્ચાર પ્રથમ વારકો સાંભળતી હતી. નવવસન્ત પધારે ને કચારીએ કચારીએ ફૂલડાં ફૂટી નીકળે એવી નવશિક્ષણશા-

ળાઓ દેશભરમાં ફૂટી નીકળી હતી. અમદાવાદમાં, સૂરતમાં, ઇડરમાં, ભાવનગરમાં, મુંબઈમાં, વડોદરામાં નવયુગના મન્ત્રોચ્ચાર દલપત પ્રભાપુરોહિતને મુખડેથી મોરલીની મધુરપે ગાજતા હતા. નવયુગનું દેસસેવાનું મહાવ્રત આપણા આદ્ય સેવાપ્રતિયા કવીશ્વર ગુજરાતને મહેલે ને ઝૂંપડે સ્થાપતા હતા. નવકવિતાનાં રસપૂરમાં ચોખૂટ ગુજર્મહાપ્રભા હિન્ડોળે રહડી હતી. ગુહા અને બાપ્પા રાવળની પાટનગરીમાં ગુજર્ કવિવરોની પ્રથમ કાવ્યપરિષદ ભરાતી હતી. નર્મદ કહે છે તેમ દલપતપગલે મુંબઈમાં કવિતા ઉભરાતી હતી. ખેસતા નવયુગનું મહાપર્વ પ્રભા માણતી હતી. પૂર્વપશ્ચિમનાં તેજ-પૂરના મહાસંગમનો દૈવયોગ ઉગતો હતો. નવા દિવસની પ્રાગટ પ્રગટતી હતી, નવરહવાર જામતું હતું, અને લોકમહાયજ્ઞમાં નવયુગની સૌમ્ય પાવનકારિણી આદ્યજ્વાળાઓ પ્રકાશતી હતી. ગુજર્દેશે પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનો મહાસંગમ મંડાળો હતો. સૈકાઓનો કાળયોગ સોહાતો હતો. એ ખેસતા નવયુગની ઇતિહાસપર્ણીના દૈવયોગે ૧૮૨૦થી ૧૮૪૮ સૂધીની, આ અન્યના પ્રથમ ખંડમાં વર્ણવેલી, દલપતજીવનની કાવ્યદીક્ષાની યોવનવસન્ત તે એ દેવમાંડ્યા લોકમહાયજ્ઞનું આજ્ય-યજ્ઞધી હતું. ૧૮૪૮થી ૧૮૭૯ સૂધીની, આ અન્યના દ્વિતીય ખંડના પૂર્વાર્ધ ને ઉત્તરાર્ધમાં વર્ણવેલી, સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટના પ્રવૃત્તિકાળની દલપતજીવનની ગ્રીષ્મ તે એ લોકમહાયજ્ઞનાં ઇન્ધણાં હતાં. ૧૮૭૯થી ૧૮૯૮ સૂધીની, આ અન્યના તૃતીય ખંડમાં વર્ણવેલી, દલપતજીવનસન્ધ્યાની મધુરપની-આયુષ્યના વર્ષાન્તની શરદ ઋતુ તે એ લોકમહાયજ્ઞનું આત્મસર્મપણુ-બલિદાન-હવિ હતું.

૧૮૨૦થી ૧૮૬૮ પર્વન્તની એ આપણી ૧૯મી સદી: દલ-
પતજીવનનો પાથરેલો વિશાળો પટવિસ્તાર. ગુજ્જરદેશે
દેવોએ ઉજવેલા એ લોકમહાયજ્ઞની ઇતિહાસકથા, યથા-
શક્તિમતિ, વાંચક ! તહમને કહી સંભળાવી. કાળપ્રદાના
પારાવારનો એ લોકમહાયજ્ઞ તો એક જ તરંગ છે; પણ
જવલ્લે-કેટલાએક સૈકે-હજારહજાર વર્ષે દેશકથામાં દેખાતો
સંસ્કૃતિઓના સંગમનો એ વિરલો મહાતરંગ છે. ઠેાંધ પણ
દેશે સંસ્કૃતિઓના સંગમયોગ દાયકે દાયકે કે સૈકે સૈકે
આવતા નથી. ગોકુળમથુરાથી વૈષ્ણવસંસ્કૃતિ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર
ગુજરાતે લાવ્યા; કે ભિક્ષુગતિક ચક્રવર્તી મહારાજ અશો-
કવર્ધને ગંગા ને સોનના સંગમઘાટેથી બૌદ્ધસંસ્કૃતિ ગુજ-
રાતે આણી; કે નિર્ગન્થી જૈનાચાર્યોએ જૈનસંસ્કૃતિનો
કલ્પસૂત્રનો મહાગ્રન્થ વલ્લભીપુરના ઉપાશ્રયોમાં આલેખ્યો;
કે મહાજ્યોત નૈષ્ઠિક પ્રદાચારી ભગવાન શંકરાચાર્યે જગ-
તછેડે દ્વારકાને સાગરઆરે શારદામઠ સ્થાપ્યો અને વેદધર્મને
પુનઃ સંસ્થાપ્યો; કે ૧૩મા સૈકાની છેલ્લી તિથિઓમાં
ઈસ્લામ અબુહિલ્લપુરના તરપોળિયામાં પ્રવેશ્યો અને ગગ-
નચુમ્બી મસ્જિદમિનારાઓનાં શિખરો, દેવમન્દિરોની
શિખરસ્પર્ધા કરતાં, ઠામઠામ ગુજ્જરદેશે પછી ઉગી નીકળ્યાં:
દૈવધડયા એ અવસરયોગોએ સંસ્કૃતિઓના સંગમપ્રવાહ
આપણા ઇતિહાસદેશે સંયોજ્યેલા હતા. એવો પૂર્વપશ્ચિ-
મની સંસ્કૃતિઓનો નવસંગમપ્રવાહ ૧૮૪૮માં પાછો
ગુજ્જર ઇતિહાસદેશે વિશ્વવિધાતાએ સંયોજ્યે હતા. દલપત-
દ્વારણસની દેવદ્રહેરીએ એ મહાસંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે
ગુજ્જર પાટનગરીના ભદ્રકાળીના ચોકમાં છે. દલપતદ્વારણસ

તો એ સંસ્કૃતિસંગમના માત્ર કાળનિમિત્તો ને એ મહાપૂરોના દૈવયોગની એ દૃશ્યમાન માનવમૂર્તિઓ હતા. વાસ્તવતાએ ઇતિહાસનો એ વિરલ દૈવયોગ હતો. દેવો ત્હારે ગુર્જરદેશે લોકમહાયજ્ઞ ઉજવતા હતા; અને ગુર્જરકવીશ્વરની કાવ્યલેખિનીમાં પ્રેરણા પ્રેરીપૂરી વિધાતા ત્હારે અમૃતના અક્ષરો લખતાલખાવતા હતા. ફારબસ જૂના ગુજરાતને સજીવન કરતો હતો; દલપતરામ નવગુજરાતને ઘડતા હતા. પ્રાચીનતાને આરેથી અર્વાચીનતાને આરે આવવાનું ગુર્જરમહાપ્રજ્ઞનું એ ઇતિહાસપર્વ હતું. લોકમહાયજ્ઞનું એ કાળપર્વ દેવો ઉજવતા હતા, અને એ લોકમહાયજ્ઞના આચાર્યપદે દેવોએ પુણ્યપામરિયાળા દલપત મહર્ષિને સ્થાપ્યા હતા. પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટના આઘ પુરોહિત, એ લોકમહાયજ્ઞના આચાર્ય, અધી સદીભર નવગુજરાતના ઘડનાર, આપણી ૧૯મી સદીના યુગસ્રષ્ટા અને યુગઅધિષ્ઠાતા, આપણા નવમન્ત્રોચ્ચારક ઋષિવર, દેવોના દૈવયોગના પુણ્યનિર્મળા નિમિત્ત ત્હારે કવીશ્વર દલપતરામ હતા. પ્રાચીન ગુર્જરઇતિહાસના પરમ સંશોધક ને અર્વાચીન ગુર્જરઇતિહાસના આઘ ઘડનાર, નવયુગની રામકથા ગાનાર વાલ્મીકિનું કાળતીર્થના ઘાટે ચિરંજીવ એ પદ ને એ સ્થાન છે કે ગુર્જરમહાપ્રજ્ઞની લોકનૌકાનું સૂકાન વાળી કવીશ્વર દલપતરામે અર્વાચીનતાના મહાવહેણમાં તરતું મૂકયું. એ દલપતયુગ; અને એ દલપતયુગના અધિદેવ હતા દલપતરામ.

એ યુગના દલપતરામ સાધુપુરુષ અને કવીશ્વર હતા; ઋષિવરની પેઠે આગમ ભાખતા. એ યુગ હતો ગુર્જરઇતિહાસે વિરલ એવો સંસ્કૃતિઓનો સંગમયુગ. સંસ્કૃતિઓનો

એ સંગમયુગ સમાપ્ત થયો છે? દલપતયુગના આપણા સંસારકોયડાઓ બધા ઉકેલાઈ ગયા છે? પૂર્વપશ્ચિમની મહાપ્રજ્ઞઓની આપણે પૂરી થઈ છે? આજ ૧૯૩૮માં દલપતમહામન્ત્રોના પડધા ગુજરાત નથી પાડતું? દલપત-યુગના સંસારકોયડાઓ ઉકેલાઈ રહે નહિ ત્યાં સૂધી દલપતયુગ આથમ્યો નથી. દલપતરામ આજના છે.

મહાકવિ એક લક્ષણે એમ ઓળખાય છે કે તે પોતાની વાણી ને પોતાની શૈલી સરજે છે. મહાકવિ અનુકરણિયા ન હોય. કવીશ્વર દલપતરામનાં કાવ્યવાણી ને કાવ્યશૈલી દલપતરામનાં જ છે.

દલપતયુગનું ગુજરાત દલપતરામને કવીશ્વર કહીને સંબોધતું. કવીશ્વરને એક નામે ગુજરાતભરમાં દલપતરામ ત્યારે ઓળખાતા. ૧૮૪૮થી ૧૮૬૮, નવગુજરાતના નવયુગની પ્રથમ અધીં સદીના, આળાલવૃદ્ધ નરનાર-સમસ્ત ગુર્જરમહાપ્રજ્ઞના કવિતાદેવ ત્યારે હતા દલપતરામ.

નવયુગના એ આપણા આદ્ય ને આરાધ્ય પુણ્યનિર્મળા કવિતાદેવ.

ધીરસ્ત્ર ન મુહ્યતિઃ એમાં મોહ ન ધીર કેા.

એમ વારંવાર ઉપનિષદકારોએ વર્ણવેલા ને વન્દેલા કવીશ્વર ધીર પુરુષ હતા. સુદામા જેટલો એમનો સંસારમોહ હતો, શુકદેવ જેટલો એમનો ઈન્દ્રિયમોહ હતો. સત્યરિત્સંસ્કારી, મહાશાળાવન્તા, નવયુગના નવમન્ત્રદ્રષ્ટા, જાણે કેા ઋષ્યાશ્રમમાંથી ગુર્જરદેશે ઉતરી આવેલા મહર્ષિ સમા, પુણ્યજ્યોત ને પુણ્યશ્લોક કવીશ્વર દલપતરામ હતા. લોકદીધું

‘ધીર દલપત’નું મહાભિરદ સાવ સાચ્યે કાળખોલ છે; ઉપનિષદપ્રાચીન છે, સત્યુગનું સંભારણું છે. પ્રાચીન કાળમાં સંસારજેતા મહર્ષિઓનું એ બિરદ હતું; અર્વાચીન યુગમાં કાવ્યવિજેતા કવીશ્વરનું એ દલપતભિરદ છે. ઇતિહાસના શબ્દોચ્ચાર સમો લોકખોલ બોલે છે કે કવીશ્વર દલપતરામ નવયુગના ઉપનિષદભાષ્યા ઋષિવર હતા.

આજના ગુર્જરદેશે નવયુગનો લોકમહાયજ્ઞ દેવોએ માંડેલો છે, અને એ લોકમહાયજ્ઞના આદ્ય આચાર્ય અને આદ્ય પ્રજાપુરોહિત કવીશ્વર દલપતરામને દેવોએ નિર્મેલો હતા. એ લોકયજ્ઞ દેવોનો છે; દલપત મહર્ષિ તો એ દેવ-યજ્ઞના માત્ર આદ્ય પ્રજાપુરોહિત છે.

સરસ્વતીને હંસલો એમ ગુર્જરકુંભમાં અવતર્યો, ઘટાઘટામાં કવિતાના મીઠડા આગમખોલ બોલ્યો, અને પછી કાળાવધે ગેબમાં ઉડી ગયો.

કવિશ્વર દલપતરામ

ભાગ ૩ જો; સન્ધ્યાની મધુરપ

(ઇ. સ. ૧૮૭૯ થી ૧૮૯૮)

પ્રકરણ ૧ લું, વાનપ્રસ્થપ્રવેશ

પછી દલપતજીવનની ચન્દનીમધુરી તેજસ્વી સ્હાંજ પડી.
દલપતકાવ્યથી ગુજરાતને વધાવીને ૬૦ મું વર્ષ બેસતાં
દલપતરામ ત્રીજા આશ્રમમાં પ્રવેશ્યા.

દલપતવાનપ્રસ્થાશ્રમ એટલે દલપતકીર્તિનેા પૂર્ણિ-
માપ્રભાવ. પ્રવૃત્તિકાળમાં જે આંખાવાડિયું વાળ્યું હતું તેની
સાખો હવે દલપતખોળામાં આવી પડતી. દલપતયુગની
પાકી ઠેરીઓની રત હવે બેઠી.

આયુષ્યનું ૬૦મું વર્ષ બેસતાં કવીશ્વર વાનપ્રસ્થ થયા;
અને ૭૬મા વર્ષના બેએક માસ વીત્યે નિજ સંસાર અને
એ તૃતીયાશ્રમ સમેટી લેઈને દલપતરામ દેવ થયા. ત્હારે
એ ત્રીજા આશ્રમનું ૧૬મું વર્ષ ચાલતું હતું. દલપતજીવનનો
વાનપ્રસ્થાશ્રમ પણ, પૂર્ણિમાની માઝમ રાતના સમેા, દીર્ઘ
કાળનો હતો.

આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિઓને પ્રાચીન સંસાર-
વ્યવસ્થાનાં નામાભિધાન અર્પાય છે એ સર્વાંગની વાસ્તવતા
નથી, સમાનતાસૂચન છે; કેટલેક અંશે વિભાવના છે, અલં-
કાર છે, ઇતિહાસસ્મરણ છે. ભાગત્યાગ ન્યાયનું એ સત્ય
છે. ભણતાં હોય માટે જ પરણેલાંઓનો પણ પ્રજ્ઞચર્ચાશ્રમ
કહેવાય છે. વૈશ્વદેવ અને ત્રિકાળ સન્ધ્યોપાસન ગયાં પછી
પ્રાહ્મણ કોણ ? કે શસ્ત્રબન્ધીનો કાયદો થયા પછી ક્ષત્રિય
કોણ ? ભગવાં કે ધોળાંધારી સંન્યસ્તદીક્ષાના દીક્ષિતો

સરકારી પેન્શન લેતા સંન્યાસીવેશે વિચરે છે. લાક્ષ્મીના કંડોના બહેવારિયા ત્યાગીનામધારી છે.

પણ સારી ચે પૃથ્વીના દેશેદેશે આજ એમ નથી થતું ? આજન્મ બ્રહ્મચર્ય સેવતા કેથોલિક પાદરીઓની પછી ગૃહસ્થાશ્રમી પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરીઓ થયા તે પણ પાદરીઓ કહેવાય છે ને ? પાલ્મેન્ટો સર્વસત્તાધીશ થયે રાજવીને રાજ્યતિબ્બેરીમાંથી પાઈચે ખર્ચવાનો અધિકાર ન રહ્યો તેથી શું તે આજ રાજવીઓ નથી કહેવાતા ? પગે ચાલે તે ચે મુસાફરી; આગગાડીમાં હોડે તે ચે મુસાફરી; ને વિમાનમાં ઉડે તે ચે મુસાફરી.

દેશદેશમાં દેશકાળ બદલાય છે, પણ વર્ણાશ્રમનાં નામ એટએટલાં જલ્દી બદલાતાં નથી. એમ આપણા દેશકાળ બદલાયા છતાં શાસ્ત્રભાષ્યાં વર્ણાશ્રમનાં નામનિર્દેશ, આગગાડી થતાં ભાગ્યાતૂટયા પ્રાચીન ધોરીમાર્ગો સમા, હજી પડ્યાપાથયા છે; અને એ માર્ગોએ ગયેલા ને જતા તીર્થસંઘોની પાયપગલીઓ ત્યાં પડી રહેલી છે.

એ અણબૂંસાતી કાળપગલીઓ છે ત્યાં સૂધી ઇતિહાસનું ને આયંગોત્રનું એટલું સંસારસંભારણું છે. બણેલો અને અબણુ આપણો સમસ્ત સંસાર એ કાળપગલીઓનાં દર્શને પૃથ્વીપ્રાચીન ઇતિહાસને ડગલે ને પગલે આજ સંભારે છે, ને ‘અમે આયંવંશી છીએ’ એમ સરઅવસરે કુળગૌરવ માણે છે. એ પ્રભુપગલીઓ બૂંસાશે ત્યારે શારદાપીઠોના નવશિક્ષિતોને ચે એ વિશ્વગૌરવી મહાઈતિહાસ સાંભરશે કે નહિ ચે સાંભરે.

૬૦મે વર્ષે કવીશ્વર પ્રવૃત્તિધર્મથી ઉપરામ પામ્યા; પણ પછી નિષ્કર્મતાના નિવૃત્તિધર્મમાં પ્રવેશ્યા ન હતા. ગીતાણ સાચું બાળે છે કે

નથી રહેતું ક્ષણેકે કેા કદી કાયં કયાંવનું.

કુટુંબકળીલે દલપતરામ વસ્તારી હતા. ૧૮૫૦થી પ્રસંગે-પ્રસંગે દલપતસેવાઓને નહોતરતી સરકારે, અમદાવાદના એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની ભલામણ છતાં, પેન્શન કે વર્ષાસન દલપતરામને આપ્યું નહિ. દલપતહિતૈષી પરદેશી પંખીડાંઓ ઉડી ગયાં હતાં. નિજ સંપત પ્રમાણે સોસાયટી માસિક રૂપિયા વીસ પેન્શનના આપતી. નહાના પગારમાંથી ધન સંચી ધનાઢય થવાવારે કવીશ્વરને આવ્યેા ન હતો. દલપતકવિતાના ગુણુજ્ઞ પાંચેક રાજસ્થાનોમાંથી પાંચસોકનાં વર્ષાસન આવતાં. ઘરનું ઘર હતું, એટલે ઘરભાડું ભરવાનું હતું નહિ. ત્હો પણ માસિક સવાસોકનો વસ્તારી કુટુંબનો દલપતરામનો કુટુંબવરો હતો. બેઠે મને ને થાય તે પ્રવૃત્તિપુરુષાર્થ દલપતરામ સેવતા અને યદ્વચ્છાલામસન્નુષ્ટઃ રહેતા. હરિકૃપાએ એવા લાભ દેવ દલપતરામને આપી રહેતો. દલપતરામ વૈષ્ણવજન હતા; યોગક્ષેમવહામ્યહમ્ ના કોલદાતા વિશ્વંભરને નિજ ચિન્તાભાર ભજાવ્યેા હતો. છતાં યે માનવસહજ નિર્બંજતાને કારણે હૈયાના કેા ખૂણામાં કાંઈક ચિન્તાશેષ છૂપાઈ બેઠો હોય ત્હેનો અધઃજાહેરોક ભાર ઇસ્વી ૧૮૮૭માં અમદાવાદના પારસી મહાજન દલપતકવિતાગુણુગૌરવી સર નવરોજીએ પછી ઉતરાવ્યેા હતો.

દલપતતૃતીયાશ્રમ બેઠા મનનો આનન્દકાળ હતો. પ્રથમ વયમાં આયુષ્યક્ષેત્રે જે વાંચ્યું, બીજી વયમાં પાણી

પાઈ પોષ્યુઉછેર્યું, ત્રીજી વયમાં દલપતરામ એનો ફાલ ઉતારી માણતા હતા. સત્ ચિત્ ને આનન્દ સમા દલપત-આયુષ્યના ચે ત્રણ આશ્રમો હતા. કવીશ્વરનો ત્રીજો આશ્રમ આનન્દકાળ હતો. કવીશ્વરનું સમગ્ર આયુષ્ય સચ્ચિદાનન્દની જ્યોતછાયા સમું હતું.

લોક કહે છે કે પહેલાં વેઠે છે તે પછી માણે છે. દલપતઆયુષ્યે એ લોકવેણુ સાચાં પડતાં હતાં.

સંસારપ્રવૃત્તિપ્રધાનમાંથી નિવૃત્તિપ્રધાન જીવનદેશમાં પ્રવેશવું—આજનો એ વાનપ્રસ્થાશ્રમપ્રવેશ.

સાચો શાસ્ત્રબોધ તો એવો છે કે પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ પેખે ને નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ પેખે એ નર છે પેખન્દા.

૧૮૫૫થી કવીશ્વર સાક્ષાત્ પ્રેમાનન્દભાગ્યા આશ્રમ-ધર્મમાં હતા, અને

‘ થઈ ગૃહસ્થ પાળે સંન્યાસ ’

એ સાહિત્યસંન્યાસના જીવનધર્મમાં રમમાણુ હતા. દલપ-તરામ દુનિયાંના હતા, પણ એટલા દુનિયાંપર હતા.

ગુજરાતે એ આશ્રમધર્મ પૂર્વે સુદામાજીએ પાળ્યો હતો, નરસિંહ મહેતાએ પાળ્યો હતો; અને પછી અનેક ન્હાનામોટા સુદામાઓએ ને નરસિંહ મહેતાઓએ પાળ્યો છે. સુદામાજી ને નરસિંહ મહેતાનો ગૃહસ્થસંન્યાસીઓનો વંશ હતો ગુજરાતે નિવંશ ગયો નથી.

એમ દલપતજીવનની સ્હાંજ પડી.

સહુના ચે જીવનમાં સ્હાંજ પડે છે, પણ સઘળી ચે

રહાંજે કાંઈ એકસરખી હોતી નથી. કોઈક રહાંજે આંધી ચડે છે; કોઈક રહાંજે વાદળ ઉલટે છે; કોઈક રહાંજે ધામનો ખાફ ખફાય છે; કોઈક રહાંજે ચન્દની સમા મીઠડા, તડકીછાંચડીના અટાપટા રમતા નીતરે છે. દલપતજીવનની રહાંજ શરદની રહાંજ સમી નિર્મળી ને મધુરી અને વનલક્ષ્મી સમી દેવલક્ષ્મીથી ભરેલી હતી. કાળના પડછાયા, ચમદેવનાં વિશાળાં પગલાં સમા પ્રલંબ પડછાયા, મંહી પડ્યા નહોતા એમ નહિ. પણ તડકો કુમળો હતો, ને નિર્મળા આભમાં વિધવિધના તેજવણાં મેઘમચ્છો રમતા હતા. દલપતરામનું તૃતીયાશ્રમનું સંસારસરોવર શરદસરોવર સમું ભરેલું ને કમળપ્રપુલ્લિત હતું.

માનસન્માન, આદરસત્કાર, યશગાથાઓ, કીર્તિસમારંભો વાનપ્રસ્થી કવીશ્વરને હવે શોધતા આવતા. દલપતરામ એટલે કાવ્યતીર્થના મહામન્દિરમાંના કાવ્યદેવ એવું બાણે જનતાને થયું.

પ્રવૃત્તિપરાયણ દલપતરામ કરતાં નિવૃત્તિપરાયણ દલપતરામ અધિકા લોકપૂજ્ય હતા.

સોસાયટીના કીર્તિચન્દ્રપ્રદાનના સમારંભથી દલપતજીવનનો તૃતીયાશ્રમ બેઠો. કમંયોગીના જયવન્તા કમંયોગની પૂર્ણાહુતિની એ તિથિ હતી.

યશ જેવો ઉજ્જવળો ને ગુણ જેવો ગોરવવન્તો એ સમારંભ હતો. ત્હારે હજી સોસાયટીમાં સભાસદો હતા જેમણે સોસાયટીપિતા ફારબસને દીડો હતો, ને ફારબસ

હોપ કરટિસ સોસાયટીને જીવતદાનદાતા-સોસાયટીકાકા કવીશ્વરને કેવા બહુમાને સન્માનતા એ પણ દીઠું હતું. પોતે જેને બહુમાન દેતા એ માનપૂજ્ય પુરુષવરો આ કાવ્ય-મૂર્તિ પુરુષપ્રવરને બહુમાને વધાવતા એ પ્રત્યક્ષ પેખન્દા હજી ત્હારે સોસાયટીના વ્યવસ્થાપકમંડળે હતા. દલપત-કાવ્યશિષ્ય લોળાનાથભાઈએ ને નગરશેઠ પ્રેમાભાઈએ સ્વચક્ષુશઃ દીઠું હતું કે કુળતારક વડિલ સારાભાઈ તથા નગરસંપ્રતિષ્ઠિત વડિલ હેમાભાઈ શેઠ હવેલીએ દલપતરા-મને કેવો આવકારો આપતા. રણછોડલાલે, મહીપતરામે, અન્ય અમલદાર બંધુઓએ સરકારદરબારસમારલોમાં કવીશ્વરનાં રાજસન્માન ને શાલપાઘપ્રદાન નજરે નિહાળ્યાં હતાં. મીઠી મોરલી શા કવિતશબ્દે કવીશ્વરે ગળવેલી લોકસભાઓની સ્મૃતિઓ સહુની સ્મરણકુળેમાં હજી રમતી હતી. યશનાં ગાન લોક ગાતું ને કીર્તિનાં કળશ લોક ઢાળતું એ સૌ ઘણાંઓએ સાંભળ્યું ને પેળ્યું હતું. સોસાયટીના એ સભ્યોએ વિચાર્યું કે ૧૮૪૮માં સોસાયટીને સ્થાપવામાં દલપતરામ હતા, ૧૮૫૫માં મરતી ઉગારવામાં દલપતરામ હતા, પહેલી પચ્ચીસીમાં સાહિત્યભંડારથી ને ધનભંડારથી સોસાયટીને અમરકાયા અર્પનાર દલપતરામ હતા. અમદાવાદમાં, સૂરતમાં, લાવનગરમાં, વડોદરામાં-સમસ્ત ગુજરાતદેશમાં સોસાયટીના જીવનહેતુઓ પ્રવર્તાવવામાં દલપતજીવન વીત્યું હતું. દેશહિત કાળે સરકારી નોકરી પરિત્યાગીને વિત્તેષણા અને એથી યે દુસ્ત્યાજ્ય અધિકારેષણા કવીશ્વરે ત્યાગ્યાં હતાં. એ સુદામાજીએ નિજ સાહિત્યગ્રન્થોની આવકે સોસાયટીને બક્ષી હતી. શેલડીમીઠો કવિતારસ છાંટીછાંટી

ગુજરાતને નવચેતનવન્તો કરી પ્રગતિપન્થે વાળ્યો હતો. ધનથી કવીશ્વરને સત્કારવાની સોસાયટીની સંપત નહોતી, પણ કવીશ્વરના કાવ્યગુણોને ને લોકસેવાના મહાભાવ ત્યાગને બહુમાને સન્માનવાનું સોસાયટીએ નિર્ધાર્યું. વ્યવસ્થાપકમંડળે ઠરાવ્યું કે કવીશ્વર પ્રવૃત્તિઉપરણો ઉતારે છે એ અવસરે એમની દેશસેવાઓ સ્મરીને એમને કીર્તિચન્દ્ર અર્પવો અને એમની સોસાયટીસેવાઓ સ્મરીને એમને રોજનો રૂપિયો પેન્શન આપવું. દલપતપ્રકૃતિ લાભ લેવે એ સાહસિક ન હતી; વ્યવહારચતુર ને આગળપાછળના સર્વદેશીય સંસારવિચારક હતી. ૭૯ વર્ષના દીધાયુષ્યમાં પખવાડિયું એ દલપતરામ પુત્રકમાઈને અવલંબીને રહ્યા નથી. એમને થયું કે ઓછા પેન્શનમાં પૂરવણી હું કરીશ; પત્નીઓનો મહારી ઉપાજનામાં ભાગ છે એવો પેન્શનમાં પણ ભાગ છે; એ પત્નીહકના ભાગ પોતાની પછી પત્નીઓને મળે તો એમનું શેષાયુષ્ય ચતુર્કિંચિતે ચિન્તામુક્ત થાય. વર્ષોથી રૂસણે હતાં એ અમારાં મૂળીમાને પણ કવીશ્વરે વિસાચો નહિ, યાદ કીધાં. ને સોસાયટીને લખ્યું કે ત્રીસ નહિ, મહને વીસ રૂપિયા પેન્શન આપજો; અને મહારી પછી મહારી પત્નીઓ કે હયાત હોય તો આયુષ્યભર તહેમને માસિક ચાર-ચાર રૂપિયા આપજો. કવીશ્વરની એ વ્યવહારૂ ને દૂરઅંદેશ દરખાસ્ત સોસાયટીએ સન્માની લીધી. પેન્શનનો કાંઈક ભાગ પાછળ પત્નીને આપવાનો સરકારધારો થાય તો કેટલાક ઉડાઉ અવિચારીઓની કુળાઓ સાથે જ ને! ચિન્તાઉતરી થાય.

ત્રીસ વર્ષ ઉપર, ૧૮૪૮ માં, જે પગારથી દલપતરામ

ફારબસખંગલે જીવનમંડાણ માંડ્યું હતું એટલા પેન્શનથી કવીશ્વર વાનપ્રસ્થ થયા. કેટલાંક ઉદાર દેશી સંસ્થાનો પ્રભાવિધવાઓને માસિક રૂ. ૩ ની જીવાઈ બક્ષે છે; દલપતરામે પોતાના ત્રીસના પેન્શનમાંથી માસિક રૂ. ૪ ની બે કુટુંબજીવાઈઓ સ્થાપી. દલપતજીવનની ન્હાની ન્હાની ભાવનાઓ થે સન્તોષી વ્યવહાર મ્હોટા મનની હતી; સંસારને સુખી, સોહામણો, ને કલ્યાણવન્તો કરનારી હતી.

કવીશ્વર વ્યવહારનિપુણ ને દીર્ઘદર્શી હતા, પણ વિધિયોગ કવીશ્વરથી થે અધિકૈ વ્યવહારનિપુણ ને દીર્ઘદર્શી નીવડ્યો. પત્નીઓ કાજેની દલપતજીવાઈઓ અન્તે સોસાયટીને જ બક્ષિસ મળી. દલપત આયુષ્ય તપતું હતું ત્યાં જ બન્ને દલપતપત્નીઓ આર્યપત્નીઓના કોડ પૂરીને સોભાગ્યચુન્દડીએ જ સંસાર તરી ઉતરી. દયાનિધિ વિધિએ એકેને વૈધવ્ય વેઠાવ્યું નહિ. સોભાગ્યચુન્દડીએ સંસાર તરૂં એ આર્યચુન્દરીને. અન્તિમ મહામનોરથ છે; અને દલપતપત્નીઓએ એ પૂરો કીધો.

એમ ઇસ્વી ૧૮૮૦નો ઓગસ્ટ માસ આવ્યો. શ્રાવણભાદરવાની વર્ષાલક્ષ્મી પૃથ્વીસોહામણી પથરાઈ હતી. પ્રવૃત્તાશ્રમ ત્યાગ્યે દલપતરામને દોઢેક વર્ષ વીત્યું હતું. દલપતકવિતાનો મહાસંગ્રહ-દલપતકાવ્ય પ્રગટ થયે વર્ષની વાદળી હજી ઉતરી ન હતી. સોસાયટીની વાર્ષિક સભા મળી. એ માત્ર સોસાયટીમંડળ ન હતું, નગરસભા હતી; બિનસભાસદ નગરજનોને પણ ત્યાં ન્હોતર્યા હતા. ગુજરાતના સાચા દિવાન બહાદુરો મણિભાઈ જસભાઈ, હરિદાસ વિહારીદાસ, મોતીલાલ લાલભાઈ પ્રતિનિધિઓદ્વારા

સૂક્ષ્મ દેહે હાજર હતા. નવસંસ્કારસોહાગી વઢવાણનરેશ દાજીરાજજીએ નિજ રાજઆડતિયાને એ સમારંભસભામાં ખાસ પાઠવ્યા હતા. ગુજરાતની રાજનગરીના નગરશેઠની ગાદીના ગાદીપતિ પ્રેમાભાઈ શેઠ સભાપતિપદે હતા. ઈસ્વી ૧૮૭૬નો રીપોર્ટ ઓનરરી સેક્રેટરીએ વાંચ્યો. How to Develop the Resources of India એ પુસ્તકના ભાષાન્તરકાર શ્રી ભીમરાવ લોળાનાથને રૂ. ૩૦૦ આપવાના ઠર્યા. અન્ય પરચુરણ કામકાજ ઉકેલાયું. અને છેવટે મન્ત્રીજીએ કહ્યું કે આંખે અટકી જવાથી કવીન્ધર દલપતરામે આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીનું કામ છોડયું છે. એમની ખરા દિલની નોકરી અને સોસાયટીને અનેક રીતે કરેલી મદદ સંભારીને વ્યવસ્થાપકમંડળ એથી ઘણો ખેદ પામ્યું છે.

રીપોર્ટ વંચાઈ રહ્યો નવા વર્ષનું વ્યવસ્થાપક મંડળ નિર્માયું; સોસાયટીને સરકારમાં રજીસ્ટર કરાવવાનો ઠરાવ થયો.

પછી નવા સભાસદો નોંધવામાં આવ્યા; અને જૂના-ગઢના વઝીર સાહેબ બહાઉદ્દીનભાઈ, ફારબસભાવિક રા. બ. મુકુન્દરાય મણિરાય, સાહિત્ય ને રાજનીતિની કુંજેમાં નવપગલાં ભરતા શ્રી ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક એ અવસરે સોસાયટીના આજીવન સભ્યો થયા.

એ બધાં વાર્ષિકવિધાનો ને રૂઢીપ્રસ્થાનો થઈ રહ્યા પછી તે તિથિનું પ્રધાન કાર્ય આરંભાયું. સોસાયટીના સેક્રેટરી મહીપતરામભાઈ ઉઠ્યા અને બોલ્યા: ‘ફારબસ સાહેબે સોસાયટીને જન્મ આપ્યો; પણ સોસાયટીને ઉછેરી મોટી કરનાર ફારબસ સાહેબ પછીના સેક્રેટરીઓ અને કવીન્ધર

દલપતરામ છે. એક પછી એક નવા થનાર સેક્રેટરીઓને માગે દર્શાવનાર ને સલાહ આપનાર આજ સૂધી કવીશ્વર હતા. વધારે લાભકારી નોકરી મૂકી એમણે સોસાયટીને જીવતી રાખી. રાજવંશીઓને અને ધનાઢય સદ્ગૃહસ્થોને યુક્તિથી સમજ પાડી સોસાયટીનું ભંડોળ મેળવવામાં મદદ કરી. પોતાનાં પુસ્તકો સોસાયટીને સમર્પણ કરી તે ભંડોળમાં વધારો કર્યો. એમના રચેલા ગ્રંથો હજી સોસાયટી છપાવીને વેચે છે અને તેનો નફો ખાય છે. એમની મદદ એટલી બધી છે કે તેનો બદલો આપી શકાય તેમ નથી. એમની ખૂબ વ્યવસ્થાપક મંડળી જાણે છે તે માત્ર દેખાડવાને અને એમનો ઉપકાર માનવાને, પ્રમુખ સાહેબ ! આપ આ કીર્તિચન્દ્ર અને પાઘડી એમને અર્પણ કરશો. ’

સભાપતિ નગરશેઠે પછી સાક્ષી પૂરી કે સેક્રેટરીએ કહ્યું તે યથાર્થ છે ને કવીશ્વર દલપતરામભાઈ એ માનને યોગ્ય જ છે.

કીર્તિચન્દ્ર બેએક ઈંચ વ્યાસનો ને રૂપાનો હતો; મંઢી પ્રશસ્તિચન્દ્ર આલેખેલા હતા. ગુજરાતનગરીના નગરશેઠે એ કીર્તિચન્દ્ર કવીશ્વરને ખેરાવ્યો ને પાઘ હાથમાં આપી. પા સદી ઉપર પ્રેમાભાઈ નગરશેઠના પિતા-શ્રીએ દલપતરામને પાઘ બંધાવી હતી. હવે ૬૧ મે વર્ષે દલપતરામ નવપાઘ માથે બાંધવાને વૃદ્ધ થયા હતા.

સોનો ઉત્તર વાળવાને પછી ઉઠ્યા કવીશ્વર દલપતરામ. એ વેળાનું એમનું ભાષણ દલપતસોસાયટીજીવનના સરવાળારૂપ હતું. અધિકાં બુદ્ધિશાળી ને વિચારમન્યનનાં ભાષણો સોસાયટીએ પૂર્વે અને પછી સાંભળ્યાં હશે, પણ

અનુભવનો નિષ્કોડની ગળતાં ને હૈયાભાવદ્રવતાં એવાં ભાષણ સોસાયટીએ વિરલા સાંભળ્યાં હશે. કારખસને વિદાયબોલનો અવસર સાંપડ્યો હોત તો એથી થે અઢકેફં વિદાયવ્યાખ્યાન સોસાયટીએ સાંભળ્યું હોત. વિનય, સદ્ભાવ, અનુભવ, ઇતિહાસ, સંસ્મરણો, હિતોપદેશના મન્ત્રો, આશીર્વાદ, અને છેલ્લે છેલ્લે આભમંડળફેડન્ટા મિત્રસંબોધનનો આત્મ-પોકાર: આયુષ્યભરનો અખંડજળતો અગ્નિહોત્ર સમેટી લઈ સરિતામાં પધરાવતા, અને એમ સંસારઅંચળો ઉતારી નાંખતા કવીશ્વરનું પ્રાદ્યક્ષ્યશોભતું એ અવસરનું ભાષણ હતું. એ માત્ર ભાષણ ન હતું; વિદાયવેળાનો સોસાયટીને દલપતજીવનનો જીવનોચાર હતો. ત્રણ દાયકાને સંભારતા, મૃત્યુલોકની પાર આરતવેણું નાંખતા, નગરને ને નગરશેઠને જ નહિ, નગરસભાને જ નહિ, સમસ્ત ગુજરાતને સંબોધાયેલા એ શબ્દમન્ત્રો હતા. નવગુજરાતના વસિષ્ઠ-વંશી બ્રહ્મર્ષિના એ વિદાયબોલ હતા.

પ્રથમતઃ કવીશ્વરે વિનયશબ્દ ઉચ્ચાર્યો કે સ્થાપના-રના ને સેક્રેટરી સાહેબોના હથિયાર તરીકે મેં તો કામ કરેલું છે; અને જે કાંઈ કર્યું છે તે સ્વદેશના ભલાને વાસ્તે કર્યું છે. સહુ મળીતે આટલું બધું માન મને આપો છો એ આપની લાયકીની નિશાની છે.

‘એક વડનું ઝાડ વાવીને ઉછેરવું એ મુશ્કેલ છે. પણ એ ઝાડ મોટું થયા પછી તેનાં ડાળાંપાંદડાંમાં સહજે વધારો થતો જાય છે. એ જ પ્રમાણે સોસાયટીનો વધારો થતો જશે.’

પછી વ્યવસ્થાપક મંડળના સભાસદોને નામવાર કાવ્યાશીર્વાદ અખ્યા. અને પછી ‘સોસાયટી! તું સુખિ

થા સદા ય' એ ધ્રુવપદનું કાવ્ય ગાઇને સોસાયટીને વિદાયઆશિષ દીધી:

મેં તુજ સેવા થડથી બળવી, શક્તિ પ્રમાણે તુજને લડાવી;
ઉઠાવતાં હાથ કહું છું, માય ! સોસાયટી ! તું સુખિ થા સદા ય.
પ્રભુ તને આયુષ પ્રોઠ આપે, સારી સ્થિતિમાં સ્થિરતાથી થાપે;
સંતાન તારાં વધજો સુઠામ, આશીષ દે છે દલપત્તરામ.

સોસાયટી પ્રત્યે માતૃભાવ ઉચ્ચરનારા આજ સૂધીમાં કેાણુ કેાણુ થઇ ગયા ? સોસાયટીને માતૃભાવે પાળનાર સરસ્વતીપુત્ર હતા એક દલપતરામ. દલપતયુગમાં સોસાયટી શુજરાતનું સરસ્વતીમંદિર હતી.

વળી પાછાં જૂનાં સંસ્મરણો બગ્યાં ને ત્રીશેક વર્ષ ઉપરનું સૂરત આન્તદષ્ટિમાં આવીને ઉભું. જૂની વાતો સંભારતાં સંભારતાં કવીશ્વર બોલ્યા કે ' આજથી ૨૯ વર્ષ ઉપર, સન ૧૮૫૧ ના આગસ્ટની ૧૯ મી તારીખે, એડ્ડેસ લાયબ્રેરીમાં, સૂરતમાં, અમલદારો શ્રીમન્તો વિક્રાનોએ મળીને મને માનપત્ર આપ્યું હતું એ સભા અત્યારે યાદ આવે છે. મહીપતરામભાઈ ને મુકુન્દરાયભાઈ, જેઓ આજની સભામાં બિરાજે છે તેઓ, તે સભામાં પણ હતા. '

૩૦-૩૦ વર્ષના આયુષ્યસંગાથીઓ દલપતરામને ત્હારે ફરી વળી સન્માનતા હતા.

અને-અને છેલ્લે છેલ્લે પોતાને એકલવાયા જેવા મૂકી ગયેલા એ જીવન્મિત્રને સંભારી, મૃત્યુલોકની દુર્ગ-દિવાલોને યે વીંધી જતો કાવ્યટહુકાર નાંખી, પંદર વર્ષ ઉપર અમર લોકમાં વિચર્યો હતો ત્હોને સંબોધી, સામઉદ્ગાતાના મહાશબ્દે એ સામગીતકે સ્વર્ગસંભગાતો નિજ

હયાઉછાળો. ઉછાળ્યો. સમસ્ત દલપતજીવનનો એ મૈત્રી-
બોલ હતો, ફારબસવિરહના ગાનારની એ અદ્યાદ્ય
પૂરવણી હતી. સભા ચિત્રવત્ થઈ સાંભળતી હતી.
ખ્યારા ફાળંસ ! સ્વર્ગવાસિ ! સુણજે તું કાન કોડે ધરી;
સેવા મેં, તુજ શ્રેષ્ઠ સ્નેહ મળવા, સોસાયટીની કરી;
કેવી છે સ્થિતિ એની આજ ચઢતી દષ્ટિ વડે દેખજે;
તે તારો શુભ કીર્તિચંભ નિરખી રાજી રૂદેમાં થજે.

ગુજરાત વનોકચુલર સોસાયટી તે ફારબસનો કીર્તિ-
સ્તંભ છે ? કે દલપતરામનો ? કે, એક જ કબરમાં બે
દફનાય એમ, એ મિત્રબેલડીનો ? કવીશ્વર વિનયવેણુ
બોલતા હતા.

૧૮૮૦ માં ત્હારે ઓગસ્ટ માસ હતો; ૧૮૬૫ માં
ઓગસ્ટ માસ હતો; ૧૮૫૧ માં યે ઓગસ્ટ માસ હતો.
ઓગસ્ટ માસમાં ત્હારે ત્હારે કવીશ્વરને August—
ભવ્ય હૃષ્શોકની વર્ષાવાદળીઓ વરસી હતી.

ફારબસને નિજ કીર્તિસ્તંભ, પચ્ચીસ વર્ષનાં તપ ને
સંન્યાસે ખૂંપડીમાંથી મહામન્દિર કીધેલો કીર્તિસ્તંભ
નિહાળવાનું નિમન્ત્રણ દઇને કવીશ્વર સજળ નયણે પછી
બેઠા. તાજમહેલ સરખડા દામ્પત્યસ્નેહના કીર્તિસ્તંભ
જગતે વિરલા દીઠા છે; સોસાયટી સરખડા મિત્રસ્નેહના
કીર્તિસ્તંભે જગતે વિરલા દીઠા છે.

અર્વાચીન ગુજર્ સાહિત્યના સાત્ત્વિકવર્ણા વાદ્મીકિએ
બાણે તે ધડીએ પ્રવૃત્તિધર્મનું ઉપવિત તોડી કાળસરિતમાં
પધરાવ્યું.

દલપતજીવનનો એ ચોઆર હતો.

દલપતરામ બેઠા તે ક્ષણે સોસાયટીના જીવનનો એક યુગ પૂરો થયો. કારબસ તો ગયો હતો; દલપતરામ ગયા. સ્થાપનારાઓએ વિદાય લીધી.

સોસાયટીનો એ કીર્તિયુગ હતો, ગુજરાતનો એ દલપતયુગ હતો. અને સંસારનો પ્રથમ યુગ સત્યયુગ હતો તેમ સોસાયટીનો પ્રથમ યુગ બ્રાહ્મણયુગ હતો. વિદ્યામાં, કવિતામાં, દેશહિતનાં કાર્યોમાં સોસાયટી ત્યહારે અગ્રેસરપદે કેન્દ્રસ્થાને, ગુરુગાદીએ હતી. સોસાયટી બોલે તે ગુજરાત જીવતું. અને 'સોસાયટી એટલે દલપતરામ, ને દલપતરામ દલપતરામ એટલે સોસાયટી' એ ઇતિહાસસૂક્ત તો ત્યહારે ગુજરાતજાણીતું હતું. ગુજરાતના કવીશ્વર ત્યહારે સોસાયટીના કાર્યાલયનું સરસ્વતીમંદિર કરતા હતા, ગુજરાતનો પ્રથમ લોકસેવાપ્રતિયો સોસાયટીમાંથી લોકસેવાનાં ને લોકકલ્યાણનાં સ્તોત્રો ગાતો હતો. સોસાયટી ને બુદ્ધિ પ્રકાશ ત્યહારે પ્રજાપ્રેરણાસ્થાને હતાં. કવીશ્વર દલપતરામનું ગુજરાતે ત્યહારે પદ હતું એ પદ ગુજરાતે દલપતરામની સોસાયટીનું હતું. પછી સોસાયટીનો વૈશ્યયુગ બેઠો. લક્ષ્મી વધી ને સરસ્વતી ઓસરી. પછી બીજા દલપતરામ છેલ્લાં ૬૦ વર્ષમાં સોસાયટીને શારદાસિંહાસને બેઠા છે કે પછી સોસાયટીના કેબુદ્ધિપ્રકાશના એ શારદરંગ જામ્યા છે? સોસાયટીનો પ્રથમયુગ બ્રાહ્મણયુગ હતો, દલપત યુગ હતો.

દલપતરામ બેઠા એ જ ક્ષણે દલપતજીવનનો ચે પ્રવૃત્તિકાંડ પૂરો થયો. ૧૮૪૮ થી ૧૮૭૬ પર્યાન્તનો, આલીને

આવેલા પન્થ સમે પાછળ વિસ્તરી પડેલો ત્રીસ વર્ષનો કાળપગથાર મીઠી આંખે નિહાળતાં નિહાળતાં અને એ વિશાળ કાળપટમાં ધૂમતાં ધૂમતાં પાડેલી પગલીઓ સ્મરણદષ્ટિએ અવલોકતાં અવલોકતાં કવીશ્વરે ‘પ્યારા કાર્પાસ’ ને નિમન્ત્ર્યો હતો. વઢવાણના રંક પ્રાદ્યુષ્ણે ‘ગુજરાત પ્રાન્તના કવીશ્વર’ (નવલરામ) લેખે ઓળખાવ્યા અને અમરતા અર્પી એ શિષ્યમિત્રને કવીશ્વરે પણ અમરખાલો પાચો છે. રાસમાળા અને સોસાયટી જીવશે ત્યાં સૂધી ગુજરાતે કારખસ ચિરંજીવી જ છે. જીવનનાં ઋણ દલપતરામ માથે લેઈને ગયા નથી. ગુજરાત ગુણઓશિંગણ છે, ગુજરાતના કવીશ્વરે ગુણ-ઓશિંગણ હતા.

સોસાયટીના એ સન્માનસમારંભનો પૂર્વકાંડ એમ સમાપ્ત થયો; અને પછી ઉત્તરકાંડ આરંભાયો. ઉત્તમ કાવ્યગ્રંથની પેઠે એ કીર્તિસમારંભનો ઉત્તરકાંડ પૂર્વકાંડથી ચે ગુણઅધિકો હતો. સોસાયટીની એ સન્માનસભા જેવી નગરસભાઓ, એ પૂર્વે કે એ પછી, કેટલીએક થઈ હશે ? એ સોસાયટીસભા ગુજરાતના સારસ્વત ઉન્નવ સમી હતી, જ્ઞાનચક્ષુની પૂર્ણાહુતિની સન્ધ્યા સમી સાત્ત્વિક ને જ્ઞાનવર્ણી હતી, દલપતપ્રવૃત્તિજીવનની સમાપ્તિશોભતી હતી. યુવના યુગપ્રાદ્યુષ્ણે વિદ્વદ્વરો વૈશ્યવરો રાજમન્ત્રીઓ ને વતનરાજવી એ શારદસમારંભમાં સન્માનતા હતા.

બહુક પ્રદ્યય્યંદીક્ષા લે છે એ અવસરે માને મહિયરથી ભિક્ષા આવે છે: દલપતરામ વાનપ્રસ્થદીક્ષા લેતા હતા એ અવસરે દલપતરામને વતનથી વતનરાજવીએ ભિક્ષા

પાઠવી હતી. સો રૂપિયાનું વર્ષાસન તો વઢવાણ સંસ્થાન કવીશ્વરને આપતું હતું; તે ઉપરાન્તનું આ તો પાથેય-પન્થભાતુ હતુ. એ ભિક્ષા પીરસવાનો ભાવવિધિ પછી આરંભાયો.

હૈયાભીના દલપતરામને વતન સદા બહાણું હતું; તેમ દલપતવતનનાં રાજપ્રજાને દલપતરામ હૈયાબહાણા હતા. કવીશ્વર જાણતા કે વઢવાણ મહારો જન્મખેળો છે; વઢવાણ જાણતું કે કવીશ્વરથી વઢવાણ દેશઉજળું છે. પ્રથમ તાલુકદારી શાળા ૧૮૫૨ માં સાદરામાં ફારબસ-દલપતે સ્થાપી હતી. સાદરેથી અમદાવાદ આવીને રાજ-વિદ્યાભ્યાસનું કાવ્યભાષણ ૧૮૫૪ માં દલપતરામે આપ્યું હતું. તે પછી વર્ષોનું પખવાડિયુ વીત્યે, ૧૮૭૦ માં, રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજ સ્થપાઈ. ૧૮૮૦ માં એ રાજકુમાર કોલેજનો પ્રથમ ફાલ ઉતરી ચૂક્યો હતો. ભાવનગરના મહારાજા તખ્તસિંહજી, લીમડીના મહારાણા જસવન્તસિંહજી, વઢવાણના મહારાણા દાજીરાજજી સર-સ્વતીના, કવિતાના, સોસાયટીના, દલપતરામના ગુણગ્રાહકો હતા, દલપતવિનતિએ સોસાયટીના આજીવન સભાસદો થયા હતા. એ ત્રિપુટીમંડળમાં એ દાજીરાજજી, તરવરિયા તોખાર સમા, રાજતેજસ્વી રાજવી હતા. વિદ્યા વિનય મૈત્રો રાજનીતિ દીર્ઘદષ્ટિ આત્મશ્રદ્ધા: રાજકુમાર કોલેજને આંખેથી ઉત-રેલી, અનેકગુણસંપન્ન, દાજીરાજજી પ્રથમ પાકેલી ને પ્રતાપી સાખ હતા. કોલેજમૈત્રીનાં સંસ્મરણો અખંડ જાળવતો દાજીરાજઅમરાવાળાનો મૈત્રીસ્મારક ચન્દ્રક આજે એ રાજકુમાર કોલેજમાં વર્ષોવર્ષ અપાય છે ને દાજીરા-

જાનને વધીવધું સૌ સંભારે છે. દક્ષિણસાગરને તીરે વિઝા-
ગાપટ્ટણથી સુશિક્ષિત ને સતીત્વપ્રભાવી રાજમહીષી પોતાને
રાજમહેલે દાહરાજાજાએ આણ્યા હતાં. એમની સુદૃઢ
રાજનીતિએ વઢવાણને પાદર આગગાડી આણી. ત્યારે તો
વઢવાણનું મહાજન દાહરાજાજાને કંઈક પજવતું, એજન્સી
દાહરાજાજાને કંઈક ઉચ્છ્રંખળ માનતી; આજ સૌ દાહરા-
જાજાને અવાંચીન વઢવાણનો મુગટમણિ કહીને સંભારે છે.
વઢવાણની વસ્તી આજ આંસુ સારે છે કે જીવતાજીવત
એ જીવને ઝોળખ્યો નહિ. દાહરાજાજાએ આદરેલા ને
અધૂરા પડેલા, દોડતી આગગાડીમાંથી નિરખાતા, લોગાવાને
આરે ધર્મંતળાવ વચ્ચે ઉમેલા, એની હૈયારેખાઓ સમી
રાતી કુંકુમરેખાઓવન્તા, હવામહેલના સ્ફટિકખંડેર આ-
ટલે વર્ષે એ આશ્ચર્ય ને કુતૂહલ જગાડે છે. પૂરે ધર્યો
હોત તો એ રાજમહેલ, એ રાજવી સમો, સોરઠનો શણ-
ગાર થાત. ઓછા આયુષ્યનો એ રાજવી રાજતેજસ્વી ને
પુણ્યપ્રતાપી હતો. સરસ્વતીને ને સરસ્વતીપુત્રોને રાજ્યા-
ધિકારીઓથી એ અધિકા સન્માનતો. પોતે આસ્તિક
ને ધર્મશ્રદ્ધાળુ હતા. ખુશામતિયાઓ ખુશામતિયાઓને
ગોતે, સમોવડિયા સમોવડિયાને શોધે; એમ ગુણવન્ત રાજવી
ગુણવન્ત કારભારીને નહોતરે, પ્રતાપી રાજવી પ્રતાપી
દિવાનને વસાવે. ગુજરદેશના ચારુત્તરના વિરલા ગુણરત્ન
હરિદાસ વિહારીદાસને ગુણભંડાર દાહરાજાજાએ નિજ
અમાત્યપદે સ્થાપ્યા હતા.

કવીશ્વરની કાવ્યકીર્તિ વઢવાણના નગરચોકમાં ઉચ્ચા-
રાતી એથી અધિકી રાજમહેલમાં ગાજતી. દાહરાજાજાએ

તો એ કાવ્યકીર્તિ બાળપણમાંથી સાંભળેલી હતી. મહારાણા રાયસિંહજી પણ બાળક હતા ત્યારથી ડાહ્યા વેદિયાના વેદવિદ્ બ્રહ્મકુટુંબને વઢવાણનું રાજકુળ સન્માનતું. વર્ષોસન બાંધી આપી વઢવાણ સંસ્થાને કવીશ્વરની ગુણગતા દાખવી હતી. વઢવાણ પન્થકમાં જ્યાં જ્યાં વિચરે ત્યાં ત્યાં સદા રાજઅતિથિ લેખે સન્માનાવાનો રાજલેખ બક્ષેો હતો. મહારાણા દાજીરાજજીએ સાંભળ્યું કે શારદકીર્તિ મુગટ વરેલો વઢવાણનો સપૂત રણજંગ જીતી કે યોધરાજ બખ્તર ઉતારે એવી વાનપ્રસ્થદીક્ષા લે છે, અને એ અવસરે રાજનગરના નગરજનો નગરશેઠને પ્રમુખપદે કવીશ્વરને કીર્તિચન્દ્ર ને પાઘ અર્પવાના છે. વર્ધમાનપુરીના સપૂતના લોકસન્માનને અવસરે વર્ધમાનપુરીના વિદ્વન્પૂજન્તા રાજવીનું રાજહૃદય હિલોળે ચ્હડ્યું. દાજીરાજ સમે વિદ્યારસિયો ને સરસ્વતીપ્રસંશક રાજવી નિજ પ્રભજનના દેશગાજન્તા કીર્તિટહુકારનો બહેરો ન હોય. વર્ધમાનપુરના સપૂતને ગુજરપાટનગરી કીર્તિચન્દ્રે સન્માનતી હતી એ મહાજનસભામાં વર્ધમાનપુરપતિએ નિજ રાજઆડતિયાને એક માનપત્ર, એક શાલજોટો, એક વર્ષનું સવિશેષ વર્ષોસન આપીને વઢવાણના એ સપૂતને સમર્પવાને મોકલ્યા હતા. સોસાયટીના કીર્તિચન્દ્ર ને પાઘસન્માનનો પૂર્વકાંડ પરિસમાપ્યે વઢવાણનરેશના રાજસન્માનથી વઢવાણના સુપુત્રને વધાવવાનો ઉત્તરકાંડ આરંભાયો.

વર્ધમાનપુરપતિના રાજઆડતિયા ઉઠ્યા ને રાજદાગળ વાંચ્યો;

રાજમાન્ય રાજેશ્રી કવીશ્વર દલપતરામ
ડાહ્યાભાઈ, મુ. અમદાવાદ.

સ્વાભાવિક સરળ અને નીતિથી ભરેલી ચુક્તિવાળી કવિતા બતાવનાર તરીકે આપ એટલા બધા પ્રસિદ્ધ થયેલા છો કે તે વિશે આ પ્રસંગે વખાણના શબ્દો નહિ કહેતાં મહારી તરફથી ફક્ત પૂરો સન્તોષ બતાવવાનું જ દુરસ્ત ધારવામાં આવે છે.

આપે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં ઘણાં વર્ષ રહી આપની રસિક અને કીમતી કવિતાથી ગુજરાતી પ્રજાની ઘણી જ ભારે સેવા બજાવી છે, અને તેથી તે પ્રજા ઉપર આપે મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

આપ સરખા પુરુષને જોઈ, ગુજરાતના એક રાજા તરીકે, મને ઘણો હર્ષ થાય છે. તેમાં જ્યારે આપનો જન્મ અહીં થયેલો છે એ વાત યાદ લાવું છું ત્યારે વિશેષ હર્ષ પામી મગફળ થયા વગર રહેવાતું નથી.

તારીખ ૨૦મી અગસ્ટ સન ૧૯૮૦ના રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી મોટી સભા ભરીને આપના કામની ખૂબ પ્રસિદ્ધ રીતે કરનાર છે. એ સોસાયટીના એક મેમ્બર તરીકે, તેમ જ આપની જન્મભૂમિના મમતાવાળા રાજા તરીકે, આ સન્તોષ બતાવનાર કાગળ તથા કાંઈકે પોશાક હું મોકલું છું તે આપને અહીંના એજન્ટ તરફથી એ સભામાં આપવામાં આવશે તે કબૂલ રાખી મને ઉપકારી કરશે.

મુ. વઢવાણ

તારીખ

(સહી) દાજીરાજ

૧૬મી આગસ્ટ ૧૯૮૦ ઈસ્વી

ઠાકોર સાહેબ, વઢવાણ.

ધન્ય દાજીરાજજીને ને ધન્ય દલપતરામને; અને એ બંનેયથી અધિકો ધન્યવાદ છે એ વર્ધમાનપુરીને, જ્યાં

એવા રાજવી અને એવા પ્રજાજન પાક્યા છે. બુદ્ધિપ્રકાશ માસિકની જે જૂની નકલમાંથી આ આલેખકે ઉપરનો રાજકાગળ ઉતાર્યો છે એની નીચે કોક અજ્ઞાતનું જ્યોત્યારનું આશીર્વાચન છે કે

આપણા દેશી રાજાઓનો જય થાઓ !

જગન્નાથ વિ. કરસનજી રાણપુર

આજના પચાસે વર્ષે એ જ્યોત્યારનું આશીર્વાચન સાંભળીને ગુજરાત ઉચ્ચારશે કે ‘ આમીન. ’ પ્રજાજન પ્રત્યે એવી ‘ મમતાવાળા રાજવી ’ઓ અને એવા રાજ-રાજેશ્વરી, ઉજ્જવળ યશઉપરણે સોહનતા, મહાભાવ પ્રજાજનો વધે એમાં દેશનું સૌભાગ્ય છે.

રાજકાગળ વંચાઈ રહ્યો. વઢવાણ સંસ્થાનના રાજ-આડતિયાએ સભાપતિને આપ્યો એ શાલભેટો. સભાપતિ નગરશેઠે દલપતરામને ઓઠાડ્યો, અને સાથે એક વર્ષનું અધિકાંશે વર્ષાસન અર્પ્યું. વતનના સદ્ભાવના, જૂનાં ને જીવનપ્રિય સંસ્મરણોના, નિજ રાજવંશ પ્રત્યેના રાજપ્રેમના ભાવપૂરના, ઉછાળા એ શાલજોટાની રંગકરચલીઓની ભીતર દલપતડેયામાં ઉછળતા હતા.

પાથર્યો કાળપગથાર ઓળંગીને ત્રણ દાયકા ઉપરની એ શરદ ઋતુને ને એ ચન્દની પડવાને દલપતમાનસચક્ષુઓ ત્હારે નિરખતાં હતાં. જીવન્મુદૂત સમી એ તિથિએ દલપતરામ વતનમાંથી અમદાવાદ જવાને પગપાળા નીકળ્યા હતા. અમદાવાદ જવાની વાટખરચી પણ ધરમાં ન હતી તે થોડાક આના માર્ગે શમલા ગામના સ્વધર્મી

સત્સંગીઓ કનેથી ઉછીતા લીધા હતા. વાટ લાંબી હતી, સાધન દૂંઠાં હતાં; પણ વાટનાં સમાં ભાગ્યે વિશાળાં હતાં. દોરીલોટો, સાથવો, અગ્રોટિયું, દેવપૂજા, અને કેટલાક આના ઝોળામાં લઈને ગુજરાતના પાટનગરે જવાને વતન-માંથી દેશઅજ્ઞાત દલપતરામ ત્યહારે નીકળ્યા હતા. ત્રણ હાથકે પછી દેશ દલપતકીર્તિથી ગાજતો હતો. રાજનગરીના નગરશેઠ પાછા અર્પતા હતા, કીર્તિચન્દ્ર ખેરાવતા હતા. વતનના રાજવી શાલપામરી ઓઢાડતા હતા, એક વર્ષનું અધિકું વર્ષાસન અર્પતા હતા, ને વિનવતા હતા કે ‘કબૂલ રાખી મને ઉપકારી કરશે.’ ગુજરાત ! આ ત્યારે ઇતિહાસ છે, કલ્પનાકથા નથી. દલપતજન્મનગરીનો મહારાણો પુરજન્મ્યાં વિદ્યાને ને વિદ્યાનને સન્માનતો હતો તે દલપતઉદ્યમનગરીના નગરશેઠ ને નગરજનોની સમારંભસભા નિરખતી હતી. વાંચનાર ! આ આપણા જ યુગની દેશકથા છે. વૈશ્યવરોને, ક્ષત્રિયરાજને રંક પ્રાદ્ધણ્યનું પ્રદ્ધતેજ જીતતું હતું. નવયુગના પ્રાદ્ધણ્યના પ્રદ્ધતેજને સહુ વન્દતા હતા. પુરાણકીર્તિત પ્રાચીન યુગ વર્તમાનમાં ખડો થતો હતો.

કવીશ્વરનાં અન્તર્યામીમાં ત્યહારે જૂતકાળની ભરતી ઉભરાતી હતી. આજ એમને યશવન્તી હતી, પણ કાલ એમને અધિકી જીવનહાલી હતી. વઢવાણથી મૂળીની એ વાટ; રાજમહેલથી એ અદકેરાં, ધર્મમહેલાતો સમાં, મૂળીનાં એ દેવમન્દિરો; જૃહસ્પતિ સમા એ કાન્ધગુરુ મહન્ત દેવાનન્દ સ્વામી; વયોવૃદ્ધ, શ્રીજીસમાગમી, સાહિત્યરસિયા એ મૂળજી શેઠ; ડુંગરઉંચી વઢવાણની

એ રાજઅટારીઓ; બાળખેલસોહામણાં લાખૂવાવ માધાવાવ ગંગાવાવ ને ધર્મતળાવ; ધૂળછવરાયેલી, પંડ્યાના દેહ સમી દોહળી ને જર્જરી, એ બાળશાળા; કાવ્યરસિયા વ્યવહારનિપુણ એ ગોરજી લાલચન્દ્રજી; એ પિતાનો પુણ્ય-પ્રકોષ, એ રંકતાના સંસારભાર, એ ભાંડુડાંનાં દીનતાનાં દોહ્યલા દિવસો; સતીમાતા રાણકદેવડીની એ ઇતિહાસ ઉચ્ચરતી દહેરી; અને સતીમાતાનાં પુણ્યાવશેષોને હૈયામાં સંઘરી વહતો, કાળના પરમાણુઓ સમે વેલુપટ પાથરી પડેલો, વિશાળપટ ભવજૂનો લોગાવોઃ એ સૌ જીવન્-સંભારણાં ફલપતનયનોમાં રમતાં હતાં. તેજભરેલી વિધવિધવણી વાદળીઓ આવે આવે ને ઉડી જાય એમ કવીશ્વરને જીવનનાં સ્મરણો હૈયાના આભમાં ઉભરાતાં ને ઉડતાં. ઇતિહાસના ગ્રન્થ સમું સમસ્ત આયુષ્ય આંખ ભરીને ઉભું હતું.

ભરેલા હૈયાનો ઉત્તર દીર્ઘસૂત્રી કચ્હારેક જ હોય. ટુંકો, પણ અક્ષરે અક્ષરે ઉરભાવ ટપકતો, કવીશ્વરે પછી નિજ વતનના રાજકાગળનો ઉત્તર વાળ્યો; અને નિજ પ્રજા-જનને ‘આપ’ કહી સંબોધતા રાજવીને હૈયાઉર્મિઓના હેતહિન્દોળે ડોલાવતાં ડોલાવતાં ‘તુંકાર’થી આરંભ્યું:

‘મારો જન્મભૂમિનો હાલનો રાજા’—(પછી તરત કવીશ્વર ભાવમૂર્છામાંથી સચેત થઈ ગયા કે આ તો વઢવાણનરેશનો રાજદરબાર નથી, રાજનગરના નગરશેઠને પ્રમુખપદે નગરસભાનો સમારંભ છે.)—મહેરબાન મહારાણા શ્રી દાજીરાજજી સાહેબ કે જેઓએ રાજકોટની રાજકુમાર કૌલેજમાં સારો વિદ્યાભ્યાસ કરીને હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગમાં

મુસાફરી કરી છે એવા વિદ્વાન મારી કવિતાની અને મારા ગુણની ખૂબ જાણે એમાં નવાઈ જેવું નથી; કેમકે વિદ્વાન હોય તે જ ગુણની પરીક્ષા કરી શકે. વળી દેસાઈ હરિદાસ વિહારીદાસ જેવા વિદ્વાન તેમના સલાહકાર છે; પછી તેમાં શું કહેવું ?

‘જેમ હું મારી જન્મભૂમિ ઉપર ઘણી માયા રાખું છું તેમ જ તેઓ પણ મારા ઉપર ઘણું માયાગુપણું જણાવતા આવ્યા છે. મારા કુટુંબના પોષણ વાસ્તે મને દર સાલ રૂ. ૧૦૦) એકસો રૂપિયાનું વર્ષાસન વઢવાણના દરબારમાંથી મળે છે. તે સિવાય વખતે વખતે માંડે સન્માન કરે છે. માટે તેમનો ઉપકાર હું જેટલો માનું તેટલો થોડો છે. અને જેવી મમતાથી આ સર્ટિફિકેટ અને આ સિરપાવ મહારાણા સાહેબે મોકલ્યાં છે તેવી જ મમતા મારા કુટુંબ ઉપર નિરંતર રાખશે એવી હું આશા રાખું છું.’

પછી દલપતરામ પેલી જૂની, ગુજરાતપ્રખ્યાત, નિજ વતનનગરીની કવિતા બોલ્યા:

વધી વિશેષે પથરાય વેલો,
આધાર રાખે સ્થળ જ્યાં ઉગેલો;
ભૂલું ન હું તેમ જ જન્મભૂમિ,
ઘણું સ્થળે ઉદ્ધમ કાજ ધૂમી.

દલપતજીવનના વાનપ્રસ્થપ્રવેશનો નગરોત્સવ એમ ઉજવાયો. જન્મનગરીના રાજવીએ તેમ જ ઉદ્ધમનગરીના નગરશેઠે ઉભયે દલપતમહિમાને એ અવસરે સિરપાવો સમર્યા. ઇતિહાસ નિરખતો હતો કે પ્રાચીનકાળમાં તેમ જ

વર્તમાન કાળમાં ભારતવર્ષે રાજ્યાધિકાર કે લક્ષ્મીભંડાર કરતાં ચારિત્ર ને વિદ્વત્તા અધિકાં પૂજ્ય છે.

સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજન્, વિદ્વાન્ સર્વત્ર પૂજ્યતે

એ પ્રાચીન સુભાષિતવચનનો આપણા યુગમાં ત્હારે દલપતજીવનમાં સાક્ષાત્કાર થતો હતો.

કવીશ્વર દલપતરામે એમ વાનપ્રસ્થપ્રવેશ કીધો. મહા-ભારતયુગમાં કેા બહુશ્રુત બ્રાહ્મણ પ્રવૃત્તિધર્મ ત્યાગી નિવૃત્તિ-ધર્મ અંગિકારે, અને એ અવસરે નગરમહાજનો, નગરશેઠ, નગરરાજવી એ બ્રાહ્મણવરના આશ્રમપલટાના સમારંભપ્રસંગે ટોળે મળે અને એની બ્રહ્મતેજસ્વી બ્રાહ્મણતાને બહુમાને સન્માને, એવો દલપત કવીશ્વરનો તૃતીયાશ્રમપ્રવેશ હતો.

ગુજરાતે જાણ્યું કે કવીશ્વર દલપતરામ વાનપ્રસ્થી થયા.

પ્રાચીન કાળમાં કવીશ્વર અર્વાચીનતાને સ્થાપતા હતા તેમ અર્વાચીન કાળમાં કવીશ્વર પ્રાચીનતાને પણ સ્થાપતા હતા. પ્રાચીન ને અર્વાચીન એ તો વર્તમાનપૂર વચ્ચે ઉભેલા દલપતરામને એક જ કાળદેવની બે દેવપાંખો હતી, કાલંડસ્મિ ઉચ્ચરતા પરબ્રહ્મની બે બાહુલતાઓ હતી. વિરાટની ઉભય હાથેળીઓની પકડપાંખડીઓના પરાગપરિમલ કવીશ્વર, દેવલસ્મની પેઠે, અંગે ચોળતા.

નોંધ: જાપખાનાને માટે નક્ક કરતાં એક પાનું રહી ગયું છે તે પાને ૫૧મે નીચેથી ગણુતાં ૬૬ી અને ૫મી લીંટીઓની વચ્ચે વાંચવાનું છે.

પછી સંસ્થાની સ્થાપનાથી માંડીને સોસાયટીની નિતાક્ષરી છતિ-હાસકથા ઠહી. સરકારી નોકરી છોડીને સાદરેથી અમદાવાદ આવતાં

વાટમાં વનવમડે પોતાને ઉપજેલા શેખચક્લીના વિચારતરંગો ઠહી સંભળાવ્યા. અને આજે એ વિચારતરંગોને સફળ થયેલા જોઈ રાજ થાઉં એ પણ કહ્યું. પછી ૩૦ વર્ષના પ્રવૃત્તિજીવનનો અનુભવસાર સારવી વિદાયવેળાના અમૃતમય દિતોપદેશી એ જીવન્મંત્રો સોસાયટીને સમર્પ્યા. (૧) વ્યવસ્થાપક મંડળમાં કુસંપ થશે ત્યારે સોસાયટીની ખરાબી થશે. (૨) વ્યાજ તથા વાર્ષિક લવાજમ આવે એટલું જ ખર્ચ રાખવું એવો સોસાયટીનો ધારો છે એ ધારો સદા પાળજો.

સંસ્થાઓના, કુટુંબોના, રાજ્યોમહારાજ્યોના એ આયુષ્યમન્ત્રો નથી? એ નિયમને જીવે તે સહુ જમતપ્રવાહને તરે.

શારદાપીઠના પ્રથમ ફાવરૂપ ગુજરાતના નવલોહિયાળા યૌવન-મંડળને ઉદ્દેશીને દલપતરામ સાનન્દ ઉચ્ચર્યા કે કહેવાને ખુશી ઉપજે છે કે સોસાયટીને સંભાળી બે એવા વિદ્વાન ગૃહસ્થો હાલમાં પહેલાં કરતાં વધારે છે.

સન્તોષમૂર્તિ દલપતરામ પછી સન્તોષવેણુ ઉચ્ચર્યા કે સોસાયટી તરફથી મોટું માન મળેલું જોઈને સન્તોષ માનું છું. સોસાયટીની શક્તિ પ્રમાણે સોસાયટીએ મહને કાંઈ થોડું આપ્યું નથી. સોસાયટીનું પેન્શન ને રાજસ્થાનોમાંથી મળતાં વર્ષાસનોમાં મહાર્ ગુજરાન કર-કસરથી હું નભાવી શકીશ.

પા સદ્ગીબરની સોસાયટીની સેવામાંથી ઉપરામ થવાનાં કારણો ભાખતાં કહ્યું કે ૧૮૭૫માં મહારી આંખે દરદ ફરીથી થઇ આવ્યું. તો પણ ચાર વર્ષ ઈષ્ટ સંસ્થાની નોકરી કરી. ૧૮૭૬માં એક આંખમાંથી મોતીઓ ઉતરાવ્યો તેથી મહને ભારે પીડા થઈ. મહારી ઉમ્મર પણ હવે ૬૦ વર્ષની થઇ છે. એ સૌ કારણોથી મ્હારે નોકરીનું રાજીનામું આપવું પડ્યું. હું આશા રાખું છું કે સોસાયટીના સર્વ મેમ્બરો તથા સ્વદેશી મિત્રો મહારા ઉપર છે તહેવી મહેરબાની ચાલુ રાખશે.

પ્રકરણ ૨ જી, ગરબીભટ્ટની ગરબીઓ

પચ્ચીસી પૂવે દલપતરામે બાળકવિતાની વાડીઓ વાવી હતી. હવે કવીશ્વર સ્ત્રીકવિતાનાં સરોવરો ભર્યાં.

દલપતરામ એટલે બાળ આદેડ ને વૃદ્ધ, નર અને નાર, સકળ ગુજરાતના કવીશ્વર દલપતરામની કવિ-ભાવના દેશવિશાળી હતી.

એ અરસામાં ગુજરાતના બે સપૂતો કચ્છકાઠિયાવાડમાં પ્રથમ Joint Administrators-સહાયક અમાત્યો અને પછી દિવાનપદે હતા. સૌજન્યસાગરનું વિવેકવિશેષણ ઘણાને લખાય છે. પણ સ્વ. હરિદાસ વિહારીદાસ અને સ્વ. મણિભાઈ જસભાઈ મૂર્તિમન્ત સૌજન્યસાગરો હતા, માનવદેહે ખાનદાનીના દરિયાવ હતા. એક હતા 'સોરઠ દેશ તણે સીમાડે' વર્ધમાનપુરીમાં; અને બીજા હતા દૂર દૂર દરિયા-પાર જાદવકુળના વતનમાં-કચ્છમાં. જેવા એ બંને સૌજન્ય-સુધાકર હતા તહેવા બન્નેયના રાજઅવતંસો પણ ક્ષાત્રતેજસ્વી હતા. વઢવાણના ગઢકાંગરે દાજીરાજી એટલે અર્વાચીન-તાના ઉગતા સૂર્ય; અને ભુજગિયાની રાજદેહરીએ નાનીબા સાહેબ એટલે ક્ષત્રિયવટની પ્રતાપપ્રભાવી પાંખડી. એકનાં તેજ આલાકનાં જામતાં તેજ હતાં, એકનો સુગન્ધ મધ-મધતા કેવડાની ઉત્કટ સુગન્ધ હતી. બાબરા ભૂતને વશ કરનાર હરપાળ મકવાણાના રાજનબીરાને અને રૂઝ્મિણી-જીનાં સહિયર રાજમાતાને સદ્ભાગ્યે ગુણવન્ત ને ગૌરવશાળી, શાણા નિપુણ વિશાળદ્રષ્ટા નવયુગને ઓળખનાર રાજસહાયકો મળ્યા હતા. પણ આલાવાડનું કે કચ્છનું ઉદયસુદૂત

ત્યારે નહિ ઉગ્યું હોય કે આપણી પ્રજાઉદ્ધારક ભાવનાઓની પરિપાકઋતુને ખેસવાની હજી વાર હશે—અગોચરના એ આંકડા કેાણ ઉકેલશે ?—દાજરાજીની આયુષ્યઅવધો અદ્ય નીવડી, અને નાનીબામણિભાઈનો યે સુયોગ દીર્ઘજીવી ન નીવડ્યો. ને પછી રાણકદેવડીનો મન્દિરછાયામાં કે ભુજ-ગિયાની ગઢછાયામાં દાજરાજી સમા વચ્ચેની ને હરિ-દાસભાઈ સમા પ્રભાવશાળી દિવાન કે નાનીબા સાહેબ સમાં પ્રતાપી રાજમાતા ને મણિભાઈ સમા બુદ્ધિસાગર અમાત્યના ધન્ય રાજયોગ અધીં સદીમાં તો ફરી ઉગ્યા નથી. છતાં એ અદ્યયોગો પણ ગુજરસાહિત્યે અણબૂંસાતા ઇતિહાસઅક્ષરો પાડી ગયા છે. તુલસીદાસજી કહે છે ને કે

एक घड़ी, आधी घड़ी, आधीमें पुनि आध.

વીજળી ક્ષણેક ચમકે, પણ એનાં અજવાળાં તો સર્વ પ્રકાશી હોય.

હરિદાસભાઈ અને મણિભાઈ બન્ને યે ગુજરાતની ચારુત્તર ભૂમિના સપૂતો હતા: સાહિત્યરસિયા ને વિદ્યાચતુર દિવાનો હતા. નવસંસ્કૃતિના ગુણોની બન્ને ય ગુણમૂર્તિઓ હતા. આવતાં નવઅજવાળાંના બન્નેયને આદર હતા. કવીશ્વર અને કવીશ્વરની કવિતાલક્ષ્મીના બન્ને ય ગુણપૂજકો હતા. બન્ને ય દલપતરામને પ્રજાકલ્યાણક લોકમ્હોડવી માનતા, સદ્ગમ્ભાળી સાહિત્યસ્વામી માનતા; અને એ ભાવથી કવીશ્વરને વન્દતાપૂજતા.

એવામાં વઢવાણમાં ને ભુજમાં રાજકુટુંબમાં લગ્નોત્સવો હતા, અને બન્ને ય રાજ્યોનાં કવીશ્વરને રાજન્હોતરાં આવ્યાં. દરિયાઉતાર દૂર વૃદ્ધ દલપતરામ જાતે જઇ શક્યા નહિ,

શારદાની પાંખડી સમી કવિતા મોકલાવી. કચ્છ રાજ્યે સિરપાવના ખસ્સે' રૂપીઆ પાઠવ્યા અને મણિભાઈની પ્રેરણાથી નાનીબા સાહેબે લખ્યું કે બાળકીઓ ગાતાંરમતાં સદ્બોધ પામે એવી ગરબાવળી રચી આપો.

ને વતનમાંના લગ્નપ્રસંગમાં કવીશ્વર સ્વયં ગયા હતા. તુલસીદાસજી કહે છે કે નિજ વતનમાં આદરસન્માન વિરલાનાં હોય.

તુલસી કબૂ ન જાડ્યે જહાં બાપકે ગામ;
દાસ ગયે, તુલસી ગયે, મયા તુલસિયા નામ.

પણ કવીશ્વર એ વિરલાઓની જમાતમાંના હતા. અવસર-યોગ્ય સન્માનીસત્કારી હરિદાસભાઈએ કહ્યું કે કવિરાજ ! સરઅવસરનાં આપણાં ગીતો સૈકાઓજૂનાં છે. એ નવે અવતારે ન આવે ? અને પછી હસમુખા હરિદાસભાઈએ હસતાં હસતાં ઉમેર્યું કે શારદા તો કુમારિકા છે, પણ નિઃસન્તાનિણી નથી. તહમે હજી બેઠા છો.

નિવૃત્તિપરાયણ, આયુષ્યભરતીમાંથી એવારો શોધતા કવીશ્વરને એમ કવિતાપ્રવૃત્તિઓનાં આમન્ત્રણ આવ્યાં.

પછી કવીશ્વરે આપણી કવિતાલક્ષ્મીને સ્ત્રીસુભગ અર્વાચીનતાના વાઘા સળવ્યા.

એ પછી પિસ્તાળીશોક વર્ષે, ૧૯૨૬માં, એક સાક્ષર અવલોકનકાર લખે છે કે ' કવિ દલપતરામ....ગુજરાતનો લલિત સંસાર ચીતરવામાં સોળે સોળ આના ફતેહ પામ્યા છે. ' ' દલપતરામની ગરબીઓ સ્ત્રીઓના હૃદયમાં જે સુબોધ ને સંસારનીતિ ઉપજાવે છે તે બીજા કોઈ

ગદ્યમાં કે પદ્યમાં એવામાં આવતી નથી.’

દલપતકવિતા પીપીને બાળબાળાઓની નવપેઢીઓ દ્વંધમલ ઉછરતી હતી, અને એમ પારનેરાથી આખૂ ને ગિરનારથી પાવાગઢ-ચોખ્ખટ ગુજરાતે નવગુજરાત સરજાતું હતું. હવે કવીશ્વરે સ્ત્રીમંડળમાં નવયુગ રોપ્યો.

સ્ત્રીસમાજનું હૃદય વાંચી સૌભાગ્યસોહાગિણી કવિતા રચતાં સૌને આવડે છે? એક દયારામને આવડતું, એક દલપતરામને આવડતું; પણ પોતપોતાની સ્વતન્ત્ર શૈલીએ. દયારામની સ્ત્રીકવિતા નવોઢા રસરસિયેણુ છે, દલપતરામની સ્ત્રીકવિતા પ્રોઢા સોહાગણુ છે.

સોસાયટીએ અમદાવાદમાં કન્યાશાળા સ્થાપી હતી ને કવીશ્વરે એ કન્યાશાળાને શાળાનિવાસ અપાવ્યો હતો; ને બળવાથી યે બે વર્ષ પૂર્વે હરકુંવર શેઠાણીની હવેલીએ લોડં એલ્ફ્રિનસ્ટનના પ્રમુખપદે કન્યાકેળવણીનો સારસ્વત-સમારભ ઉજવ્યો હતો. કન્યાકેળવણીમાં વર્ષોથી રસ લેતા કવીશ્વરને સ્ત્રીસુન્દર કવિતા રચવી એ કાંઈ નવીન કાવ્યવાદ ન હતી. મુંબઈનું સ્ત્રીબોધ માસિક તો દલપતકારખસના નવયુગના આદિકાળથી જ દલપતગરબીઓ મૂલ આપીને મૂલતું. દલપતગરબાવળી પછી સંગ્રહાઈ હતી અને ગુર્જરસુન્દરીઓ એમાંની દલપતગરબીઓ ઝીલતી હતી. મુંબઈમાંનું પારસી સ્ત્રીમંડળ તો દલપતગરબીઓ પોતે ગાતું, ગાવાને સ્વયં કવીશ્વરને ન્હોતરતું, માનપત્રો ને થેલીઓ આપતું.

એ માસે ના જઈયે રે પિયુ ! પરદેશમાં

એ સ્વામીપરાયણ સોહાગણની પ્રજાપ્રશસ્ત દલપતબારમાસીને તો લોકગરબાવલિઓએ કંઈકંઈ કવિઓના નામે ઉધારી છે. દામ્પત્યસ્નેહનાં આરસકુંડ સમાં, ગુજ્જવાદમીકિના એ ગરબાવળીમાંના રામસીતાનાં દલપતઘોળ પરત્વે ૧૬૦૫માં પ્રથમ સાહિત્યપરિષદ વચ્ચે કાન્તે કહ્યું હતું કે આપણા સાહિત્યદેશે ‘સીતાજીના ઘોળ કરતાં વધારે મધુર અને વધારે સુંદર કાવ્ય શોધી કાઢવું મુશ્કેલ છે.’ નામાંકિત મહાજનોની ને જીજ્ઞ સાર્વજનિક સર્વાત્મરસિક ગરબીઓનું દલપતકાવ્યમાં એક સ્વતન્ત્ર પ્રકરણ ભરેલું છે. એમની ગરબીમહુલતાને કારણે કવીશ્વરને ગરબીભટ્ટનું ઉપનામ પણ મળી ચૂક્યું હતું. ગરબીરચનાનો દલપતકવિતાને કાંઈ અજાણ્યો નવોચીલો ન હતો. વીરી જ્યાકુંવર બાળુડા વીરને હાલરડાં ગાતી ત્યહારથી દલપતરામ ગરબીરસિયા હતા.

કવીશ્વરને થયું કે ઘરઆંગણે ગરબે ધૂમતાં તેમ જ કુટુંબસંસારના માંગલિક સંસ્કારપ્રસંગોએ ગુજ્જરસુંદરી અર્ચાચીનતાનાં ગીતો ગાતી થાય તો પ્રજાજીવન ઓર પોરહાય ને પ્રાણુવાન થાય-તો એકએક ગરબી એકએક કન્યાશાળા થઈ રહે. એમ વિચારીને કવીશ્વરે સાંપડેલા બન્ને ય કાવ્યપ્રસંગોનો સદુપયોગ લોકસંગ્રહની વિશાળ દૃષ્ટિએ કીધો.

લોકસંગ્રહ તો દલપતકવિતાનો આત્મતણુજો છે.

સંસારશાસ્ત્રી દલપતરામને સ્ત્રીસુધારણા તે પ્રજાજીવનના અર્ધાંગની સુધારણા તો હતી જ. અને વામાંગે હૃદય વસે છે; એટલે કવીશ્વર દલપતરામ સ્ત્રીસુધારણાને પ્રજાજીવનની હૃદયસુધારણા માનતા. કચ્છગરબાવળીની એક ગરબીમાં

કવીશ્વરે નરને શર ને નારીને શરધરણી કહી છે; અને શરધરણી પ્રેરણા પાય છે એટલો શરસ્વામી સંસારમાં વિચરી જયસિદ્ધિ સાધે છે. માટે મધુરં પ્રોત્સાહક સ્ત્રીહૃદય કેળવાય તો સમસ્ત પ્રજાદેહની નાડીઓમાં વહતાં જીવન-રૂધિર પણ મધુરાં પ્રેમજનને પ્રોત્સાહનપ્રમળ ધબકી રહે એ લોકલાવથી કવીશ્વર કચ્છગરબાવળી ને માંગલિક ગીતાવલિ રચવાને બેઠા. વ્યાસવાલ્મીકિના જેવી દલપતકવિતાશૈલી પણ લોકસંગ્રહશૈલી છે.

ઓગણિસેં છત્રીસના જાતાં દિવસો ત્રીસ

કવીશ્વરે કચ્છગરબાવળીની હસ્તપ્રત દરિયાપાર ભુજનગરે મોકલાવી. પણ પછી છપાતાં વાર લાગી. કવીશ્વરને કચ્છ રાજ્યે પાંચસો રૂપિયા બક્ષિસ મોકલાવ્યા. ૧૮૫૫માં સ્ત્રીબોધ ગજસંપન્ન ચાર આને દલપતગરબી મૂલવતું; ૧૮૮૪માં કચ્છ રાજ્યે પાંચના પૂતળિયે દલપતગરબી મૂલવી. ત્રીસ વર્ષમાં દલપતકવિતાનાં મૂલ વીસગણાં વધ્યાં હતાં.

માંગલિક ગીતાવલિ ૧૮૮૧માં રચાઈ રહી. અને એ સાલની આષાઢી બીજની તિથિએ-આષાઢી બીજ એ હાલારીઝાલાવાડી બેસતું વર્ષ છે.—દાજીરાજજી તખ્તનશીન થયા ત્યારે કવીશ્વર રાજઆમન્ત્રણે વતન ગયા હતા ને ત્યારે ગીતાવલિનો હસ્તલેખ વતનરાજવીને નજર કયો હતો. ગીતાવલિનું કવિતર્ધનામ ચારસો રૂપિયા મળ્યું હતું, અને રાજ્યે પાંચ હજાર પ્રતો છપાવી હતી. ‘માતાને વધામણું દેવા જતાં ગાવાના’એ ગ્રન્થમાંના ૧૩૬મ! ગીતમાં આઘાક્ષરે ‘વઢવાણપતિ મહારાણા શ્રી દાજીરાજજી’ અને મધ્યાક્ષરે ‘દેસાઈ હરિદાસ વિહારીદાસ, કારભારી’ના

અન્તર્લોપિકાઓ છે. 'ટહના બુદ્ધિપ્રકાશના સપટેમ્બરઅંકમાં 'હાલમાં પ્રસિદ્ધ' થયેલી કચ્છગરબાવળીની વિસ્તારી બહેરખળર છે; અને 'ટહના મેઅંકમાં માંગલિક ગીતાવલિનો અલ્પાલ્પ સમાલોચના છે.

બન્ને ય ગીતાવલિઓમાંથી નમૂનાની કંઈક કંઈક-જરી જરી વાનગીઓ પારખિયે કે ૬૦મું વર્ષ તરી ઉતર્યા પછીના કવીશ્વરના કવિતારંગ પરખાય.

કેટલીક ગરબીઓનાં તો નામનિર્દેશ જ કરીશું; એ નામનિર્દેશમાંથી જ ગુણનિર્દેશ થશે. કચ્છગરબાવળીમાં એક ગરબી કેળ ઠકરાણીની છે; એક ગરબી સત્યવાદી આરસીની છે; એક ગરબી ગુણવન્તી શેલડીની છે. એક ગરબી મીઠા-બોલી મેનાની છે, ને એક ગરબી નેતર નમનારીની છે. રિસામણીના છોડની એક ગરબી છે, ને હઠીલા મંકોડાની એક ગરબી છે એક ગરબી છે, પરોપકારી વાદળીની, એક ગરબી છે પૃથ્વીરૂપી ગાલીચાની, એક ગરબી છે કાળ અને આકાશના સૃજનજૂના બે જોગીઓની. એક ગરબી સુધારાના ખાતમુહૂતની છે, ને એક ગરબીમાં પેલાં ભડલીવાયકની પેઠે આગમ ભાખ્યાં છે. ગરબાવલિને અન્તે સહિરચમડળી બરખાસ્ત થાય છે ત્યહારે 'વળી વહેલાં વહેલાં મળજો 'નું ન્હોતરં દલપતકવિતા સ્ત્રીસમાજને આપે છે.

સોનાની જગકર્તાને અરજીની એક ગરબી છે કે

મુજથી મોટું પુખ્તો પામ્યાં ભરી સભામાં માન,

અરજી ઉચ્ચારી.

રાજસભામાં કે લોકસભામાં શું સોહાય ? સોનું કે સુગન્ધ ? કોયડાનો ઉકેલ કોકને કપરો પડશે, કોકને સરલ પડશે.

તાડ અને વંટોળિયાની ગરબીઓ છે કે

તું તો ઉંચો વિશેષ વધ્યો તાડિયા ભે;

પણ તાપ કોઈના ન તેં મટાડિયા ભે.

અને

વડલો વડો છે વિશ્વમાં, સોને આશ્રય આપે;

વડપણ તો તેનું વડું, કષ્ટ પારકાં કાપે.

અદ્ય આવરદા લોગવી અદ્ય જઈશ તું ચાલ્યો;

ફોગટ બહુ ફૂલીશ મા કાઠ કેળીને કાલો.

મલકાનાના વહેળા જેવી-જગતભરના Upstartsના
જેવી-ઘડીકમાં વહી જતી વોકળાશાયી ઉતાવળી નદીની
ગરબી છે.

ઓ છોટિ નદી ! છત પામીને તું કેમે છલકાઈ ગઈ ?

મદમાં માતી, ઉન્મત હાથીની સમ ઉન્મત તું થઈ.

મદમાતી મેનાની ગરબી છે કે

મેના મદમાતી ને કોધી વશી શકી ન વતનમાં જ રે;

જ્યાં ત્યાં વેર વિશેષ વધ્યું, પછી વશી પરાયા વનમાં:

મેના મદમાતી રે.

વરઘોડાની વાડીની ગરબી ગાય છે કે

એનો ખૂબ બન્યો ભલકો ખાસો;

પણ ત્રણ ઘડીને જ તમસો,

બહેન ! વરઘોડાની વાડી છે.

સુષુ દરજીડા ! કાતર ગજ ને સોય તણા યુષુ હું કહું

એ ગરબીમાં કવીશ્વર માનવઅનુભવ ઉચ્ચારે છે કે
ઘણીખરી લોકજનતા ત્રિવિધની છે. કાતર કેકેથીઓલે કાતરે

છે, ગજ મન્થરાકર્મ કરે છે, સોય લક્ષ્મણધર્મ પાળે છે.
દરજની પેઢીની ને દુનિયાની પેઢીની સન્તાનત્રિપુટિ ગુણ-
ભેદે વિધિવિધની નથી.

૧૮પદના મુંબઈનો પડધો પાડતી અદેખા જવાસાની
ગરબી છે.

ગગન વિશે ઘનરાય ચડ્યો ને ગડગડિયાં નિશાન;
સર્વે તરૂંઓ રાજ થયાં જે દીધું જીવતદાન;
જવાસા ! તું શીદ બાળે જીવ ?

સ્વદેશની મમતાની ગરબીમાં કવીશ્વર સદ્ગોષ્ઠે છે કે
પોતાના ટંટા પોતે જ પતાવળે,

સમજૂ હો તો જશે ન કદિ સરકાર ભે;

પંચજનો પાસે પંચાત કરાવળે.

આંખો મીઠ્યે ઇતિહાસ કાંઈ જૂંસાવાના નથી. આજે ગાજી
ગાજીને રંભી સદી એ દલપતખોલના પડધા પાડે છે.

આશાની ગરબીમાંની કાળ્યોપમાઓ ભણે આજના
કવિવરોને આહ્વાન નાંખે છે.

આવે ન છેડો આકાશનો, હાં રે એવી આશા અપાર.

સીમા આકાશની ક્ષિતિજની રે ભેતાં પાસે જણાય;

જેમ જેમ જઈએ આજણે હાં રે તેમ આવી તે ભાય.

બીજી બે ગરબીઓમાંની એકમાં કવીશ્વર ગંભીર શબ્દે કહે છે કે

મોલને ખીલા બહુ ખમવા પડે રે,

વળીને વાગે ખીલો એક ભે.

અને બીજી ગરબીમાં કવીશ્વર આસમાનનો ગરદુન
ચકાવો સદ્ગોષ્ઠે છે કે

સમજો સંસારી રીત, સહુ દિન નથી સરખા;
દુઃખમાં શીદ થા બચતીત? સુખમાં શીદ હરખા?

x x x x

ઉત્તરાયનથી એક મિનિટ નિત્ય દિન ચઢતો દેખાય રે;
દીસે છ મહિના પછી દહાડો એ જ રીતે ઘટી બય:
સહુ દિન નથી સરખા.

x x x x

ચન્દ્રકળા બે બે ઘડી ચડતી રાતે દીસે રાજ રે;
પંદર દિવસ પછી થાય પડતી, બીજનો શો બોજ?
સહુ દિન નથી સરખા.

કવીશ્વર એક વેળા ફારબસસ્વારીમાં મહીકાંઠામાં
ફરતા હતા ત્યારે એક રાત્રીએ ગળમાદળિયામાં કોતરા-
વવાને નવ અક્ષરનો મન્ત્ર માગ્યો કે સદાસર્વદા સહુ
સ્થિતિઓમાં માર્ગદર્શક થાય. કવીશ્વરે પદ લખી આપ્યું કે
આ દિન પણ વહી બય.

કવીશ્વર કહે છે કે સંસારીઓએ સુખમાં છકી જવું
નહિ, દુઃખમાં દબઈ જવું નહિ. માસે-છમાસે આ દિવસો
પણ જતા રહેશે.

જ્ઞાનમળના વારસારૂપ પ્રારબ્ધ અને પુરુષાતનના
ચર્યાસંશ્રામ ત્યારે ગુજરસાહિત્યદેશે બહુ જામતા. સમ-
ન્વયવાદી હલપતરામ બન્નેયનો સમન્વય ગાતા.

ઉદયમ વિષુ ન નશીબ ફળે.

વણુખોલે નદીઓ સંચરશે;

બેઈ કેણુ કૂવા નહિ કરશે?

બહેન! ઉદ્યમ વિષ્ટુ ન નશીબ ફળે.

બીજી એક ગરબીમાં કવીશ્વર ગાય છે કે

લૂગડાં તો લોકો ઘોઈ દેશે;

પણ છાપડું કેમ ઘોઈયે? કહેશે;

તો ધણી જગતનો ઘોઈ દેશે:

ઉદ્યોગ કરો, બની શકે તે કામ તમે જ બનાવો;

જનથી ન બને, ભલે તમે તે ભગવતને જ ભળાવો.

‘ પુરુષાર્થપર તે પ્રારબ્ધ ’ (ઈન્દુકુમાર અંક ૧લો)

એ મન્ત્ર કવીશ્વર ત્હારે નિજની ભાષામાં ગાતા હતા.

પૃથ્વીવાસીઓ સહુ પરસ્પરને આધારે ઉભા છે એમ
કવીશ્વર કહેતા.

જન જાતે ગોરા ને કાળા,

રહે એકબીજાના ઓશિયાળા;

એવા વિચાર વિશ્વેશ્વરશાળા: ઉદ્યોગ કરો.

સુધારાની ચઢાઈની ગરબી તો દલપતજીવનના ને
દલપતકવિતાના જીવનમન્ત્રની ગરબી હોય ને ?

સુધારો રાણો રણમાં ચડ્યો રે ફાવે તેવી લઈને ફેંજ;

વેરી વહેમની ઉપરે રે ગુસ્સો લાવી ચિત્ત ધણો જ:

પડ્યમ વાગે રસપૂરમાં.

x

x

x

x

નકશા નોતમ વાવટા રે, નિશાળ રણભૂમિ નિરધાર;

પલટણ બાળક ને બાળકી રે, શિક્ષક શાળા સરદાર:

પડ્યમ વાગે રસપૂરમાં.

શાળાઓમાં, પાઠશાળાઓમાં, ને શારદાપીઠોમાં ઉત્કા-

નિતની ઉચ્છવાયલોનાં મહાબળો કવીશ્વર નિરખતા એ દલપતદષ્ટિની ને દલપતકવિતાની બૂલ હતી કે આપ-દષ્ટિ? 'સુધારો થવા સઘ વિદ્યા વધારો' એ દલપતબોલ અને પછી કેંગ્રેસપાટલેથી ઉચ્ચારાતો Educate, educate, and educateનો પ્રજામન્ત્ર-એ દલપતમન્ત્ર ને પ્રજામન્ત્રમાં સામ્ય અધિકાં હતાં કે ભેદ?

એક ગરબીમાં કવીશ્વર વિશ્વવ્યાપી મર્યાદાવેલને ગાય છે:

હાં હાં રે કે કનક કટાય નહિ;

હાં હાં રે નિધિ છલકાય નહિ.

હાં હાં રે પથર પલળે જ નહિ.

સખિ! જો આ શોભે સારાં રે પીંપર ઉપર પંખીડાં;

બહુ ટોળે મળી વસનારાં રે પીંપર ઉપર પંખીડાં.

કેવાં કલ્લોલ કરે છે રે! પીંપર ઉપર પંખીડાં;

સ્વર મધુર મધુર ઉચરે છે રે, પીંપર ઉપર પંખીડાં.

પરિપૂર્ણ પરસ્પર પ્રીતે રે, પીંપર ઉપર પંખીડાં;

રહે હળીમળી રૂડી રીતે રે, પીંપર ઉપર પંખીડાં.

x x x x

છતમાં થોડા દિન છઈયે રે, પીંપર ઉપર પંખીડાં;

લડીને શીઘ્ર અપજશ લઈયે રે! પીંપર ઉપર પંખીડાં.

Man is a social animal-મનુષ્ય એ સમાજજન-ધારણમાં રહેનારૂં પ્રાણી છે એ સંસારસૂત્ર ગાતી એ દલપતગરબીનો તો, એમના સંપલક્ષ્મીસંવાદની પેઠે, નાળયામાં ભરી ભરીને આજના આપણા કુસંપીલા દેશ-

નેતાઓને સદ્વ્યવસ્થા પાવો નથી જોઈતો? ૧૧૯૩માં હતી
એવી જ દેશદશા આજ-૧૯૪૦માં નથી? એક અને આદિ
દલપતસૂત્ર એ હતું કે

દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

એક ગૃહિણીની કને ઠાલી ઠીંકરી ગઈ ને માગ્યું કે
ત્હારા ઘરમાં મ્હને સમાસ છે. ગૃહિણીએ ઉત્તર વાળ્યો
કે મ્હારા ઘરમાં નિરૂપયોગીને માટે માગ નથી. એ ઠાલી
ઠીંકરીની ગરબી સુઘડ ગૃહિણીની ગૃહસામગ્રીનાં ગુણગોરવ
ગાય છે.

આજે દેશદેશમાં ફાટી નીકળેલી Class Warના
મૂળમાં ફોલોવાડા ભારતી, સંસારી પરસ્પરતાનો-ખીન
ગુરુત્વાકષંણ સમો-મહાસિદ્ધાન્ત ઉચ્ચરતી, એ ગરબીથી
યે અધિકી ગરબી તો છે બેગરબુ કેશવાની.

‘કોઈની ગરબ નથી’ એમ કહેતો કેશવો,
કને હતા રૂપૈયા કોટી ચાર બે;
હીરા ખરીદ કરીને કીધો હારડો,
હમેશ હેયા પર રાખે તે હાર બે:

‘કોઈની ગરબ નથી’ એમ કહેતો કેશવો.
જનતાથી અતડો ચાલે; સગાંકુટુંબી શુ દહડતો ફરે;
પાડોશીઓ શુ વેરનાં બળાં બાંધે.

બંદરકાંઠે જઈ બંધાવ્યો બંગલો,
વસ્તી તજીને ત્યાં જઈ કીધો વાસ બે;
ગરીબ લોકો ગરબે ત્યાં ચાકરી કરે,
કોઈને પાડ ન માને કેશવદાસ બે:

‘કોઈની ગરજ નથી’ એમ કહેતો કેશવો.
કેશવો પૂછતો કે

પછીના દઈને લઈએ એમાં પાડ શો ?

પછી એકદા કેશવદાસ હોડીમાં હવા ખાવાને નીક-
ળ્યા. ત્યાં થયું તોફાન; હોડી તણાણી; એક નિર્જન
ખેટકાંઠે જઈને નાંગરી. એ ખેટમાં કેશવદાસ કાંઠેથી
ભીતરમાં ગયા, ભૂલા પડ્યા, વનફળ મળે તે ખાતા, હતાં
તે વસ્ત્રો ફાટી ગયાં.

હાર હતો હીરાનો તે શા કામનો ?

ખેતી કેણુ કરી જાણે ખેડુ વિના ?

હોય ખજાનો, પણ નાણું ન ખવાય જો;

કંસારા વિણુ કેણુ ઘડે વાસણુ ઘણું ?

ઘાંચી વિના ન ઘરમાં દીવો થાય જો:

‘કોઈની ગરજ નથી’ એમ કહેતો કેશવો.

કેશવદાસને રાંધી આપે કેણુ ? વસ્ત્રો વણી આપે કેણુ ?
એકલમતિયા કેશવદાસ બહુ પીડાયા ને પરતાયા. પછી
વિધવિધના વખાના માર્યા કેશવાએ ઉચ્ચાયું:

ઉચ્ચે ઉચ્ચે અવલોક્ત્રી આકાશ જો !

ઓ પ્રભુ ! સહુની ગરજ પડે સંસારમાં.

એકલવાદ-Individualismની ફિલસુફી સંસારશાસ્ત્રી
કવીશ્વરની ફિલસુફી ન હતી. હલપતરામ લોકસંગ્રહવાદી
હતા, એકલવાદી ન હતા. ડાબા પાયના આધારે જમણો
પાય, ને જમણા પાયના આધારે ડાબો પાય: પરસ્પરક-
લ્યાણક એ લોકસંગ્રહવાદે હલપતસંસારશાસ્ત્રનો પાયો

પૂર્યો હતો. થાંભલાઓને આધારે ભીંતો ને ભીંતોને આધારે થાંભલા-અને એ સૌને આધારે સંસારહવેલી ઉભેલી છે એ દલપતવાદ હતો. પ્રજાગણને સંગાથે લેધને પગલાં ભરવાં એ દલપતસુધારાવાદ. ઉદર અને અંગો—Belly and the Limbsની રોમન મર્મવાતોની ખંડેનડ આ કેશવગરબી એટલી જ ત્રિકાળખોધિની અને અમર સત્યાંશોભરેલી છે. પારદર્શી સંસારશાસ્ત્રી હોય એ એવી મર્મવાતો કે કાવ્યવાતો લખે

પ્રેમની કવિતા કવીશ્વર નહોતા લખતા એમ નહિ; પણ લખતા તે દામ્પત્યપ્રેમની લખતા. અતિદ્રુગારને કે પરકીયાના દ્રુગારને દલપતરામ બીજત્સ રસ માનતા, આભડછેટ જેટલો અળગો રાખતા. કચ્છગરબાવળીમાં પતિરૂપી હીરા વિશે ગરબી છે:

એક હીરો આવ્યો છે મારા હાથમાં રે લોલ;
શું વખાણું સહિયરોના સાથમાં રે લોલ!
મને ઈશ્વરે કૃપા કરીને આપિયો રે લોલ;
મેં તો મસ્તકનો મોર કરી સ્થાપિયો રે લોલ.

x x x x
મારી જીવનદોરી તો એક એ જ છે રે લોલ;
તે તો મારાં નેણાં તણું તેજ છે રે લોલ.
અને પ્રેમયુગલોની બીજી ગરબી છે:

સૂરજ હો બલે શોભીત, તેથી શું થયું રે લોલ?
ચિત્ત ચન્દ્રમાં ચકોરીનું વચ્ચું રે લોલ.
ઠાઈ ચન્દ્રને કહે સારો શોભીત છે રે લોલ;
પદ્મને તો સૂર્ય સાથે પ્રીત છે રે લોલ.

x x x x

પૂરો પ્રેમ માંહોમાંહે રાખે દંપતી રે લોલ;
એકએકના વડે શોભે અતી રે લોલ.
શોભે નિશા વડે ચન્દ્ર, ચન્દ્રથી નિશા રે લોલ;
શોભે દિશા વડે કિરણ, કિરણથી દિશા રે લોલ.

વીજળીની ગરબીમાં કવીશ્વર ગાય છે કે

ચળક ચળક ચળકંતી દશ દિશ વીજળી ઉજળે અંગે રે;
સો વાતે એકલી નવ શોભે, શોભે વરસાદ સંગે રે.
જો વરસાદ વગર હોય વીજળી, ભડકા જેવી ભાસે રે.

વિયોગની ગરબીયે દલપતરામ લખતા; પણ તે
દલપતકાવ્યમાં છે તહેવી સંસારિયાનાં રામસીતાઓના
વિયોગની. કચ્છગરબાવળીમાં વિયોગની ગરબી છે:

પંખી ! તું તો મુજ પ્રાણ છે રે;
પરવર ઉડીને પરદેશ,
પિયુને કહેજો જઈ, પંખિડા રે !

x x + x

વનમાં કોયલ ટોકા કરે રે, ભીતર ભેદે છે જેમ બાણ;
આંખે આંસુધારા વહે રે, પ્રેમદા કયમ કરી રાખે પ્રાણ ?
પિયુને કહેજો જઈ, પંખિડા રે !

નરસિંહ પ્રેમાનન્દ દયારામ—આપણા કવિવરો જીવ-
ન્યથે આત્મચેતવણીની કવિતાઓ ગાતા એવી સંસાર-
ટવિની ને જીવાનપુરના રસ્તાની જે દલપતગરબીઓ
પણ છે.

સંસાર વિકટ વન સરખો છે;

સંભાળીને સંચરજો, બહેન !

વચમાં રસ્તો વસમો છે.

x x x x

કયાંઈ વાઘવડના સ્વર સુણુશો;

કયાંઈ મોરબપૈયા બોલે, બહેન !

વચમાં રસ્તો વસમો છે.

કયાંઈ શીતળ છાયા સારી છે;

કયાંઈ તાપ તપે વણુતોલે, બહેન !

વચમાં રસ્તો વસમો છે.

ગંભીર થજો, ગભરાશો મા.

ઉપનિષદો કહે છે કે ઘોર સ્ત્રવ ન મુદ્ધતિ; માટે
ધીર થજો.

સતીઓ જે રસ્તે ગઈ સજ થઈ,

તે નકશે જોજો નિરખી, બહેન !

વચમાં રસ્તો વસમો છે.

અને જીવાનપુરને મારગે સંચરતાં ઉત્તરાઅભિમન્યુ-
ઓને જીગજીગની દલપતચેતવણી છે કે

ચાલો ચાલો મુસાફર ! ચેતી જીવાનપુર જાતાં રે;

નહિ તો ફરી ફરી થાશે ફજેતી જીવાનપુર જાતાં રે.

હવા એવી ત્યાં આગળ આવે, જીવાનપુર જાતાં રે,

બલા-બલાને બાન બૂલાવે, જીવાનપુર જાતાં રે.

આવે ઉન્મત્તગંગા એવી, જીવાનપુર જાતાં રે;

તરી ન શકાય તુંબડે તેવી, જીવાનપુર જાતાં રે.

વાટે ડુંગમ ડુંગરા દીસે, જીવાનપુર જાતાં રે;

એમાં અડચણ આવે અતીશે, જીવાનપુર જાતાં રે.

ઝાઝી મોહની આવે ઝાડી, જીવાનપુર જાતાં રે.

અને એક છે શીયળની ગરબી. માનવજાતના સદ્-
ગુણભંડારે કવીશ્વરને મન શીયળનો. સદ્ગુણ અંકરૂપ
હતો, અન્ય સદ્ગુણો પડખેનાં મીંડાંરૂપ હતાં. પશુ મટી
માનવી થયો તે શીયળથી, ને સંસારની સજાવટ નભે છે
શીયળથી. જગતભરના નીતિવેત્તાઓની જેમ દલપતરામ
શીયળને સર્વશ્રેષ્ઠ-ચક્રવર્તી સદ્ગુણ માનતા.

સવેથી સરસ ગણાય શોભા શીયળની;
નહિ તો જ્યમ વ્યથા જણાય નદીઓ નિર્જળની.

x x x x

ભણતરમાં તો ભડકે ઉઠ્યો, રૂપ વિશે પડી રાખ રે;
રનેહ સહિત શીયળ નવ પાળે, લાંછન લાગે લાખ:
શોભા શીયળની.

x x x x

અંક ઉપર મીંડાં મૂકે તો દસદસ ગણા ગુણાય રે;
અંક વિનાનાં મીંડાં સવે શૂન્યે શૂન્ય જણાય:
શોભા શીયળની.

શીયળવ્રતને અંક સમજજો, સદ્ગુણ મીંડાં માત્ર રે;
શીયળ વિના સદ્ગુણીને પણ સૌ કહેશે લોક કુપાત્ર:
શોભા શીયળની.

x x x x

સાળો કે સસરો કહેવાથી તામસ કરે તમામ રે;
સોનો સાળો-સોનો સસરો છે દ્વિજ દલપતરામ:
શોભા શીયળની.

દલપતસૂરમાં સૂર ત્રેળવીને નવયુગના ક્રિયા ક્રિયા સાહિત્યસ્વામીઓ એ દલપતગરબીની છેલ્લી કડી ઉદ્દગાથે કે વયે સરખી સમાણી એ સૌ અમારે બહેનો છે ને ન્હાની એ સૌ અમારે પુત્રીઓ છે? દલપતઉપમાના અમરાક્ષરે બોલતાં આપણા નવયુગના સાહિત્યસ્વામીઓમાં કવીશ્વર એકમરૂપ હતા.

માંગલિક ગીતાવલિ જૂદી જાતની ગીતમાળા છે. પહેલી વયમાં વતનમાં દલપત વેદિયા ઉપનયનસંસ્કાર અને અન્ય વૈદિક સંસ્કારો વિધિવત્ કરાવતા. બીજી વયમાં સંસારઅભ્યાસી ઇતિહાસશિષ્ય અર્થજિજ્ઞાસુ કારબસને એ સંસ્કારરૂઢીઓના અર્થમર્મ લણાવતા. પછી ત્રીજી વયમાં કચ્છાંક કાવ્યકલ્પેશ્વરમાં ગૂંથીને અને કચ્છાંક સૂચક નોંધજ્ઞાવની પ્યાલીઓમાં ભરીને આપણા સંસ્કારવિધાનોના અર્થમર્મ કવીશ્વરે આપ્યા છે. ભાંડુઓના ભાવ, સંસારસમારભોની સંસ્કારિતા, પુરુષજનતાના સૌજન્યસંચય, સ્ત્રીજનતાના સોહાગભંડાર, સંસારનું સુખગ ને સુધક અંગલાલિત્ય, ત્હારે પ્રગટતા નવયુગના નવઅંકુરો, અને સોહાગિયા આદર્શોનાં ભાવી દિશાસૂચનઃ ભૂત વર્તમાન ને ભવિષ્યની ત્રણભાતીલી રસમય કૂલગૂંથણી એ માંગલિક ગીતાવલિ. વૈદિક સંસ્કારો તે વેદસન્તાનોનું વારસાધન છે. ભૂતદષ્ટિએ પ્રાદ્યભુદેવ ઇતિહાસ લક્ષ્મીનો સંરક્ષક છે; વર્તમાનદષ્ટિએ વર્ણનાં ગુરુ પ્રાદ્યભુપુરોહિત પ્રગતિની પ્રેરણા છે; ભવિષ્યદષ્ટિએ ઋષિવર દિશાદાખવતો પ્રજ્ઞભોમિયો છે. સાચો પ્રજ્ઞપુત્ર પ્રજ્ઞપાંખે ત્રણે કાળમાં વિચરે છે ને વિચરાવે છે. કવીશ્વર ત્રણે વયમાં દેશપુરોહિત હતા. માંગલિક ગીતાવલિ એ દલપત દેશપુરો-

હિતનો કાવ્યગ્રન્થ છે. માંગલિક ગીતાવલિમાં ત્રિરંગીલા
ગુજરસંસારનું ભાવનાસુન્દર કાવ્યચિત્ર દલપતરામે ચિત-
રેલું છે.

હાલરડાં ગાતાં ગાતાં જ દલપતકવિતા ખીલી ઉઠે છે:
નેહે ભાઈનું મુખડું નિરખું, શોભે પૂરણ ચંદર સરખું.
ભાઈનાં નિર્મળ સુંદર નેણાં, ઉત્તમ અમૃત જેવાં વેણાં.

x x x x
સોનુંરૂપુ તો છે સોંધું, ભાઈનું મુખડું સોથી મોંધું.

x x x x
રતનાગરની લહેરો ખારી, ભાઈની સૂરત સોથી સારી.

x x x x
ભાઈને પારણે પોપટમોર, ભાઈને પારણે હીરની દોર.
ભાઈને પારણે કૂંચ્યાં કૂંલ, ભાઈના પારણાનું નહિ મૂલ.

x x x x
ચાલે ચાલણુગાડી વડે, કંકુ કેરાં પગલાં પડે.

ખીનું હાલરડું છે દયારામ કવિવરના દેશવિખ્યાત
ઢાળનું.

મારા લાડકડા કુંવરજી ! પોઢો પારણે,
તમને પરમેશ્વરની રક્ષા દહાડોરાત;
મારી આંખોના તારા છો કુંવરજી ! તમે,
તમે ઉપર વારી નાંખું મારી જાત:

મારા લાડકડા કુંવરજી ! પોઢો પારણે.

x x x x
તાઈં પારણિયું મઢાવું માણેકમોતીએ,
ઉપર મેલું મેના પોપટ મોર ચક્રોર;

પારણિયાને ફરતી ધમધમ ધમકે ધૂધરી,
હાંશે હીંચોળું લઇ રૂડી રેશમદોર:

મારા લાડકડા કુંવરજી! પોઠો પારણે.
પછી માતા ઉરના કોડ ને મનના મનોરથ ગાય છે.
મારો નાનકડો થાશે મોટો નાણાવટી,
વહાણુપટાનો વળી વિધવિધ કરશે વ્યાપાર;
રાજસભામાં પજી રૂડી રીતે ખીરાજશે,
શાણે શાણે કહેશે સર્વ મળી સરદાર:

મારા લાડકડા કુંવરજી! પોઠો પારણે.
દલપતકવિતાને ભાવીની રાજસભાનાં સ્વપ્નાં આવે
છે, ને ભૂતકાળની ગુજરમહાપ્રભની સાગરસફરો એ ભૂલી
જતી નથી. ખંભાત ઘોઘા સૂરતનાં જહાઝાંઓ અને નવી
ગુજરસોહામણી મુંબઈનગરીમાં આવતા ઇતિહાસની પગ-
લીઓ કવીશ્વરે દીઠી હતી.

બાલૂડા વીરની વર્ષાંઝાં કઈ વિધે ઉજવાય છે ?

આજ માળી લાંબો ફૂલછાબડી
ગૂંથી ગજરા તોરા ને હાર રે;
લાંબો તંબોળી પાનનાં ખીડલાં,
મળ્યા મિજલસમાં સરદાર રે.

x   x   x   x

દીધાં દાન ઘણાં જન દીનને,
આખ્યા સેવકને સિરપાવ રે;
પૂજ્યાં ગોરગોરાણીને પ્રીતથી
લલો અંતરમાં ધરી ભાવ રે.

પછી નવવાંચનમાળાના કવીશ્વર નિશાળે બેસાડતાં
એ નવનિશાળિયાને સદ્બોધે છે:

ભણતાં અર્થ સમજીને ધરજો અંતરે,

નવ કરશે પોપટના જેવો પાઠ રે.

આજ તો આઘેડો 'અચરે અચરે રામ' ઉચ્ચારે છે
ને પોપટના પાંજરાથી ચે વજ્રઅધિકી ગુલામબેડીઓ સ્વતં-
ત્રતાને નામે સરભઈ છે ત્યાં દલપતસદ્બોધ એ નવગુલામ-
મંડળમાંથી કોણ કોણ ઝીલવાના હતા ?

પછી દલપતયુગના ઘડાતા ઇતિહાસનું ગીત છે, ને
ગુજરાતભરમાં ધૂમી ધૂમીને નવયુગનું આંખાવાડિયું વાવનાર
સ્વયં એ નવવિદ્યારૂપી આંખાની ગુણગીતા ગાય છે.

રાણી વિક્ટોરીઆના રાજ્યમાં

વિદ્યારૂપી રે રૂડો રસાળ

સાહેલી રે આંખો મ્હોરિયો.

આંખો રોપાયો મુંબઈ શહેરમાં;

શારદાપીઠનું સરસ્વતીમંદિર મુંબઈનગરીમાં છે ને !—

ને પછી સિન્ધુદેશથી કર્ણાટક પર્થન્ત

દેશદેશમાં રે ફેલાઈ ડાળ;

સાહેલી રે ! આંખો મ્હોરિયો.

x

x

x

x

ફૂલ સરસ સુધારાનાં પ્રગટિયાં;

દલપતભાષાકોશમાં સુધારાનો અર્થ છે New
civilization એ આપણે પૂર્વે જાણ્યું છે.

રસ એનો રે જ્ઞાન ગણાય;

સાહેલી રે ! આંખો મ્હોરિયો.

x

x

x

x

પત્રે પત્ર દીવા દીસે પ્રગટિયા;
તે તો ટાળે રે ઉરઅંધકાર,
સાહેલી રે! આંખો મ્હોરીઓ.

અજવાળું થયું આખા દેશમાં;
સમજાયું રે સારઅસાર:
સાહેલી રે! આંખો મ્હોરિયો.

અમૃતકળ સમાં એ આંખાનાં અમરકળ પછી ગુજ-
રાત પામ્યું છે કે નથી પામ્યું? ધૂવડની આંખે ઇતિહાસ
ભણવા હશે તે એમ ભણશે ને કાગડાની આંખે ઇતિહાસ
ભણવા હશે તે એમ ભણશે. કવીશ્વર ઋષિવરની આંખે
ઇતિહાસ ભણતા ને ભણાવતા. કેઈ વાંચે કે ન વાંચે:
ઇતિહાસની અમૃતાક્ષરી તારકાવલિ શી અનસ્ત તેજજ્યોતે
ઝળહળે છે.

ભણીગણીને કુંવર પ્રકુલ્લેલા છોડ જેવા મ્હોટા થાય
છે, ગામપરગામ સુવાસના મહેકી રહે છે, ત્પદારે વેવિશા-
ળિયા આવે છે, ને વેવિશાળનું ગીત ગવાય છે.

કહો, આપ ક્યાંથી પધારિયા? સુણો, શાણા સાહેબજી!
કહો આપની શી છે પેર રે? સુગુણવાન શાણા સાહેબજી!
રાજનગર થકી આવિયા, સુણો, શાણા સાહેબજી!
પૂછતાં આપને ઘેર રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી!
અરજ અમારી એક છે, સુણો, શાણા સાહેબજી!
કેડથી કરશે કબૂલ રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી!

રીસ રૂંદે નવ રાખશે, સુણો, શાણા સાહેબજી !
 બાસે તેમાં જો બૂલ રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 છે જ મોટા કુળના તમે, સુણો, શાણા સાહેબજી !
 મોટાં તમારાં છે ઘર રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 લાયક લક્ષણઆગળો, સુણો, શાણા સાહેબજી !
 છે જ તમારો કુંવર રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 અમ ઘેર કન્યા કુંવારડી, સુણો, શાણા સાહેબજી !
 આઠ વરસની એહ રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 લાયક લક્ષણવન્તી છે, સુણો, શાણા સાહેબજી !
 તમ ઘર યોગ્ય છે તેહ રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 વરકન્યા છે હજી બાળુડાં, સુણો, શાણા સાહેબજી !
 આપો અગાઉથી વચન રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 ઉમ્મર લાયક થયે એમનાં, સુણો, શાણા સાહેબજી !
 લાયક કરવાં લગન રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 શક્તિ પ્રમાણે આપણું, સુણો, શાણા સાહેબજી !
 સનમાન સારી રીત રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 તેટલી મુદતમાં થશે, સુણો, શાણા સાહેબજી !
 વરકન્યાને પૂરી પ્રીત રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !

બાળાપણમાં સગપણ થયે સરઅવસરે વરકન્યા પર-
 સ્પરને ઘેર આવે જાય, વારતહેવારે જમવાને ન્હોતરાય,
 ઉત્સવપર્વોએ મીઠાઈહારડા મોકલાય, વર સહમજે કે આ
 મહારી વધૂ ને કન્યાને થાય કે આ મહારો વર ને આ
 મહારૂં ઘરઃ અને એમ રસિક રીતરિવાજોમાંથી ઉરલાવ

જાગે ને દઢીભૂત થાયઃ કવીશ્વરે ચીતરેલું એ આપણા
સંસારનું સુધડ સુન્દર રસચિત્ર.

વેવિશાળનું એક ખીજું ગીત છે.

એક પાટણનો પોપટ પીળી પાંખનો રે;
તે તો ભમ્યો ભમ્યો દેશપરદેશ રે,
ખીજે ક્યાંઈ મનડું માન્યું નહિ રે.

જ્યારે દીઠો જથો દાડમ ને દ્રાખનો રે,
ત્યારે હરખ્યો હરખ્યો હૈકામાં વિશેષ રે,
ખીજે ક્યાંઈ મનડું માન્યું નહિ રે.

એક કોયલડી કાશ્મીર દેશની રે,
તે તો ભમી ભમી ભૂગોળખગોળ,
ખીજે ક્યાંઈ મનડું માન્યું નહિ રે.

એને ખુશીમાં ખામી ન રહી લેશની રે,
જ્યારે આંખે દીડી આંખાફળની ઓળ રે,
ખીજે ક્યાંઈ મનડું માન્યું નહિ રે.

પાટણનો પોપટ ને કાશ્મીરની કોયલના લગ્નોત્સવ
૧૮૮૦માં કવીશ્વર કલ્પતા હતા. આજ-૧૯૩૬માં પાએક
સદીથી કાશ્મીરનાં મહારાણી ગુજરાતણુ છે. સાચેસાચ !
કાલની કવિતા એ આજનો ઇતિહાસ છે, ને આજની
કવિતા એ કાલનો ઇતિહાસ છે.

પછી ચુન્દડી ઓઢાડવાને કન્યાનો શ્વસુરપક્ષ વહેવા-
ઈધેર જાય છે ત્યહારનું દલપતગીત છે.

ચંપાબા ! ચિત્તમાં ચાહીને

નિરખો સાસરવેલ, લાયક વસન્ત લાવેલ;

ઓઢો ચળકતી ચુન્દડી.

ચુન્દડી છે ચોખા હીરની,

વણકર ડાહ્યા વણેલ, રંગરેખે રંગેલ;

ઓઢો ચળકતી ચુન્દડી.

x

x

x

x

ચીતરનારે તે ચુન્દડીમાં

ચીતરી છે રાશિ બાર, અમરવેલ આકાર;

ઓઢો ચળકતી ચુન્દડી.

ચીતર્યા સૂરજ ને ચંદ્રમા,

ચીતર્યા પુષ્પ અપાર, મનહર ચુન્દડી મોઝાર;

ઓઢો ચળકતી ચુન્દડી.

લગ્નની વરઘોમાં પછી પાપડ વણાય છે, વડીઓ મૂકાય છે, રાત્રે રાત્રે ગીત ગાતાં મધરાત જામે છે, ત્હારે ભાઈને જહેનડા સાંભરે છે. હજી જહેનડા નથી આવ્યાં એના અધૂરા ઓરતાતું કવીન્દરતું બાંધવગીત છે. ભાઈને ઘેર ભગિની કે ભગિનીને ઘેર ભાઈ પધારે છે ત્હારે ત્હારે દલપતકવિતાના સુકુમાર-કુંજામાં કુંજા ભાવે જાગે છે.

વીજાની વરઘો વચમાં રહી હવે થોડી,

ખહેની અઘાપિ કેમ ન આવિયાં રે ?

શું એમના સસરાજીએ રજા ન આપી ?

શું એમના સાસુએ અટકાવિયાં રે ?

બહેની વિના તો મુજને કશું યે ન સૂઝે;
કુળરીત કોણ બતાવશે રે ?
રાતદિવસ હું તો જીવમાં રે ઝંખું
માડીની જાચી ક્યારે આવશે રે ?

‘ માડીની જાચી ’ અને ‘ માડીનો જાચો ’ બોલતાં
બોલતાં તો દલપતકવિતાનું જાણે મહેાં ભરાય છે.

પછી મંગળતિથિએ ઘર રંગાવા મંડાણાં.
ચીતરવા ઘર ચીતારા બેસારિયા;
ચીતરે છે કાંઈ સુંદર ચિત્ર વિચિત્ર રે,
ચતુર ચીતારા રે ચીતર ચીતરે.

x x x x
ચીતરી છે ક્યાંઈ ચીરી બહુ ચતુરાઈથી.

x x x x
ચીતરી છે ક્યાંઈ નટના ખેલ નવાઈના.

x x x x
ચીતરી છે ક્યાંઈ રાજસભા સોહામણી.

x x x x
ચીતરી છે ક્યાંઈ ફૂલની ફૂલવાડી ઘણી.

x x x x
ચીતરી છે ક્યાંઈ સેના સામાસામીઓ.

x x x x
ક્યાંઈ તો ચીતરિયાં માણસ ચીનનાં.

x x x x
ક્યાંઈ તો અગ્નિરથ નીતમ નીરખ્યા.

x x x x

કયાંઈ તો નામાંકિત કિલ્લો ચીતયો;
કયાંઈ તો મુંબઈનો ટાઉનહાલ,
ચતુર ચીતારા રે ચીતર ચીતરે.

કયાંઈ તો નામાંકિત પર્વત ત્યાં કયો;
કયાંઈ તો વળી તાજમહેલનો તાલ,
ચતુર ચીતારા રે ચીતર ચીતરે.

કવીશ્વરની Picture Gallery-ચિત્રસંગ્રહસ્થાન પ્રા-
ચીનતા ને અર્વાચીનતામાં વિહરતા કેા મહાકલાકારને
શોભતું હતું. એમાં તાજમહેલે હતો અને મુંબઈનો ટાઉન
હાલે હતો.

પછી લગ્નની કુંકુમપત્રિકાઓ લખાઈ

સાતસેં સાંઢણીઓ શણગારે રે;
નીરો એમને નાગરવેલનો ચારો રે.

કાગળ કંકોતરીના લખાવો રે;
સોનેરી વરખથી તે શોભાવો રે.

સ્નેહી-સગાંને તેડવા કાજ રે;
એક-એક સાંઢણી મોકલો આજ રે.

બહેનડખા વીરને કંકોત્રી લખી મોકલે છે.

વીરા ! છો તમે પ્રોઢ પરાક્રમી રે;

વળી ધમધુરન્ધર ધીર રે,

વીરાજી ! પગરણે વહેલા પધારજો રે.

વીરા ! વહેલા અગાઉથી આવને રે;
 સર્વ કુટુંબને લાવને સંગ રે,
 વીરાણ ! પગરણે વહેલા પધારને રે.

તમે આવ્યે દિવસ દેખું ઉજળો રે;
 તમે આવ્યે રૂઝો રહેશે રંગ રે,
 વીરાણ ! પગરણે વહેલા પધારને રે.

હું તો રાતદિવસ રહું ઝંખતી રે;
 ક્યારે દેખું માડીબયાનું સુખ રે,
 વીરાણ ! પગરણે વહેલા પધારને રે.

પછી લાલ ચોઘડિયે શુભ અવસરનો મંડપ રોપાયો.
 સરખી સાહેલીઓ સહુ મળી, આનંદ અદકેરો આજ રે;
 સુકૃતની ઘડીઓ સફળ ફળી, આનંદ અદકેરો આજ રે.

x x + x

અત્તર ગુલાબ છંટાવિયે, આનંદ અદકેરો આજ રે;
 પાનનાં ખીડાં બહેંચાવિયે, આનંદ અદકેરો આજ રે.

x x x x

ફૂંધડે મેહુલા વરસિયા, આનંદ અદકેરો આજ રે;
 સોનાના ડુંગર દરસિયા, આનંદ અદકેરો આજ રે.

એ મંગળમંડપમાં સજેડલે સાજનિયાં આવ્યાં ને
 ગાનારીઓ ગાણ ઉઠી.

રાજ સાથે રાણીજી પધારિયાં;
 આવ્યાં શેઠાણી શેઠ સંઘાત,
 સજેડે સાજન મળ્યાં.

આબ્યાં ગોરગોરાણી સજોડલે;
 દેખી હૃદયે થઈએ રણિયાત,
 સજોડે સાજન મળ્યાં.
 ભલે ભાઈ-ભોભઈ પધારિયાં.

x x x x

શાણ્યાં નણુંદ આબ્યાં નણુંદોઈ સાથે.

x x x x

જેમ પુષ્પની સાથે સુવાસના;
 જેમ વીજ સાથે વરસાદ,
 સજોડે સાજન મળ્યાં.

જેમ ચંદ્ર સાથે શોભે ચાંદની;
 જેમ મીઠાશની સાથે સ્વાદ,
 સજોડે સાજન મળ્યાં.

જેમ જ્ઞાનની સાથે ગુણાવળી;
 જેમ વિદ્યાની સાથે વિવેક,
 સજોડે સાજન મળ્યાં.

જેમ ધર્મની સાથે દયા દીસે;
 એવાં એવાં છે ગણતાં અનેક,
 સજોડે સાજન મળ્યાં.

જેમ સાગરની સાથે લહેર છે;
 જેમ વાણી છે અથની સાથ, (કાલિદાસ)
 સજોડે સાજન મળ્યાં.

પરમાર્થ સાથે જેમ કીરતી;
એમ નારીની સાથે છે નાથ,
સજેડે સાજન મળ્યાં.

કવીશ્વરને ત્યહારે સોહાગસોહગણના સજેડીલા કેડ હતા, અને પરચાસે વર્ષે એ દલપતકેડ આજ આપણે સંસારે ફળ્યા છે. ‘ નારીની સાથે નાથ ’ ની દલપતઉપમાઓમાં નરનાં મૂલ મોઘેરાં છે કે નારીનાં ? કવીશ્વરે નારીનું માનપદ્મું નમતું રાખ્યું નથી.

પછી વર લાડકડાને અંપાની ઉપમાએ ગાયો છે, ને વનમાંનાં સૂડલાકોયલડીનું-કે નગરવાસી સૂડલાકોયલડીનું ? સંવાદગીત છે.

ખાલૂડો વર પછી લાણી ઉતર્યો, પ્રવાસે જઈ આવ્યો,
ધનુર્વિદ્યા શીખ્યો, ‘ પ્રવીણ પૂરા પણ પૂછવા ’ ને આવવા લાગ્યા.

‘ વૃદ્ધ સમાન વદે મુખ વાણી,

‘ ગંભીરતા ઉર આણી.

‘ દીસે ડાહ્યા સહુ થકી ડાહ્યો: ’

એમ બાળ મટી જોખનજોળે બેઠો એનું ગીત છે કે

લાડે લીધી લાયકી રે લાખેણી.

આટઆટલી વાનગીઓ ચાખ્યે રસ પડ્યો હોય તો વાંચક ! બાકીની ગીતમાળા વાંચી જજે. વરકન્યાના કેડ, પરસ્પરને છબિઓ ને પ્રેમપત્રિકાઓ પાઠવવાના રસહ્લાવ, મેળામન્દિરોમાંના દૃષ્ટિયોગ, પરસ્પરની ગુણુપરીક્ષા, અને એવાં કલ્પનારંગેલી વાસ્તવિકતાનાં લલિત સંસારચિત્રો

ત્યાં નિહાળાશે. અંહી તો એકાદમે બીજી વાનગીઓ ચખાડીને સમાપીશું.

એ હજાર વર્ષ પૂર્વે કવિવર કાલિદાસે શકુન્તલા વિદાયને અવસરે કણ્વ મહર્ષિની આંખેથી આંસુ પડાવ્યાં ત્યારથી આર્યસંસારે પુત્રીવિદાયને પ્રસંગે સંસારી માતા-પિતાઓ આંસુ પાડતાં આવ્યાં છે. આનન્દઉત્સવની તિથિએ એ હર્ષાશ્રુ નથી, શોકાશ્રુ છે. વર કોડીલો છે, બહેવાઈ ગુણવન્ત છે, સાસરવેલ પ્રેમાળ છે. નવવધૂને સહુ સત્કારેસન્માને છે કે

તમને વહાલી જેવી તેહ રે,
અમને પણ એવી વહાલી એહ રે.

છતાં પ્રસંગ જ કોક અટપટો છે. એ વિદાયવેળાનાં જૂનાં ગીતો પણ અશ્રુઓ પડાવે છે, નવાં ગીતો પણ અશ્રુઓ પડાવે છે. જૂના ગીતમાં વિદાય લેતી પુત્રી ગાય છે:
અમે રે લોલા તે વનની ચરકલડી, ઉડી જાશું પરદેશ જો;
આજે દાદાજીના દેશમાં, કાલે જાશું પરદેશ જો.
હલપતગીત પણ કરુણરસની વિષાદઘટા જમાવે છે, ને ધરતીદાડતા અશ્રુછાંટા પડાવે છે.

અંખોબાઈને સાસરે વળાવતાં;
માતા કનકાવતી વ દે વેણુ રે,
દિલડાહી દીકરી ! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.
દીકરી ! જૂદાં પડયાનું જીવમાં લાવતાં
મારાં નીરે ભરાઈ આવે છે નેણુ રે,
દિલડાહી દીકરી ! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

મારી છાતીથી કદિ મેં છોડી નથી;
 દીકરી! ધાર્યું મેં તુજ વિશે ધ્યાન રે,
 દિલડાહી દીકરી! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

દીકરી! કદિ યે મેં તને તરછોડી નથી;
 દિલમાં જાણી મેં દીકરા સમાન રે,
 દિલડાહી દીકરી! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

લા ડે કેા ડે હું તુ જ ને લ ડા વ તી;
 હું તો જાણતી તુજને જીવનપ્રાણ રે,
 દિલડાહી દીકરી! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

x

x

x

દીકરી! તારો વિજોગ નહિ વીસરે;
 તારા સદ્ગુણ સમરશે સદા ય રે,
 દિલડાહી દીકરી! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

દીકરી! તુજ વિના દિવસો નહિ નીસરે;
 જે મ વ મ્હ વિ છો ઈ પ હી ગા ય રે,
 દિલડાહી દીકરી! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

દીકરી! એક વાર નેહથી નિહાળ તું;
 તારો ટળવળે સહિયરોનો સાથ રે,
 દિલડાહી દીકરી! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

તારાં બાઈ-બોબઈ સામું જાળ તું;
 તેનાં હેડાં તો રહેતાં નથી હાથ રે,
 દિલડાહી દીકરી! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

દીકરી ! આંગણા માંહી તું ઉભી રહે;
નેહ એક વાર નિરખું તારું મુખ રે,
દિલડાહી દીકરી ! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

ગુજ્જરસંસારના અવગુણો ને અધુરપોની વ્યાખ્યાન-
માળાઓ પાઠક ! ત્હેં બહુબહુ સાંભળી હશે. ગુજ્જરસંસારનાં
ગુણગૌરવતા ને વડલા સમી ઘેરગંભીરતા નિરખવાં હોય
તો કેાક નવરાશની ઘડીએ માંગલિક ગીતાવલિની કાવ્યયાત્રા
કરજે. ત્હાં ત્હને એ દેખાશે જે સુજનતાના માંડવછાંચડે
દેખાય છે, ગુણવન્તાનાં ગૃહસંસારે દેખાય છે, દેવમંદિરે
દેખાય છે, દિલના હરિયાવમાં દેખાય છે.

માંગલિક ગીતાવલિ ગુજ્જરસંસારનું ગૌરવચિત્ર છે.

મુંબઈમાં એક સંગીતરસિયા સાજન હતા. પ્રો. ત્રિભુ-
વનદાસ ગજજરની પાઠોશમાં રહેતા. નિત્યનિત્યે રામજણી-
ઓનાં સંગીત સાંભળવામાં અધઅડધી રાત્રી ગાળતા. એક
વેળા ગજજર સાહેબને ત્હાં આ ચરિત્રઆલેખક મહેમાન
હતો. ત્હાં એ સંગીતરસિયા પાઠોશી મળ્યા અને આપણી
વર્તમાન સંગીતદશાને વાર્તાલાપ મંડાવે. ત્હારે અન્ત-
રિયાળ એ બોલી ઉઠ્યા કે : ‘ ન્હાનાભાઈ ! ગીત તો બહુ
સાંભળ્યાં; માઝમ રાતના પ્રહરો ભરી ભરીને સાંભળ્યાં. પણ
પેટલાદમાં એકદા સાંભળ્યું હતું એ તે ગીત : દ્રાક્ષથી મધુર
ને સાડીથી સુન્દર. વરઘોડાની વાડી પાછળ ગવાતું હતું :
માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો. ’ એ સંગીતરસિયા
કાંઈ સાહિત્યરસિયા ન હતા, ને બાણતા ન હતા કે એક
હલપતગીતના પોતે પ્રચસ્તિબોલ બોલતા હતા. મ્હેં કહ્યું :

‘ભાઈ ! એ તો આપના પિતાના મિત્રનું દલપતગીત.
સૂરત ને અમદાવાદ-સાંચું ગુજરાત ગાય છે એ ગીત.’
વાંચક ! તું ચે વાંચ ને ગા એ દલપતગીત. ઢાળ ન આવડતો
હોય તો ત્હારી બહેનને કે પત્નીને પૂછી લેજે.

માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો;

તારા ગજરાનો માનીશું મજરો:

માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો.

કવીશ્વરે જાણે ‘વર લાડકડાને કાજે’ કાવ્યગજરો.
ગૂંથી લાવવાને કવિતામાલણીને વિનવી છે કે શું ?

તારા ગજરાનું આપીશું મૂલ;

મંહી ગૂંથજે ગુલાબનું ફૂલ;

તું જે કહીશ તે કરશું કબૂલ:

માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો.

જેવી હોય તારી ચતુરાઈ,

તેવી કરજે તેની સરસાઈ;

કાંઈ બાકી ન રાખીશ, બાઈ !

માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો.

એવી કરજે કારીગરી એમાં,

જુક્તિ હોય જોવા જેવી જેમાં;

મોહ પામે મુનીવર તેમાં:

માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો.

વર લાડકડાને રે કાજે,

એવો ગૂંથજે ગજરો તું આજે;

જેવેા છત્રપતિને રે ! છાજે :
માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો.

ગજરો મૂલ પામે મૂલતાન;
સારો સારો કહે સુલતાન;
થાય ગુણિજન જોઈ સુલતાન :
માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો.

એમાં બુગતી જોવા જોગ જાણી,
ઝાંઝો અંગમાં ઉમંગ આણી;
રીઝે રાજા અને વળી રાણી :
માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો.

તને આપીશ હીરાનો હાર;
વળી સોળ સારા શણગાર;
ઉપર હેમની મહોર હજાર :
માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો.

કવિતાની કીંમત ઉર આણે,
એ જ ગજરાનું મૂલ પ્રમાણે;
દાખે દલપત, બીજા શું જાણે ?
માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો.

માલિનીતીરે હલેતી કેા કણ્વકન્યા ટહુકતી હોય એવી
‘ કવિતાની કીંમત ’ જાણણહારી ૨૦મી સદીની આપણી
નવશકુન્તલાઓને મુખેથી મીઠપની બોલધારાઓ સમું નિઝં-
રતું આ દલપતગીત અનેક વેળા સાંભળેલું છે.

કવિતા કૈાઈ એક દેશનો કે એક ગામનો વારસો નથી.

લાડડો પાન આવે ને રસ ઢાળે,
લાડડો વળી વળી પાછું જૂવે;
જાણે મહારા બાપા સાથે આવે,
જાણે મહારા સસરાનો રંગ રાખે.

કે

કુંવર હેલ દઈ ઘોડે ચઢડિયા,
હેમના વેરીને ધ્રાસકા પડિયા.

અથવા

ગુલાબવાડી ચોટા વચ્ચે રા-ઓ-પી છે:

આપણી રસભરી લોકલક્ષ્મી સમાં વરઘોડાનાં એ સૈકાઓજૂનાં લોકગીતો હજી આથમ્યાં નથી ને નહિ આથમે. એ ગીતોમાંની કવિતા ને સંસારભાવ એવા અમર છે. ગજરાતું દલપતગીત પણ એમની અમરતાની હારમાં જઈને બેઠું છે, ને ગુજરી ગૃહકુંજે એ દલપતકવિતારસથી લીલીછંમ છે.

આપણા કાવ્યભંડારમાંના અક્ષરમેળ વૃત્તો માધકાલિદાસની ગિર્વાણ વાણીમાંથી આવેલા છે; માત્રામેળ છન્દો, દોહા ચોપાઈ છપય હરિગીત, ચન્દતુલસીની વ્રજભાષામાંથી આવેલા છે; લયબદ્ધ ઉસ્તાદી રાગરાગણીઓ દિલ્હી આગ્રા લાહોર બનારસની સંગીતવિશારદતામાંથી આવેલાં છે; ગજલોતું ગજલીસ્તાન ફારસીમાંથી આવેલું છે. ગુજરાતની તળપદી ગીતલક્ષ્મી તો છે નરસિંહમીરાં ને ભીમભાણુના

ભજનઢાળ, લોભના આભખા, પ્રેમાનન્દશાઈ દેશીઓ, દયા-રામની ગરબીઓ, સ્ત્રીજનતાના રાજિયાપરજિયા, ને સંસાર-સંસ્કારપ્રસંગોનાં લોકગીતોમાંનાં વિધવિધભાવી સારંગપ્રલંભ ધોળો. દહાડે દહાડે આજ આઘમી જતી તળપદી ગુજ્જર ગીતલક્ષ્મીના ગીતસંગ્રહો લેજે પણ કચ્છગરબાવલિનાં ને માંગલિક ગીતાવલિનાં મૂલ ઓછાં નથી. કવીશ્વરે ઢાળચરણો ટાંક્યાં છે એ આઘચરણોનાં પાંચ આખાં ગીતો ઉતરાવનારા આજના સાહિત્યસ્વામીઓ કોણ કોણ ? નવો કોઈ દલપત ન મળવે આપણાં શોકગીતો સંગ્રાહાયાં-સચવાયાં નહિ, જીવનમાંથી ગયાં છે ને સ્મરણોમાંથી જવા બેઠાં છે. આપણાં ઘણાં સંસ્કારગીતો અને સ્ત્રીસુંદર ગરબીઓનાં ભાગ્યાં-તૂટ્યાં અવશેષઅંગો ને ઇતિહાસસ્મરણો દલપતકવિતાનાં વિશાળ ગીતસંગ્રહોમાં સજીવન છે. કચ્છગરબાવળી ને માંગલિક ગીતાવલિ આપણી તળપદી ગુજ્જરગીતલક્ષ્મીનાં અન્નેડ સંગ્રહસ્થાનો છે.

વેનચરિત્રમાંની દેશીઓની પેઠે કચ્છગરબાવળી ને માંગલિક ગીતાવલિનું ગીતસંગીત પણ સર્વાંગે ગુજરાતી જ છે.

અક્ષરમેળ સંસ્કૃત વૃત્તો ગુજ્જરગિરામાં અર્વાચીન યુગ પૂર્વે ઉતરતાં પણ વિરલ ઉતરતાં તે દલપતકવિતાએ લોક-પ્રચલિત કીધાં. દલપતપિંગળ એ આપણું પ્રથમ અને પ્રભસન્માન્ય પિંગળશાસ્ત્ર. વ્રજભાષાનાં દૂહા સોરડા ચોપાઈ હરિગીત ઝૂલણા-એ માત્રામેળ છન્દો છન્દનિષ્ણાતની નિયુ-જ્ઞતાથી કવીશ્વરે લખ્યા છે. ‘કવિતમનહર તો દલપતરામના જ’ એમ ત્હારે બોલાતું અને આજે ઉથાપાયું નથી. વેન-

ચરિત્રમાં પ્રેમાનન્દશાઈ દેશીઓનું છન્દસ્વામીત્વ એટલી જ કુશળતાથી કવીશ્વરે દાખવ્યું છે. દલપતગરબાવળી કચ્છ-ગરબાવળી ને માંગલિક ગીતાવલિમાં તાલમેળ ગરબીએ અને ધોળોની દલપતસૂરાવટ સારંગીના સો-સો તારોથી ઓછી નથી. અક્ષરમેળ માત્રામેળ તાલમેળ-માત્ર છન્દ-સામગ્રીની જ વિવિધતાની કાવ્યકલાદૃષ્ટિએ નિહાળતાં દલપતકવિતાનું ગીતબાહુલ્ય આજના કેટકેટલાક કવિવરોમાં દેખાશે? દલપતગેયતાની વિશાળતા સરસ્વતીના સપૂતશોભતી ગરબીરવિસ્તારી આતમભર વીણનાદની છે.

વાંચક! દલપતકાવ્યમાંની અન્ય કવિતા તું નહિ વાંચે, અને માત્ર કચ્છગરબાવળી ને માંગલિક ગીતાવલિ-માંની જ દલપતકવિતા વાંચીશ ત્હોં એ આ ગ્રન્થમાં વારંવાર ઉચ્ચારાયેલું મહાસૂત્ર ત્હને પરખાશે કે કવીશ્વર ત્હારે ગુજ્જરસંસારનું સૂકાન પ્રાચીનતાને આરેથી અર્વાચીનતાના આરા લણી વાળતા હતા, ગયા યુગમાંથી ગુજ્જરમહાપ્રજને નવયુગમાં ઉતારતા હતા. દલપતકવિતા ગુજ્જરનોકાની સંસારસૂકાનણના ધર્મ પાળતી. સંસ્કૃતિ-ઓનો સમન્વય, યુગયુગના કાળપ્રવાહોનો મહાસંગમ, જૂનાનવાની દેવભાતીગર ચિરંજીવ તત્ત્વગૂંથણી એ દલપત-જીવનનો ને દલપતકવિતાનો આતમબોલ છે. પેલી ઇંગ્રેજ કહેવત કે New wine in old bottle-જૂના બાટલામાં નવો દ્રાક્ષાસવ એનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાં હોય તો કચ્છ-ગરબાવળી ને માંગલિક ગીતાવલિના કાવ્યભંડારે જોજો. જૂની ગીતમાળામાં ત્હાં કવીશ્વરે નવયુગનાં યુગઅજવાળાં

સંભર્યા છે. પ્રાચીનતાની સત્ત્વશાળી ગુણલક્ષ્મીનાં જતન કરીને દેશે ને કવિતાદેશે કવીશ્વરને ખીલાવવીમ્હોરાવવી હતી. સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે કવીશ્વર બેઠા હતા અને એ સંગમતીર્થના કવીશ્વર પુણ્યનિર્ભળા કવિતાદેવ હતા. ગુજરાત દલપતરામને ત્યહારે એ ભાવે પૂજતો.

અર્વાચીનતાની ક્યારીઓમાં દલપત ગરબીભટ્ટે વાવેલા કાવ્યછોડને પછી આપણી રાસસમૃદ્ધિરૂપી ફૂલડાંઓ આજ પ્રકુલ્લી ઉઠ્યાં છે. પણ માંગલિક ગીતાવલિ તો-રાસમાળાની પેઠે-અધી* સદીભર અનુપમ જ રહી છે. આપણાં સંસ્કારગીતોની એવી કવિતાનિર્ઝરતી ખીજી નવગીતાવલિ હજી પ્રગટી નથી. લોકઝીલાતી કવિતા લખવાને લોકહૈયાંની તીર્થયાત્રા કરવી પડે છે એમ સંસારકવિતા લખવાને સંસારહૈયાંની તીર્થયાત્રા કરવી પડે છે. દલપતરિસાયેલા આપણા કેટલાયેક નવીનોએ દલપતકવિતાના સર્વાનુભાવી સંસારપન્થ ને લોકસંગ્રહના રાજમાર્ગ ત્યાગીને સ્વાનુભવ-કવિતાની ફેડીઓ ખેડી, અને એથી સંસારઝીલાતા ઓછા થયા. શાળાના પરિષદના કે શારદાપીઠના માત્ર દલપતરામ કવિ નહોતા, સમસ્ત દેશજનતાના-ગુર્જરમહાપ્રભના કવીશ્વર હતા; કારણ કે લોકસંગ્રહ એ જ દલપતકવિતાનો મહદાશય હતો.

દલપતકવિતા ત્યહારે ઘરઘરમાં ગવાતી ને હૈયેહૈયે વિરાજતી.

ગુજરાતની પુરુષજનતા ત્યહારે ઝીલતી એટલી જ આતમભર દલપતકવિતાને ત્યહારે ગુજરાતની સ્ત્રીજનતા ઝીલતી અને રસતરબોળ થઈ આનન્દતી.

૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ગુજરાતને કવિવર દયારામ-
ભાઈની ને સ્વામીસંપ્રદાયની ગરબીઓ મળી હતી; ૧૯મી
સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતને કવીશ્વર હલપતરામની ગર-
બીઓ મળી. આખી યે ૧૯મી સદીમાં ગુજરાત અને
ગુજરાતણે ગામેગામે ને યોળેયોળે ને ચોકેચોકે ગરબા-
ગરબીઓના હિન્ડોળે હીંચકતાં.

પ્રકરણ ૩ જી, ભાષાકવિતા

શ્રી રાજદુર્ગાચ્ય પુરાધિનાથો
મેરામળાચ્યો યદુવંશજાતઃ
ગ્રંથોઽયમીશાંઘિરતેન તેન
કૃતોઽસ્તિ રત્યૈ રસવજ્જનાનમ્.

બાદવવંશમાં જન્મેલા, ઇશચરણમાં રતિવાળા, રાજકોટ
નામના પુરના મહેરામણના નામના રાજવી-તહેમણે રસવન્તા
જનોની પ્રીતિને અર્થે આ (પ્રવીણસાગર) ગ્રંથ રચેલો છે.
પ્રવીણસાગર, લહેર ૮૪; શ્લોક. ૪૫.

સંગ તજી અધમકો અંગ પુનિ કીજે સ્વચ્છ,
વચનસેં મનહુસેં તેસે હી બનીકે રહો;
દ્રવ્ય લોક દાર્દ સુખ લચ્છીપતિ દહે દુઃખ,
સુખધામ ચામદેવ-હરાકો મિલન લહો.
ત્રીપુરારી દયા ધારી રીઝીકે સંપતિ દેહે,
ચંડિકે સો મૂર્ખતા વિદ્વાન કરે તવે, અહો !
હર કોડકા ન રહે દશે દિશે રાતિદોસ,
ભૂતલમેં મહાસુખ સેવો જ્યોં તુમ હી ચહો.

પ્રવીણસાગર ગ્રંથની છેલ્લી ૮૪ મી લહેરમાં પાઠકને
આશીર્વાદાત્મક આ ૪૪ મું કવિત છે. એમાંના પ્રત્યેક
ચરણમાંના પ્રથમાક્ષરે પંચમાક્ષરે નવમાક્ષરે ને ત્રયોદશાક્ષરે
નીચેનો ફૂલો અન્તર્લોપિકાપણે ગૂંથેલો છે.

સંબદ્ધસુ ત્રી^૮ ચંડ^૩ મૂ^૬, અમદાબાદ મુકામ,
અંતે લહરી દ્વાદસે કીનો દલપતરામ.

પ્રવીણસાગર એટલે સાગરવિશાળો ને સાગરગુણ ગંભીરો મધ્યયુગનો હિન્દી ભાષાનો ગુજર મહાગ્રન્થ. એક રાજવી, એક દેવીપુત્ર, એક જતી, એક શાસ્ત્રી-એમ કાવ્ય-વિશારદ સપ્તર્ષિમંડળે યજ્ઞજ્વાળા સમી કાળી, કરાળી, વાદળશામળી, કાળમીઢી આજી નદીના આરાના દરબાર ગઢની અગાસીઓમાં વિ. સં. ૧૮૩૮ માં રચેલું એ મહા-કાવ્ય. તે પછી બરાબર સોએ વર્ષે અને મધ્યયુગ ઉતરીને નવયુગ ખેડાના મહાન યુગપલટા પછી એ સપ્તર્ષિમંડળની મધ્યે ધ્રુવ તારલા સમા આઠમા કવીશ્વર દલપતરામ જઈને બિરાજ્યા. એ ઇતિહાસયોગ બન્યો શી વિધે ! ક્યાં આજી-તટતપતા રાજવી ને ક્યાં સાબરતટનિવાસી વિપ્રદેવ ! ક્યાં મધ્યયુગનો ગાજતો મહેરામણ ને ક્યાં નવયુગનો ધીરગંભીર કવિતાઢોડામણો કવીશ્વર ! મધ્યયુગનો ને નવયુગનો એ અદ્ભુત યોગ બન્યો શી રીતે ?

એ કાવ્યયોગ આમ બન્યો.

દલપતરામ જન્મે ગુજરાતી હતા અને અભ્યાસે હિન્દી હતા. ચન્દરાસાની પરાક્રમગાથાને કારણે ત્યહારે રાજદર-બારોમાંની રાજભાષા હિન્દી હતી; સૂરદાસજીની સૂરાવટ મધુરી પદાવલિને કારણે કૃષ્ણમન્દિરોમાંની કીર્તનભાષા હિન્દી હતી; તુલસીકૃત રામકથાના મહાગ્રન્થને કારણે તીર્થંતીર્થંવાસી જોગીઓની જોગભાષા હિન્દી હતી; ભારતના પ્રાન્તપ્રાન્તે ધૂમતી દેશીપરદેશી સેનાઓના સેનાનીઓની સૈન્યભાષા હિન્દી હતી. વિચારસાગર સમા સમર્થ વેદાન્ત ગ્રન્થો ત્યહારે હિન્દીમાં લખાતા, કાવ્યશાસ્ત્રો ત્યહારે હિન્દીમાં રચાતાં, આપણો મધ્યયુગનો જ્ઞાનભંડાર હિન્દી ભાષામાં

હતો. કેા મહત્વાકાંક્ષીને ભારતવિખ્યાત મહાગ્રન્થ ગ્રંથવો હોય તો ત્હારે હિન્દીમાં ગ્રંથતા. ધૂડી નિશાળનાં પગરણુ, હિન્દી ભાષાજ્ઞાનનાં જંડારદર્શન, ને સંસ્કૃત અભ્યાસની શાસ્ત્રીયતા એ-આજના વાણીવિભાગે-પ્રાથમિક માધ્યમિક ને ઉચ્ચ શિક્ષણનાં ત્હારે ક્રમિક પગથિયાં હતાં. એ જ્ઞાનત્રિસરણીનાં પગથિયાં કવીશ્વર યથાશક્તિમતિ રહડયા હતા એ આપણે આ જીવનકથાગ્રન્થના કાવ્યદીક્ષાના ખંડ-માંનાં પ્રકરણોમાં વાંચી ગયા છીએ. કવીશ્વરની પ્રથમ વયની આયુષ્યસન્નવટ મન્દિરછાયામાં થઈ હતી, સાધુ સન્તોએ કીધી હતી, શાસ્ત્રીય વિધિવિધાને થઈ હતી. સાબરમતીના આંદાસૂરજના મહેલમાં જ્ઞાનપંચમીની તિથિએ દલપતકારખસનો જીવનયોગ થયો ત્હારે એ બ્રિટિશ અધિકારીને આ ગુજરાતી કવિવરે એક હિન્દીને શોભે એમ હિન્દી કાવ્યસૂકતો સંભળાવ્યાં હતાં.

પછી વિશ્વવિધાતાએ કવીશ્વરનો કર્તવ્યદેશ નિર્માણ કીધો ગુજરાત; અને કારખસનો યે અભ્યાસદેશ નિર્માયો હતો ગુજરાત. એટલે દલપતકારખસયોગની આદિ તિથિઓમાં જ કવીશ્વરની કાવ્યદિશા બદલાઈ અને ગુજરાતી થઈ. દલપતરામ પછી ગુજરાતીના કવીશ્વર થયા.

એક કેાક ધન્ય સમાના અવસરયોગે દલપતરામ ને દલપતરામના ઈતિહાસશિષ્ય સાહેબજંગલાના ઓશરી-પટમાં બેઠા હતા. ઓકિસમાં રજનો દિવસ હતો. તે તિથિનો અભ્યાસક્રમ પૂરો થયો હતો. સમી રહાંજ નમતી હતી, પડછાયા પ્રલંબાતા પગમાં પડતા, તડકા કુમળા ને નિર્મળા થયા હતા. યુગયુગની આંખે નિરખતા ગુરુશિષ્ય દેશદેશની

વાતો કરતા હતા. ઘડીકમાં ફારબસ ચૂરોપની કેા ગુણવાતો કહેતો, તો ઘડીક પછી ગુજરાતની કેા ગુણવાતો પૂછતો. ભાગ્યવન્ત કેા વિરલાને સાંપડે છે એવો, મચ્છંદરના ગોરબનાથ સમો, એ શિષ્યવર કચ્ઢારેક ગુરુવચ્નો એ ગુરુ થાય એવો હતો. વાતોન્તર્ગત ફારબસે દલપતરામને પૂછયું : કવેશર ! ત્હમે જન્મે ગુજરાતી ને ત્હમારી માતૃભૂમિ ગુજરાત. છતાં ગુજરાતી નહિ ને હિન્દી કવિતા કેમ કરો છો ? કવીશ્વરે કહ્યું : અભ્યાસે મ્હારો એ છે ને રાજદરબારોમાંની કાવ્ય-ભાષા એ એ છે, તેથી. શિષ્યવરે ફરીથી પૂછયું : પણ ખાતરી શી કે ગુણવન્તી હિન્દી ભાષા લખાય છે ? વ્રજદેશમાં ત્હમે રહ્યા છો નહિ. શિષ્યવર ગુરુજીને પરીક્ષાના પ્રશ્નો પૂછતા હતા. ગુરુ બોલ્યા : સહુ શીખે છે એમ ગુરુજ્ઞાને શીખ્યો છું ને ભાષાગ્રન્થોમાંથી ભાષાઅભ્યાસ કીધો છે. સંસ્કૃત ભણનારો સંસ્કૃત બોલાતા કિયા દેશમાં જઈ ને ભણી આવે છે ? ફારબસ અનુત્તર થયો. પણ અનુત્તરો કાંઈ હમ્મેશાં મળેલા ઉત્તરથી સન્તોખાતા નથી. વાત સમેટતાં ફારબસે કહ્યું : મ્હારી તો બે સૂચનાઓ છે. વિચારજો; ગળણે ગળીને ત્હમે પાણી પીઓ છો એમ ગળી ગળીને પીજો. એક તો એ કે ભાષાપરીક્ષાને અર્થે એકાદો હિન્દી કાવ્યગ્રન્થ રચીને વ્રજદેશમાં મોકલાવાય તો સારું, કે આપણે પ્રતીતિ થાય કે ભાષાગોરવ ગુણવન્તું છે. અને બીજી એ કે આપણે ત્હાં એ હિન્દી કવિતા રહમજશે કેટલાક ? આપણે ગુજરાતમાં ફરવું છે, ત્હમારે ગુજરાતને સહુપદેશવો છે, ગુજરાતની વાડીઓમાં જ્ઞાનવેલીઓ વાવવાની છે. ગુજરાત રહમજે એવું ગાશેો ને ? ત્હમારી માતૃ-ભૂમિ ગુજરાત છે, ત્હમારી માતૃભાષા ગુજરાતી છે. ગુજરા-

તીમાં કવિતા કરેા તો ગુજરાતીએા તરત રહમજે. શિષ્ય-સદ્ગોષ્ઠે ત્હારથી દલપતરામ ગુજરાતી કવિ થયા.

ને બીજું ભાષાપરીક્ષાનું શિષ્યસૂચન પણ કવીશ્વર વીસયાં ન હતા. એના કાળયોગની દલપતરામ વાટ જોતા હતા. આયુષ્યનાં છેલ્લાં વર્ષો સુધી ભાષાકવિતા રચવાનું એ ગુજરાતી કવિવરે પરિત્યાગ્યું ન હતું. રાજદરબારોમાં તો ઘણું-ખડું ભાષાકવિતા સંભળાવતા. અભ્યાસખળે કવીશ્વરને હેયે પ્રથમ ભાષાકવિતા ચહડતી. શિષ્યસદ્ગોષ્ઠે દલપતરામ ગુજરાતી થયા, પણ હિન્દી મટયા ન હતા.

ત્હારે કેટલાક એને જૂલ કહેતા. આજે એને જૂલ કોણ કહેશે ?

ત્હાર પછી સોળેક વર્ષે, મોડો મોડો, કારખસના ચે દેવ થયા પછી, એ ભાષાપરીક્ષાનો કાળયોગ કવીશ્વરને આપ્યો.

કાશીથી પશ્ચિમે આળીશેક કોસ અને અવધસેં ઉત્તરમેં આજ આઠ યોજનપેં ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં બળરામપુર નામનું સંસ્થાન છે. ત્હાં મહારાજ અબ્દુનસિંહજી નામે એક વિદ્યાવિલાસી રાજવી હતા. અબ્દુનસિંહજી મહારાજે એક કવિરાજને રાજમહેમાનીએ આમન્ત્રીને અબ્દુનવિલાસ નામના કાવ્યગ્રન્થનો આદર કીધો. પણ આદર્યા સોનાં પૂરાં થતાં નથી, અને એ ગ્રન્થ અપૂર્ણ મૂકીને મહારાજ દેવ થયા. પછી અબ્દુનસિંહજીના યુવરાજ મહારાજ દિગ્વિજયસિંહજીએ કાશીથી કવિરાજને ન્હોતરીને એ અધૂરો રહેલો પિતૃગ્રન્થ પૂરો કરાવ્યો ને પિતૃમનોરથ પૂર્યો.

जैसे ल्यायो भगीरथ भागीरथी भूतलमें
प्रगट ही पितृकुल पावन करनको;
तैसे अरजुनसुत अर्जुनविलासगंग
इलामें चलाई पितृजस प्रसरनको.

कवीश्वर कहे छे के

जो निजसे सुधर्यो न कछु, तो सपूतहुसे सबही सुधरेगो;
जो यश ही प्रसर्यो नहि पूर्ण, सपूतहुसे यश सो प्रसरेगो;
जो भवसिंधु तयो न गयो ज, सपूतहुसे भव तात तरेगो;
जो मृत कोउ अपूर्ण मनोरथ, पुत्र मनोरथ पूर्ण करेगो.

पितामाताकीरत ही पृथ्वीमें प्रसिद्ध करै,
कहे दलपतिराम, सो सुत सपूत है.

जो नृप अर्जुनसिंहकी इच्छा रही अपूर्ण,
सो दिग्विजय सपूतने पिछे करी परिपूर्ण.

ग्रंथ प्रगट किय तातको, जो अर्जुन हि विलास.

दीपक के कुण्डीपक विना पितृलवनमां लरेला भंडार
ढेआडे डेआ ?

दीपक 'बिन देखात क्यों भरे पदारथ भौन ?
कुलदीपक बिन पितरयश, कहहु, प्रगटकर कौन ?

महाराज दिग्विजयसिंहलये पछी अर्जुनविलास
ग्रन्थनुं भारतभरमां सारस्वत लहायुं कथुं ने भारतप्र-
ज्यात कविवरेने ये ग्रन्थप्रता मोकलावी. दलपतकाव्य-
कीर्तिं भडेकती भडेकती काशीप्रयाग पर्यन्त प्रसरेदी हती
ओटले दलपतधेर पछु ये काव्यगंगा

दशहु दिशामें धाई आइ गुजरात देश.

કવીશ્વરને એ માત્ર એક ગ્રન્થલેટ ન હતી, પ્રસંગ-સંભારણું હતું. કારખસસૂચવેલો, લાંબા વર્ષોથી વાટ બેવાતો એ તો હતો પેલો દૈવયોગ.

પિતરભક્તિ યહ ભૂપકૃત વિશ્વવિદિત મહા વાત;
જાનો જન્મ્યો જગતમેં શ્રવણ મુનો સાક્ષાત.

બળરામપુરમહારાજની પિતૃભક્તિ નિહાળીને કવી-શ્વરને શ્રવણાખ્યાન સ્મરણે રહ્યું.

જैसे હંદુ દેહીકે વિદેશમેં વિરહી જન
ચંદ્રવદનાંકો ચિત્તે ચિતવન પાયો હૈ;
જैसे કોડ મયૂરકો સુનીકે મધુર સ્વર
કોકિલાકે સ્વરકો સુમિરિ ગુન ગાયો હૈ;
જैसे કોડ સાગરકી સંપૂર્ન શોભા સુનો
માન સસોવરમાન મનહુમેં લ્યાયો હૈ;
મહારાજ દિગ્વિજયસિંહકો સુચશ સુની
પેસે મોંકો શ્રવણઆખ્યાન યાદ આયો હૈ.

૧૮૬૭ના એક બુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાં અબ્દુનવિલાસની પહોંચ કવીશ્વરે સ્વીકારી અને શ્રવણાખ્યાન રચવાને બેઠા. દલપત કવીશ્વરની એ શારદ ઋતુ હતી.

બાલમીકે બાલમીકી રામાયન રચી, તામેં
જાકે જસકી અયોધ્યાકાંડમેં કહાની હૈ;
ત્રૈસદ્વિમા ચૌસદ્વિમા સર્ગમેં પ્રસિદ્ધ સિદ્ધ;
રઘુવંશમેં હુ નૌમા સર્ગમેં સમાની હૈ;
એ શ્રવણકથા. પણ એ શ્રવણકથાઓ તો ગિર્વાણ વાણીમાં છે.
જસે તૃષાતુરકી આતુરતા ન ટરે ટેક,
કહા મયો પૃથિવીકા પેટમેંહી પાની હૈ ?

તે કારણે

સબકો સુલભ લાભકામ દલપતિરામ
શ્રોનકી કહાની દેશી બાનોમેં બચાની હૈ.

શ્રવણાખ્યાનનાં આદિ સર્ગમાં પોતાની પિછાન આપે છે ત્યાં પોતાના કવિધર્મનું અને શુદ્ધરસશસ્તિનું કવી-શ્વરનું પેલું સાહિત્યપ્રખ્યાત કવિત છે.

દેશ ગુજરાત દુનિયામેં જૈસો દીસે બાગ,
અહમદાબાદ વામેં ઉત્તમ અટાલી હૈ;
આસપાસ ઔર પ્રાન્ત સારે વો તો ક્યારૈ જૈસે,
જામેં પ્રજા ફૂલબારી જૈસી ફૂલોફાલી હૈ;
સુધારેકી વેલો બોવં વામેં જો સાહીબ લોક,
સો મેં કવિતારસસે પોષી અરુ પાલી હૈ;
કહે દલપતિરામ, સુનો દિગ્વિજયસિંહ,
જાતિ વિપ્ર જાનો, મેરી જ્ઞાતિ તો ધીમાલી હૈ.

કવીશ્વર કહે છે કે હું તો શુદ્ધસ્વાદીની લક્ષ્મીનો માળી છું, ને સુધારા (Civilisation)ની વેલીઓને કવિ-તારસ પાઈ ને પાળું પોપું છું.

પુત્ર વિના પિતુમાતુ સ્વરૈ, ઝરમાંદિ રહેં અહોનીસ ઉદાસી,
પુત્રનિમિત્ત કરૈ જપયજ્ઞ, બનૈ પુનિ ધીરથ તીરથવાસી;
દ્રષ્ટાન્ત લેખે કાલિદાસગાયેલી મહારાજ દિલીપની કથા
કાવ્યજગત્બાણીતી છે.

રાજકી રિદ્ધિ રુ સિદ્ધિ મિલૈ તડ પુત્ર વિના નરનારી નિરાશી.

પાટક ! આ ચરણમાં કવીશ્વરની કે હિન્દી કવિતા-શૈલીની અતિશયોક્તિ ત્હારી આંખને બાસે છે ? તો ત્હારી

આંખ ઇતિહાસબૂલકષ્ણી છે. જા; નેપોલિયનના ને નૂરજ-
હાંનનાં પુત્રવલખાનાં ઇતિહાસો જઈને ફરીથી વાંચી બેજે.
કવીશ્વરની કાબ્યવાણીની વાસ્તવિકતા એ ઇતિહાસો ત્હને
કહેશે.

ઇતિહાસકાર અને કવિને ભેદ ભાખતાં કવીશ્વર
કહે છે:

હેમ નિકારનહાર સમ લિખનહાર ઇતિહાસ;
સુકવિતકર સોનાર સમ ગદત ઘાટ શુભ તાસ.

એ કલાસ્વામી સુકવિની કલારીતિએ

કહુક પુરાની બાત, કહુક વિખ્યાત બાત,
કહુ અલંકાર મેરે મનતેં મિલાયો હે.

એમ '૬૭ના ઉત્તરાધ્યાયમાં કવીશ્વરે શ્રવણાખ્યાન રચ્યું.

સંઘત શ્રુતિ^૪ ભુજ^૨ ભક્તિ^૬ મૂ, જા દિન પર્વ પવિત્ર,
મકરક્રાંતિકે ઘૌત, મો પૂરન શ્રૌન ચરિત્ર.

અને પછી કવીશ્વરે

મહારાજ દિગ્વિજયકે શારદ સંગ્રહસ્થાનમેં

શ્રવણાખ્યાનની હસ્તપ્રત મોકલાવી. મહારાજ તરફથી ઉત્તર
મળ્યો કે 'આપનો ગ્રન્થ કાશીના કવિભૂષણ ગોકુળપ્ર-
સાદજીને લેજ્યો છે. પ્રમાણ થઈને આવ્યે છપાવીશું.
નહી પ્રમાણ થાય તો પાછો મોકલીશું' એમ કેટલાક
માસ વીત્યા. પછી એક તિથિએ આશાને ઉમંગાવતો
બળરામપુરનો રાજકાગળ કવીશ્વરને મળ્યો. મંદી પાંચસો
રૂપિયાની હુંડી હતી ને શ્રવણાખ્યાનની એકસો નકલોની

રેલવેરસીદ હતી. કવિરાજ ગોકુળપ્રસાદજીએ તીર્થરાજ પુષ્ક-
રજીની ને સવિતાસુતા જમનાજીની ઉપમાઓએ દલપત-
કવિતાનો અભિપ્રાય મહારાજને દર્શાવ્યો હતો.

સુભગ અર્થગુન ભરે સલિલ શુભ તાપપાપહર,

છંદ અનેકન માંતિ વિરાજત સોઈ જલચર;

માતપિતાકી ભક્તિ પ્રેમ દઢ નેમ અછૈ વર.

પરમહંસ મુનિ મહત પરસ્પર પચ્છપાતકર;

લહી વેદ પુરાન અનેક મત સત્સંગતિ શુચિ વિમલ મતિ,
વ્રજ દરશિ પરશિ સદ્ગતિ લહૈ શ્રૌનકથા તોરથનૃપતિ.

છંદપરબંધ રીતિ જલચર જીવ જ્યામેં,

માત ઔ પિતાકી ભક્તિ વારી અભિરામકી;

ચારુ ચિત્ર ભૂપન, તરલ હૈ તરંગ તુંગ,

ભ્રમત ભંવર ભૂરો, ઘુતિ હૈ વિરામકી;

રાજે ગુનવોજ, ગહીરાઈ હૈ ગંભીરતાઈ,

નરપરભાવ ભાવ ઘાટ વિશરામકી;

સવિતાસુતા સી વ્રજ પાવન કરન રત

આઈ કવિતાઈ કવિ દલપતિરામકો.

કવિભૂષણ ગોકુળપ્રસાદજી કહે છે કે વ્રજને પાવન
કરવાને જમનાજીના જેવી કવિ દલપતરામની કવિતા
આવી છે.

ગુજરાતેથી કાવ્યજમનાજી એમ વ્રજદેશમાં ગયાં.

કવોશ્વરનાં હિન્દી કવિતો આ પ્રકરણમાં અને આ
ગ્રન્થના પ્રથમ ખંડમાં આપણે ઘણાં વાંચ્યાં છે. એક
અધિકુ ઉમેરી વિરમીશું.

માતપિતાને સેતબિન્દુ રામેશ્વરની તીર્થયાત્રા કરા-
વીને વળતાં શ્રવણ માર્ગે રટતો હતો કે હવે કાવેરીનાં
સ્નાનેદર્શને જવું છે. એકએક પુણ્યપદ્ધતિમાં પિતરોને
બેસાડેલી, શ્રવણરુક-ધે નિજ હૃદયોર્મિઓ સમાં ઝેલાં
ખાતી, પિતૃકાવડ નિરખી નિરખીને એ શ્રવણવચ્ચને લોક
કહેતાં કે:

સુનિ પુનિ સર્વ જન યો કહે, સુનહુ અરજ હમારિ;
કાવેરી કોટિક નહો કાવરિ તુલ્ય તિહારિ.

કાવરીકી તુલા તુલ્ય સ્વગોલ ભૂગોલ નાંહિ;
પરમ પુનિત મોક્ષપદવીકી પાવરી;
ત્રિવેનીકો તત્ત્વ તાકી ત્રિરજ્જુકે તુલ્ય નાંહિ,
કૌન ગિનતીમેં ગંગા ગોમતી ગોદાવરી ?
કાવરીકો દંડ ચમદંડકો વિચ્છંડકારી,
કાવરી નહીં હૈ, ભવનિધિકી હૈ નાવરી;
'કાવેરી' 'કાવેરી' કહા કહત હો ? કૃપાનાથ !
કાવેરીકો કૃતારથકારી તોરી કાવરી.

કવીશ્વરે ત્રણ મહોટા હિન્દી કાવ્યગ્રન્થો રચ્યા છે;
શ્રવણાખ્યાન, પ્રવીણસાગરની છેલ્લી ખાર લહેરો, અને
પુરુષોત્તમપ્રકાશ. પુરુષોત્તમપ્રકાશ કવીશ્વરનો ધર્મગ્રન્થ છે,
એટલે એની કથા હવે પછીના ધર્મનાં ત્રણ નામના પ્રકરણમાં
કહીશું. રાજકોટને રાજદ્વારે, ચાલો, જઈ આવિયે. કવિકુળનો
રાજાશુનો સંબંધ ન્હાનાલાલથી શરૂ નથી થતો; છેલ્લાં
૬૫ વર્ષોથી-હલપતરામથી અણબૂંસાતો સંકળાયેલો છે.

શ્રવણાખ્યાન પછી ચોઢે વર્ષે, વચના ૬૨ મા સંવ-
ત્સરે હલપતરામ મહેરામણજીના કાવ્યમહેરામણકાંઠે જઈને

ખેઠા. સ્વર્ગસ્થ મિત્રનું વચન પાળ્યું હતું; ફારબસખોલને સન્તોષ્યે હતો. હવે કવીશ્વર હિન્દી કાવ્યદેશમાં વિરહવાને પાછા છુટા હતા.

આલાઓની પાટગાદીએ કાવ્યોપાસક રાજવીઓની પરંપરા થઈ છે, અને કચ્છારેક કચ્છારેક એ કાવ્યરસિક રાજવીઓને કવિતરસિયા દિવાનોનો યોગ પણ સાંપડ્યો છે. ઈસ્વી ૧૮૮૦ ના અરસામાં ધ્રાંગધ્રાની ગાદીએ રાજ માનસિંહજી હતા અને શ્રીયુત્ હરિશંકર પ્રાણજીવન દિવાનપદે હતા. રાજવીદિવાન બન્ને કાવ્યરસિકો હતા. હરિશંકરભાઈ મહેરામણનગરના વતની હતા, મહેરામણકાવ્યના ભ ત હતા. એમના વડિલો વિદ્વાન ને શાસ્ત્રવિદ્ હતા, એક વડિલ તો મહેરામણકાવ્યના સમર્પિતમંડળમાં પણ ખિરાજતા. કાવ્યરસિયા હરિશંકરભાઈ નગરગૌરવશાળી પણ હતા. એક દહાડો કાવ્યવિનોદે આનન્દતાં આનન્દતાં રાજ માનસિંહજીએ એ શાસ્ત્રકુલદીપકને પ્રવીણુકિતનો એક છન્દ કહ્યો અને અર્થ પૂછ્યો. દિવાનજીને અર્થ ન ખેઠો ને ઝંખવાણા. હરિશંકરભાઈને થયું કે આ યુગમાં પ્રવીણુસાગરની અર્થમાર્મિકતા દુર્ગમ થઈ છે, અને એ કારણે નિજ નગરીનો મોતીભયો મહેરામણ વણપ્રીછ્યો રહે છે, લોકસોહાગિયો થતો નથી. પ્રવીણુસાગરનું ગુજરાતી ભાષાન્તર થાય તો એ સાગરમાંનાં મોતી લોકગમ્ય થાય. દિવાનજીએ ત્યાં જ ગાંઠ વાળી.

પ્રવીણુસાગરની કાવ્યરચના પછી રાજકોટની ગાદીએ ત્યારે ચોથી પેઢી ચાલતી હતી; અને મહેરામણસુત ભાભાજી, ભાભાજીસુત સૂરાજી, સૂરાજીસુત ખીજા મહેરામણજી,

અને બીજા મહેરામણજીસુત બાવાજીરાજ ગાદીપતિ હતા. પાણીદાર હીરા સમા બાવાજીરાજ તેજસ્વી રાજવી હતા. એમનાં રાજતેજ કેાકને ખૂંચતાં, એમનાં કિરણો કેાકને બાણ થઈ વાગતાં. પણ રાજણાંનો રાજગઢ ત્હારે રાજ-રાજેશ્વરી હતો.

રાજકોટના ગઢમાં એવે એક રણુમલ જ્હારોટ રહેતા. એમના પિતાનું નામ અદાભાઈ. રણુમલ જ્હારોટ રાજઢર-બારોમાં સન્માનાતા કવિરાજ હતા, સૌરાષ્ટ્રપ્રખ્યાત હતા. સ્વવતની કવિરાજને હરિશંકરભાઈએ વાત કરી. કવિરાજ પોરહાયા ને બોલ્યા: હા, ભા ! એ અવસર ક્યાંથી ? અમારા ને ત્હમારા વડિલો મહેરામણનાં રત્નો હતાં. એમણે મહેરામણને ઉજળો કીધો. આજ આપણે મહેરામણને ઉજળો કરિયે. લોક શું જાણશે કે રાજણાંના ગઢમાં આવા આવા કાવ્યવીર પાક્યા છે. ત્હમે નાણું ખરચો, ને હું વિદ્યા ખરચું. વતનને ઉભાજિયે. કવિરાજે ભાષાન્તરગ્રન્થનો આરંભ કીધો. રણુમલ કવિરાજ ભાષાકવિતા રચતા, પણ સાહિત્યજગતની ગુર્જરગિરાનો પરિચય માઠો હતો. અડધેરોક ભાષાન્તરગ્રન્થ થયો; પણ પછી હરિશંકરભાઈને થયું કે એ ભાષાન્તર સાહિત્યજગત નહિ પ્રમાણે. વળી વચમાં વચમાં અટપટા છન્દો કેા અર્થાન્તર વિનાના પણ રહ્યા હતા. એ રાજપ્રવીણ નરે કાર્યસિદ્ધિ ફરીથી વિચારી બેઠો, અને નિર્ધાર્યું કે કેાઈ અધિકા ગુર્જરસાહિત્યપરિચિત સાક્ષરજન ભાષાન્તર કરે તો સાહિત્યસન્માનાતો ચિરંજીવ ગ્રન્થ ગૂંથાય. પછી પ્રવીણસાગર ગ્રન્થમાંની અઘરીઅટપટી પચ્યાશેક છન્દાવલિનું એક ચોપાનિયું હરિશંકરભાઈએ છપાવ્યું અને

સં. ૧૬૩૭ માં દેશદેશાન્તરના વિદ્વદ્વરોને એની ખરસેંક પ્રતો પાઠવી. મંહી અર્થમર્મ માટે વિનતિ કરી હતી ને લખ્યું હતું કે પ્રમાણ થશે ત્હેમને બક્ષિસ અપાશે. કંઈક દિશેથી અર્થો આવ્યા, પણ એથી કાવ્યરસિક આત્મા આનન્ધો નહિ.

કાર્યસાધક હરિશંકરભાઈ મૂંઝાયા કે મનોરથ અપૂર્ણ રહેશે કે શું ? પણ રાજપુરુષોનો રહસ્યમન્ત્ર પેલો ગીતા-ભાખ્યો શ્લોકાર્ધ છે કે યોગઃ કમસુ કૌશલમ્. નિરાશા નેપોલિયનને ને રાજપુરુષોને ચોપડે નથી. નવાંનવાં સાધન શોધવાં એ જ એમનો આયુષ્યઉદ્યોગ. અહુદિશમાં હરિશંકર-ભાઈ એ નજર નાંખી જોઈ તો દૃષ્ટિકિરણો યજ્ઞરદેશની પાટ-નગરીએ જઈ ને ઠંઠ્યાં. ઇસ્વી. ૧૮૭૬ માં રાજકોટ રાજ્યે પ્રવીણસાગર ગ્રન્થ છપાવવાનો હક્ક રાજકુમારમણી કવીશ્વરને આપ્યો હતો; અને એ રાજકુમાર ત્હારના બુદ્ધિપ્રકાશ અંકમાં છપાયેલ છે. મૂંઝાયેલા નરે મૂંઝવણુઉઠેલને અર્થે લઘુબન્ધુ શાસ્ત્રી ચતુર્ભુજને કવીશ્વર કને અમદાવાદ મોકલ્યા. શાસ્ત્રીજી આવીને સ્વામીમંદિરમાં ઉતર્યા ને કવીશ્વરને મળ્યા. કવીશ્વરે પૂછ્યું, કહો, શું છે ? શાસ્ત્રીજીએ કાવ્યમૂંઝવણુની વાત કહી, ને કાવ્યસહાયતા માગી. પછી શાસ્ત્રીપૂછ્યા છન્દોના સરળ અર્થ કવીશ્વરે કરી આપ્યા. છન્દોનો જેમજેમ અર્થવિસ્તાર થતો ગયો તેમતેમ શાસ્ત્રીજીનો કાવ્યાનન્દ વધતો ગયો, ને નિરાશામાં આશા ઉગી. એ અર્થસમુચ્ચય શાસ્ત્રીએ હરિશંકર-ભાઈને ધાંગધ્રે મોકલાવ્યો અને લખ્યું કે ખરચું નાહું ઉગશે, કવીશ્વર આપનો મનોરથ પૂરશે. દિવાને શાસ્ત્રીને ઉત્તર

વાળ્યો કે ત્હમે અમદાવાદમાં જ રોકાવ, ને માગ્યાં મૂલે કાવ્યાર્થ પૂરા કરાવો. શાઓ ચતુર્થજ અને બીજા એક ગોવિન્દરામ ગૌરીશંકર ભટ્ટ અમદાવાદમાં કવીશ્વર કને રહ્યા. એક હજારની નાદર રકમ કવીશ્વરને આપવાની નિર્ધારી. કવીશ્વરે પૂર્વાર્ધનું ભાષાન્તર સુધાર્યું, વચમાંના પડચાઆપડચા છન્દોના ભાષાન્તરપાઠ પૂર્યા, અને ઉત્તરાર્ધનું ભાષાન્તર આરંભ્યું.

એમ મારમ સરળ થયો ત્હારે બીજો આડકોટ આવીને ઉભો. કાવ્યવાચકા દેશમાં એની આલતી હતી કે પ્રવીણસાગર ૮૪ લહેરોનો અન્યમહેરામણ છે. ઇસ્વી ૧૮૬૭ માં ૬૦ લહેરોનો મહેરામણઅન્ય ઇડર રાજ્યના દરબારી શિલામુદ્રણાલયમાં છપાયો હતો. હરિશંકરભાઈ પાસે એક પ્રત એ હતી. અને બીજી પ્રત રાજકોટ દરબારગઢમાંથી મળી હતી. ત્રીજી પ્રત કવીશ્વર કને હતી. અને ચોથી પ્રત રાજાજી સમીપના ભાયાતી ગામ ગવરીદહેથી મળી હતી. ગવરીદહ દરબાર શ્રી પ્રતાપસિંહજીની હસ્તપ્રતનો અન્યથોક કવિજનવિખ્યાત હતો. એમ મહેરામણઅન્યની ૭૨ લહેરો હસ્તગત થઈ હતી અને એ ૭૨ મહેરામણલહેરોનું શુદ્ધ ને સરળ ગુજરાતી ભાષાન્તર કવીશ્વરે કીધું. પછી રથ અટકીને ઉભો. પરિપૂરણ પ્રવીણસાગરની તો ૮૪ લહેરો લોકવાણી બોલતી. હરિશંકરભાઈએ નિજ બહેરખબરમાં પરિપૂરણ અન્ય છાપવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું. હવે એ અપ્રાપ્ય છેલ્લી ૧૨ લહેરો લાવવી કચ્છાંથી! રાજકોટગૌરવીને મ્હોટું ધર્મસંકટ આવો પડ્યું.

આ હતો તો હુગમ આડકોટ. પણ સરધારી ધાર-
માંથી પ્રગટતાં આજ્ઞનાં વહેણને કાળમીઠના કિલ્લા જે
અન્તરાયે પડી અવરોધતા નથી. કવીશ્વરની કાવ્યસરિતાએ
પછી એ આડકોટને જે વિદાયો.

હરિશંકરભાઈએ કવીશ્વરને લખ્યું કે આપ તો ભાષા-
કાવ્યવિશારદ છો; કાશીપ્રખ્યાત કવીશ્વર છો. મહેરામણ
કાવ્ય અધૂરું રહે તો મહેને ન્હાનમ લાગે કે વડિલોને ને
વતનનો મહાગ્રન્થ અધૂરો છપાવ્યો. મહેરામણ અધૂરો
હોય નહિ. મહેરામણની મોતીમાળા તો પૂરી ૮૪ લહે-
રોની હોય. આપ કાવ્યમહેરામણ છો. ખૂટતી મોતીસેરો
ન પૂરો ? હું તો શું-રાજકોટ ને કાવ્યજગત ગુણ નહિ
બૂલે, સદાકાળ સંભારશે. કવીશ્વરે પછી કવિતસરિતાઓ
વહેતી મૂકી ને અધૂરા મહેરામણને બચ્યો.

રાજ માનસિંહજીના દિવાને પછી ભાષાન્તર સહિત
૮૪ લહેરોનો મહેરામણમહાગ્રન્થ પ્રગટ કર્યો. દલપતકા-
વ્યથી દળમાં ત્રણગણો છે. બાર રૂપિયા કીંમત રાખી
હતી. પાંચસો નકલો ભાષાન્તર વિનાના મૂળ ગ્રન્થની બૂદી
ફૂડાવી હતી. કાવ્યરસિયા હરિશંકરભાઈનો મનોરથ પૂરો
થયો. ગુજરાતનું મધ્યયુગનું મહાકાવ્ય પુસ્તકભંડારેથી
અજવાળામાં આવ્યું. એક સૈકા પૂર્વેના કાવ્યસમૃદ્ધિઓની
મધ્યે જઈને કવીશ્વરે ચિરસ્થાયી આસન માંડ્યું.

દસ માસે પ્રવીણસાગરનો સમસ્ત કાવ્યધર્મ દલપત-
રામ સમેટી રહ્યા. ગુણજી ને હૃદયરળિયાત દિવાનજીએ
પછી નિર્ધારેલી રકમથી સવાઈ બક્ષિસ ને પોશાક રાજ-

રીતે કવીશ્વરને આપ્યાં. રાજદરબારે હરખ્યા કે રાજવી-
બંધુનો આપ્રાપ્ય મહેરામણુગ્રન્થ પ્રાપ્ય થયો. વિદ્વદ્જનો
હરખ્યા કે સોએ વર્ષે કાવ્યસાગર ગુજરાતીમાં ઠલવાયો.
જનતાએ જાણ્યું કે મહેરામણુ છલકાયો. પણ ગણ્યાગાંઠ્યા
રહસ્યલેહુએ શિવાયનો લોકસમુદાય ત્હારે નહોતો પ્રીછતો
કે દલપતરામ સાગરને યે સંપૂરણ કરે છે.

કવીશ્વરે એમ અધૂરા મહેરામણુને પૂર્યો.

પછીને વર્ષે રાજકોટપાર લાઘીકા દરબારમાં રહીને
કવીશ્વરે પુરુષોત્તમચરિત્રનો એમનો ત્રીજો હિન્દી ગ્રન્થ
રચ્યો, ને '૮૪માં અમદાવાદમાં રહીને છન્દરતનાવલિનો
ભાષાન્તરગ્રન્થ રચ્યો એ હિન્દી સંપ્રદાયગ્રન્થોના કથાપ્ર-
સંગો સંપ્રદાયનાં ઋણુના પ્રકરણમાં આપણે વાંચીશું.

પ્રકીણ છન્દાવલિઓ અને પ્રથમાવસ્થાના આદર્શો
અધૂરા રહેલા ભાષાગ્રન્થો જ્ઞાનચાતુરી ને કાવ્યચાતુરી
ઉપરાન્ત હિન્દી ભાષાની દલપતકૃત કાવ્યચોસર છે: શ્રવ-
ણાખ્યાન, મહેરામણુજીના કાવ્યમહેરામણુની છેલ્લી ૧૨
લહેરો, પુરુષોત્તમચરિત્ર, ને છન્દરતનાવલિભાષાન્તર અને
મંહીનાં કેટલાંક છન્દરતનો. હિન્દી કાવ્યગ્રન્થોનો એ ચોક
પૂરીને પ્રથમાવસ્થાનો અભ્યાસક્રમ કવીશ્વરે સાર્થક કીધો
છે ને ફારબસપૂછી પરીક્ષા પાસ કીધી છે. દલપતકવિતાના
મહેરામણુમાં દેવાનન્દ સ્વામીનો ગુરુભાગ ઓછોઅધૂરો
નથી.

પ્રેરણાપ્રતિભાએ કવીશ્વર ઇશ્વરદત્ત બક્ષીસવન્તા હતા,
તેટલા કાવ્યકલાએ કવીશ્વર ત્હારની રાજભાષાના આપણા

રાજસન્તાન હતા-હિન્દીના આપણા પરમ હિન્દીસન્તાન હતા. યૂરોપના અતિમોહનો આપણા દેશે તેમ જ કાવ્ય-દેશે એક મોહયુગ હતો, જ્યારે વ્યાસવાદમીકિ ને બાણ-માઘકાલિદાસના ને ચન્દતુલસીસૂરના કેટલાએક સ્વદેશીઓ કાવ્યભાવના શીખવાને પણ યૂરોપચરણે બેસતા. એમનો એ આત્મદોષ ન હતો, નવયુગનો એ શિક્ષણદોષ હતો. મોહયુગના એવા નવશિક્ષિતોની પેઠી ત્યારે એમ બોલતી કે દલપતરામ ઇંગ્લેન્ડ બણ્યા નથી, ને સંસ્કૃતહિન્દી-માત્ર જૂનવાણીના સન્તાન છે. પણ એ યુગ પલટાયો છે આજ. રાજયોગીન્દ્ર ભટ્ટૅહરિ કહે છે તેમ સંસાર તો સદા પરિવર્તનશાળી છે. આજનું નવું કાલે જૂનું થાય છે, કાલનું જૂનું પરમે નવઅવતારે અવતરે છે. અને એ ન્યાયે એક કાળચક્રાવો ખાઈને આપણે સંસાર હિન્દી ભાષાના દલપતદાખવ્યા રાજમાર્ગે આવીને પાછો ઉભો છે. ગાયકવાડ સરકારે ૨૫ લાખ ગુજરાતીઓને હિન્દી બણવાનો રાજ-આદેશ ઉચ્ચાર્યો છે. હિન્દી ભાષા હિન્દમાં જૂની છે કે નવી? હિન્દની ધરતીની પેઠે હિન્દી ભાષા સર્વસંચારી છે. ચન્દતુલસીસૂરના કાવ્યયુગથી ભારતની રાજભાષા મન્દિર-ભાષા બેગભાષા સૈન્યભાષા સાહિત્યભાષા હિન્દી ભાષા છે. દલપતરામ એ બણતા, એ બણતા, એ હિન્દી આદર્શને સેવતા. ચારેક દાયકાપૂર્વે એ દલપતઆદર્શને ટીકાકારો જૂનવાણી આદર્શ કહેતા. આજનું નવભારત એ જોતું બણતું બણતું અને દલપતઆદર્શને ચીલે ચાલતું થયું છે. History repeats itself : ઇતિહાસ વળી કાળચક્રાવો

ખાય છે. મધ્યયુગના ભારતની રાજભાષા હિન્દી હતી; કાલના ચે ભારતની રાજભાષા હિન્દી થશે ને દલપતઆદશ' વિજયવન્ત નીવડશે.

દલપતરામ ભારતની રાજભાષાના કાવ્યસન્તાન હતા. કવીશ્વરની આર્ષદષ્ટિ ગયા સૈકાઓને જોતી તેટલા આવતા સૈકાઓને પણ જોતી.

પ્રકરણ ૪ થું, દલપતમહોત્સવ

પછી ઈ. સ. ૧૮૮૭ના જૂલાઈની ૧૨મી તારીખે અમદાવાદમાં દલપતમહોત્સવ ઉજવાયો.

પણ એ દલપતમહોત્સવની પૂર્વતૈયારીઓ ત્રણેક વર્ષોથી ચાલતી હતી.

અમદાવાદમાં એક ખાનદાન પારસીકુટુંબ છે—સર નવરોજી પેસ્તનજી વકીલનું. મીરજાપુરને રસ્તે વડમાળાની છાયાઓમાં એમનું ન્હાનકડું બંગલાપરં છે; ભદ્રતા ચોકમાં કારંજની પાંખમાં એમની ઓફિસો છે. નવરોજીભાઈ અગરના કન્દ્રાટી હતા, બે પૈસા કમાયા હતા, સુખી હતા, સાહેબલોકમાં વગવસીલાવાળા હતા. ઠરેલ, મિલનસાર, નિરભિમાની, ગુણુજ્ઞ, મ્હોટા મનના, વિવેકભારે ઝૂકીનમી જતા—સાચા શેઠિયાવર્ગની ઘણી સુવાસનાઓ નવરોજીભાઈમાં હતી. ગૃહસ્થાશ્રમીઓ ઘણાખરા પુત્રપરિવારે કુળઉજળા હોય છે, થોડાક પુત્રીપરિવારે કુળઉજળા હોય છે. નવરોજીભાઈનો પુત્રીપાંખડીઓનો પરિવાર હતો, અને એ પુત્રીઓ ઘરમાં દલપતગીતો ગાતી. નવરોજીભાઈના એક જમાતું અરદેશર લાલકાકા કરીને હતા, અને તેઓ થોડાંક વર્ષો અમદાવાદની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક પણ હતા. બેઠા ખામણાના, સદા સ્મિત ફરકતા, સાહિત્યરસિયા, ઠેળવણી-ખાતાના નળીરા અરદેશરજી શેઠ વારંવાર દલપતઘેર મળવાને જતા આવતા. નવરોજીભાઈના કાવ્યરસિક કુટુંબવાસમાં

ત્હારે દલપતકવિતા ગાજતી. વકીલપરિવાર વ્યવહારજીવનની સફળતા માણતો હતો.

ભદ્રના ચોક વચ્ચે ત્હારે એક ન્હાનકડો બાગ હતો, ને બાગની સબવટ, સુંદરતાની કચારી સમી, રસરંગીલી હતી. બગીચાની વચ્ચે વંકવોળામણો જળભરપૂર કુંડ હતો, ને કુંડજળ ઉપર દ્વધઉજળો લક્કડપૂલ હતો. બાગને પૂર્વ-પડખે લતામંડપની શીતળતામાં ફૂવારો ઉડતો, પશ્ચિમપડખે કૃત્રિમ ટેકરીધારે વેલછાયી ઉંચી બેઠકો હતી. દુર્વાંછવાયેલો બાગ પોપટની પાંખ જેવો લીલોછંમ રહેતો. બાગ ન્હાનકડો પણ કલાસુશોભિત હતો. એ બાગની ઉત્તરદિશે અમદાવાદની ત્હારની હાઈસ્કુલ હતી. અને હાઈસ્કુલની પશ્ચિમપાંખે દલપતપ્રેરણાના શારદફળ રૂપ હેમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં ફારબસસ્થાપી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી બેસતી. દલ-પતરામનું એ પ્રવૃત્તિમન્દિર અને ત્હારના ગુજરાતનું એ સાહિત્યકેન્દ્ર. કવીશ્વરની લોકકવિપદની ગાદી ત્હાં હતી. ભદ્રના ચોકને બીજે પડખે બેઠા ઘાટનો વાદળિયારંગી ત્હારનો નવરોજજીનિવાસ હતો. લોકસભાઓ ગબવતાં ને સોસાયટીમાંથી ઘેર જતાંઆવતાં નવરોજજીભાઈ મૂર્તિમન્ત સાદાઈ સમા કવીશ્વરને બેતા ખરા, પણ એ કાવ્યપરિચિતને કવિપરિચય નહિ જેવો હતો. પછી દલપતરામ વાનપ્રસ્થ થયા, અને ૧૮૭૬ના બેસતા વર્ષથી અમદાવાદને કવીશ્વરનાં નિત્યદર્શન બન્ધ થયાં. તે પછી ચારેક વર્ષે, '૮૩ની ઉતરતી તિથિઓમાં, કવીશ્વરની શરીરઅસ્વસ્થતા સાંભળીને એક વેળા અરદેશર લાલકાકાને લઈને નવરોજજીભાઈ કવીશ્વરને

બેર મળવાને ગયા. નવી ને જૂની, સાહિત્યજગતની ઘણી ઘણી વાતો ત્યાં થઈ. પછી નવરોજજીભાઈએ પૂછ્યું કે કવીશ્વર! શરીરસુખાકારીને ખાતર પણ તહામે ખુદલી હવામાં ફરવા જતા હો તો? દલપતરામે કહ્યું: એક તો આંખે અપંગ છું; ને બીજું ઘેર ગાડી નથી. સ્હવારેસ્હાંજરે મન્દિર ભઈ છું, ત્યાં ઉર ને દેહ આનન્દે છે. ઘરઆંગણે આ ચોગઠું છે એ આરોગ્ય પૂરે છે. તે તિથિએ એક મહાન નિશ્ચય કરીને નવરોજજીભાઈ બેર ગયા.

કૃતનિશ્ચયીને હોય પછી પ્રવૃત્તિધર્મ. નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ, હડીસિંગ શેઠના કુળદીપક શેઠ જેશીંગભાઈ, ખડેચરદાસ અંબાઈદાસ, રણછોડલાલ છોટાલાલ—ત્યહારની અમદાવાદની કવિગુણજ્ઞ શેઠિયામંડળીને જેમજેમ મળવાનું થતું તેમતેમ નવરોજજીભાઈ નિજ મનનો મનોરથ ઉઘાડતા ગયા. પછી ખાનગી સભા ભરી, કમિટિ નીમાવી, પોતે સેક્રેટરી થયા, ગુજરાતની જનતાને વિજ્ઞાપિ છપાવી, ફંડના હેતુઓ નિર્ધારીને આદર કીધો. 'ટકના જૂનના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાં 'કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ' શીર્ષકનો, એ લોકવિજ્ઞાપિનો સમર્થક તન્ત્રીલેખ છે. એ તન્ત્રીલેખમાં કવીશ્વરના સમસ્ત પ્રવૃત્તિજીવનના સાથી મહીપતરામભાઈ લખે કે

‘કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનું નામ આખા ગુજરાત પ્રાંતમાં છેક નાના છોકરાથી તે વૃદ્ધ માણસ સૂધી સર્વેના જાણવામાં છે. એ કવીશ્વરે પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપીને ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાની ઘણી ઉત્તમ સેવા બજાવી છે.’ એ શબ્દાવલિએ આદર કરીને અન્ય દલપતસેવાઓનો

એ તન્ત્રીલેખે ઉદ્દેખ કર્યો છે કે ‘ગુજરાતીઓમાં વાંચવા-
ભણવાનો શોખ ઉત્પન્ન કરવામાં એમણે આગેવાની કરી છે.’
‘ગુજરાત વનીકયુક્તર સોસાયટી....ને આખાદ કરવામાં એ
કવીશ્વરે અથાગ મહેનત કરી છે.’ સરકારી નોકરીની
‘જગોએ જો તે રહ્યા હોત તો... આજે ઓછામાં ઓછા
રૂ. ૧૦૦) થી વધારે પેન્શન લેતા હોત.’ ‘મળવાના મોટા
પગાર અને હોદ્દાનો લોગ આપી, જેમ કોઇ સાધુ થઈ
જાય તેમ, સોસાયટીના કામમાં...આપણા એ સ્વદેશ-
ભક્ત કવીશ્વર....જોડાયા.’ ‘એમણે બજાવેલી દેશસેવા
વિશે લખવા બેસીયે તો તેનો પાર આવે નહિ; અને તે
જગજાહેર છે.’ ‘દેશસેવાના કામમાં તન મન અને ધન
અર્પણ કરી મંડ્યા રહેવાથી... વિશેષ પૂંજનો સંગ્રહ
તે કરી શક્યા નથી.’ તહેમની સહાયતાને અર્થે અને
તહેમનું નામ સદા કાયમ રહે એ માટે જાહેર ઉધરાણું
કરવાનો કેટલાક કદરદાન સદ્ગૃહસ્થોએ પોતાના મનનો
વિચાર બહાર પાડ્યો છે; અને મુંબઇ કાઠિયાવાડ તથા
ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાંથી આગેવાન ગૃહસ્થોની
મંડળી સ્થપાઈ છે. ‘કવીશ્વર દલપતરામે કરેલા ઉપ-
કારનો બદલો વાળી આપવો મુરકેલ છે.’ ‘કવીશ્વરનાં
સ્વદેશસેવાનાં કામ....અબણ્યાં નથી.’ અમદાવાદના પારસી
સદ્ગૃહસ્થ શેઠ નવરોજી પેસ્તનજી વકીલ આ કામમાં
શરૂઆતથી ધણો સ્તુતિપાત્ર શ્રમ લે છે. ‘દેશસેવા બજાવ-
નારને માટે દરેક જાતના દેશીના મનમાં કેવો નિમજ
પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું આ એક દષ્ટાન્ત છે.’ સર મંજળ-

દાસ નથુભાઈ, રા. બ. રણછોડલાલ છોટાલાલ, ને રા. બ. ખેડેચરદાસ અંબાઈદાસ સી.એસ.આઈ. એ દલપતફંડના ટ્રસ્ટીઓ છે. ‘તા. ૨૫મી મે સૂધીમાં આશરે ૨૫૦૦ રૂપીઆ એ ફંડમાં ભરાયા છે.’

મહીપતરામભાઈનો તન્ત્રીલેખ ઉચ્ચ સ્વરે બોલે છે કે સ્વદેશસેવાત્રત કે દેશને કાળે ‘સાધુ થઈ જવું’ એ કાંઈ ૨૦મી સદીમાં ફૂટી નીકળેલી નવી પુણ્યવેલ નથી. એના વાવેતરિયા તો ૧૬મી સદીમાં થઈ ગયા. એ પુણ્યવેલ તો કવીશ્વર દલપતરામે ૧૮૫૫ના જૂનમાં ગુજરાતનગરીના ભદ્રના ચોકમાં વાવેલી છે.

સૂરત મુંબઈ અમદાવાદ—નિરનિરાળી નગરીઓ કવીશ્વરને આ પૂર્વે ઈ.સ. ૧૮૫૧થી સન્માનતી હતી. સોસાયટીએ કવીશ્વરને કાવ્યચન્દ્રક આપ્યો હતો. ભાવનગર ઇડર વઢવાણ જૂનાગઢના દલપતકાવ્યગુણ્ણ રાજમહારાજઓ કવીશ્વરને વર્ષાસન આપતા અને સરઅવસરે નિમન્ત્રી સિરપાવ નિવાજતા. ગુજરાતના પાટનગરે સરકારી દરબારો ભરાતા, ત્યાં કવીશ્વરને શાલપાઘ બક્ષિસ થતાં—‘કવિને નવી પાઘશાલો નિવાળે’—અને હિન્દી સલ્તનતના સન્નિમિત્ર—Companion of the Indian Empire—નો ઇલ્કાબ તાજેતરમાં બ્રિટિશ સરકારે કવીશ્વરને આપ્યો હતો. એમ નિરનિરાળી નગરીઓએ, આયુષ્યસેવેલી સોસાયટીએ, કાવ્યગુણ્ણ રાજવીઓએ, બ્રિટિશ સરકારે દલપતગુણ્ણોરવ પ્રીછયાં પ્રમાણ્યાં બહલાબ્યાં હતાં. નવરોજજીભાઈની મહોત્સવકમિટિ તો કાઠિયાવાડ ગુજરાત ને મુંબઈ—મહાગુજરાતની હતી.

દલપતમહોત્સવ ઉજવવાને એમ ગુજરાત ટોળે મળ્યું.

અહીં આ ઘટમાળ ચાલતી હતી ત્યારે કાળચક્ર કાંઈ થ'લી ગયું ન હતું. ખેલે કાળની ખીજ ઘટમાળ ચાલતી હતી, અને દલપતકુળકચારીએ કળીએ ખીલી કૂલડાં થતાં, ને પ્રકુલ્લેલી કૂલવેલો કરમાઈ પડતી.

પણ સંક્ષેપમાં યે એ દલપતકુળકથા બજાવવાને દાયકો -એ દાયકા પાછલ જવું પડશે.

૧૮૫૭ થી ' ૬૫ એ અઠૂઈ દલપતરામ સંસાર દુઃખિયા સમા હતા. રાસમાળા છપાવીને વિલાયતેથી વળ્યા પછી ફરખાસ ગુજરાતમાં થોડુક જ રહ્યો હતો. બળવાના વર્ષમાં દલપતઘરમાં યે બળવો બગ્યો હતો, અને મૂળી-માના ઘરકંકાસથી ગોળાનાં પાણી ઉન્હાં રહેતાં. આંખે અપંગતા આવી. વાઘ તડુકે એમ પ્રતિષ્ઠાથી માથે તડુકી ગયો. કાશીબાએ તો થોડોક કાળ જ દલપતઘેર ઘરમહેમાન રહી, આર વાસાની બાળકીને જતનભાર દલપતશિરે ઢાળી, સ્વર્ગવાટ લીધી હતી. ' ૬૪ માં બડી ધામધૂમથી વાસ્તુ ઉજવેલો કવિનિવાસ ' ૬૫ માં લહેણિયાત બેંકને હાથે જઈ પડ્યો. મૂળીમા ને લંબનો ત્રણ સન્તાનોનો પરિવાર વતનમાં વઢવાણ રહેતો; એટલે ' ૬૩ માં ત્રીબ લગ્નનાં પત્નીરાણી દલપતઘેર આવ્યાં ત્યારે ૪૩ની વયે દલપત-કુટુંબ વર વહુ અને એક બાળપાંબડીનું હતું. દલપતસંસારનાં ત્યારે છાછરપાણી હતાં.

મૃત્યુશય્યામાં પડ્યા પડ્યા ફારબસે પરમ મિત્રધર્મ ને શિષ્યધર્મ બબલી કવિનિવાસ કવીશ્વરને પાછો સોંપાવ્યો;

અને પછી વર્ષાની વાદળી આવી ખેતર ધનધાન્યે ભરે એમ સૂનોસટ દલપતવાસ રેવાળાએ ભયોભાદર્યો કીધો એ જીવન-કથાપ્રસંગો આ ગ્રન્થત્રયીના બીજા ભાગના ઉત્તરાર્ધનાં પ્રકરણોમાં આપણે વિસ્તારે વાંચ્યા છે. ફારબસ ને રેવાળા દલપતસંસારના કલ્યાણકિરીસ્તાઓ હતાં.

માનવી એકલપંડે જન્મે છે ને એકલપંડે મરે છે. પણ ચીનાઈ કાગળપંખો ઉઘડે અને બીડાય, અને અન્તગીળે રંગબેરંગીલો પટ વિસ્તારે એમ મનુષ્યનો ચે સંસારવિસ્તાર ચથાભાગ્ય ફૂલેફાલે છે. એકાકી માનવી લગ્નતિથિએ દ્વિક્ષણ દંપતી થાય છે; અને પછી એ દંપતીવેલને કળીઓ પ્રગટયે કુળમાંડવડો રચાય છે. એ કુળમાંડવની પુષ્પપરિમળસોહાગી ડાળીઓ પછી જ્યહારે અન્ય કુળમાંડવોની ડાળીઓ શુ ગૂંથાય ત્યહારે એટલું અને એવડું એનું સંસારઉદ્યાન સરજાય. દલપતકુળની કળીડાળીઓ હવે અન્ય કુળમાંડવોની કળી-ડાળીઓ શુ ગૂંથાવા લાગી, અને દલપતસંસારનો ઘટાઘેર વિસ્તરવા મંડ્યો.

રેવાળાના પ્રથમ પુષ્પ હતા મગનલાલ. શાસ્ત્રભાગ્યા આઠ વર્ષે, ' ૭૩ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૯મી-મહા વદ પડવેની તિથિએ કવીશ્વરે મગનલાલને ઉપનયનસંસ્કાર કીધો અને નમાયી પુત્રી વીજકુંવરને પરણાવી. રેવાળાને તો સગી દીકરીના લગ્નોત્સવ જેટલો હર્ષોત્સવ હતો. એ પૂર્વે '૬૯ માં મણિ જેવાં સૌમ્યજ્યોત મણિખાએ અને ' ૭૧ માં છોટાલાલે દલપતધેર પગલાં કીધાં હતાં. ' ૭૫ ના મહા માસમાં કવિકુળમાં બે લગ્નોત્સવો ઉજવાયા હતા: વદ દશમે અમદા-

વાદમાં મગનલાલનો, અને શુદ્ધ અષ્ટમીએ સૂરતમાં મોહન-
લાલનો-ત્હારે કવિબન્ધુ નમંદને વરઘોડામાં ન્હોતરી પહે-
રામણીપ્રસંગે દલપતરામે અગ્રપૂજા કરાવી હતી. પછી ' ૭૭
ના ગુડી પડવાની ઈતિહાસજાણીતી તિથિએ આ ચરિત્ર-
આલેખક દુનિયાં નિરખવાને દલપતકુળપાંખે ઉતર્યો.
દલપતકુળપ્રથા જાણે એવીક હતી કે સંસારપ્રસંગો જોડકે
ઉજવવા; જેથી દોઢા ખચે' બે પ્રસંગો સચવાય, અને
અઠવાડીયુંપખવાડીયું સગાંસંબંધીઓનો સહવાસ રહે.
એટલે ' ૮૦ના મેની ૩૦મીએ-વૈશાખ વદ સપ્તમીએ મણિ-
ખાનાં લગ્ન લીધાં ને છોટાલાલનાં ઉપનયન કીધાં. જાનવિદા-
યની જ તિથિએ-૬ ફી જૂનને દિવસે રેવાખાએ ચોથા પુત્રને
જન્મ આપી દલપતકુળનો ચોક પૂર્યો. ચાર પુત્રો અને ચાર
ભાઈઓની મોંઘામૂલી બહેન એમ પંચાયતન મૂર્તિંથી
રેવાખાએ કવિકુલવાસ ભર્યો ભર્યો કરી દીધો: હાથની
આંગળીએ આંગળીએ વળગીને દલપતઆંગણે બાળકો રમતાં.

એમ આંખો ખીલી દલપતકુળ આંખાવાડીયું થયું.

પણ નદીનાં પાણી આવે છે તે જવાને. દલપતજીવનમાં
યે પાણી સ્ફુટતાં હતાં અને ઓસરતાં હતાં.

૧૮૮૨માં દલપતરામની ખાંધવબેલડી તૂટી અને
દિનકરરામ દેવલોકે ગયા. આગલ્યે જ વર્ષે મહારાણા
દાજીરાજજીને વઢવાણમાં સંસ્થાનઅધિકાર સોંપાયો ત્હારે
રાજ્યતેડાવ્યા દલપતરામ વતનમાં ગયા હતા, અને ત્હારે
અઠવાડિયુંપખવાડિયું બે વૃદ્ધ ભાઈઓ છેલ્લાવેલ્લા ભેળા
રહ્યા હતા. કર્મકાંડી દિનકર વેદિયાએ વતનમાં વૈદિક

કર્મકાંડની પિતૃગાદી સાચવી હતી. આછે ધને સુખી હતા, લોકપૂજ્ય હતા.

દલપતરામની ડાળો કપાવા માંડી.

પણ પેલો સ્પંસારકોયડાનો સનાતન પ્રશ્ન પૂછતો રાજ-
સંન્યાસી ભત્તુંહરિનો ગેબની ગહનતામાં દષ્ટિ પરોવતો પ્રલોક
દલપતમુખે ઉચ્ચારાવે છે કે

ન જાને સંસારઃ કિમ્મૃતમયઃ, કિમ્ વિષમયઃ ?

એવા સંવત્સરો તો પછી ઉઘ્યા બેઃ ૧૮૮૫ ને ૧૮-
૮૭. એ સંવત્સરતિથિઓએ દલપતજીવનમાં દિવસનાં
હૃષંઅજવાળાં ચે ઢાળ્યાં છે, અને રાત્રિનાં વિષાદઅન્ધારાં
ચે ઢાળ્યાં છે. દુનિયાં દેખતી કે દલપતહંસલો ચે હૃષંશો-
કની બે પાંખે આયુષ્યના આલમાં ઉડે છે.

૮૪ બેસતાં કવીન્દ્રે બીજી આંખેથી મોતિયો ઉત-
રાવ્યો અને ડાબી આંખે કંઈક અજવાળું થયું. પુત્ર મગ-
નલાલ મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયાના સમાચાર
આવ્યા. છન્દરત્નાવલિનું ભાષાન્તર કીધું, માંગલિક ગીતા-
વલિ છપાઈ, હરિદ્વીલામૃતના મહાઅન્થનો આદર મંડાણો.
વયને ૬૪મે વર્ષે દલપતરામ સાહિત્યનિવૃત્ત નહોતા, મહા-
અન્થનો આદર માંડતા હતા.

એ જ સાલની અધવચાળ-જૂનની ૧૬મીએ અમદા-
વાદ ઉપર અગ્નિકોપ ઉતર્યો, રતનપોળની મ્હોટી આગની
ડાળો ઉઠી, કંઈ કંઈ રતન રાખમાં રોળાયાં, પન્દર લાખનું
નુકસાન અંકાયું. આગ હોલવવાને કાંપમાંથી લશ્કર આવ્યું
હતું. કેદાળા પાવડા વાંશીઓ લઈને દલપતધર્મીલી

સ્વામી નારાયણી પાળાઓની શ્રવેત પદ્દત્ત નેનોની બહારે ધાઈ ન હોત તો અગ્નિદેવ હજી અધિકું બાળત. પછી પાએક સદી સુધી એ રતનખંડેરો ખંડેરો જ રહ્યાં હતાં. કવીશ્વરની પેઠે કવીશ્વરના સ્વામીપન્થીઓનો સેવાધર્મ સંપ્રદાયોની વાડોથી વિશાળો હતો.

એ સાલમાં ચાર દલપતપ્રશસ્તિઓ છપાઈ હતી; એ મહીપતરામભાઈના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકોમાં ને એ નવલરામભાઈના શાળાપત્રઅંકોમાં. એપ્રિલના શાળાપત્રમાં કવીશ્વરના પદ્દશિષ્ય અને આ આલેખકના આદિ કાવ્યગુરુ કવિ શ્રી બુલાખીરામ ચક્રભાઈના કાવ્યકૌસ્તુભ નામના ગ્રન્થનું અવલોકન કરતાં બુલાખીરામના કાવ્યગુરુ વિશે શાળાપત્ર કહે છે કે ‘લોક એ કવીશ્વરની વાણીથી રાજી રાજી થઈ જાય છે.’ અને મેના શાળાપત્રમાં નિજ ‘સંસ્કૃતમય ગુજરાતી’ના લેખમાં નવલરામભાઈ લખે છે કે ‘આ બાબતમાં લોકવિચારને માન આપવાનો કવિ દલપતરામનો દાખલો નકલ કરવા જોગ છે. આ લખનારની સાથે એક વખત ભાષાની સરળતાનો વિષય નીકળતાં મને કવિએ કહ્યું કે મારો એવો ધારો છે કે હું ચિત્રકાવ્યો કરું છું તો પણ તે પ્રથમ સાધારણ સ્ત્રીપુરુષો, જેને સુધારાવાળા કદાપિ અભણ જ ગણે, તેની આગળ હું વાંચું છું. અને જો માલમ પડે કે તેમનાથી કવિતા સમજાતી નથી તો ફાડી જ નાંખું છું. બેશક એ કવિએ પોતાના અભ્યાસ-કાળમાં એમ જ કર્યું હશે, અને તેથી જ તેમની શૈલીમાં સમયાનુકૂળ શુદ્ધિની સાધે યથેચ્છ સરળતા આવી છે.

એવા પ્રયાસનું ફળ પણ પ્રત્યક્ષ છે. દલપતરામની કવિતાના રસ કે ગાંભીર્ય વિશે ટૂંકા સાક્ષરમંડળમાં ગમે એવા અભિપ્રાય હો, પણ એ વાત તો નિશ્ચય છે કે લોકના સાધારણ સમૂહમાં સર્વોપરિ જનપ્રિય કવિ આ જમાનામાં આપણા ગુજરાત પ્રાન્તખાતે દલપતરામ છે. ’

નર્મદાઅવસાન પૂર્વેના નર્મદમિત્ર નવલરામના આ શબ્દોચ્ચાર. ગોવર્ધનરામભાઈ નવલજીવનકથામાં કહે છે કે નવલરામની બુદ્ધિતુલા અન્તે ઠેકાણે આવી હતી. નવલરામભાઈ બોલે છે કે વાડા વાળી બેઠેલા ‘ટૂંકા સાક્ષરમંડળ’ ને લોકમંડળ વચ્ચે શારદાપીઠની પહેલી પેઢીથી જ આપણે ત્યાં અન્તર પડવા માંડ્યું હતું; જેણે આજે એ કેટલીક સાક્ષરતાને વાડાપૂરી ને ગિન્નાતી રાખી છે.

જૂનનાં બુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાંનો, દલપતમહોત્સવકમિટિના આરંભકાર્ય વિશેનો, તન્ત્રીલેખ તો આ પ્રકરણના આદિમાં આપણે વાંચ્યો છે. એ પછીના જૂલાર્ધઅંકમાં શ્રી વસનજી ચતુર્જનાં દલપતગુણાવલિ ઉચ્ચરતાં લેખ ને કવિતા છે.

‘વર્તમાન સમયમાં કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ અદ્વિતીય પુરુષ છે. . . . એમની વિદ્વતા સ્વધર્મનિષ્ઠા નીતિનિપુણતા અને સજ્જનતા વગેરે સ્તુત્ય ગુણોવાળી અત્યુત્કૃષ્ટ પ્રકૃતિએ એવી રીતે લોકોને રંજન કરી લીધેલા છે કે સ્વાભાવિકપણે જ્યારે એમના વિશે કોઈ ઠેકાણે પ્રસંગોપાતવાત નીકળે છે ત્યારે એક સ્વરે બધા જનો એમનાં વખાણ કરે છે.’ અને પછી દલપતરામનો ચતુર્ધા શ્લેષ ઉચ્ચરતો ફૂલો છે કે

ચાદવ-દલ-પતિ રામ, વળિ રાઘવ-દલ-પતિ રામ;
દ્વિજવર-દલ-પતિ રામ, ત્યમ કવિવર-દલ-પતિ રામ.

લોકવિચારને સન્માને ત્હેને લોક સન્માને. સાતમે દાયકે કવીશ્વર દલપતરામને કાવ્યપ્રશસ્તિના બોલ શા ? જમાનાના મહાજનોને દલપતરામ પ્રશસ્તિબોલે બિરદાવતા અને દલપતશિષ્યોના હવે પ્રશસ્તિબોલ બોલાતા. પણ આ અવતરણો તો ઇતિહાસભૂલેલા કે આજનાઓના જ્ઞાનાથે છે. એપ્રિલ મે જૂન ને જૂલાઈની શાળાપત્ર ને યુદ્ધિપ્રકાશઅ'કોમાંની નિરનિરાળા સાક્ષરોની લેખમાળા આજના જમાનાને કહે છે કે 'સાધુ સમો સ્વાર્થત્યાગ, તનમનધનથી દાયકાઓની અખંડિત સ્વદેશસેવા,' પ્રબલ વિશાળ કાવ્યચુષ્ણોથી એ 'અદ્વિતીય પુરુષ' લોકહેયાના સિંહાસને સ્થપાયા હતા.

ઢંઢેરાના જેવા ઉદાર લાવે હિન્દને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય બક્ષનાર મહાનુભાવ રીપન મહારાજનો રીપનમહોત્સવ ૭મી ડિસેમ્બરે અપૂર્વ ઉત્સાહભરતીએ ભારતભરમાં ઉજવીને આનન્દમંગળે '૮૪ની સાલની પૂણીહુતિ થઈ.

પછી હપ'શોકની તેજછાયા નાંખતી '૮૫ની સાલ ૭મી ગ્રેટબ્રીટનની સરકાર એ અરસામાં સાહિત્યસન્માનને બોજે ચઢી હતી. બ્રીટનના લોકપ્રિય રાજકવિને એવામાં ઉમરાવપદ અપા'યું હતું; અને મુખ્યકલકત્તાની સરકારે કને એવા રાજકવિ કે સાહિત્યાચાર્યનું નામ સન્માનાથે મંગા'યું હતું. હોપવાંચનમાળાવાળા સર થિયોડોર હોપ ત્હારે કલકત્તે વાઇસરોય કને હતા. ત્હેમણે

તથા ખુબઈ સરકારે દલપતરામની લલામણ કીધી. દલપ-
તરામ ને ટેનીસનનાં જીવનમાં ને કવનમાં ઘણાં સામ્ય
છે. એકને અંહી ને બીજાને ત્યાં-આજે તો બન્નેયને
નવનવતરિયાઓ જૂનવાણી કવિઓ લાગે છે; પણ, ત્યાં
કે અંહી, એકે નવીનાચાર્ય એમનાં જેવાં કે જેટલાં
લોકપૂજન પામ્યા નથી, કે કેાએ એમની લોકપ્રિયતાના
કાવ્યપેંગડામાં પગ મૂક્યો નથી. દેશદાઝ, લોકપ્રવેશની
કાવ્યછણાવટ, મિત્રવિરહો, નવવિજ્ઞાનના આદર, વાણીઠોડે-
ણી સરળતા, ઉર્મિઉછાળાઓનો સંયમ, દામ્પત્યભાવની
ઘોષણા, દેશવિશાળી લોકપ્રિયતા ને કવીશ્વરતા: એ દલ-
પતટેનીસનના સામ્યધર્મ. ચોખૂટ ગુજરાતે ધૂમવાં, ઠામઠામ
નવકેળવણીનાં બીજ વાવવાં, નવસંસ્કૃતિની વેલીઓને
કવિતાજળ પાવાં, નવયુગના કાળઠોડેણમાં પ્રજાને સફળતા
પૂર્વક વાળવી, મહાપ્રવાહી સંસ્કૃતિઓના સંગમ સૃજવામાં
સમર્થ સહાયતા: દલપતપક્ષે એ પ્રવૃત્તિધર્મોની વિશેષતાઓ
હતી. બન્ને ય Evolutionવાદી હતા, Revolutionવાદની
રહામે ઉભતા. વિદ્વાયતમાં ટેનીસનનું રાજસન્માન થયું
એવામાં જ ગુર્જરદેશે કવીશ્વરનું રાજસન્માન થયું.

જૂન પાંચમીએ જઈ મળે રવિ મૃગશર નિર્ધાનત;
એ જૂનની પાંચમીએ કલકત્તેથી કવીશ્વરને હોપ સાહેબનો
તાર મળ્યો કે હાદિંગ મુબારકબાદી; સરકારે સી. આઈ.
ઈ. નો ઈલકાબ આપને બક્ષ્યો છે. સુદામાજીને સુવર્ણમ-
ન્દિરમાળિયાં જોઈને થયું હતું તેમ પ્રથમ તો દલપતરામની
નિરભિમાનતાએ વાત માની નહિ. એવડેરોક ઈલકાબ મુજ
રંકને ક્યાંથી હોય ? ક્ષણેક ધાર્યું કે મહીપતરામને મુબા-

રકબાદીનો તાર દલપતરામને આપવાની તારખાતાની બૂલ હતી. ત્યાં તો વળતે દિવસે છાપાંઓએ એ આનન્દસ-માચાર જગજહેર કીધા ને પ્રજા વતી હોષોદ્ગાર ઉઠાવ્યા. હોપનો ચે કાગળ આવ્યો કે ‘હવેના વખતમાં ભલે બીજા વિદ્વાનો થાય. પણ પ્રજાકેળવણીનો પાયો નાંખવામાં જે સજ્જનો હતા તે આવા માનને પ્રથમ અને પૂર્ણરીતે લાયક છે.’

પછી પેન્થન લઈ સ્વદેશ જતાં જતાં ગુજરાતમાંના જૂના મિત્રમંડળને મળવાને સર ટી. સી. હોપ ‘ટટના બનેવારીની ફૂટી તારીખે અમદાવાદ આવ્યા હતા. લશ્કરીને કાચખંગલે દિલ્હી દરવાજે અમદાવાદના મહાજનોની મિજલસ ભરાઈ હતી. કવીશ્વરે ત્યાં કવિતા ગાઈને એક ઢોહરામાં હેયાભાવ ઉઠાવ્યો હતો કે

હોપ નામ આશા તણું, સુણજે સજન તમામ;
ગુજરાતીમાં તો કહું ‘સાહેબ આશારામ.’

ફારબસ હોપ અને કરટિસ એ કવીશ્વરની પરમ હિતસ્ત્રિની ત્રિભૂતિઓ હતી. ‘આશાના આરામ’ હોપ સાહેબને કવીશ્વરે એ કવિતાઓલે છેલ્લી વિદાય દીધી હતી.

મોડી મોડી પણ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર બાજે છે ખરી; જગાડણહારો બેઠયે. કે છઆઠ હજાર માઈલોને અન્તરે બેઠેલી બ્રિટિશ સરકારને કાને પડ્યા પહોંચતાં વષો વીતે છે? દલપતઆયુષ્યને ૬૬મે વર્ષે બ્રિટનને થયું કે કવીશ્વર ઇલકાબપૂજ્ય છે! ૧૮૪૮માં ફારબસે દલપતહીરલો શોધ્યો.

હતો; તે પછી ચારેક દાયકે ઈંગ્રેજ સરકારે દલપતમહિને પ્રીછ્યો.

પછી તો છાપાંઓમાં ને માસિકોમાં કવીશ્વરની ગુણ-લેરીઓ વાગી રહી. રાજમહારાજઓના ને ઈંગ્રેજમિત્રોના અભિનન્દનપત્રો આવ્યા. ૨૦મી જૂલાઈએ અમદાવાદના મહાજનોની સભા મળી. ડાહ્યા વેદિયાના ને ત્રંબક વેદિયાના વતન જામનગરમાં ૨૨મીએ પ્રદ્વસમાજ મળ્યો. ઓગસ્ટમાં અમદાવાદમાં સ્વચ્છાતિબન્ધુ ઓઝા શિવશંકર ભવાનીશંકરને ઘેર ઘોળકા જામનગર વડોદરાનાં જ્ઞાતિસન્માનપત્રો અર્પાયાં. દિશાદિશામાંથી પ્રસંગાનુકૂળ શિષ્ટાચાર થયા. પ્રજાએ જાણ્યું કે પરદેશી સરકાર પણ ગુર્જરકવિતાને સન્માને છે ખરી.

એવામાં એક છાપાએ છાપ્યું હતું કે ગુજરાતના કવિને સરકારે આવો ઇલ્કાબ બક્ષ્યો છે તો મુંબઈના કવિને અદકેરો બક્ષવો જોઈયે.

દલપતરામને દુનિયાં ઉજળી ભાસી.

પણ છાંયડા વિનાનાં તેજ કોઈએ દીઠાં છે? ટપની સાલમાં દલપતઆયુષ્યઉપવનમાંનો સ્કાંજની મધુરપમાં હર્ષનાં તેજ ઢાળાતાં તેમ શોકના પડછાયા થે પડતા.

માસબેમાસ ઉપર મધ્યગ્રીષ્મની ઝાળો ઝાલાવાડના વેરાનપટમાં ઉઠતી હતી ત્યારે પાંચમી મેએ સોરઠનો હીરો, રાજકુમાર કોલેજનું રત્ન, વઢવાણનો ઉગતો સૂર્ય, કવિતાનો ગુણજ, કવીશ્વરનો કદરદાન, વતનનો બહાવપરહોયો પ્રતાપી રાજવી મહારાણો દાણરાજણ આથમી ગયો.

દલપતરામને કાળની કટારી વાગી. કારભસઅવસાન પછી એવો મિત્રયમંડળ ગઈ વીણીમાં કવીશ્વરને વાગ્યો ન હતો. દલપતરામને વતન બહારું હતું, વતનનો રાજવંશ બહારો હતો; એટલે વઢવાણ લોકિકે ગયા. પણ વિદ્યાવૃદ્ધિની હેયાધગશ અમદાવાદ મૂકીને ગયા નહોતા. ‘જ્યાં જ્યાં દલપતરામ, ત્યાં ત્યાં નવવિદ્યાનો યુગબોધ’ એ તો એ જમાનાનો ધરગતુ ઇતિહાસમંત્ર હતો. વઢવાણમાં દાણ-રાજજીનું રાજસ્મારક હોય જ. વર્ધમાનપુરીની ગગનચુંબતી રાજઅટારીઓની છાયામાં ઠાકોર સાહેબ બાલસિંહજીની તખ્તનશીનીનો દરબાર ભરાયો. કાળનાં બાણ જેવા કવિબોલ એ રાજદરબારમાં પડ્યા કે: દાણરાજજી કરમી પુરુષ હતા. એમનો હવામહેલ અધૂરો રહ્યો; એમનાં સ્મારક અધૂરાં રહેવાનાં ન હોય. હું વઢવાણની વસ્તી છું. વસ્તીની જીભ થઈ વિનવું છું કે દાણરાજજી હાઈસ્કુલ સ્થાપવી ને પ્રજાના પુત્રોને ભણાવીગણાવી અનેક નવદાણરાજો સરજવા. તે તિથિએ વઢવાણમાં દાણરાજ હાઈસ્કુલ સ્થપાઈ, ને નવકેળવણીની દિશા પૂરી ઉઘડી.

દલપતજીવનમાંની લાંબી પાનખર ઋતુ એમ બેઠી.

અને પછી માસે-ચાર માસે આવી પેલી જગહત્યારી શરદઋતુ. વેદકાળથી શરદને વિષ્ણવરની ઋતુ કહી છે. શરદ ઉતર્યો, એ વર્ષ ઉતર્યો. હજારો વર્ષોથી શત્રુ જીવ શરદો વર્ષમાન: એ પરમ આશીર્વાદમન્ત્ર ઉચ્ચારાય છે. તિથિ જ ભારે હતી-અન્ધારિયાની ચતુર્દશીની. પક્ષે ભારે હતો પિતરસંભારતા શ્રાદ્ધપક્ષનો. ભરજોળનનું વર્ષ હતું ૩૬ મું.

શરદનો વિષ્ણવર દલપતઘેર આવ્યો અને કૃષ્ણીકૂલી ગૃહણી-
વેલને ઝડપી ગયો. રેવાબાની સંવત્સરી ને શ્રાદ્ધતિથિ
એક જ છે. દલપતવાસને સન્તાનકૂલકે ભરીને, કવીશ્વરનો
બળબળતો ગૃહસંસાર સુખછાંટણે છાંટીને, કવિકુટુંબની
સુવાસના સગાંસંબંધીઓમાં ફેરાવીને, ૨૩ વર્ષો દલપત
સોભાગ્યચુન્દડી ઓઢીને એ સોભાગ્યચુન્દડીએ જ રેવાબા
અક્ષરવાસી થયાં. વલખતાં-ટળવળતાં ન્હાનાં બાળકડાંઓ
નમાયાં થયાં; કવીશ્વરની કુળદીવડી હોલવાઈ. ઉત્તરક્રિયાની
તિથિઓમાં આશ્વાસનાથે કવીશ્વરે ભગવદ્ગીતા વંચાવી લોક
ત્યાહારે કહેતા કે મહેમાની તો મ્હોટા મનનાં રેવાબાની.

કાંઈકે અધૂરી હશે તો દલપતરામને પ્રતીતિ થઈ કે
આયુષ્ય મોંઘાં છે.

બહુગવાયેતું આપણું એક કાવ્યચરણ છે કે

સદ્ગુરુએ અમને મારેલ શબ્દોનાં બાણ.

પ્રાચીન યુગમાં ભટૃંહરિનાં જેવાં શતકોમાંનાં મણિઓ
હતાં, શુભાષિતાચાર્યોનાં જેવાં સુકૃતકો હતાં, તહેવા મધ્ય-
યુગમાં તુલસી બિહારી કેશવના સતસૈયા હતા. એ કવિ-
વરોનો એકએક દૂહો એટલે શબ્દોનું બાણ. એવા સુકૃતકોની,
અનુભવની ટીકડીઓ સમોવડા-હૈયાવેધક વાગ્યાણ જેવા
સાતસેં દલપતદોહાઓની એ ઓગસ્ટ માસમાં દલપતસત-
સઈ પ્રગટ થઈ હતી. કેટલાંક મોતીઓ જૂનાં હતાં, કેટલાંક
નવાં વીણેલાં હતાં. '૮૩ થી આફ્રિકામાં વસતા ને '૯૩માં
પૃથ્વીપરકમ્ભાવાસી ધોરાજીના મેમણ ગૃહસ્થ હાજી સુલેમાન
શાહ મહમ્મદ પોતાની પૃથ્વીપરકમ્ભામાં દલપતકાવ્યને
સદા ઓશીકા નીચે રાખતા, દલપતસતસઈને પોતાનું

તાવીજ માનતા.

‘૮૫ ઉતરતાં લોડ’ રે કવીશ્વરને વડતાલમાં મળ્યા હતા. વડતાલવાસો અને કવિતાપ્રવૃત્તિ કવીશ્વરના દિલ્લદિલાસા હતા.

એ ‘૮૫ ની નાતાલમાં ઇલિબટ’ ખીલમાંથી ઝુબ-ધમાં નેશનલ કેંગ્રેસ જન્મી; ભારતમાં એ તણખો પડ્યો જેણે પછી દેશના રાજપ્રકરણમાં દવાનળ સળગાવ્યો.

લાંબા આયુષ્ય એટલે બહાલાંઓના વિજેગ; સ્વજન વિરહો ઝીલવા ને જીવવા. દલપતઆયુષ્યની પાનખર ઋતુ ખેડી તો હતી જ; તહેમાં ય તે ‘૮૬ માં તો વનવેડતો વંટોળ વાયો. જેની જોડે જીવનના અટાપટા ખેલ્યા—ને વાળ્યા—એ ગજંતોતજંતો પ્રતિરથી નમંદ ફેખરવારીની રપ મીએ કાળધમં પામ્યો. વઢવાણ મૂકાવી અમદાવાદ—વાસના કારણબૂત, શિષ્ય, સ્નેહી, હિતસ્વી, સૌમ્યમૂર્તિ લોળાનાથભાઈએપ્રિલની ૧૧ મીએ સ્વર્ગવાસી થયા. જૂલા-ઈની ૭ મીએ પ્રતાપી પદ્મશિષ્ય જીલ્લાખીને ઉગતો તારો ભરજોળનાવસ્થામાં અસ્ત પામ્યો. એ જ માસની ૧૨ મીએ સોરઠના સમર્થ રાજપુરુષ સ્નેહીવર્ચ ગગા ઓઝા સંસાર ઉતારી, ભગવાં પહેરી, સ્વામી સચ્ચિદાનન્દ સરસ્વતી થયા. સાચેસાચ ! ચમરાજે વાડી વેડવા માંડી.

‘૮૭ ના વર્ષનાં પગરણ મંડાણાં બનેવારીમાં પેલી ડુંગરધારેના અધિષ્ઠાતા લૂણાવાડાનરેશને ઇલ્કાબ અર્પવાની મિજલસોથી. હડીભાઈની વાડીએ દરખાસ ભરાયો. મહાજનો મળ્યા. કવીશ્વરે કવિતા ગાઈ. રાત્રે રોશની થઈ, ને રાત્રીનો દિવસ કીધો. સંસ્થાનોમાં એટલા યે અજવાળાં દિવસે

ઉગતાં હોત તો દલપતરામને જે પ્રલેખાથે ગાવું પડ્યું ન હોત કે

દિવા નથી દરબારમાં, છે અન્ધારં ઘોર.

પછી ફેબ્રુવારી માસમાં ૧૬ મી ને ૧૭ મીએ કેશ-ભરમાં મહારાણી વિક્ટોરિયા પાટ બેઠાનો સુવર્ણમહોત્સવ ઉજવાયો. મહારાણીજી ભારતના તખ્તે આવ્યાંને તો ત્રીશેક વર્ષ થયાં હતાં, પણ ઇંગ્લાંડને તખ્તે આવ્યાંને અધીં સદી વીતી હતી. મહારાણીના રાજ્યપદનાં પાંચ દાયકાઓમાં કવીશ્વરના પ્રવૃત્તિધર્મના ચાર દાયકા સમાતા. જગત્પ્રતિહાસના થોડાક ધન્યભાગ રાજવીઓ પાંચસસાઠ વર્ષનાં રાજપદ ભોગવે છે. અને તેમાં જે મહારાણીની અધીં સદી તો ઇતિહાસ ચશસ્વિની હતી, ભરતખંડે યુગપલટાનો અધીં સદી હતી. ક્યાં એ ૧૮૩૭, કે '૪૮, કે '૫૮? અને ક્યાં આ ૧૮૮૭? ઇંગ્લાંડમાં જે ત્યહારે આગગાડી ને તાર બાળપગલીઓ ભરતાં. વોટરલૂવિજયી વેલિંગ્ટન લંડનની સડકોમાં ફરતો ને જંગમ જયસ્તંભ ને ઇતિહાસસ્તંભ સમી ને પોલિયનને ને ફ્રેંચવિપ્લવને સ્મરાવતો. કેથોલિકોને નાગરિક હક્ક, ગુલામોને સ્વતન્ત્રતા, પાર્લમેન્ટની સુધારણા—એ પ્રભુભેશોના તાબ પડ્યા ત્યહારે સંભળાતા, અને અન્નઆયાતના બિનજકાતી વ્યાપારનો ઠોળડનપ્રાઈટનો પ્રભુપોકાર તો હજી ભાવીના કાળ ગભાંમાં હતો. આપણે ત્યાં તેમ જ ત્યાં '૮૭માં દુનિયાનાં નવદશન થતાં હતાં. આગગાડીઓ અને આગબોટો ખટારાઓ જેતેટલી દોડતી; તારની વીજળીઓ પંખીઓથી જે અદેરેરી હોતી. શારદાપીઠો ને શારદાપીઠોનો પરિવાર—શાળાઓ

કન્યાશાળાઓ હાઈસ્કૂલો કૉલેજો-પાંગર્યા હતાં. છાપાંઓ અને પુસ્તકશાળાઓની જ્ઞાનપરબો મંડાઈ હતી. હુન્નર નરેશનાં પગલાં હિન્દમાં થયાં હતાં ને વણાટમીલો સ્થપાઈ હતી. ઇસ્પતાલોનું નવવૈદક નગરનગરના રોગ નિવારતું. ભારતભરમાં નવયુગનાં અજવાળાં ઉગ્યાં હતાં. માનવીને બધું નવી આંખો આવી હતી. વિદ્યાહુન્નર ખીલ્યાં હતાં, દેશ-પ્રદર્શનો ભરાતાં હતાં, કલા કવિતા સાહિત્ય ફૂલવાડી જેવાં પ્રપુલ્હયાં હતાં. નેશનલ કૉંગ્રેસ જન્મી હતી. સંસારસુધારાની પડઘમો ગાજી ગઈ; રાજસુધારાની પડઘમો ગાજવા માંડી. ભારતની પ્રધાન નગરીઓ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ભોગવતી થઈ. મહારાણીજીનો સુવર્ણમહોત્સવ વસ્તુતઃ એ ઇતિહાસયશસ્વિની અધીં સદીનો સુવર્ણમહોત્સવ હતો, દલપતગાયા ‘સુધારા’નો મહોત્સવ હતો.

અમદાવાદમાં પ્રથમ દિવસે સમારંભ બાદશાહીજૂના લાલ દરવાજે થયો. ૧૬મીની રહવારે પ્રથમ પ્રહરે અમદાવાદમાંની ગામઠી ને સરકારી બાળશાળાઓ ને કન્યાશાળાઓ ધબપતાકાઓ ફરકાવતી ને ‘જીવો વિક્ટોરિયા’નું દલપતગીત ગાતી ગાતી લાલ દરવાજાના બાદશાહી ચોકમાં ચોકવિશાળી ચન્દની નીચે એકઠી મળી. નવસંસ્કૃતિની પેલી દલપતવર્ણવી પલટણે પ્રજાજનોએ પ્રત્યક્ષ નિહાળી. નગરબાળકોને ત્હાં પેંડાકાજૂ ળેંચાયા, મ્હોં મીઠાં થયાં. ‘આ કામની વ્યવસ્થા કરવામાં રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ સી. આઈ. ઈ. ઘણી ઉલટથી ભાગ લેતા હતા.’ પછી મધ્યાહ્ને કાગડાપીઠમાં શહેરનાં ગરીબગુરબાંને અન્નદાન અપાયું. અમદાવાદ ખેડા સુરત ભરૂચ જીલ્લાઓના

જે તાલુકદારો જ્યૂબિલિમહોત્સવમાં પધાર્યા હતા ત્હેમની પછી મધ્યાહ્નોત્તર સવારી ચહડી. સહુનાં નિરનિરાળાં નિશાનો ફરકતાં, ડંકા વાગતા, વાજાંત્રો ગાજતાં. ‘દરેક તાલુકદારનાં નિશાન હાથી ઉપર રાખવામાં આવ્યાં હતાં.’ સવારી પાંચકૂવે દરવાજેથી ઉપડીને લાલ દરવાખના સભા-મંડપે ઉતરી. ચાર વાગતાં ત્યાં કલેક્ટર મિ. રીડે દરબાર બયો. એ દરબારમાં મહારાણીજીના સમક્ષલીન હતા કવીશ્વર. કવીશ્વરે તથા રા. રા. કૃષ્ણરાવ લોળાનાથે દરબારમાં કવિતાઓ ગાઈ. પાટડીના દરબાર શ્રીએ કવીશ્વરને શેલુ ને પાઘ બક્ષ્યાં; નગરશેઠે પાઘડી અપી; ‘રા. બ. રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઈ. તરફની શાલ મહે-રબાન રીડ સાહેબે’ ઓઢાડી. પછી રાજવધામણાંનો વિધિ થયો. રાજસંરક્ષિણી બેયોનેટને ફૂલહાર ખેરાવાયા, મહારાણીજીની છબિને પાનળીડાં ધરાવાયાં, પાટડી દરબારે રૂપાકૂલડે મહારાણીને વધાવ્યાં. બે દિવસ રાત્રે રાત્રે નગર-રોશની થઈ હતી, શહેર અજવાળે ઉજળું થયું હતું. બન્ને દિવસ કાંકરિયે મેળો ભરાયો હતો. મન્દિરમસ્જીદોમાં રાણીજીના દીર્ઘાયુષ્યની પ્રાર્થનાઓ થઈ હતી. ‘રાત્રે કાર-જના બાગ આગળ લશ્કરી વાજુ વાગતું હતું.’

અને ૧૭મીની બધી ધામધૂમ કરણદેવના કાંગરિ-યાના ઘટામંડળમાં હતી સરોવરપાળે માંડવા નંબાયા હતા, ને મેળામાં નાટકચેટકના ખેલ થતા. ‘દેશી પદ્મજી અને અત્રેજ સોલજરો વચ્ચે ઢોડવાની શરત રમાઈ હતી.’ રાત્રિએ નગીનાવાડીમાં, પૂલનાં પગથિયાંસડકે, ને તળાવ ફરતી પાળે પાળે દીપમાળા પ્રગટી હતી. સરોવરજળમાં

તે તિથિએ દીપમાળાનાં ને તારકમાળાનાં બેવડાં બિમ્બ-
પ્રતિબિમ્બો તરતાં. નગીનાવાડીની અગાસીમાં લશ્કરી વાજુ
વાગતું. ‘ચેમેર તળાવની પાળે પાળે ને વાડીમાં માણસ
-માણસ જ દેખાતાં.’ આતસબાજીના ગગનધડાકાઓ પછી
મોડી રાતે લોકમેદની વિખેરાઈ.

૧૮મીની રાત્રિએ પાટડી દરબારશ્રીની વતી નગર-
રોશની થઈ હતી. ઠોઠ દરબાર શ્રીએ તાલુકદારબન્ધુઓને
મિજબાની આપી હતી.

ન્યૂબિલિપ્રસંગે સરકારે મહામહોપાધ્યાય ને શમ્સ
-ઉલ-ઉલમાના, હિન્દુ ઇસ્લામી પંડિતવર્યોને કાળે, વર્ષા-
સનો સાથેના નવઈલ્કાબો સ્થાપ્યા હતા; ત્રેવીસ હબરેક
કેદીઓને છોડ્યા હતા; મોરબી સંસ્થાનને રાજસ્થાનોના
પહેલા વર્ગમાં મૂક્યું હતું; જસ્ટિસ રાનડે અને કવિવર
વડંબવર્થના પૌત્ર પ્રિન્સપાલ વડંબવર્થને સી. આઈ. ઇ.ના
ઈલ્કાબો બક્ષ્યા હતા. ‘દિવાની બંધીવાનો, જેમનું દેવું
રૂ. ૧૦૦થી વધારે નહિ....તેમનું દેવું સરકારે આપ્યું.’

ગામડાં કસ્બા અને મ્હોટાં શહેરોમાં મહારાણીજીના
સુવર્ણમહોત્સવની તિથિઓએ ‘યથાશક્તિ રોશની આત-
સબાજી રમતગમતનાં મેળામિજબાની થયાં હતાં.’
અમદાવાદમાં સંપૂર્ણ રાજરીતે રાજમહોત્સવ ઉજવાયો.
પ્રજાહૈયે રાજભાવની ભરતી ચડી. એકે પુત્રી જન્મી ત્હેનું
યે નામ ન્યૂબિલિ પાડ્યું.

પછી દલપતઘેર લગ્નોત્સવ થયો. વસન્તપંચમીએ
ખંભાતમાં ચિ. છોટાલાલનાં લગ્ન કીધાં, ને દલપતકુળ-

દીવડી સમાં ગંગાજીને કવીશ્વર બેર લાવ્યા. આણુંદથી પગરસ્તે ખંભાત જતાં પેટલાદમાં દિ. બ. મણિભાઈની હવેલીએ કવિજીને મહેમાની માણી હતી. નરસિંહ મહેતા સમા કવીશ્વરની જાનનો જાનીવાસો ખંભાતમાં ઉત્તમરામજી મહારાજના મંદિરમાં હતો.

તે પછીને પખવાડિયે, મહા વદ છઠની તિથિએ, કુળગોત્રમાં નવાં પધારેલાં ગંગા લાભીના વરદ હસ્તે ન્હાના-ચમનના ઉપનયનસંસ્કાર થયા.

આપણા સંસારે સંવત્સરે સંવત્સરે બે રાત્રિઓ અઘોર આવે છે: એક કાળી ચૌદશની ને બીજી મહાશિવરાત્રીની. બન્ને ચ રાત્રિઓ જગતે જાણે અન્ધકારના અન્દરવા બાંધે છે. '૮૭ની મહાશિવરાત્રીએ દલપતસંસારે સદાયનો અન્ધારઅન્દરવો બંધાયો. દરિયાપાર દેશવટે જઈને રહ્યાં હતાં એ અમારાં મૂળીમા તે તિથિએ પુત્ર-બેર છેલ્લી રહોડ વાળીને પોઢ્યાં. અમદાવાદ તાર આવ્યો. દલપતરામને પાંખો હતી નહિ કે ઉડીને જાય. અને જવાના ચે શા જય રહ્યા હતા? રિસામણાંમનામણાંથી પર મૂળીમા પરવર્યાં હતાં. કવીશ્વરને ત્હારે સુદામાશાયી રંકતાનો નિજ પ્રથમાશ્રમ સાંભરી આવ્યો:

તૂટી સરખી ઝૂંપડી, ને લૂંટી સરખો નાર,

સડ્યાં સરખાં છોકરાં મને મળ્યાં ન બીજી વાર.
બીજાંઓ તો સંપત્તિવધોનાં સંગાથી હતાં; મૂળીમા વિપ-
ત્તિવધોનાં સગાં હતાં. વતનમાં કવીશ્વર લોટે જતા ને
માગી લાવતા ત્હેના મૂળીમા રોટલા ઘડતા. જાણજાણના

એ રોટલા ત્હારે મીઠા મેવા સમા લાગતા. અને પછીનું મુખસ્વચ્છું થે સાંભર્યું. મહીકાંઠાનાં વનડુંગરાઓમાં ચાર-ચાર સ્વારોની રખેવાળીએ હંપતી કરતાં, સાહેબના ગુરુ-ગોરાણીની સાહેબી માણતાં, રાજદરબારોમાં સન્માનાતાં, કારખસને ત્હાંથી મેવામીઠાઈના રાજભાગ આવતા, સાદ-રેથી મેનામાં બેસીને અમઠાવાદ ગયાં હતાં—એ સૌ સંસારકથાઓ કાલે જ બની હોય એમ કવીશ્વરને પ્રત્યક્ષ થઈ. અને પછી સાંભરી આવી એ ગોઝારી બળવાની કાળવર્ષી. ત્હારે આયુષ્યબરનાં રિસામણાં રોપાયાં, પાણિયારાની ગોળી કૂટે એમ ધર કૂટી ગયું, દલપતસંસાર ખારોઝેર થયો. એ સૌ જીવનુસ્મરણોએ પહાડ જેવું દલપતહૈયું પીગળી ગયું. સૂકા ગિરનારમાંથી ઝરણુ ટપકે છે એમ આંખોમાંથી આંસુટપકાં ટપકયાં. ત્રણત્રણ પત્નીઓએ દલપતધર ગૃહિણીસૂતું થયું, બાળકો માતાવિહોણાં થયાં. મૂળીમા દલપતઘેર પહેલ્લાં આવ્યાં ને છેલ્લાં ગયાં. કવીશ્વરને ગૃહસંસાર સમેટાયો લાગ્યો. પણ નીચેથી પૃથ્વી બાણે સરી ગઈ.

હાથા વેદિયાનાં ને મૂળીમાનાં દલપતવંશે એવાં જનમરિસામણાં હતાં.

એ પછી મહિનામાસે, માચની રજાએ, મગનલાલના પુત્ર દશરથપ્રસાદનો જન્મ થયો અને દલપતરામે પોતદશન કીધાં.

દલપતકુળનાં નીર ઠલવાતાં હતાં ને ભરાતાં હતાં.

કવીશ્વરની કુટુંબઘટમાળ આંહી ભરાતી હતી તેમ

પહેલે મહોત્સવકમિટિની ચે ઘટમાળ ભરાતી જતી હતી.

નવરોજીભાઈનો શ્રમ અથાક હતો. રાજદરબારો, ઇંગ્લેન્ડ અમલદારો, શેઠશાહુકારો-ગુજરાતની સાહિત્યરસિક આલમમાં એમની ઝોળી ફરતી હતી. કેટલાકોએ હા કહી, કેટલાકોએ વિચારીશું કહ્યું, કોઈએ ના પાડી નહિ. વ્યાપારીને નકારતું અપમાને હોય નહિ. પોતાનો સઘળો વગવસીલો નવરોજીભાઈએ ત્હારે દલપતસેવામાં ખર્ચ્યો. ઘરમાં નિત્યનિત્ય પુત્રીઓ જેમ પૂછતી કે ‘સફરની સફળતામાં કેટલેક પહોંચ્યા છો?’ તેમ તેમ પગલાં જોષીલાં ઉપડતાં. કોઈકના એક આવે ને હુંડી આવે તેમ તેમ હૈયામાં હુંફ રહડતી. દલપતમહોત્સવને અંગે વકીલબંગલે જૂદી ઓફિસ ને જૂદો કારકુન બેસતાં. જરૂર જણાય ત્હાં ત્હાં નવરોજી શેઠ ભતે મળવાને જતા. એમ ત્રણેક વર્ષના શ્રમપરિપાકે રહાડા બાર હબર રૂપીઆ દલપત-મહોત્સવફંડમાં ભરાયા. ત્હારના રહાડા બાર હબર એટલે આજના ત્રીશેક હબર.

પછી મહોત્સવકમિટિએ ઉત્સવનાં પગરણ આદર્યાં.

મહોત્સવકમિટિનો પ્રથમ નિર્ધાર એ હતો કે

‘૧, (જે ફંડ થાય) એ રકમમાંના આશરે એક હબર રૂપીઆ કવીન્ધર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈની છબિ કરાવવામાં ખર્ચવા.’

ઇસ્વી ૧૮૫૫ થી તે ૧૮૯૯-૧૯ મી સદીના ઉત્તરાધમાં અમદાવાદનું નગરમન્દિર હતું હેમાભાઈ હોલ. હબર બે હબર પાંચ હબરની મેદનીના આજના સાહિત્યોત્સવોને

તો એ રમકડું લાગે; પણ ત્યહારની લોકસભાએને હેમાભાઈ હોલ ઘણી વેળા મહોટો પડતો નજરે દીઠો છે. ૨૦ મી સદીમાં હેમાભાઈ હોલનું સ્થાન લીધું છે ત્હેના સપૂત પ્રેમાભાઈ હોલે. પણ ત્યહારે હેમાભાઈ હોલ અમદાવાદની લોકસભાએનું કેન્દ્રભવન હતો. નિત્યનિત્યે નગરશેઠની હવેલીએ જઈને, નિજ કવિતાથી રીઝવીને, પુસ્તકશાળાના પ્રબલકલ્યાણક નવયુગના નવમાર્ગે હેમાભાઈ નગરશેઠને કવીશ્વરે કેવી રીતે વાળ્યા એ ઇતિહાસરેખાવલ્લિ આ જીવનકથાઅન્યના બીજા ભાગના પૂર્વાર્ધમાં આપણે વાંચી છે. દલપતમહોત્સવકમિટિએ કવીશ્વરના ઉત્તમાંગનું તૈલચિત્ર ચીતરાવીને અમદાવાદના એ દલપતસ્થાપ્યા નગરમન્દિરે સ્થાપવાનું નિર્ધાર્યું. અને એ અર્થે '૮૭ના મે માસમાં કવીશ્વરને કમિટિ મુંબઈ તેડી ગઈ.

૧૮૫૦ માં પ્રથમવારકા દલપતરામ ફારબસ સંગાથે વહાણમાં બેસીને મુંબઈ આવ્યા હતા ને મહાલક્ષ્મીના સાગરકાંઠે તબૂકનાતોમાં ઉતર્યા હતા ત્હેનાથી આવજની મુંબઈનગરી નિરાળી હતી. હવે મુંબઈને કિલ્લાકોટ ન હતા. કોટ ફરતી ડુંગ્રાંખાડી પૂરાઈને ઘોરી રાજમાર્ગ સરખાયો હતો. એ રાજમાર્ગને એક છેડે કલાના શિખર સમું બૂબઈ બોરીબંદરનું સ્ટેશન સ્થપાયું હતું, બીજે છેડે ઈલાકામાં જ્ઞાનગંગા વહાવતો, ગંગોત્રીના કેા મન્દિરમુગટ સમો, શારદાપીઠનો સારસ્વત મિનારો કાળ માપતો હતો કે આટલા સંવત્સરોમાં વિદ્વત્તાનાં આટલાં પુણ્યો પ્રપુલ્ક્યાં. સરકારી ગબ્હનંરબંગલો મઝગામની ટેકરીછાયામાં હતો તે કોલાબાની દીવાદાંડીની સ્હામે, બીજી અડધપા દીવાદાંડી

સમો, પશ્ચિમસાગરની બૂશિરના અણિઅણે જઈને બેઠો હતો. પરેલ મટીને ઠોટ પાલવા ને મલખાર ટેકરી મુંબઈનાં કેન્દ્ર બન્યાં હતાં. ચાર લાખની વસ્તી દસ લાખની થઈ હતી. બાદશાહી પહેરામણીની નગરી વસન્તની વાડી સમી પ્રકુલ્લી ઉઠી હતી. શુકલ પક્ષની તિથિઓના સમી મુંબઈમાં તેજભરતી ચ્હડતી હતી. લોકગીતમાં ‘ મુંબઈ અલબેલી ’ કહેવાતી ને ગવાતી.

આ વેળા મુંબઈમાં કવીશ્વરનો ઉતારો હતો એમના જૂના મિત્ર અને કાવ્યશુશ્રુષ્ણ સર મંગળદાસની વાડીએ. શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી, શેઠ પ્રેમચન્દ્ર રાયચન્દ્ર, શેઠ ગોકુળદાસ તેજપાળ, બાટલીવાળા ખાનદાનના નખીરાઓ:- એ સહુ પૂર્વપરિચિત સ્નેહીમંડળને કવીશ્વર મળ્યા. લાડની વાડી, ગંગાદાસનો માળો, બુદ્ધિવર્ધકનું સભાગૃહ, દાક્તર ભાઉ દાજીનું વિદ્રહ્નભવન, નાના શંકર શેઠની આતિથ્યવાડી- પૂર્વાવસ્થાનાં એ સાહિત્યતીર્થોની બની એ યાત્રા કીધી. સમકાલીન સાહિત્યાચાર્યો તો કેક રહ્યા હતા. સાહિત્ય-રસિકોની નવી પેઢી નવયુગના સાહિત્યઈતિહાસની પ્રતિમા સમા કવીશ્વરને દર્શને આવતી. માધવબાગમાં ત્હારે એક સલાપ્રસંગ બન્યો હતો, અને ત્હાં દલપતકવિતાનો પ્રતિભાચમકારો એના નિત્યપ્રકાશમાં ઝબકી ઉઠ્યો હતો.

મહારાણી વિક્ટોરિયા એટલે ‘પટનો ઢંઢેરો ઉઝારીને ભારતના લોકહેયે બિરાજેલાં બ્રિટિશ મહારાજ્યમંડળનાં સામ્રાજી. અને મુંબઈનગરી છે ઈલાકાની પાટનગરી. મહારાણીજીના જન્મદિવસે પાટનગરીના પ્રભાજનો ત્હારે હોંશેહોંશે ઉત્સવ ઉજવતા. ઢંઢેરાને હિન્દી પ્રભા ત્હારે

ચોતાનું હક્કપત્ર ગણતી, હિન્દુપ્રીટનના રાજયોગને દેવ-
યોગ માનતી, મહારાણીજીના નામોચ્ચારે આબાલવૃદ્ધ
સૌનું મ્હોં ભરાતું. ઢંઢેરાને લોડ કઝંને ઘોઘ નાંખ્યો ન
હોત ને મહારાણીની જન્મતિથિને Empire Day કહીને
Imperialismના રંગ ચ્હડાવવાને બદલે ઢંઢેરાના પ્રબ્લહક્ક-
પત્રનું ખાતમુહૂત ઠરાવાઈ હોત તો રજમી મેનો આજે ય
તે હિન્દી મહાપ્રબ્લ ઉત્સવ પાળતી હોત. પણ ઇતિહાસના
પરાજયોની પેઠે ઇતિહાસની બૂલો યે અમર નીવડે છે.

કવીશ્વર મુંબઈમાં હતા તહેવામાં રજમી મેની તિથિ
ઉગી એ તિથિએ તિથિએ મહારાણીજીનું દીર્ઘાયુષ ઇચ્છવાને
માધવબાગમાં હિન્દુ જનતાની વર્ષોવર્ષ વિરાટસભા મળતી.
આ વર્ષે પણ એ લોકસભાનું કવીશ્વરને આમંત્રણ આવ્યું.
પ્રતિવર્ષનાથી આ વર્ષના મહારાણીજન્મોત્સવનો રંગ નિ-
રાજો હતો. ત્રણેક માસ ઉપર જ મહારાણીજીના રાજ્ય-
યુગનો સુવર્ણમહોત્સવ ભારતભરમાં નગરનગરે ઉજવાઈ
ગયો હતો અને પ્રબલિરમાં ભાવભરતીનાં પૂર તાજાં ચ્હડેલાં
હતાં. પૂર્ણિમાના ભરતીપ્રહરના સમી ગંભવર લોકસભા
એ રજમી મેએ માધવબાગમાં મળી હતી. રાજપ્રકરણના
વ્યાપારપ્રાન્તના સાહિત્યદેશના પ્રબલઅગ્રેસરોનું મહામંડળ
ત્યાં જામ્યું હતું. મધ્યગ્રીષ્મમાં શરદના ચોક સમો માધવ-
બાગનો ચોક ઉભરાતો. વર્ષાની નવરંગ વેલીએ સમી
ધબ્બપતાકાઓ ફરફરતી. પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિતવર્ષ ગદુલાલાજી
પણ મહારાણીજીને આશીર્વાદ અર્પવાને પધારેલા હતા.
માધવબાગમાં જનતાની લહરીઓ છલકાતી.

શ્રી ગવેરીલાલબાઈએ તુલનાત્મક રાજપ્રસંશાથી

સભાઆરંભ કીધો. શ્રી ઈચ્છારામભાઈએ વર્તમાનપત્રશાયી વિવેકઅંજલિ અપી. શ્રી મનઃસુખરામભાઈએ ફિલસુફીનાં કંઈક ધૂંચળાં ઉખેડ્યાં. અન્ય વ્યાખ્યાનધારાઓ વરસી ગઈ. લોકપૂજ્ય ગટુલાલાજીએ સંસ્કૃત પ્રલોકો ભણી, અર્થ-વિસ્તાર કરી, મહારાણીજીને આશીર્વાદ દીધો. પછી ઉઠ્યા સરસ્વતીના હંસલા સમા દલપતરામ. હંસપાંખોની તેજનિ-મંળી પિચ્છાવલિ સમો એમના અંગરખાનો ગંભીર ઘટા-ઘેર ફરફરતો.

પોતાની સર્વજ્ઞણીતી શૈલીએ કવીશ્વરે મહારાણીજીને આશીર્વાદ દીધો, દીર્ઘાયુષ્ય ઈચ્છયું, રાજપ્રસંશા કરી, ન્યાય-કેળવણીની સ્તુતિ ઉચ્ચારી; ધર્મવિચારમાં નમંદ કહે છે કે ૧૧૯૩ પછીના સૈકાઓમાં ભારતવર્ષે આવું રાજ્ય થયું નથી એવો, ૧૮૨૦ થી આરંભાતા દીર્ઘ સ્વાનુભવનો સારો-દ્ધાર કવીશ્વરે ઉચ્ચાર્યો. દલપતરામે મધ્યયુગની ઉતરતી રજની જોઈ હતી, નવયુગનું ઉઘડતું પહોંચી નિરખ્યું હતું; અને એ બંને ય ઈતિહાસની આરસી સમા નિજ દલપ-તઋતુવર્ણનમાં ગાયાં હતાં. મિતાક્ષરાએ કવીશ્વરે એનો સરવાળો કહ્યો. પછી નિજના જ એ પ્રશસ્તિખોલમાં સ્વયં-શંકા નાંખી કે ઈંગ્રેજના આ રાજ્યન્યાયમાં યે મ્હોટાન્હા-નાના લેદલાવની અન્યાયછાયા કેાકને ભાસશે.

કેાઈ કહેશે સમભાવ કયાં છે ?
મોટા તણે પક્ષ જ રાજ્યમાં છે.
બચાવવાને ધનને લગાર,
ગરીબના બંધ કરે પગાર.

કોઇક કહેશે કે સમભાવ ક્યાં છે ? કરકસર કરવાની હોય તો કારકુનપટાવાળા કમી કરાય છે, એમના ટૂંકા પગારે કાપ મૂકાય છે. મહોટી કે પહવી કે પહવીના પગાર કપાતા નથી. અને એ સ્વયંશંકાનો પછી કવીશ્વરે જ ઉત્તર દીધો કે અરે ભાઈ ! મહોટરાઓનો પક્ષપાત એ તો જગતમાં દેવ-ઘેરથી ઉતરી આવેલો વારસો છે.

તો ત્યાં કહું છું સુણજો સભા ય,
એવો જ છે ઇશ્વરઘેર ન્યાય.
જેવી દિડી ઇશ્વર કેરિ રીતિ,
એવી અહીં ઇંગ્લિશ રાજનીતિ.

લોકસભા તો વિસ્મયચકિત થઈ કે કવીશ્વર આ બોલે છે થું ? આશ્ચર્યની આંખે જનતા નિરખતી ને કોતુકને કાને સાંભળતી. દલપતરામની મુદ્રામાં પહાડ સમી નિશ્ચયાત્મકતા હતી. કવીશ્વરના કાવ્યવ્યાખ્યાનનું વહેણ વહતું હતું.

અજદેવને તો આઠ આંખો, રૂદ્રને ત્રણબાર છે,
વળિ ઇન્દ્ર એક હજાર આંખ, અહીંદ્ર જોડ હજાર છે.

ચાર માથાળા બ્રહ્માજીને આઠ આંખો પરમેશ્વરે દીધી. પ્રત્યેક રૂદ્રને ત્રણ એમ બાર રૂદ્રોને છત્રીસ આંખો આપી. ઇન્દ્ર-દેવને એક હજાર ને સહસ્રમુખાળા શેષનાગને બે હજાર આંખો સૃષ્ટિના સરજનહારે બક્ષી. એમ

પરમેશ્વરે પણ શ્રેષ્ઠનો કરી પક્ષ નેણ ઘણાં દીધાં,
ગદુલાલ-દલપતરામ જેવા ગરીબનાં છીનવી દીધાં.

ભાઈઓ ! પરમેશ્વરે પણ પોતાના રાજદરબારી અમીરઉમ-રાવોને હજાર હજાર આંખો બક્ષી, અને ગદુલાલદલપતરામ

જેવા નિજ કારકુનોની આંખો સાવ લઈ લીધી. એ નિજ અમીરઉમરાવોને એકએક આંખ ઓછી આપી હોત તો એ શું ઓછું દેખત ? અને અમને એકએક રાખી હોત તો આજ અમે જગત જોતા હોત.

કાવ્યચમત્કારના રસાનન્દે રહડેલી જનતાની હપો-
મિંઓ ઉછાળે રહડી ને મેઘગર્જના સમા તાલીનાદે કવી-
શ્વરને વધાવી લીધા. એ દલપતલોકજયિની કવિતા.

કવીશ્વરના દીર્ઘાયુષ્યે મમતાળુ મહારાણીજીનો, સમસ્ત ભારતજયિની કંપની સરકારનો, અને ત્હેની ચે પૂર્વેના એક-
ચક્રચંદ્ર અવ્યવસ્થાયુગનો એ ત્રણેય રાજ્યકાળ દીઠા હતા. એ ઇતિહાસયુગોના તુલનાત્મક દલપતભાવ દાયકાઓથી દલપતકવિતામાં લોકજાણીતા હતા. ત્હેમાંય તે આ હતું સુવર્ણમહોત્સવનું ઉત્સવપર્વ. હિન્દી પ્રજા સુજનતાને મોજે રહડી હતી. ભારતીય પ્રજાસમુદાય ઉદાર આંખે બ્રિટિશ રાજઅમલની ગુણાવલિ સંભારતોસંઘરતો, અધૂરપો વિસારતો ને ગળી જતો. કવિબોલ એટલે પ્રજાહૈયાનો પડઘો. દલપતરામ પ્રજાહૃદય વાંચતા ને વાંચતા તે ઉચ્ચરતા. લોક-
હૈયાનું ને કવિહૈયાનું તાદાત્મ્ય જામ્યું હતું. લોકસભામાં આ કવિચમત્કારથી વીજઝબકાર જેવો અણુધાર્યો ઝબકારો થયો. કવીશ્વરે લોકને રંજન કીધા અને નિજ સભાજયિની કાવ્ય-
શૈલીએ સરકારને પણ સંભળાવ્યું. કવીશ્વર લોકબોલ બોલતા હતા.

મુંબઈનગરીમાં દલપતકવિતાનો એ છેલ્લો વીજચમત્કાર. દલપતરામની એ છેલ્લી મુંબઈમુસાફરી.

એમના ઇષ્ટદેવ લક્ષ્મીનારાયણની દેવછાયામાં મુંબઈને કવીશ્વરનાં છેલ્લાં દર્શન થયાં. પછી, પારસીઓનાં જલસાનાં સન્માન માણી, બોનં અને શેફ્ટં કંપનીમાં ચિત્રવિધાન પરિસમાપ્ત્યે મેં ઉતરતાં કવીશ્વર અમદાવાદ ગયા. મુંબઈ-નગરીની જનતા ત્હારે નહોતી બાણુતી કે કવીશ્વરનાં આ છેલ્લવેલ્લાં દેહદર્શન હતાં.

એ પછી દોઢેક માસે ૧૨મી જૂલાઈનો સૂર્ય અમદાવાદમાં ઉગ્યો. અમદાવાદના ને ગુજરાતના તે તિથિએ સાહિત્યસૂર્ય હતા દલપતરામ.

અધીં સદી પૂર્વેની આ સાહિત્યવાતાં છે. કલ્પનાની પાંખો પાઠક! પ્રસારજે, પચાસ વર્ષોનાં અજવાળાંઅન્ધારાં ઓળંગાય તો ઓળંગજે, ને ત્હારના રંગો નિહાળજે.

૧૮૮૭ની પૂર્વે નમંદ દેવ થયો હતો. શ્રી મણિલાલ નભુભાઈનાં કાન્તા ગુલાબસિંહ ને ઉત્તરરામનું ભાષાન્તર છપાયાં હતાં. શ્રી બાલાશંકરની ગઝલોનાં ગીતગુંજન થતાં હતાં. શ્રી હરિ હર્ષદ દુવની રથાનિક સ્વરાજ્ય ગીતાવલિ ને આર્યોત્કર્ષ ગાજતાં હતાં. શ્રી કેશવ હર્ષદ દુવની ભાષાન્તરમાળાનો આરંભ મંડાણો હતો. શ્રી છગનલાલ પંડ્યાનું આણકાદંબરીનું વિપુલવૈભવી ભાષાન્તર પ્રગટ થઈ ગયું હતું. એ જ વર્ષમાં શ્રી નરસિંહરાવની, ઈંચિજી સંગીતકાવ્યોના ગુણમહેકતી, કુસુમમાળા છપાઈ હતી. અને એ જ સંવત્સરમાં ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યને જગત્સાહિત્યમાં સિંહાસન અપાવતો, આપણા જગત્સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઈના સરસ્વ-

૧૮૮૭થી મુંબઈની નવશારદાપીઠનેા પ્રથમ ગુજરાતકાલ ઉતરવા માંડયો હતો, અને પ્રધાનતઃ સંસ્કૃત કારસી ને ઇંગ્રેજ સાહિત્યપાંખડીઓથી ને પુષ્પગુચ્છોથી ગુજરસાહિત્યને શણગારતો. ૧૯મી સદીના છેલ્લા દસકાની આપણી એ સાક્ષરનક્ષત્રમાળાની ત્યહારે ઉગતી તિથિઓ હતી. કવીશ્વર દલપતરામની ત્યહારે પૂર્ણિમા પ્રકાશતી. અને સમસ્ત ગુજરદેશ ત્યહારે ટોળે મળીને એ પોર્ણિમાસિક સાહિત્યયજ્ઞગુજરાતની પાટનગરીમાં ઉજવતો હતો. દલપતમહોત્સવ હતો. આપણા નવયુગની ગુજરાતી કવિતાનો પ્રથમ ગુજર-મહોત્સવ.

૧૮૯૧ના બુદ્ધિપ્રકાશના ઓગસ્ટ અંકમાં ‘કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. આઈ. ઇ. સ્મારકફંડ’ ના શીર્ષકથી દલપતમહોત્સવ વર્ણવતો એ કાવ્યોત્સવને નજરે નિરખનારનો તન્ત્રીલેખ છે.

આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે વાળી કલિદાસપ્રખ્યાત વર્ષા-તિથિ ઉગી ગયે ત્રણેક અઠવાડિયાં વીત્યાં હતાં. બળબળતી ધરતીને મેઘઝડીઓએ ઠારી હતી. હૂનાળો ઉતર્યો હતો, વર્ષા બેઠી હતી. એ વર્ષાધારાઓ ઝીલન્તાં સમીપની હાઈ-સ્કૂલનાં વૃક્ષો નમતાંઝૂકતાં. સન્મુખનાં બાગપુષ્પો મેઘ-ખિન્દુડાંનાં મોતીતેજસ્વી પ્રકુલ્લતાંપ્રકાશતાં. માંગલ્યકારી મંગળવાર હતો. સોસાયટીને અને હેમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટને બાજુ નવપાંખડીઓ પ્રગટી હોય એમ રંગબેરંગી ધબ્બપતા-કાઓથી શણગાર્યાં હતાં. સોસાયટી અને શાળાના કાટખૂણે દેશી બેન્ડ ઉભું હતું, અને આગન્તુક સાહિત્યઉત્સવરસિ-કોને દલપતકવિતાના સમા મધુરા સરોડે સન્માનતું હતું.

રહાંજના રહાડા પાંચનો સમય હતો. કવિજીવનની રહાંજની મધુરપ સમા તડકા નિમંજા ને કુમજા હતા. અમદાવાદના નગરમન્દિરે દલપતમહોત્સવનો સભાસમારંભ મંડાણો.

દલપતરામ સર્વ કૌભોના કવીશ્વર હતા એટલે દલપતમહોત્સવસભા તે તો હિન્દુ મુસલમાન પારસી ઇંગ્રેજોનો જમેલો હતો. શેઠિયાઓ લોકઅગ્રેસરો અમલદારો શિક્ષણ-આયો—દલપતકવિતા પી ઉછેરેલા નવયુગના નવશિક્ષિતોની એ ઉત્સવસભા હતી. કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, સિવિલ સર્જન, પાદરી અને અન્ય થોડાક ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થો; રા. બ. બહેચરદાસ અંબાઈદાસ સી. એસ. આઈ, રા. બ. રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઈ, શ્રી ગિરધરલાલ ઉલટરામ, શ્રી ચમનલાલ કપૂરચંદ: એ લોકઅગ્રેસરો; નગરશેઠ મણિભાઈ પ્રેમાભાઈ, શેઠ જેશીંગભાઈ હઠીસિંહ, શેઠ સારાભાઈ મગનભાઈ કરમચંદ, શેઠ ત્રીકમલાલ વાડીલાલની શ્રેષ્ઠિમંડળી; ઇસ્લામી કૌમના ત્હારના મસ્તક-મણિરૂપ શ્રી મૂસા મિયાં; નવરોજજીભાઈ ને ત્હેમના અનુજ જહાંગીરજીભાઈ, કારંજસ્વામી કાવસજી કારંજવાળા, પેલા અરદેશર લાલકાકા અને અન્ય પારસીમંડળ; ગુજરાત પ્રાન્તના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મિ. બાઈલ્સ, ગુજરાત કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. જમસેદજી દલાલ, પ્રેમચંદ રાયચંદ મેઈલ ટ્રેનીંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મહીપતરામભાઈ, સંસ્કૃતના પ્રોફેસર કાથવટે-પ્રબાકેળવણીના એ શિક્ષણઆયો; ખાન બહાદુરો એદલજી ડોસાભાઈ, બરબોરજી મોદી, નવરોજજી ખંડાળાવાળા, ફિરોઝ હોશંગ દસ્તુર, ને રાવ સાહેબો નરસીલાલ રેવાદાસ, જેઠાભાઈ

વરજભાઈ, મનસુખરામ મૂળજીનો અમલદારવર્ગઃ ગુર્જર-
પાટનગરીનું મહાજનમંડળ ગુજરાતના કવીશ્વરને સન્માન-
વાને તે ગુર્જરસાહિત્યોત્સવની ધન્ય તિથિએ હેમાભાઈ
હોલના નગરમન્દિરે મળ્યું હતું. ‘સભાસ્થાનમાં આશરે
બસેં બેઠકો હતી તે બધી નીમેલા વખતની અંદર
સંભાવિત ગૃહસ્થોથી ભરાઈ ગઈ હતી, અને નીચે તથા
બહાર આસપાસ પુષ્કળ માણસોની ઠઠ જામેલી હતી.’

સમસ્ત ગુજરાતનો આ પ્રથમ સાહિત્યોત્સવ હતો;
દલપતરામ જનતાના કવીશ્વર હતા; અમદાવાદ ન જોયેલું
નિરખતું હતું. કાવ્યસ્વામીનો—દલપતયુગનો યુગસમારંભ
હતો. એટલે હેમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ફરતી ત્રિદિશની સડકો
અને સન્સુખનો નગરચોક લોકોત્સાહના ભર્યા સરોવર
સમાં માનવમેદનીથી છલકાતાં.

મહોત્સવસભામાંનાં વ્યાખ્યાનો પણ દલપતયુગની
સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટની લાક્ષણિકતાએ લોકભાષા અને
રાજભાષા—ગુજરાતીમાં તેમજ ઇંગ્રેજીમાં થતાં હતાં.
લશ્કરી શૈક્ષણિક દરખાસ્તે અને નગરશૈક્ષણિક ટેકાથી અમદા-
વાદના કલેક્ટર મિ. રીડે પ્રમુખપદ લીધું. શિષ્ટાચારની
મિતાક્ષરીએ મિ. રીડે કવીશ્વરની દેશકીર્તિ કહી સંભળાવી;
ને પછી મહોત્સવફંડના મન્ત્રીજીને રિપોર્ટ વાંચવાને વિનવ્યું.
અવસરભારેખમ મન્ત્રીજી પછી ઉઠ્યા—જાણે સુજનતા ને
કાવ્યગુણજ્ઞતાની મૂર્તિ ઉઠી. નવરોજજીભાઈએ પ્રથમ તો
સમસ્ત ગુજરાતવાસી ધનદાતા કાવ્યરસિકોની સુખેસર
નામાવલિ વાંચી, કવિજીવનની અમૃતાક્ષરી કહી, કવીશ્વરના
કાવ્યગ્રન્થોની પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારી, અને એમ હેયાભાવ

હાલવ્યા. પછી કાચકુશળ મન્ત્રીજીએ કાચસિદ્ધિ કહી કે કવીશ્વરના ઉત્તમાંગનું તૈલચિત્ર ‘હમણાં જ આપણા માયાળુ કલેક્ટર સાહેબ ખુલ્લું મૂકશે,’ ને હેમાલાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટે છબિ મૂકવા દીધી ત્હેના ઉપકારદર્શનનો વિવેક કીધો. પછી મહોત્સવફંડની વિગતો વિસ્તારતાં જોત્યા કે છબિમાં ને ખીલું મળીને બેએક હબ્બરનું ખર્ચ થયું છે, ને વધેલાં નાણાંની વ્યવસ્થા મૂળ ઠરાવ તથા કવીશ્વરનો ઇચ્છાને અનુસરીને કીધી છે.

૧, રૂ. ૧૦૦૦૦ની સરકારી નોટો ખરીદીને મુંબઈ બેંકમાં અનામત મૂકી છે, ને બેંકરસીદ્ધો હમણાં પ્રમુખ સાહેબ ટ્રસ્ટીઓને સોંપશે.

૨, એ નોટોનું વ્યાજ વર્ષોવર્ષ ટ્રસ્ટીઓ કવીશ્વરને આપશે.

૩, કવીશ્વરનો સૌથી નાનો પુત્ર ચીમનલાલ ૨૧ની વયનો થાય ત્હારે એ રકમનો રૂં ભાગ કવીશ્વરના પાંચે પુત્રોને સમભાગે વહેંચી આપવો.

૪, બાકીના ત્રીજા ભાગમાંથી રૂ. ૧૦૦૦ હેમાલાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટને અને વધે તે બધી રકમ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને આપવાં. ઇન્સ્ટિટ્યૂટે જોના વ્યાજમાંથી પુસ્તકો ખરીદી, કવીશ્વરના નામાક્ષરો લખી, પોતાની લાયબ્રેરીમાં રાખવાં. સોસાયટીએ વ્યાજમાંથી ઇનામ આપી કવિતાઓ રચાવવી ને એ કવિતાઓને ‘કવીશ્વર દલપતરામ સ્મારક-કવિતા’ નામ આપવું.

સમસ્ત ગુર્જરપ્રજાએ નિજ કવીશ્વરને એમ મોડું

મોડું, પણ કેા રાજમહારાજએ નહોતું આપ્યું એટલું ત્રણસોચારસોનું વર્ષાસન એ મહોત્સવપર્વે બંધ્યું. પ્રજા પૂરે રહડે છે ત્હારે ખડકોના સમા સરકારદરબારને પણ પ્રજાંહેણ પાછળ પાડે છે.

પ્રજાવર્ષાસનનો રૂકકેા વાંચીને મહોત્સવમન્ત્રી બેઠા. પછી સમારંભઅધ્યક્ષે ‘ખુશાલીની તાળીઓ વચ્ચે કવીશ્વરની છબિ ઉપરનો પડકો’ બસેડ્યો....અને ‘પ્રેમીસરી નોટોની પહોંચો તાસની થેલીમાં મૂકીને ટ્રસ્ટીઓને આપી.’

‘ત્યારબાદ રા. સા. મહીપતરામ ઉભા થયા.’ ૧૮-પ૦માં સૂરતની મીશન સ્કુલમાં મહીપતરામભાઈ શાળા-વિદ્યાર્થી હતા, પરહેજગાર મંડળીના મન્ત્રી હતા, કિલ્લાના મેદાનમાં મધપાનનિષેધની ગરબીઓ ગાવાને કવીશ્વરને નહોતરી જતા, ત્હારથી મહીપતરામ દલપતરામને માન-ભાવે પિઠાનતા. ૨૬માં ભોળાનાથભાઈ સ્વર્ગવાસી થયા પછી અમદાવાદમાં તેમ મહોત્સવસભામાં દલપતજીવનના દીર્ઘપરિચિત હવે મહીપતરામભાઈ શિવાય કોક જ હતા. એ ૩૭ વર્ષોના કવીશ્વરના જીવનૃતિહાસનો સારોદ્ધાર મહીપતરામે સભાજનોને સંભળાવ્યો, ને ચાળીશેક વર્ષો પૂર્વેનું ગુજરાતદર્શન કરાવ્યું. દલપતકારખસનો ઐતિહાસિક મૈત્રીયોગ; એ ચોગથી ગુજરદેશના નિરનિરાળા ભાગો-માંનાં કવિપર્યટણો; એ દેશપર્યટણોમાં કવીશ્વરે ક્રીધેલી વિદ્યા હુન્નર ને ધર્મનીતિની વ્યાખ્યાનાવલિઓ; સુધારાના ને સ્વદેશસેવાના કારખસસમાગમે કવિહૃદયમાં ફૂટેલા ક્ષણગા; સરકારી નોકરી ત્યાગી સોસાયટીને તનમનધનથી કેવી સેવી ને આબાદ ક્રીધી; ગદ્યપદ્ય ગ્રન્થોલેખોથી

ગુજરાતી ભાષાને ખિલાવી; લોકોમાં નવવિધાની ને વાંચ-
નની અભિરૂચી ઉત્પન્ન કરી: એવાં વિધવિધનાં દલપતદેશ-
-પયંટણ, દલપતત્યાગ, ને દલપતસ્વદેશસેવાઓ મહીપતરામે
વર્ણવ્યાં. પછી કહ્યું: સરકારે ઈલકાળ બક્ષ્યો છે, રાખ્યોએ
સન્માન્યા છે. પ્રજાએ દલપતસેવાઓ પિછાનવાની અધૂરી
હતી એ આજનો સમારંભ પૂરો કરે છે. કવીશ્વર એક
હિન્દુ કવિ છે; છતાં આજના લોકસમારંભના અગ્રેસર
પારસી છે એ આનંદપ્રદ ને સકારણ છે. ‘ગુજરાતી
ભાષા વાપરનાર સર્વ પ્રજાના કવિ તરીકે દલપરામ
કીર્તિવંત થયા છે એ વાત ખરી; તો પણ પારસી
કોમના એ ઘરગતુ કવિ થઈ પડ્યા છે....ઘણા ગુજરાતી
કવિઓ થઈ ગયા છે અને તેમણે સારી સારી કવિતાઓ
કરેલી છે; પણ અન્યધર્મીઓને તે અનુકૂળ આવતી નથી.
કારણ કે એ ઘણીખરી કવિતાઓ હિન્દુઓનાં દેવદેવીઓનાં
ચરિત્રવર્ણનોની હોય છે. હિન્દુ ધર્મની છાયા વિનાની
કવિતા બહુ થોડી છે; અને જે છે તેમની ઘણીક કુટુંબમાં
વાંચવા યોગ્ય નથી’ ધર્મની તકરારોથી પર ને કુટુંબોમાં
વાંચી શકાય એવી નિર્મળી કવીશ્વરની કવિતા સહુ ધર્મી-
ઓને રૂચે છે. ‘આપણે જોઈશું તો દરેક પારસી કુટુંબ
તેમની કવિતા હોંશથી ગાતું માલમ પડશે. આ પ્રમાણે
દલપતરામભાઈ હિન્દુ કવિ હોવા છતાં પારસીઓના
તો ખાસ કવિ જેવા થયા છે.’ તેથી આજના લોક-
સમારંભે પારસી અગ્રેસર છે. કવીશ્વરની કવિતાની નિર્મ-
ળતા અને સર્વદેશીય લોકપ્રિયતા ઉચ્ચારીને મહીપતરામ-
ભાઈએ નવરોજજીભાઈના ઉપકારની દરખાસ્ત મૂકી. મહી-

પતરામભાઈનું હૈયું લ્હારે લોકહૈયામાં ઠલવાતું હતું.

પછી ઉઠ્યા ગુજરાત કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ જમસેદજી દલાલ. ગુણગંભીર હતા, વિશાળદ્રષ્ટા હતા. ગુજરાતી કૉલેજના અધિષ્ઠાતાના સમર્થનમાં ઇંગ્રેજી કૉલેજના મુખ્યાધિષ્ઠાતા નિજ વાગ્છટાથી ઉચ્ચર્યા કે ‘દલપતરામ જેટલા હિન્દુઓતા કવિ છે તેટલા જ પારસીઓના કવિ છે. વાંચનમાળાની ચોપડીઓના શણુગારરૂપ એમની જે કવિતાઓ છે તે પારસી બાળકો ઘણી ખુશીથી ગાય છે. પંજબ, સિલ્હન, ચીન, મોરેશિયસ, એડન, જંગબાર-જે જે સ્થળે પારસીકુટુંબોનું જવું થયું છે તે તે સ્થળે તેઓ દલપતરામ કવિની કવિતા પ્રેમથી ગાય છે.’ શુદ્ધ રચના અને સંસ્કારી વિચારોની સરળ ભાષામાં કવિતા કરવામાં ‘હાલના ને થઈ ગયેલા કવિઓમાં દલપતરામ ચડિયાતા છે.’ ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં લોકસુધારણાને અર્થે કવીશ્વરે સ્તુતિપાત્ર પરિશ્રમ વેઠ્યો છે. ‘એમનાં કવિતા અને સ્વદેશસેવાનું માપ આજે ઉઘાડેલી છબિ અને નોટોની થેલી આપી તેથી કાંઈ પૂરતું થતું નથી. આ છબિ તો ફક્ત કપડું અને રંગ છે; પણ આરસપહાણના ને ધાતુનાં પૂતળાં પણ કાળગતિથી નાશ પામે છે. ....આ અમદાવાદ જેવું શહેર પણ પાયમાલ થશે તથા કાંકરિયાનું સુંદર તળાવ ખાખોચિયા જેવું થઈ જશે’ તે વખતે પેઢી દરપેઢી વારસામાં અપાયેલી દલપતકવિતા અમર હશે અને ગુજરાતી ભાષાના બફતો તે ગાશે ને આનન્દશે. આજનો મહોત્સવસમારંભ ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની ખરી ખૂબી પ્રગટ કરે છે. ‘નિર્ધન શેક્ષપીયર,

પૈસાનો દ્રેષ કરનાર....કાઉપર, ઉઠાર મનનો મિલ્ટન, અને હંમેશાં પૈસાની તંગીમાં રહેનાર ગોલ્ડસ્મિથ-એ કવિઓને માટે આતું જો કાંઈ કરવામાં આવ્યું હોત, તો તે કેટલું સાફ ગણાત !’

ગુજરાત કૌલેજના પ્રિન્સિપાલે ગુજરાત અને ગુજરાતી ઓની ગુણકદરદાનીનાં એમ સ્તુતિગાન ગાયાં. અધીં સદી પૂર્વે ઉચ્ચારાયું છે કે ગુજરાત બેકદર નથી; ગુજરાતને બેકદર કહેનારાંઓ ગુજરાતનાં બેકદરો છે. દલપતમહોત્સવ સ્વયં ગુજરાતની કાવ્યગુણજ્ઞતાનો ને કદરદાનીનો મહોત્સવ હતો.

રા. બ. રણછોડલાલે ‘કવીશ્વરના સદ્ગુણ અને તેમના બોધદાયક પુસ્તકો ત્રિશે કેટલુંક વિવેચન ઇંગ્લેન્ડમાં કીધું.’ રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસે કવીશ્વરે ‘લોકસુધારણાના શુભ કૃત્યમાં સ્વાર્થભોગ આપ્યાની હકીકત ગુજરાતીમાં કહી,’ અને ‘એમની પેઠે લોકકલ્યાણના કામમાં ભાગ લેવાની સભાસદોને વિનંતિ કીધી.’

અને પછી ભર્યોભર્યો મેઘ આવે એવા કવીશ્વર ઉઠ્યા. એમની આરસમુદ્રા આજ ઓર તેજસ્વિની હતી. એમના અન્તર્યક્ષુ સમીપે સિદ્ધિરેખા સમો ભૂતકાળ ખડો હતો. પિતાએ પરિત્યાગ્યા; મામાએ પરણાવ્યા; અયોધ્યાપ્રસાદ-જીએ ભણાવ્યા; ફારખસે કવીશ્વર કરી સ્થાપ્યા; રાજદર-બારોએ સન્માન્યા; સરકારે શાલપાઘો ને ચાંદ અપ્યા; લોકસભાએ ઉદ્દેશી; અમદાવાદની પોળોમાં ફરે એમ ગુજરાતના પ્રાન્તે પ્રાન્તે ફર્યા; પ્રાતઃકાળે બ્રહ્મર્ષિ કે ગાયત્રી ભણે એવો નવયુગના પ્રાતઃકાળે સવિતાદેવનો વરેણ્ય ભર્ગો-

દેશ દેશભરમાં સંભળાવ્યો; બાળકોને હસાવીરમાડી
પા પગલી ભરાવે એમ ગુજ્જરમહાપ્રબને નવમાર્ગે ચાલતાં
શીખવ્યું; વાવેલી વેલીઓનાં ફળફૂલ ઝીલવાને અત્યહારે
નહોતા એ ફારખસ, એ હોપ, એ કરટિસની ત્રિમૂર્તિ
સંગાથે આનન્ધા, ઉત્સાહ્યા, કામ ક્રીધાં; એ હરકુંવર શેઠાણી,
એ હેમાભાઈ નગરશેઠ—દલપતપ્રભોધે નવયુગના મારગ
જેમણે રૂપેયે મઢયા; એ નર્મદ જેણે મઠાર્યા ને મુંબઈપ્રસિદ્ધ
ક્રીધા: વિધવિધનાં એ તારકજૂમખાંઓનો ગૂંથેલો એક અખંડ
આયુષ્યમાર્ગ, સ્વર્ગગંગા સમો દેવયાન માર્ગ થઈ દલપત
આંખડીને ત્યહારે દર્શન દેતો. રાજસ્વારી આવ્યે નિશાન-
ડંકો ગડગડે એમ કવીશ્વરની કાવ્યસ્વારીને સભાજનોએ
હર્ષના તાલીનાદે વધાવી. બહાર ફરતી ઉલેલી જનતાએ
એ તાલીનાદ ઝીલી લીધો ને પડઘો અમદાવાદની પોળોમાં
પાઠવ્યો. પછી કવીશ્વરની મહાનુભાવ વાણીગંગા પ્રગટી.

‘મારો ધર્મ સમજીને જે મારાથી બની શક્યું તે
મેં કર્યું છે; કાંઈ વિશેષ કર્યું નથી. તમે સજ્જનો મને
જે માન આપો છો તે આપના મોટા મનની નિશાની છે.
મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે કે પોતાના દેશનું ભલું
કરવું; અને તેમાં પોતાનું ભલું પણ આવી જાય છે.’
સહાયકોનો, આશ્રયદાતાઓનો, તેમ આજે શુભગીતા
ઉચ્ચરનારાઓનો મન મૂકીને આભાર માન્યો. પછી નવ-
યુગના ખેસતા વર્ષના ઉષઃકાળની વાતો વણવી. દલપતફા-
રખસનો અણકદાર્યો દેવયોગ; એ સુધન્ય કાળયોગે
ગુજરાતમાં વર્તમાનપત્રોનાં કન્યાશાળાઓનાં લાયબ્રેરીઓનાં
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં વાવેતર અને પરિપાક;

અને એમ નવયુગનાં નવવિદ્યાકલાહુન્નરનાં પ્રજાપ્રાણુમાં
બીજસ્થાપનના યુગવિધાનની ઇતિહાસકથા કહી સંભળાવી.
આજે વચનો સાતમે દાયકો, આંખોની અપંગતા, ન્હાની-
મ્હોટી વળગેલી સંસારની વિટંબણાઓને કારણે પૂર્વવત્
સ્વદેશસેવાના ધર્મ હવે પળાતા નથી તે માટે પોતાની
દિલગીરી દાખવી. પછી વૃદ્ધાવસ્થા વણુંવતું શ્રવણાખ્યાન-
માંનું કવિત કહ્યું.

સાલરૂપી કોટ ચહૂંચૂન ચલચલો ગયો,
વાંત કંચુરેકો પાંત ડુર્ગતે ગિરી ગઈ;
કરરૂપી કારભારી કારભાર કરે નાંહિ,
પાવરૂપી પેદલકી ફૌજ સો ફિરી ગઈ;
દિલદફતર માંહિ નાંધકો ન નેમ રહ્યો,
ધોરજસજાનાકો અધીરજ હરી ગઈ;
દશ દ્વાર દ્વારપાલ દ્વારકી સંભાલ તજી,
વૃદ્ધપનવૈરી વશ્ય વપુનગરી ગઈ.

ચાળીસ વર્ષો પૂર્વે ચાંદાસૂરજના મહેલમાંના પડઘા
જગાડતો એ જ આજનો મેઘનાદી કંઠ હતો, યૌવનનો
ઉત્સાહ હતો, નિત્યની મામિકતા હતી. કવીશ્વરે એ નિજ
હિન્દી કાવ્યને ગુજરાતી અર્થવિસ્તાર કયો. અને પછી
હાસ્યરસને મોજે રહડયા. દલપતહાસ્ય રસ એટલે—બહુધા—
નહિ કંખ કે નહિ વિષ.

ઉમ્મર તો ડુંગર થયા, ને પાદર થયા પરદેશ;
ગોળી તો ગંગા થઈ,
અંજો ઉજળા થઈ ગયા કેશ:

એમ વદાવસ્થાને વજ્રવીને નરસિંહ મહેતાએ વિધિને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે

ઘડપણ કેણે મોકલ્યું ?

એવી જરાની મૂર્તિ સમી, ધરતી ઉપર આંખો ઢાળેલી, કેડેથી નમેલી, ‘જીવાની ક્યાં જતી રહી ?’ એ કાળપ્રશ્ન પૃથ્વીને પૂછતી, જોખનશોધને જતી, કારખસવિલાસમાંની પેલી ડોશી ને જીવાનિયાની વાતો ભાખીને ગંભીર મુદ્રાળા શ્રોતૃમંડળને હસાવ્યું. ‘આ સિવાય એક વાણિયાની રમૂજ વાત કહીને સભાસહોને ખડુ રંજન કર્યા હતા.’

દલપતરામ એટલે આયુષ્યની ભાગોળે યે હાસ્યનેા કૂપો. જૃદ્ધાવસ્થાની વિપદોમાંથી યે કવીશ્વર હાસ્ય રસ નિચોવતા.

સભારંજનો એટલે રાજરાજેન્દ્રવરી, સભાજયિની. દલપતકાવ્યશૈલી યે એ હતી, દલપતવ્યાખ્યાનશૈલી યે એ હતી.

પછી પાછો આકાશવત્ શાન્ત રસ જમાવ્યો અને છેલ્લી અવધે કરુણાની વાદળીનાં ટપકાં પાડ્યાં. સંપલક્ષ્મી-સંવાદની વરઘોથી ગુજરાતને ઉદ્દમોધતા એ ગુહ્યાત્ ગુહ્યતરં પરમ્ હૈયામન્ત્રનો સદ્દમોધખ્યાલો એક વેળા વળી ગુર્જર-અગ્રણીઓને પાયો કે સંપ અને ઐક્યથી પરોપકારનાં ને સ્વદેશસેવાનાં કામ સદા કરજો. પછી દેશદશા નિરખીને નીતરતું હૈયું ભરાઈ આવ્યું, ગાજન્તો કંઠ રૂંધાયો, શબ્દ-સિત્કાર કુમળો પડ્યો, કરુણાની વાદળી રહડી, પાંપણ ભીની થઈ, અને આયુષ્યની છેલ્લી વિનતિ ઉચ્ચારી કે

‘અત્યાર સૂધી મારા પર જેવો પ્રેમભાવ સર્વેએ રાખ્યો છે તેવો હવે પછી રાખશે.’

સોને વન્દન વન્દી કવીશ્વર બેઠા; બાણે આપાઠીલો
ચડડયો મેઘ વરસી રહ્યો. જીવનના જયાજય ભેટી એમની
માનસમુદ્રામાં ભેદાનો પ્રતાપ હતો; પામેલા પરાજયો
સાંભયે મંહી આછી વિષાદછાયા આચ્છાદાઈ હતી. કવી-
શ્વરને થયું કે આજે જ બાણે આયુષ્યની વિદાય લીધી.
માનવી છે જયાજયનું પૂતળું. દલપતજીવને સુખવસન્તો
યે માણી હતી, દુઃખગ્રીભો યે દીઠીબેઠી હતી. દલપતમ-
હોત્સવની પવંણીએ પણ સાહિત્યજીવનના ને માનવજીવનના
જયાજયોની કવીશ્વર પ્રતિમા હતા.

કસ્યાત્યન્તં સુખમુપનતં ? દુઃખમેકાન્તતો ઘા ?
કેનેલાધ્યાં અનગળ સુખો ? દુઃખ વા એકલું યે ? (મેઘદૂત)
પછી આભારદર્શનના વિવેકવિધિ થયા. કવીશ્વરને
અને મહોત્સવમન્ત્રીજીને કલેક્ટરે ફૂલહાર પહેરાવ્યા ને
પાનગુલાબ આપ્યાં. દલપતકવિતાની સુવાસ સમી પાનગુ-
લાબોની ને ફૂલહારોની મધુરમધુરી સુવાસના હેમાભાઈ
હોલ ભરીને પ્રસરી રહી. દિવસ અને રાત્રિના સંગમકાળ
સમા સાયંકાળે મહોત્સવસમારંભ સંપૂર્ણ થયો. રાજન-
ગરની સડકે ઉપર સાહિત્યવાતાઓ વેરતા વેરતા ઉત્સવ-
રસિકો ઘેર ગયા. ગુજરાતે ગુણપારખાં કીધાં, અને સાહિ-
ત્યાચાર્ય યુગઅધિષ્ઠાતાનો મહોત્સવ ઉજવી મહિમાગીત
ગાયાં. ગગનવાદળીઓ નિજ પાંખે એ ગુણવાતા ગુજરા-
તભરમાં લઈ ગઈ

પ૧માં નમંદનગરીએ દલપતને પ્રથમ માનપત્ર
આપ્યું હતું. ત્યારથી માંડીને દલપતઉત્સવો તો ઘણા થયા
હતા. આ હતો સમસ્ત ગુજરમહાપ્રબનો દલપતમહોત્સવ.

હુનિયાં ઢોડતી જાય છે. કાળ કોઇની વાટ જોતો નથી. આજે તો એ દલપતમહોત્સવની ચે સુવર્ણજ્યૂબિલિ જેટજેટલાં સંવત્સરો ઉગીને આથમી ગયાં છે. છતાં કાળની શુદ્ધામાંથી શુજરાત ને શુજરાતીઓની કાવ્યશુશ્રૂષતાના ૧૬મી સદીના પડઘા સંભળાતા હજી આથમ્યા નથી.

પ્રકરણ ૫ મું, સંપ્રદાયનાં ઋણ

શ્રીમદ્ ભાગવતના સૃજનકાળની કથા છે કે અઢારે પુરાણો લખી વળ્યા પછી મહર્ષિં વેદવ્યાસ એક વેળા આથમતા સૂર્ય સમા વિષાદજંખવાયેલા બેઠા હતા અને આથમતા સૂર્યને નિહાળતા હતા. ત્યાં વિશ્વધૂમતા દેવર્ષિં નારદ પધાર્યા ને પૂછ્યું: મધ્યાહનતેજસ્વી આપ આજ છાયાજંખવાયેલા જેવા કેમ છો? દેવકુળના ઋષિવરને નિરખીને વ્યાસજીએ વિનયવન્દના કીધી ને બોલ્યા: ભગવાન! કાવ્યધરતીનો ખંડેખંડ ફરી વળ્યો; મહાસાગર સમું મહાભારતપૂર પૂર્યું; પણ પ્રાણ પરિતપાંચો નથી, આત્મા આનન્દતો નથી. જગતના તારણમાર્ગો ઠેકાં; ત્હોં યે અધૂરાં અધૂરાં ભાસે છે આયુષ્યનાં આભ. નારદજીએ કહ્યું: મહર્ષિંજી! વેદવ્યાસ! રૂઢસજી છો, વિશ્વભેદ છો; આપનાથી શું અભણ્યું છે? જગત કાજે કીધું તે જગત પામ્યું. વિશ્વાનન્દ છે, પણ તે પર કાજે. આત્મા કાજે આત્માનન્દ સમું કાંઈ નથી. અને પરમ આત્માનન્દ છે શ્રી હરિના ભક્ત્યામૃતમાં. હવે હરિગુણ ગાવ. પ્રકુલ્લતું પુષ્પ ફેરે છે એમ આત્મા આનન્દી ઉઠશે. નારદજી પછી વિશ્વપરિક્રમણાએ પરવર્યા ને વ્યાસજી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ-રસ નીંંગળતું, શ્રી હરિના ગુણકીર્તન ગાતું, શ્રીમદ્ ભાગવત લખવાને બેઠા.

કવીશ્વર દલપતરામ પણ દુનિયાં ધૂમી ધૂમી હવે

હરિઘાટે આવી બેઠા, પૃથ્વીપાટે તારણમાર્ગો કોરી વળી
અધ્યાત્મલોકના માર્ગસમારણે વળ્યા, વિશ્વાનન્દ માણી
આવી આત્માનન્દ માણવા માંડ્યો, માનવકલ્યાણનાં
સંસારિક કવિતાગીતો ગાઈગાઈને હવે હરિગુણગીતા ગાવાનું
આદ્યું. ૧૮૮૨થી ૧૮૯૪ સૂધીનાં બારેક વર્ષ કવીશ્વરે
નિજ શ્રી હરિને ચરણે સમર્પ્યા.

એ બાર વર્ષોમાં દલપતરામે નિજ શ્રી હરિનાં
ગુણકીર્તન ગાતા સરોવરવિશાળ બે કાવ્યગ્રન્થો રચ્યાઃ એક
હિન્દી પુરુષોત્તમચરિત્ર અને બીજો ગુજરાતી હરિલીલામૃત.
બન્નેમાં કવીશ્વરે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક,
નિજ આત્મદેશે ને ગુજરાતદેશે પુણ્યની પુષ્પવેલીઓ વાવીને
પમરાવનાર, અવતારોના અવતારી, શ્રી સહજાનન્દ સ્વા-
મીની જીવનગાથા ગાઈ છે.

સૂર્યરથનાં સપ્ત અશ્વરાજો એટલે કિરણકિરણના પૃથ-
ક્કરણે પ્રગટતી સપ્ત રેખાવલિ શ્રી રંગધારાઓ. કૂલવાડીના
કૂલડેકૂલડે એ સાતે રંગધારાઓ છે, છતાં કૂલકૂલનો
લાક્ષણિક વિશેષ રંગ હોય છે. તેમ માનવીમાનવીમાં થે
અનેકરેખાળી રંગધારાઓ રમે છે, છતાં માનવીમાનવીનો
કોઈ એક વિશેષ રંગ હોય છે. દલપતજીવનનો એવો
લાક્ષણિક વિશેષ રંગ સદ્ધર્મશીલતા હતો. અને તે પાકો
રંગ હતો; અણઉપટતો અણઝંખવાતો આયુષ્યભરનો એ
પાકો રંગ હતો. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયે દલપતઆયુષ્યને
ધર્મના એ પાકા રંગે રંગેલું હતું.

કવીશ્વર હતા; ઇતિહાસ ને કાવ્યસંશોધક હતા;

સંસારશાસ્ત્રી હતા; દેશગુરુ હતા; પ્રજાપુરોહિત હતા: ખરું. પણ પ્રથમ પગલે દલપતરામ સદ્ધર્મનિષ્ઠ સાધુપુરુષ હતા. કવિ ન થવું, ઇતિહાસ કે કાવ્ય ન શોધવાં, સંસારશાસ્ત્ર ન ભણવું, દેશગુરુ કે પ્રજાપુરોહિત ન થવું: એ ગુનોહ નથી કે પાપ નથી. અસદાચરણી કે અધર્મનિષ્ઠ થવું એ પાપ છે. દલપતજીવનની ચક્રવર્તી ભાવના પુણ્યમયી ધર્મ-ભાવના હતી. કવિતાને, સંસારસુધારાને, દેશદાઝને, પ્રજા-પ્રેમને-માનવજીવનની સહુ મહાપ્રવૃત્તિઓને દલપતરામ ધર્મકસોટીએ પારખતા.

દલપતદંષ્ટિ ધર્મદંષ્ટિ હતી. સત્ અને અસત્, નીતિ અને અનીતિ, ધર્મ અને અધર્મ: દલપતદંષ્ટિએ જીવન-સરિતાના અખંડ અને સદાસર્વદાના બે કાંઠા હતા.

ઓ પંચતત્ત્વના ઋણિ પ્રાણી !

કંઈ દેતો જા, દેતો જા. (નર્મદાશંકર ઠાકર)

માનવી એટલે મહાઋણિયું પ્રાણી. માનવીમાથે છે હૈયું પાનારી માતાનાં ઋણ, સંસારઆંગણે પા પગલી પાડતાં શીખવનાર પિતાનાં ઋણ, ન્હાનીમ્હોટી પ્રેરણાઓ પાઈ બાળકનો કિશોર કરનાર વડિલ ભાંડુઓનાં ઋણ, ઉગતા કિશોરનો બુદ્ધિબળવન્તો પુરુષ ઘડનાર ગુરુનાં ઋણ, પુરુષનો પિતા સરજનહારિણી પ્રેમળ પત્નીનાં ઋણ, પિતાને સંસારચોક વચ્ચે મહાજનનો મ્હોડવી સ્થાપનાર સંસાર-સંગાથીઓનાં ઋણ. પૃથ્વીમાથે જેટલાં આભ છે એથી અધિકાં માનવીમાથે ઋણનાં થર છે. ભૂતકાળનો વારસો એટલે ચે ઋણ, ને વર્તમાનની વાડીઓના પરિમળો એટલે ચે ઋણ. માનવી એટલે પરમ ઋણિયો પ્રાણી.

એ ઋણધરોના ભવના ભાર ભાળીને ભવઋણમાંથી છોડવનાર સર્વસમર્થ 'રાજા રણુછોડ'ના હરિઅવતારને ગુજ્જરમહાપ્રભા પૂજે છે, અને અભણ ગામડિયો પણ આત્મોર્મિએ ઉછળી ઉછળીને નિજ ગ્રામ્ય ભાવને ગ્રામ્ય ભાષામાં ગાય છે કે

ઓ રણુછોડિયા ! તારો મલક મ્હારે જોવો છે.
મુક્તિમાર્ગનું પ્રથમ પગથિયું છે સંસારઋણમાંથી મુક્તિ.

રંક નિર્ધનિયા પિતાપાંખસૂની અવસ્થામાં ઉછરી ગુજ્જરદેશનું કવીશ્વરપદ પામનાર દલપતરામને માથે સંસારઋણ સ્વાભાવિકતાએ અનેક હતાં. મહાનુભાવ દલપતરામે કૈક જ એ ઉભાં રાખ્યાં હશે કે સ્વર્ગદ્વારે રહામાં આવી ઉભો. પણ દેહદુર્ગના બે સ્કન્ધ સમાં બે મહાઋણ દલપતજીવનનાં હતાં. એક ક્ષારભસનું, જેણે વઢવાણવાસી દલપત વેદિયાના ગુજરાતના કવીશ્વર કીધા; અને બીજું સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયનું, જેણે બારબાર વર્ષો સૂધી કાવ્યકલાની સળવટ સળવી ને સદ્ધર્મપાટણે સ્થાપ્યા. એ બંને ય મહાઋણભાર આ ભવઘાટે જ દલપતરામે ઉતારેલા છે. એકૂંકેયનો પાશેરો યે ઉપાડીને જન્માન્તરમાં વાળવાનો વાયદો આપણા ગુજ્જરકવીશ્વરે કીધો નથી.

સંપ્રદાયનાં ઋણ દલપતરામે બે વારકાં વાળ્યાં છે. પ્રથમ વારકું સંપ્રદાયઋણ વાળવાને કવીશ્વર રાજકોટની યે પેલી પાર પશ્ચિમસૌરાષ્ટ્રમાં સરધારી ધારની છેલ્લી ટેકરીઓ ઢાળાઈ જાય છે તહેમની વચ્ચે અમદાવાદમાંથી વર્ષભર દેશવટે રહ્યા હતા. અને બીજી વારકું સંપ્રદાયઋણ

વાળવાને કવીશ્વર જૂનાગઢમાણાવદરખાંટવાની ચે પેલી પાર,
સહજનનન્દગુરુ રામાનન્દ સ્વામીના ગાદીધામ લોજઅગત્રા-
ધથી માંડીને વડોદરાસૂરત પથંતના ગુજરવિસ્તારે દાયકા-
બર ધૂમ્યા હતા.

લાયક હૈ હાલારમેં લલિત લોધિકા ગામ;

જદૂવંશી જીભાઈસુત અભયસિંહ નૃપનામ.

રાજકોટથી નૈરત્યદિશે લોધીકાનો એક ડુંગરિયાળ તાલુકો છે. પચ્ચાશેક વર્ષો પૂર્વે ત્યાં અભયસિંહજી નામના દરબાર હતા. એમના પિતાનું નામ જીભાઈ. જાડેજવંશી હતા, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયી હતા; પ્રોળના પ્રાંગધ્રાના બાવનગરના રાજવીઓની પેઠે બાષાકવિતાના રસિયા હતા. એમના દરબારગઢની ઢોઢીના ચોકમાં દેવ-મન્દિર હતું. ગામને પાદર સરકારી થાણું હતું, ને થાણામાં નિશાળ હતી. ગુલાબરંગી રેતીની સીસી ત્યાં કલાકને માપતી. કલાકે કલાકે ડંકો વાગતો; સંતરી પહેરો ભરતો. ગામની ઉત્તરે ધાર હતી. એ ધારની ખીણમાં, ગામની ને ધારની વચ્ચે, ઝરણું વહતું તે થાણા કનેના કુંડમાં જઈને સમાતું. ગામ જેવડી બજાર હતી. બજારમાં બારપન્દર હાટડીઓ હતી. હાટવાળાઓ કપાસઢાણો રાજકોટે જઈ વેચી આવતા, અને રાજકોટથી આણેહું લોધીકાવસ્તીને વેચતા. કચ્ઢારેક કચ્ઢારેક ખડારવટિયાઓ ધારમાથે ડોકિયું કરી જતા. રંક, પણ સરવાળે ગામ ચાન્ત મુખી સદ્-મીંદુ હતું. બે આના કમાતો શિક્ષક અને આઠ આના કમાતા મહેતાજી સજ્જન સમા ઉજળે વચ્ચે ફરતા.

દેવમન્દિરમાં રામજી ભટ્ટ કરીને મન્દિરપૂજારી હતા. રામજી ભટ્ટ રાજકોટના શ્રીગોડ હતા, સુપાત્ર બ્રાહ્મણ હતા, નકલંક કનેની ભટ્ટશેરીમાં રહેતા. રામજી ભટ્ટ બંડી કચ્છારેક જ પહેરતા, ઋષિમુનિઓની પેઠે ઉત્તરીય ઓઢતા. દેહશુદ્ધિ એટલી હતી કે પવિત્ર ને પાવનકારી હીસતા. એમને હેયે ડાઘ હોય તો એમને વચ્ચે ડાઘ હોય. રામજી ભટ્ટ ધનરંક હતા, ધર્મરંક ન હતા. બાલદેશ એમનો કેસરતિલકે તેજસ્વી રહેતો, દેહદેશ એમનો બ્રહ્મવચસ્વે તેજસ્વી રહેતો. રામજી ભટ્ટ મન્દિરમાં પૂજા કરે, આરતી ઉતારે, પ્રસાદ વહેંચે. દેવને ધૂપદીપ રામજી ભટ્ટ કરતા, એટલે એમના અંગમાંથી ને ઉપરણાની કરચલીઓમાંથી સન્તાયેલા ધૂપસુગન્ધ ફેરમતા. ધનાઢ્યની ફૂલવાડીમાંના ઠેા રંક ફૂલડા સમા રામજી ભટ્ટ તેજથી સુવાસથી પવિત્રતાથી મહેક મહેક થતા.

અભયસિંહજી દરબાર કને રામજી ભટ્ટ રામકથા વાંચતા. રામજી ભટ્ટનો કંઠ મીઠો હતો, હલક મોરલાની હતી. તુલસીકૃતના દ્વંદ્વાચોપાઈ રામજી ભટ્ટ લલકારતા ત્હારે દેવમન્દિરના ન્હાનકડા સભામંડપમાં દેવભાવની ઉમિંઓ ઉછળતી તે ભાવિકોની હેયાપાળમાં જઈને સમાતી. રામકથા કરતા હોય ત્હારે રામજી ભટ્ટની સોળે કળા પ્રકાશતી. શ્રવેત વચ્ચે પહેરીઓઢી, તિલક કરી, માળા લઈ અભેસંગ ઠાકોર રામકથા સાંભળવાને બેસતા ત્હારે લોધીકાના દેવમન્દિરમાંનું વાતાવરણ બાળે ગંગાતટવર્ણું થઈ રહેતું.

ઠાક અણ્ણમોલ કાળઘડીએ દેવે પ્રેરણા કીધી અને અભયસિંહજી દરબારને ઉચ્ચ કે તુલસીકૃત છે એવું શ્રીજી-

ચરિત્ર હિન્દી દ્રહાચોપાધમાં થાય તો આથી ચે મધુર લાગે. રામચન્દ્રજી ચે સરયૂતીરવાસી હતા, શ્રીજી પણ સર-યૂતીરવાસી હતા. રામચન્દ્રજીએ ચૌદ વર્ષનો વનવાસ લોગવ્યો હતો, શ્રીજીએ સાત વર્ષનાં તીર્થાટનતપ તપ્યાં હતાં. રામચન્દ્રજીએ સાગર ઓળંગી લંકાપ્રવેશ કરી રાવણવધ કીધો હતો, શ્રીજીએ સાગરપાળે પાળે વિચરીને ગુજરાત પ્રવેશી અધર્મવધ કીધો હતો. રામચન્દ્રજીએ સેતુબન્ધ બાંધ્યો હતો, શ્રીજીએ ધર્મસેતુ સમાં દેવમન્દિરો સ્થાપ્યાં હતાં. અભયસિંહ દરબારને થયું કે રામલીલાના જેવી શ્રીજી-લીલા મન્દિરેમન્દિરે ગવાય. પણ એ શ્રીજીભક્ત તુલસી-દાસજી ક્યાં ?

ધર્મસ્ય ત્વરિતા ગતિઃ. અભયસિંહ ઠાકોરનો શુભ સંકલ્પ હતો એટલો જ શીઘ્ર સંકલ્પ હતો. એજન્સીના પાટનગર રાજકોટે દરબાર શ્રીએ પત્ર લખાવ્યો. ને રણુમલ જહોરાટને ત્યાંથી તેડાવ્યા. રણુમલજીએ આવી અન્ધારંભ કીધો. રોજ રચાતો અન્ધભાગ પોતાને રોજ સાંભળવાની ટેવ હતી તેમ સાંભળતા, પણ-પણ અન્ધરચનાથી ઠાકોર અભય-સિંહજી રીઝ્યા નહિ. રજવાડી રીતે પાઘપોષાકે સન્માનીને જહોરાટજીને વિદાય દીધી પછી ભીમજી ગઢવીને બોલાવ્યા. ભીમજી ગઢવી મૂળ મૂળીના હતા, રત્ન શાખાના હતા, કવીશ્વરની પેઠે મૂળીમન્દિરમાં પિંગળશાસ્ત્ર ભણેલા હતા, જામ શ્રી વિભાજીના કૃપાપાત્ર હતા. એમણે સાતેક અધ્યાય રચ્યા. પછી નડિયાદેથી રણુછોડ જહોરાટને નહોતર્યા, આત્મા આનન્દો નહિ. વડતાલ ગાદીપતિ આચાર્ય શ્રીને અને

સત્સંગપ્રસિદ્ધ ગોવર્ધન કોઠારીને દરબાર શ્રીએ લખ્યું. અનુભવવિશાળ કોઠારીજીએ મહીસાગરતીરના શાસ્ત્રકુંજ સમા. બ્રાહ્મણગામવાસી કવિ હરખરામજીને મોકલ્યા. હરખરામજી મહીસાગર સમા પૂરવાહી કવિ હતા, અને ગ્રન્થનો મધ્ય-વર્તી રસ હતો શાન્ત રસ. અધ્યાયે અધ્યાયે પોતાની નામાવલિથી વળણ વાળતા. અડધેરીક ગ્રન્થરચના હરખરામજીએ કરી હશે ત્યાં તો તહેમને ચે શિરપાવ આપી દરબારે ગુજરાતે મોકલ્યા. પછી રાજવી વિમાસણમાં પડ્યા. ઠાકોર સાહેબના મનને ઉદ્દેગ થતો ને નિર્ધારેલું ધર્મકાર્ય અધૂરું રહેશે ધારી દિલ ઉદ્દાસ રહેતું. દલપતરામ અલય-સિંહજીની બજાબારા ન હતા, ભીમજી ગઢવીએ સંભારેલા હતા. શ્રવણાખ્યાન પોતે વાંચ્યું હતું, ને કવીશ્વર બાપાક-વિતા સારી ને સુઘડ રચે છે તે બજાતા હતા. પણ કવીશ્વરે પ્રવીણસાગર અમદાવાદ રહીને રચ્યો હતો, માંગલિક ગીતાવલિ અમદાવાદ રહીને રચી હતી. એટલે લોધીકા જેટલે દૂર દેશાવર કવીશ્વર આવે કે નહિ; અને આવે તો એ હાથીનો ખર્ચબાર તાલુકો ઉપાડી શકે કે કેમ ? એ ગડમથલ દરબારને મન થયાં કરતી. અમદાવાદ રહીને કવીશ્વર ગ્રન્થ રચે એ રચતું નહોતું. લોધીકા હતું સૌરાષ્ટ્રની પશ્ચિમપાંખે. મારગ હતો આઘેનો ને પગરસ્તાનો. કવીશ્વર સત્સંગી હતા, દેશવિખ્યાત હતા, બાપાવિચારદ હતા; છતાં એ કારણોથી ખચકાઈ ઠાકોર વૃદ્ધ દલપતરામને નહોતરતા નહોતા. કવીશ્વરનો ગુણભંડાર એમના આમન્ત્રણની આડે આવીને ઉભતો.

હતાશ જેવા થયેલા અભયસિંહજી દરબારે આખરે પછી પોતાના હજૂરી જગતસિંહજીને અમદાવાદ મોકલ્યા, ને કહાવ્યું કે જગતસિંહથી નહિ આવો તો દરબાર પોતે તેડવાને પધારશે. જગતસિંહજી મોઢેરા પાસે કટો-સણુના વતની હતા, સત્સંગી હતા, ગુજરાતઅબાહુયા ન હતા. ધીરગમ્ભીર, સ્હમજૂ ને શાણા, ન્હાનકડા મુત્સદ્દી હતા. દૂતકાર્યને યથાયોગ્ય હતા. જગતસિંહને અભયસિંહજી ઠાકોરની આજ્ઞા હતી કે હરેક પ્રકારે સ્હમજૂની કવીશ્વરને લોધીકે તેડી લાવવા. છેટાની વાટ અને લાપા-કવિતા રચવાની એટલે કવીશ્વરે સરકારમાંથી મળતો તે સોનો પગાર કહ્યો. જગતસિંહે કહ્યું પગાર પચાસ આપશે; જાતવળતનું ને લોધીકાવાસનું બધું ખર્ચ આપશે; ઉપરાન્ત રાજા છે, રીઝે તો સિરપાવ આપે. એટલા થોડા પગારમાં લોધીકા જેટલે દૂર ડુંગરાઓમાં જવું કવીશ્વરને એક રીતે ઠીક ન લાગ્યું; પણ વળી વળીને વિચારી જોયે વાત ગમી. પોતાની ઉત્તરાવસ્થા હતી, અને એ ઉત્તરાવસ્થામાં ધર્મ-પરાયણ થવાનું આમન્ત્રણ હતું. એ ધર્મનાં નિજ માથે ઋણ હતાં. એ ઋણ કંઈક વાળવાને કેા કાવ્યગ્રન્થ રચવાનો પોતાને મનોરથ હતો, ને તે આમ ફળતો હતો. ઘેર ભરેલા ધનભંડાર હતા નહિ. સોસાયટીના વીસ રૂપિયાના પેન્શનમાં ને વર્ષાસનોમાં નિજ ફૂલીફાલી કુટુંબવાડીને નિભાવ સરળ ન હતો. દલપતજીએ નકારનો કપરો બોલ ન રહ્યો.

આયુષ્યભર કવીશ્વરની આર્થિક સ્થિતિ પ્રાદાણશાયી હતી. પ્રથમાવસ્થા છેક રંકતામાં વીતી હતી. દ્વિતીય

અવસ્થાનાં સારાં વર્ષોમાં સોસાયટીનો પગાર આવતો, હાઇ-સ્કૂલમાં ને ટ્રેનીંગ કોલેજમાં કલાક કલાક કવિતા શીખવવાને જતા તે પગાર આવતો, પાંચસોઠનાં વર્ષોસનો આવતાં. સન્તોષમાં ને સુખમાં દિવસો નિર્ગમતા. સન્તોષ કવીશ્વરનું પરમ સુખ ને ધન હતું. એમ પટમા વર્ષ લગી નહ્યું. પછી વધી પડેલી આંખપીડાએ નિવૃત્તિની ફરજ પાડી. સરકારના ને સોસાયટીના પગાર ગયા. તૃતીયાવસ્થામાં સૌ નિરાંત વાંછે ને ઉપરામ ઇચ્છે, જીંદગીના વિશ્રામઘાટે જઇને બેસવાનું ધારે; એ અવસરયોગ કવીશ્વરને ચિન્તાનો ને ચિન્તવનનો નીવડ્યો. સરકાર દલપતસેવાઓ બૂલી ગઇ ને પેન્શન આપવાની ના પાડી. સોસાયટીએ રોજનો રૂપિયો પેન્શન આપવાનું કહ્યું; કવીશ્વરે પત્નીઓનું શુભ વાંછી ત્રીસના વીસ સ્વીકાર્યો. વર્ષોસનો આવતાં; ઘરનાં ઘર હતાં; પછી તો સર નવરોજીએ દલપતમહોત્સવપ્રસંગે ચારસોકનું લોકવર્ષાસન ઠરાવી આપ્યું હતું. પુત્રકમાઈ કવીશ્વરે કદી ખાધી નથી. ભરીભાદરી પાંગરેલી કુટુંબવાડી અને એને અંગે આવતા સરઅવસરોને સરવાળે એ સોંધવારીના દિવસોમાં માસિક સવાસોકનું કવીશ્વરને ઘરખર્ચ થતું. એમ આવક હતી ખારસોકની ને ખર્ચ હતું પંદરસોકનું. છેલ્લાં પંદરેક વર્ષોનું એ વાર્ષિક દલપતસરવૈયું. ધનચિન્તા ઉતરવાનાં અવસરઅવસ્થામાં કવીશ્વરની ધનચિન્તા વધી હતી.

લોધીકે જવાથી ધનચિન્તા ઉતરતી હતી, મનનો મનોરથ ફળતો હતો, માથે ઉભેલું ધર્મઋણ દેડાતું હતું. જ્યવહારશાસ્ત્રી દલપતરામ આયુષ્યયાત્રાને દરમે વર્ષે દૂર દેશાવર ખેડવાને નીકળ્યા.

અમદાવાદથી વઢવાણ કાંપ સૂધીની રેલમુસાફરી હતી. વઢવાણ કાંપમાં લોધીકાનું દરબારી ધોરીશિગરામ ને બન્ધુ-કતરવારિયો પસાયતો કવિસત્કારાથે હાજર હતાં. આઘેની મુસાફરી એટલે પુત્ર મગનલાલને સાથે લીધા હતા. રાજ-કોટચોટીલાની ધોરી સડક ત્યારે આજના સમી વગડા જેવી વિજન ન હતી. વતનમાં સ્વજનમંડળને મળીહળી, બવિધ્યના ંહેવાઇ પણ ત્યારના તો દિનકરભાઈના કમંકાંડી શિષ્ય તરવાડી મહાશંકરને રસોઇ કાજે સંગાથે લેઇ, દલપત રામે સૂયં સંગાથે પશ્ચિમદિશે પગલાં માંડયાં. અધીં સદીના પૂર્વપરિચિત મૂળીમન્દિરમાં માર્ગે દશન કરી, દેવને ને ગુરુદેવને ને વીલેલા દોહેલા દિવસોને અન્તરમાં સંભારીપૂછ, બે છાંટા નયનામૃતના છાંટી, લોગાવાનો જન્મદેશ બેઇ, ચોટીલાના એકજ્યોત શિખરની તળેટીમાં થઇ ને દલપતરામ મહેરામણનગરે ગયા. રાજકોટમાં બાવા ઓઝા હતા, પ્રાંગ-ધાના દિવાન હરિશંકરભાઈ હતા, તહેમના લઘુ બન્ધુ શાસ્ત્રીજી હતા. રાજાજીની ગદરાંગે રાત્રિ ગાળી વળી સૂયં ઉગ્યે સંગાથ કીધો ને પશ્ચિમ દિશાનો ગાડામારગ ખેડવા માંડયો. રાજ-કોટથી ઘોડેસ્વાર જગતસિંહજીએ સંગાથ કીધો હતો. એમ એંશીક માઈલ આગગાડીની અને એંશીક માઈલ ધોરી માર્ગની સફર ખેડતું ખેડતું કવીશ્વરનું શિગરામ 'ટર ના ઓકટોબરની ૧૫ મીની રહાંજે લોધીકાના મન્દિરદ્વારે જઈ ને ઉભું.

કવિસત્કારાથે સદ્ધર્મનિષ્ઠ દરબાર સાહેબ ત્યાં હતા, સતસંગવણી રામજી ભટ્ટ ત્યાં હતા, કામદાર હતા,

પ્રોળના સ્વકુટુંબી મૂળશંકર મહેતાજી હતા. મન્દિરડહેલીમાં પગથિયાંની ઉંચી પાયરી સ્હામે ન્હાનકડો ચોક હતો. ચોકમાં તુલસી હબરી ખારમાસીના છોડના ક્યારાઓ હતા. ખાગને પડખે ખપાટિયાબળીના બેઠા ઘાટના બે ચોરડાઓ હતા. રસોડું પડખેની શેરીમાં થતું. અમદાવાદમાં કવિનિવાસ મન્દિછાયામાં હતો; મન્દિરછાયામાં જ લોધીકામાં યે કવિનિવાસ થયો. સરધારી ધારની છેદલી ટેકરીઓ વચ્ચે ગુજર કવીશ્વરે અડીંગા જમાવ્યા.

મહીસાગરવાસી હરખરામે અડધેરોડાં ગ્રન્થભાગ રચ્યો હતો, અને અધૂરેથી પગરણ માંડવાનું દરખારશ્રીએ ઠણું. કવીશ્વરે ત્યાંથી કાવ્યપગલાં ભરવા માંડ્યાં. નિત્યનિત્ય ગ્રન્થ લખાતો બય ને નિત્યનિત્ય દરખાર સાંભળતા બય. કવીશ્વર પોતે પત્થરપાટીઓ રાખતા ને પત્થરપેનથી લખતા. એ પત્થર પાટી યે કવિપ્રતિભાએ નવસરજેલી હતી. પાટીને ઉપરનીચે છિદ્રો શારીને, એમાં સૂતળી પરોવીને પાટીમાં અંગુલિસ્પર્શંતી દોરીની લીટીઓ પાડેલી હતી. એક કાવ્યચરણ લખે ને પછી અંગુલિસ્પર્શે એક દોરીભાગ છોડી બીજું ચરણ બીજા પાટીભાગમાં કવીશ્વર લખે. એમ દૃષ્ટિને બદલે સ્પર્શને આધારે એક કાવ્યચરણ ઉપર બીજું કાવ્યચરણ લખાઈ જવાની ભૂલને કવીશ્વર નિવારતા.

જગતસિંહ ને ગોવિન્દરામ બે લહિયા હતા. કવીશ્વરની તો પેલા સંસ્કૃત સુભાષિતમાંના જેવી વાત હતી કે સ્વયમપિ લિખિતં સ્વયં ન વાચયતિ. કવીશ્વરલખ્યું કાવ્ય-ચરણ જગતસિંહ વાંચી સંભળાવે, આંખ મીંચી લખેલા

અધૂરા અક્ષરની અધૂરપ મુધરાવી લે, ને બાળબોધ લિપિમાં પાકી શાહીથી પછી ઉતારી લે. લલિયાની ચે ત્હારે લેખન-કળા હતી. ત્રણ રંગની પાકી શાહીઓ રહેતી, જે પાંચસો વર્ષે ચે ભૂંસાતી નહિ કે ઉપટતી નહિ. કાળીભમ્મર ચકચકતી ગુન્દરિયા શાહીથી કાવ્ય લખાતું ને અક્ષરે તેજસ્વી ઉઘડતા. રાતી શાહીથી વિરામચિહ્નો ચીતરાતાં. અને લખતાં લખતાં કેા ભૂલ થઇ ગઈ હોય તે દૂધવણી પ્રવેત શાહીથી ભૂલ ધોવાતી. કાગળો કાગદીશાઇ જાડા અમદાવાદી વપરાતા, અને લીલીપીળી ગુન્દરિયાળી આંકણીપાટી ઉપર દબાવીને મંહી લીંટીઓ ઉપસાવીને ઢોરાતી.

પુરુષોત્તમચરિત્રનો ભાષાગ્રન્થ એમ ડુંગરીઓ વચ્ચે ને મન્દિરછાયામાં રચાતો હતો.

લોધીકાની દક્ષિણદિશે બીજે મેંગણી તાલુકો છે. મેંગણીના દરબાર સાહેબ જ્ઞાનસિંહજી પણ સ્વામીપન્થી સત્સંગી હતા, ચોગેશ્વર ગોપાળાનન્દ સ્વામીએ વર્તમાન ધરાવેલા હતા, તુલસીકૃતના ભારે શોખીન હતા. ત્હાંવાતાં ગઇ કે અમદાવાદથી કવીશ્વર લોધીકે આવ્યા છે, અને મીંચી આંખે અન્તચંદ્રુએ કાવ્યગ્રન્થ રચે છે તે લલિયાઓ ઉતારે છે. મેંગણી દરબારમાં એક ચારણ કવિ રહેતા. ચારણકવિને કતૂહળ થયું કે આંખો મીંચીને-નેત્રે વાંચ્યા વિના તો સહી ચે કરવી કપરી; તો કાવ્યચરણો લખાતાં હશે કેવી રીતે ? દેવીપુત્ર દેવનાં ને કવીશ્વરનાં દર્શને લોધીકે ગયા. ગઢવી ટીંબળી હતા ને એમને ટીંબળ કરવું હતું. કવીશ્વર લખતા હતા તે ખપાટિયાજાળીના ખંડ બહાર ઉભી છાનામાના નિરખવા લાગ્યા. કવીશ્વર ફરતા જાય ને

લખતા બચઃ દલપતરામની ચે એવી સુકાતશામી ટેવ હતી. આંખો અન્તરમાં ને આભઅન્તરમાં ધૂમતી, અંગુલિઓ પત્થરપાટીમાં ધૂમતી. કાવ્યઝરણાં વહતાં જતાં, બાણે કાવ્ય પ્રેરણા સ્વયં લખતી ન હોય ! પત્થરમાં ચિરંજીવ અક્ષરો કોતરતા કવીશ્વરને દેવીપુત્ર ઘડીક નિહાળી રહ્યા. પછી અન્તરનો આશ્ચર્યઉમળકો ઝાલ્યો ન રહ્યો. દૂહો લલકારતા દેવીપુત્ર કવીશ્વરનાં ચરણોમાં જઈને પડ્યા, ચરણવન્દના કીધી, અને ઉચ્ચચાં: બલે, ભા ! બલે. આંખો મીંચીને પોતાના નામની સહી કરવી ચે અઘરી પડે, ત્યાં આપ અધ્યાયો લખો છો. ધન્ય છે. ભગવાન લખાવે તે લખતા લાગો છો. મેંગણી જઈને દરબારમાં માનલાને વાત કરી. મેંગણી દરબાર શ્રીએ કામદાર સંગાથે શિંગરામ મોકલ્યું, કવીશ્વરને મહેમાનીએ તેડાવ્યા, કવિતા સાંભળી, બેએક દિવસ સરભરા કીધી, સિરપાવ આપી વિદાય દીધી

અભયસિંહજી દરબારને ત્રણ કુંવરો હતા: હરિસિંહજી માધવસિંહજી ને નારસિંહજી. ઉત્કટ કૂલસુગન્ધની પેઠે સહુમાં સત્સંગભાવના ઉત્કટ હતી. નાડલાએ તો અન્તે વૈરાગ્યભસ્મ ધારીને ખાખી થઈ ડાકોરજીનો ખાખચોક જઈ વાસ્યો હતો. છેલ્લાં સાત વર્ષ બીંચડીમાં ઘેર રહેતા, ને ૧૯૩૬ માં દેહ મૂક્યો. રણુવાસમાં પણ સત્સંગભાવનાની સુવાસ પમરતી. રાણી સાહેબના આગ્રહે પછી દલપતરામે રાજસીતાપુરથી પુત્રી હરિબાને, તહેમનાં પુત્રપુત્રી સંગાથે, લોધીકે તેડાવી લીધાં. અમદાવાદમાં ન્હાનાને પાંચ પૂરાં થઈ છઠ્ઠું બેહું હતું; પણ એ મસ્તીખોરો યથોદામા સમાં રેવાબાને ગાંઠતો નહિ, ધૂડી નિશાળ છોડી હતી ને સરકારી

નિશાળે જતો નહિ. બાણુવા કરતાં રમવાનું નહાનો અધિકું
શીખ્યો હતો. એટલે, એવામાં ધ્રાંગધ્રાદિવાન હરિશંકરભાઈના
ભાઈ શાસ્ત્રીજી પ્રવીણસાગરના છાપકામે અમદાવાદ આવ્યા
હતા. તેમની સંગાથે રેવાળાએ સૌરાષ્ટ્રની પશ્ચિમપાંખના
એ ડુંગરાઓમાં નહાનાને મોકલાવી દીધો. માર્ગે મૂળીમાં
છૂટેલાં ગાડાંઓનાં તાપણાંઓની વચ્ચે રાત્રી ગાળી; આમણુ-
ખોરના ડુંગરમથાળે એક મધ્યાહ્ને ટીમણુ કીધું; રાજણાના
ગઢમાં એક દી વાસ વસ્યો; અને એમ નહાનો લોધીકે
ગયો. ત્યાં જે નહાનાનાં એનાં એ અળવીતરાં હતાં. મહોટા-
ભાઈ સંગાથે ઝરણુકુંડે નહાવાને જતો, બાણુજ સંગાથે
ડાંગનો ઘોડો પલાણી ઘોડા ખેલાવતો ડુંગરીધારે જતો,
પંચહાટડી બજારમાંથી ખજૂર લઈને ખાતો, પણ નિશાળે
જવું એને આકર્ષાણુ લાગતું. એ બાળારાજને રણવાસના
ઝોરડાએ ખેલવાને ખુલ્લા હતા. હુતાશનીના પર્વે કેસૂ-
ગુલાલનાં રંગપાણીએ હરિસિંહજીએ બકડિયાં ભર્યાં હતાં
એમાં વચ્ચોવચ્ચ ખેસાડી, રંગછાલકો છાંટી છાંટી, નહાન-
કડા શિવલિંગને જળાધારીનો અભિષેક કરે એમ, વસન્ત
જળની ડોલચીએ ડોલચીએ નહાનાને યુવરાજે વસન્તરંગે
નહવરાવ્યો હતો. રામજી ભટ્ટ શયનઆરતી કરતા અને
પછી બાળમંડળીને દેવથાળમાં ધરાવેલાં નૈવેદ્યનાં તડખૂચટેડી
વહેંચતાં. એ સહુ ગમતું; પણ નિશાળનો મારગ નહાનાને
ગમતો નહિ. જગતસિંહજી કે વડિલસ્વરૂપ મહાશંકર તર-
વાડી બથમાં ઉપાડીને શાળાએ નાંખી આવતા ત્યાં જે એ-
લે-લેનાં ખૂલ્લું સૂરે નહાનો લોધીકાનું બજાર ગબાવતો

ને કરબન્ધમાંથી વછૂટવાને બાથોડિયાં મારતો. એમ લોધી-કાના થાણામાં સન્તરીની બન્ધૂક સન્મુખે ન્હાનો 'બા, ભૂ પા' ને પહેલી ચોપડી ભણ્યો. હસતાં હસતાં ત્હારે કવીશ્વર ક્હારેક કહેતા કે ન્હાનો તો નારૂબાનો કામદાર થયો. એ પછી વીશેક વર્ષનાં બહાણાં વાઈ ગયાં. ન્હાનો એમ. એ. પાસ થયો ને સાદરે સ્કોટ કૉલેજમાં હેડમાસ્ટર થયો. ત્હારે ઉત્તરાવસ્થાને ઝડપે ઝૂકેલા જગતસિંહણ ન્હાનાને મળ્યા હતા, આનંદા હતા, ને લોધીકાની સ્મરણાવલિઓ સંભારી હતી. પછી રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજમાં શિક્ષક થયે પૂર્વપરિચિત મહેતાજી મૂળશંકરભાઈ એ બાળતિથિઓનો પરાક્રમમહિમા (૧) બોલતા. એ તિથિઓનાં સ્મરણ-મૂર્તિસ્વરૂપિણી મણિબા તો અમારા કુળધામે છેલ્લાં પચ્ચાશેક વર્ષોથી વિરાજે છે. પણ આ પંચાવનસત્તાવન વર્ષોની તડકીછાંચડીમાં એ સ્મરણવાડીઓની બાળલોભમાં પુનઃ પાચ તો એકજ વાર ન્હાનાએ મૂક્યો છે. ઇ. સ. ૧૯૧૯ ની સાલ હતી. બેસતો જૂન માસ હતો. ગ્રીષ્મ ઉતરતી હતી, પણ વર્ષા બેઠી ન હતી. લોધીકામાં કન્યાશાળા ઉઘાડવાને કાઠિયાવાઢના કેળવણીઅધિષ્ઠાતા આવ્યા હતા. એની એ જ શાળા, એનું એ જ બાણું, એનો એ જ સન્તરી, એની એ જ ગુલાબરંગી રેતીની કાળમાપતી કલાકશીશી, એનો એ જ-જણે જૂનાં સ્મરણજળ ભરેલો-ઝરણકુંડઃ નિરખીનિરખીને, ચારેક દાયકાજૂની જૂનવટની સ્મરણવાડીઓમાં ધૂમીધૂમીને, એ નવચારદમન્દિર ખુલ્લું મૂકતાં શાળાના ને કેળવણીના કાયદાનું ગંભીર બોધદાયી બાપણ કરતાં કરતાં, ન્હાનો મનમાં હસતો હતો, નયનોમાંથી બે

અશ્રુભિન્દુઓ ટપકાવતો હતો, ને ગેબના પડદા પાછળ નિરખી રહી શ્રી હરિની લીલાને ધન્યવાદ ઉચ્ચારતો હતો.

ઈશ્વરની અંગુલિ એમ ઈતિહાસો લખે છે.

એવામાં જૂનાગઢના નવાળ સાહેબ સર મહોબતખાનજી બેહસ્તનશીન થયા. મન્દિરના કાંઈક કામકાજે અભયસિંહજી ઠાકોર સાહેબને પણ જૂનાગઢ જવાનું હતું. એટલે યજ્ઞમાનરાજ ને અતિથિરાજ જૂનાગઢ ગયા. દેવ-મન્દિરમાં ઉતારો હતો. નરસિંહનગરમાં કવીશ્વરે લોકોપ-યોગી સંસારવિષયોનાં વ્યાખ્યાનો કીધાં; સ્વર્ગસ્થ નવાળ સાહેબનો ખરખરો કીધો; નવા નવાળ સાહેબ શ્રી બહાદુરખાનજીને રાજનીતિનાં બે વેણ કહ્યાં; રાજપ્રજાને નિજ કવિતા સંભળાવી; ગોકુળજીભાઈપ્રમુખ રાજમંડળને મળ્યા; નરસિંહ મહેતાને ચોરે દશને જઈ આવ્યા. પ્રજાએ કવીશ્વરનાં સન્માન કીધાં; રાજ્યે વર્ષોસનનો રૂફો નવે-સરથી કરી આપ્યો. જૂનાગઢમાંનો ભરખજારનો ઢાળ ઉતરતાં એક વેળા કવીશ્વરનો શિગરામ આઠો પડી ગયો હતો; પણ શ્રી હરિને હજી કવીશ્વર કને કાવ્યગ્રન્થો ગ્રંથાવવાના હતા એટલે એ કાવ્યવૃદ્ધને ઉગારી લીધા.

માળી માગે નીકળે ને એની ફૂલછાબની ફેરમ દિશાદિશામાં ફેરી ઉઠે; એમ જગ્યાં જગ્યાં વિચરતા ત્યાં ચોગરદમ કવીશ્વરની ફેરમ ફેરતી. કવીશ્વર જૂનાગઢ આવ્યાની વાત માણાવહરના રાજદરબારમાં પહોંચી ગઈ. ખાન સાહેબ સગીર વયના હતા, પણ કાવ્યરસિક હતા. રાજકુમાર કોલેજમાં હલપતકવિતા પોતે ગાઈ હતી. ‘કવી-

શ્વરને સ્વમુખેથી મ્હારે કવિતા સાંભળવી છે' લખી, ઘોડા-ગાડી ને સ્વારો મોકલાવી, ખાન સાહેબે કવીશ્વરને માણાવદર તેડાવ્યા. ભાવનાં ન્હોતરાં કોઈએ પાછાં વાળ્યાં છે ? કવીશ્વર માણાવદર ગયા, કવિતા સંભળાવી, અગત્રાઈ — પીપલાણા—લોજની શ્રીજી મહારાજની પંચતીથી* કરી આવ્યા. પછી જૂનાગઢ થઈને પાછા લોધીકાની ડુંગરી-ઓમાં મન્દિરછાંયે જઈ બેઠા.

એવામાં મગનલાલ પરીક્ષા આપવાને વતનમાં જતા હતા તહેમની સંગાથે તોફાની ને અળવીતરા ન્હાનાને રેવાબા કને અમદાવાદ મોકલાવી દીધો. રાડિયા ન્હાનાનાં અળવીતરાં ત્યહારે માતાને ને પિતાને ભારે પડતાં. ન્હાનો માર પછુ ઠીક ખાતો ને ઘડતો. સ્થવારે શિગરામ લોધી-કેથી નીકળ્યું તે સ્થાંજે મૂળશંકરભાઈ મહેતાજીના સસરા બાવા ઓઝાને ત્યાં પહોચ્યું. પ્રહરેક બાઈઓ રાજકોટમાં રોકાયા. એ પ્રહરમાં યે લાકડીના ઘોડા બેલાવતો ન્હાનો નિરખી આવ્યો કે રાજકોટનો કાંપ અડધેરોક ઉજજડ વેરાન છે. રાજ રાત્રે ટપાલનો ડાકટપ્યો જતો તહેમાં વઢવાણ કાંપ ગયા. ચોટીલે મૂળીમાં એમ ડાકટપ્યાના ઘોડા બદલાતા ને રાત્રિભર ડાકટપ્યો દોડતો. રાત્રે નવ — સ્હાડા નવે રાજકોટથી ઉપડતો ને મળસ્કે પાંચ — સ્હાડા પાંચે વઢવાણ કાંપ પહોચતો. ને પછી કલાઈકમાં રેલગાડી ચાલતી તે અગિયારેક વાગતાં અમદાવાદ પહોચતી. એમ લોધીકાની ડુંગરમાળમાં ન્હાનાભાઈ ' બા, ભૂ પા ' બગીને ઘેર આવ્યા.

કવીશ્વર ઉદ્યોગઉમંગીલા હતા એટલે થોડાક માસમાં યુરોપોત્તમચરિત્રનો અધૂરો ગ્રન્થ પૂરો થયો. ત્યાં તો દરબાર શ્રીને લાગ્યું કે હરખરામના પૂર્વાર્ધમાં ને દલપતરામના ઉત્તરાર્ધમાં ગુણકૈર આઝેરોક છે, નલાવી લેવાય એવો નથી. એટલે કાવ્યાજ્ઞા કીધી કે ગ્રન્થનો પૂર્વાર્ધ પણ કવીશ્વરે ફરીથી રચવો. સામગ્રી એની એ જ; પણ કોઈક એનો નિત્યલોગ કરે ને કોઈક એનો દેવથાળ પૂરે. કવીશ્વરને તો દેવકથાનો દેવથાળ પૂરવાનો હતો.

કવીશ્વરના લોધીકાવાસ દરમિયાન હાલાર પ્રાન્તના પોલિટિકલ એજન્ટ કેપ્ટન કેનેડીનો સ્વારીમુકામ થાણું તપાસવાને લોધીકે થયો હતો. કવીશ્વર લોકપ્રખ્યાત હતા એટલા સરકારપ્રખ્યાત હતા. કેપ્ટન કેનેડીને ખબર પડી કે કવીશ્વર અંહી છે એટલે દરબાર શ્રીની સંગાથે મન્દિરે કવીશ્વરને મળવાને આવ્યા હતા. પન્દરૈક વર્ષો પછી એ જ કનૈલ કેનેડીએ જાદવકુળબૃષણ કુમાર શ્રી રણજિતસિંહજીની રાજકોટ રેસીડેન્સીમાં મહેમાની કરીને રાજમહારાજાઓના આતિથ્યસત્કારને અર્થે રેસીડેન્સીનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં હતાં. લોકવાયકામાં કનૈલ કેનેડી કાઠિયાવાડના લોકમળતાવડા અમલદાર બોલાતા.

એમ અગિયારેક માસે ગ્રન્થરચના પૂરી થઇ-દરબાર શ્રીનો સદ્મનેરથ શ્રી હરિએ પૂરો કીધો. ૧૩૫ રૂપિયા રોકડા, ત્રણસોઠના સોનાવેદ ને સોનાદોરો, તથા સોએકના શાલદુશાલા મળી હબરેકનો સિરપાવ અભયસિંહજી દરબારે કવીશ્વરને આપ્યો, અને ઉપરાન્ત ૧૯૩૯ના શ્રાવણ

શુદ્ધ ૧૩ની તિથિનો ૩. રપનો વર્ષાસનલેખ બદલ્યો. પગાર અને લોધીકાવાસનો સર્વ અર્થ તો જૂઠાં જ. એમ એ ન્હાનકડા ભાગદાર તાલુકદારની ધર્મપ્રેરણાપ્રેરિત ઉદારતા વરસી હતી. પુરુષોત્તમચરિત્રનો અન્ય પછી મુંઝમુંમાં છપાયો હતો, સાધુમંડળોમાં ભેટ અપાયો હતો, ગૃહસ્થાશ્રમીઓને સ્હાડા ત્રણ રૂપીએ વેચાયો હતો.

એક ધર્મઋણ ચતુર્કિંચિત્ એમ દલપતરામે ઉતાયું.

એક સદ્ભાવના બીજી સદ્ભાવનાને પ્રગટાવે છે; એક અસદ્ભાવના બીજી અસદ્ભાવનાને પ્રગટાવે છે. એમ પુરુષોત્તમચરિત્રનો અન્ય પૂરો થયે દરબાર શ્રી અભયસિંહજીને થયું કે સદ્ગુરુ શ્રી પ્રદ્યાનન્દ સ્વામીના રાસાષ્ટકના રેણુકી ને ચર્ચારી છે તહેમના અર્થ સુગમ નથી. કવીશ્વરે પ્રવીણસાગરમાંના દુર્ગમ છન્દોના અર્થ સુગમ કીધા છે. એવું વિચારીને છન્દરતનાવલિ નામનો ભાષાન્તરઅન્ય રચવાનું દલપતરામને સોંપ્યું. એ અન્ય કવીશ્વરે અમદાવાદ રહીને રચ્યો હતો. દરબાર શ્રીએ પોશાક ઉપરાન્ત અઢીસો રૂપીઆ બક્ષીસ દીધા હતા. મંહી સ્વકૃતિના છન્દો પણ ઉમેરેલા છે. જગતસિંહજી ત્યહારે સહાયાર્થે અમદાવાદમાં રહ્યા હતા.

પછી પણ કચ્હારેક કચ્હારેક વડતાલને સમૈયે જતાં-વળતાં દરબાર શ્રી અભયસિંહજી અમદાવાદ ઉતરી કવીશ્વરને મળતા, નિજ કાવ્યદેવને ચરણે ભેટદક્ષિણા ધરતા, અને ગુણ્યોશિંગણુ ભાવે કહેતા કે ત્હમરી કવિતાનો બદલો મ્હારાથી વળાય તેમ નથી. જગતસિંહજી કટોસણ-

વાસી હતા, એટલે વારંવાર નરનારાયણ દેવનાં ને કવી-
શ્વરનાં દર્શને અમદાવાદ આવતા.

શ્રાવણી પૂણિમાનાં લોધીકામન્દિરે દેવદર્શન કરીને,
કુમારો બાયાતો સતસંગીઓ રામજી ભટ્ટ ગોવિન્દરામ
જગતસિંહજી-સહુ સહાયક કાવ્યપરિવારને મળીભેટીને,
સુહૃદભાવે કવીશ્વરે દરબાર શ્રીની રજા લીધી: શ્રી કૃષ્ણ-
વંશીને ત્યાંથી સુદામાસંપ્રદાયી વિદાય થયા. વિદાયવેળાએ
સોની આંખોમાંથી હેતનાં પાણી ટપક્યાં. વૃદ્ધોને યે વિદાય
બુવાનોના જેટલી જ વસમી છે.

કવીશ્વરનું શિગરામ વતનની વાટે વળ્યું. વતન ને
વતનનો દરબારગઢ અને વતનની લાખૂવાવનાં પાણી કવી-
શ્વરને વહાલાં હતાં. માગે મુકામ ને દેવદર્શન કરતાં
કરતાં સં. ૧૯૩૯ના શ્રાવણના છેલ્લા અઠવાડિયામાં કવી-
શ્વરનું શિગરામ વઢવાણની લાખુપોળમાં પેહું. વઢવાણમાંના
વિશાળા કુટુંબપરિવારને હજ્યામજ્યા ને આઠદસ વરધો
વાસ કીધો. એ આઠદસ દિવસના વઢવાણવાસમાં એક
ક્ષણુસ્મરણીય અને બીજો ચિરસ્મરણીય એવા સ્મરણપ્રિય
બે પ્રસંગો બન્યા.

કવીશ્વરના વતનવિશ્રામકાળમાં સામવેદીઓની બાદ-
રવી બળેવ આવી. ભોગાવાના રેતીહડમાં, સાઠેક વર્ષ પૂર્વે
બાળ દલપતે હાંસડી ખોમ્મ હતી ત્યાં, જળતીરે મેઘમંડળ
નીચે સામવેદી પ્રદક્ષિણ ટોળે મળ્યું હતું. ડાહ્યા વેદિયા
ત્યાં હતા તેથી યે અધિકા આજ દલપત વેદિયા વૃદ્ધ

હતા. ઋષિમંડળમાં મહર્ષિ શોભે એવા બ્રહ્મમંડળમાં દેશયથસ્વી દલપતરામ વિરાજતા. શ્રીમાળી શુક્લે હાથમાં પાનાં રાખી ઉપાકર્મવિધિનો પ્રારંભ કીધો. સહુ ભૂદેવો શુક્લાક્ષામાં વર્તતા હતા. ભોગાવામાં કાંડાપૂર પાણી વહેતાં હતાં. ત્હાં આલે જનોઈના ત્રાગડા જેવડી ઝીણી જળસેરો ઝરઝર ઝરઝર નાંખવા માંડી. ઋષિઓનાં ધોતિયાં ધોવા વરસાદ પધાયો. ભૂદેવોને તો અભિષેક થયો, પણ શુક્લજીનાં પોથીપાનાં ભીંભઈ ગયાં. ઉપાકર્મવિધિ અટકી પડ્યો. ત્હાં ડાહ્યા વેદિયાના સપૂત શુક્લજીની ંહારે ધાયા ને બોલ્યા: ‘ કેમ મોન છો ? પોથી ભીંભઈ ગઈ ? દ્યો, હું કર્મ કરાવું. ’ પછી મેઘધારાઓની સ્પર્ધા કરતી એની એ જ પુરાણી ગિર્વાણુધારાઓ દલપતમુખમાંથી ઝરવા માંડી. કવીશ્વર થયા પૂર્વે દલપત વેદિયાએ અનેક ઉપનયનસંસ્કાર કરાવ્યા હતા. ચાળીશેક વર્ષે એ સ્મરણસંચ વળી ઉઘાડ્યો; દલપત કવીશ્વર થયા દલપત વેદિયા; દસકાઓ વીત્યે વેદિયાએ પાછું કર્મઠાંડીપણું કીધું; મુખપાઠથી ઉપાકર્મમંત્રો ઉચ્ચારીને અધૂરો વિધિ પૂરો કરાવ્યો.

દલપતરામ કવીશ્વર થયા હતા, પણ વેદપાઠી મટયા ન હતા અગ્નિહોત્ર સન્મુખે શીખેલાં એવાં આયુષ્યસ્મરણીય હોય.

વતનવાસનો એ ક્ષણસ્મરણીય પ્રસંગ હતો. પણ બીજો ચિરસ્મરણીય પ્રસંગ તો આજ ૧૯૩૬માં યે ભૂલાયો નથી, ને ગુજરાતના સાહિત્યઇતિહાસે ભૂલાયે નહિ.

એ દ્વિતીય પ્રસંગ તે મણિખા ને ન્હાનાલાલનું
વાગ્દાન.

કવીશ્વરના લઘુબન્ધુ દિનકરરામના કમંકાંડી શિષ્ય
અને વઢવાણના નગરથેઠના નાતગોર તરવાડી મહાશંકર
વિશ્વનાથને કવીશ્વર લોધીકે સંગાથે તેડી ગયા હતા, અને
ન્હાનાને એ ઉપાડીને નિશાળે નાંખી આવતા એ વાતાં
આ જ પ્રકરણમાં આપણે પૂર્વે વાંચી છે. મહાશંકર દહે-
ગામના ભાણેજ હતા, ને પાલીતાણાના ઈશ્વર તરવાડીના
જમાઈ હતા. વડની વડવાઈઓ જેવડું કુટુંબ જથાદાર
હતું. વઢવાણની મહાબળવન્તી ઉદિચ્ય જ્ઞાતિના વાસ વચ્ચે
માળિયા પામાં શ્રીમાળીઓનો ડહેલો ત્હારે ભયોભયો
નેસ હતો. આજે ત્હાં શ્રીમાળીનું એક ઘર છે—મહાશંકર
તરવાડીનું. જથાવાળો જાડો ભાંડુસાથ, કંઈક પ્રાહ્મણી
વિદ્યા, ખડોળી યજ્ઞમાનવૃત્તિ, અને સૌરાષ્ટ્રમાંની જ્ઞાતિપ્ર-
તિષ્ઠા જોઈને વતનવાસના એ પખવાડિયામાં કવીશ્વરે
મહાશંકરની પુત્રીનું ન્હાનાને કાજે માગું કીધું. મહાશંકરે
દીકું કે દલપતકુળ દેશપ્રતિષ્ઠિત છે, મૂરતિયો અબ્બણ્યો
નથી, એનો સાદ નરવો છે, લોધીકાનું બબર ગબવતો—
કાલે ગુજરાત ગબવે; કુળમાં વિદ્યા છે, લક્ષ્મી છે, ધર્મ
છે. દલપતરામ મણિખાને વતનની બબરમાં લઈ ગયા, ને
નિજ કુળવધૂને છાજતાં વચ્ચાલંકાર પ્હેરાવીને પાછાં પિતૃ
ઘેર મોકલ્યાં. ન્હાનો ત્હારે છ વર્ષનો હતો, મણિખા
ત્હારે ત્રણ વર્ષનાં હતાં. અમારું સગપણ થયે આજ
૧૯૪૦માં ૫૮મું વર્ષ ચાલે છે, લગ્ન થયે ૫૧મું વર્ષ ચાલે

છે. કવીશ્વરે શોધેલીવીણેલી એ દલપતકુળવધૂ દલપતકુળ-
વેલની સુવાસના આજ સંસારે ફારાવે છે. દલપતકુળનો
દામ્પત્યસુવર્ણમહોત્સવે ઉજવાઈ ગયો.

છ વર્ષની બાળવયે ન્હાનાના પ્રથમ ગુણપારખ હતા
દિનકરશિષ્ય મહાશંકર તરવાડી. એમણે દીધાં એવાં પછી
કેાઈએ દીધાં નથી.

દલપતરામ દેવ થયાને ૪૨ વર્ષ થયાં ને રેવાબા
અક્ષરવાસી થયાને ૫૫ વર્ષ થયાં. પણ ૬૧ વર્ષનાં મણિબા
અને ૮૦-૮૪ વર્ષનાં એમનાં માતપિતા મોતીબા ને મહા-
શંકર તરવાડી આજે દલપતવતનમાં વિરાજે છે.

જાતવળત દોઢસોક માઈલની રેલ્વેસફર અને એટલી જ
બીજી ચિંગરામમુસાફરી કરીને વર્ષેક દહાડે '૮૩ની નવ-
રાત્રીમાં ૬૩ વર્ષ તરી ઉતરેલા વૃદ્ધ દલપતરામ ઘેર
અમદાવાદ આબ્યા.

કવીશ્વરની સરવનિષ્ઠા કાવ્યનિષ્ઠા ને ધર્મનિષ્ઠા
વૃદ્ધાવસ્થામાં કવીશ્વરના આધારસ્તંભ હતા.

પાછળથી જીર્ણગદપ્રખ્યાત, ખંડારવટિયાઓએ કાપેલાં
નાક વિધાતા સમાં સાજાં કરનાર, ગરવા ગિરનારની પગ-
થિયાંપાયરીઓ રચાવનાર દાકતર ત્રિભુવનદાસ મોતીચન્દ
શાહ ત્હારે અમદાવાદની સરકારી ઈસ્પતાલમાં હતા ને
નેત્રવૈદ્ય હોજે કીર્તિવન્ત હતા. દલપતરામે પૂર્વે જમણી
આંખમાંથી મોતિયો ઉતરાવ્યો ત્હારે વેદના બહુ થઈ
હતી તેથી બીજી આંખમાંથી મોતિયો ઉતરાવવાનું કવીશ્વર

સાહસ ખેડતા નહિ. ઘણા દાક્તરો ઉતારવાનું બીડું ઝડપતા, પણ કવીશ્વર ના પાડતા. દાક્તર ત્રિભુવનદાસ લ્હારે ઉગતી વયમાં હતા, ઉમંગીલા હતા. એમના મનને કે કવીશ્વરને પાછા સંસાર પેખતા કહું ને દેશમાં નામના સ્થાપું. દાક્તરનાં હિંમતભર્યા આગ્રહે ને ઉત્સાહવાણીએ અન્તે કવીશ્વરને જીત્યા. દાક્તરનું ખાનગી હવાખાનું હતું જેશીંગભાઈ શેઠની હવેલીના ડહેલાને મેડે; અને દાક્તરે કહ્યું કે શસ્ત્રક્રિયાની તિથિઓમાં મહારી નજીકમાં કચ્છાંક રહેવાય તો સાડું. જેશીંગભાઈ શેઠને એ જાણ થઈ એટલે શેઠે કહ્યું કે કવીશ્વર ખુશીથી અમારી હવેલીમાં આવીને રહે. શેઠે હવેલીમાંના બે ખંડ કવીશ્વરને કહાડી આપ્યા, અને લ્હાં ત્રિભુવનદાસે કવીશ્વરની ડાબી આંખમાંથી મોતિયો ઉતાર્યો. અમદાવાદની પોળોમાંની ખહારીઓ અડધ ઝાઝેરૂક અન્તર ઉતારે છે. અમે બાળકો ને માતૃશ્રી દેવાબા એ પાંજરાપોળની ખહારીમાં થઈને જેશીંગભાઈની હવેલીએ જતાં આવતાં. કવીશ્વરની જમણી આંખ પીડા કરીને હોલવાઈ ગઈ હતી. ડાબી આંખે મોતિયાનાં ચસ્માં પહેરીને મ્હોટા અક્ષરો પછી કવીશ્વર વાંચતા. દાક્તર ત્રિભુવનદાસને એટલો યશભાગ મળ્યો.

સારાના ગ્રાહકો ઘણા. અને એ અરસામાં કવીશ્વરને ધર્મનું બીજું ન્હોતરૂં આવ્યું.

ભારતવર્ષના ઉત્તરદક્ષિણ વિભાગ પાડી શ્રીજી મહારાજે ઉત્તરદેશની અમદાવાદમાં ને દક્ષિણદેશની વડતાલમાં ગાદી સ્થાપી છે. વડતાલ હતું જોબન પગીનું; અને સારા ય

ચડોતરમાં જોબન વડતાળાની ત્હારે હાક વાગતી. રાત્રિ-
રાજવીએના એ સમ્રાટનો પછી શ્રીજીએ સદ્ધર્મનિષ્ઠ
સત્સંગી સરજ્યો હતો. પછી એના વતનમાં ગોમતીજી
આણ્યાં હતાં, ગામવિશાળાં મન્દિરમાળિયાં બાંધ્યાં હતાં,
ગોમતીતીરે આંબાવાડિયામાં ઉત્સવો ઉજવ્યા હતા, મન્દિ-
રમાં આચાર્યપાટની ગાદી સ્થાપી હતી. સ્વામીસંપ્રદાયનું
એકએક મન્દિર એટલે દેવમહેલાત. ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં
વડતાલમાં એ આચાર્યપાટે ધર્મધુરન્ધર આચાર્યશ્રી બિહારી-
લીલાલજી મહારાજ વિરાજતા.

ધર્મધુરન્ધર શ્રી બિહારીલાલજી મહારાજ સાચેજને
ધર્મની ધુરાના ધરનાર હતા. સંપ્રદાયના નરપુંગવ હતા.
હીનો વાન, થડ જેવું ભરેલું શરીર, ગુરુ ને શુદ્ધ સમી
પ્રભાચમકતી વિશાળ આંખો, સૂર્યના તેજ્યક સમો રાતો
તેજસ્વી પાઘપરિધ, પ્રકાશના પડ જેવા ઉજળે અંગરખે
રેશમી કે સોનલ ડોરનો દુપટ્ટો: મહારાજ શ્રીની મુદ્રા
આકર્ષક ને મનમોહક હતી. એ આચાર્યપદના પ્રહ્લતેજને
નમવું તે ભગવા લેખધારીને પણ અજૂગતું ભાસતું નહિ.
પેલા ભજનમાં ભાખ્યા છે એવા ‘ ધીંગા ધોરી ભારખમા ’
બિહારીલાલજી મહારાજ હતા: જાણે સત્સંગના માનદંડ.

બિહારીલાલજી મહારાજે સાંભળ્યું હતું કે લોધીકાના
શ્રી અભયસિંહજી દરબાર ઝજભાષામાં શ્રીજીચરિત્રનો
ગ્રન્થ રચાવે છે, અને કવીશ્વરને એ અથે લોધીકે તેડાવેલ
છે. હીવો હીવાને પ્રગટાવે એમ સત્કર્મ સત્કર્મને પ્રગટાવે
છે. લોધીકાના સદ્ધર્મસાહિત્યની સદ્વાતા સાંભળીને બિહારી-

રીલાલજી મહારાજને થયું કે અભયસિંહજી હિન્દી કવિતામાં શ્રીજયચરિત્ર રચાવે છે; હું ગુજરાતકવિતામાં શ્રીજયચરિત્રનો મહાગ્રન્થ રચાવું કે મન્દિરેમન્દિરે એની કથા થાય ને ઇતિહાસનાં ધર્મોત્તર ગવાય. એ મહાગ્રન્થ કાજે આચાર્ય-શ્રીએ સાધન સંઘરવા માંડ્યાં.

એવામાં ધ્રાંગધ્રે રાજકુટુંબમાં વિવાહપ્રસંગ હતો. ધ્રાંગધ્રા એટલે ઝાલા વંશનું પાટણેસણું; અને રાજ માન-સિંહજી એટલે કવિતકલાના સંસ્કારસોહામણા રાજવી. ઝાલાવંશના પાટનગરે રાજકુટુંબમાંનો વિવાહોત્સવ ઝાલાવાડના કવિશ્રેષ્ઠ વિના કાંઈ ઉજવાય ? વળી રણુમલસરના કાવ્યવણુંનહાર અને પ્રથમ રાજસન્માન ધ્રાંગધ્રે પામનાર એ કવીશ્વર હતા. વળી પ્રવીણસાગરની પૂતિ ને ભાષા-ન્ટરકાર એ કવીશ્વર હતા. એટલે રાજઆમન્ત્રણે કવીશ્વર ધ્રાંગધ્રે ગયા. રાજમહારાજએને ત્યાં મળ્યા, સગાંસંબંધીઓમાં ફર્યા, અનેકગણું સન્માન પામ્યા. વળતાં રાજ-નહોતરાં હતાં એટલે બળણુપાટડીના રાજદરબારોમાં થઈ, કવિતારસ પાઈ, સિરપાવ પામી, કવીશ્વર અમદાવાદ આવ્યા. ઝાલાવાડનો ખારોપાટ ને રણુનો ઘાટ એમ ફરી એક વેળા ધૂમી વળ્યા. ઝાલાવાડથી દલપતરામને એક વતનનો વાસ વઢવાણુ વધારે ંહાલો હતો.

ઘેર આવ્યા ત્યારે આચાર્ય શ્રી બિહારીલાલજી મહારાજનો પત્ર કવીશ્વરની વાટ જોતો હતો. મહારાજશ્રીએ લખ્યું હતું કે ‘ ધર્મનું એક મહાન કામ ત્હમે કીધું; બીજું મહાભારત કામ કરી આપો ને કૃતાર્થ થાવ. ઉત્તરાવસ્થામાં

છો. વૃદ્ધાવસ્થા હરિચરણમાં ને હરિસ્મરણમાં વીતે એ તો સદ્ભાગ્ય. વડતાલે પધારો, અને શ્રીજીચરિત્રનો કવિતાબદ્ધ ગુજરાતી મહાગ્રન્થ રચી આપો.' ગિર્વાણવાણીનો સત્સંગ-જીવન ગ્રન્થ હતો; મિહારીલાલજીએ હિન્દી પુરુષોત્તમ-ચરિત્રના કવિને સંભાર્યાં. ઉપરાઉપરી કાવ્યરચનાનો થાક લાગ્યો હશે, કે લોધીકાની શિગરામમુસાફરીએ વૃદ્ધાવસ્થાને વસમી લાગી હશે, કે આંખનાં ઉડી જતાં તેજ ખટકતાં હશે-કવીશ્વરે પ્રથમ તો ના પાડી. મહારાજશ્રીએ અન્યત્ર નજર નાંખી જોઈ, પણ આત્મસન્તોષ ન થયો. ૧૮૭૬ માં કવીશ્વરના ભગવત્પ્રસાદજીના વિરહકાવ્યે વહાવેલી અશ્રુધારા મિહારીલાલજી મહારાજ વીસર્યા ન હતા. પછી અડધેરોક આગ્રહનો-અડધેરોક આચાર્યઆજ્ઞાનો પત્ર લખી કવીશ્વરને ચડોતરની વ્રજભૂમિમાં ને ગોમતીના આંખાવાડિયાને આરે તેડાવી લીધા. રહેવાને મહેલ સમાં મન્દિરધામ હતાં, જમવાને દેવથાળ હતા. કાવ્યરસિયા ધર્મઉદાર મહારાજ શ્રી ખંડું ખર્ચ ને એકસોનો પગાર આપતા. આયુષ્યની છેલ્લી વરઘોમાં કવીશ્વરને સંસાર સરળ થયો, તીર્થવાસ મળ્યો, ધર્મનાં મહાઋણ ઉતર્યાં.

એમ ચન્દનીઉજળા સ્વામીસંપ્રદાયના સંસ્થાપક શ્રીજી મહારાજને દ્વધઉજળો સરસ્વતીનો હંસલો ગોરવવાર્તા ગાવાને સાંપડ્યો.

કવીશ્વરનો વડતાલનિવાસ મન્દિરચોકની સન્મુખે સભા-મંડપને માથે ચોકવિશાળા પ્રથમ માળે હતો. કુટુંબનું સ્ત્રીબાળમંડળ મન્દિરદરવાજા કનેની લીમડાવાળી મેડીમાં

રહેતું. જમવાને કવીશ્વર ત્યાં જતા; એકલા હોય ત્યાંરે દેવપ્રસાદીનો થાળ આવતો. શાન્તમૂર્તિ જગદીશાનન્દ ને તરલમૂર્તિ અનન્તાનન્દ-જયવિજય જેવા-એ જોખનવૈરાગ્ય-વન્તા પ્રહ્લ્યાચારીઓ સેવામાં રહેતા, કવીશ્વર કનેથી કાવ્ય-રચના શીખતા, કવીશ્વરનો કાવ્યવિનોદ કીલતા, અને પુત્રવત્ કવીશ્વરની સેવાશુશ્રૂષા કરતા. ગઢડાના સત્સંગી ખોળા ધનજીભાઈ અને ખીજા એક એમના વતનવાસીની લલિયા બેડી હતી. એ ખોળાઓ હિન્દુથી થે અધિકે સ્વામીસંપ્રદાય પાળતા. લોધીકામન્દિરના જેવી પથરપાટીઓ, એવી જ આંકણપાટી, એવી જ પત્રપરંપરા, એવી જ ચિરરંગી પાકી રૂશનાઈઓ: એ જ પ્રાચીન લેખનકળાની સરસામગ્રીએ જોખન વડતાળાના નેહમાં ઉત્તુંગમુખ મન્દિરધ્વજની છાયા નીચે હરિલીલામૃતનો મહાગ્રન્થ રચાતો ને લખાતો.

ખિહારીલાલજી મહારાજે પૂર્વતૈયારી મોટી ને ખર્ચાળ કરી હતી. જે જે સ્થળે શ્રીજી મહારાજ વિચર્યા હતા ત્યાં ત્યાંના કોઠારીઓને ને મન્દિરમહન્તોને લખીને ત્યાં પ્રવર્તતી દન્તકથાઓ લખી મંગાવી હતી. એ પ્રચલિત દન્તકથાઓનું સારાસાર સંશોધન સદ્ગમંશાળી વૃદ્ધ મુનિ મંડળે કીધું હતું. શ્રીજી મહારાજ ત્રણ દાયકા કર્ચ કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં વિચર્યા હતા. તે પૂર્વેનાં આઠેક વર્ષો હિમાલયમાં, ભારતના પૂર્વઘાટે ને પશ્ચિમઘાટે, દક્ષિણે સેતબિન્દુ રામેશ્વર ને પશ્ચિમે ગિરનાર ને પ્રભાસપાટણની સાગરયાત્રા નીલકંઠ પ્રહ્લ્યાચારીએ પ્રહ્લ્યાચારીવેશે કીધી હતી. શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રની પેઠે પ્રથમાવસ્થાનાં ૧૧ વર્ષ ને કેટલાએક માસ વતનમાં વીતવ્યા હતા. કળીયુગમાં અધર્મ ધોધ

સદ્ધર્મસંસ્થાપનનો, એ અર્ધી સદીની વિજયવાતાનો, સરયૂનાં પાપપાવનાં પાણીથી ગુજરાતના મેલધોવાણુના શ્રીજીયરિતની દ્વિવિજયવાતાનો શ્રી હરિલીલામૃત મહા-ગ્રંથ છે. ૧૯ મી સદીના પ્રથમ ત્રણ પ્રહરની ગુર્જરદેશની લોકકથા બાણુવાના ઇતિહાસજિજ્ઞાસુઓએ એ સંપ્રદાયી કાવ્યગ્રંથ પઢવો પડશે.

નિત્યનિત્ય ગ્રંથ રચાતો ને નિત્યનિત્ય મહારાજશ્રી કને વંચાતો. અધ્યાયે અધ્યાયે ઢાળ આવતા, વલણ આવતાં. કચ્છાંક પદગીત આવતાં, કચ્છાંક ચિત્રમય પ્રબન્ધ આવતા. એ પદોમાંના કરુણભાવ, એ વનવણુનોનો અદ્રુણુત રસ, બાવાબોગીની જમાતોનો રોદ્રરસ, અને સહુનો ઉપર આકાશ મંડળ સમો છવાતો સદ્ધર્મરસનો ચન્દરવોઃ એથી આચાર્યશ્રી, સાધુમંડળ, અને સાંભળતું તે સમસ્ત સત્સંગમંડળ પ્રમોદ પામતું.

ઇ. સ. ૧૮૮૬ નો શિયાળો આચાર્યઈચ્છાથી કવીશ્વર આચાર્યસ્વારીમાં ફર્યા હતા. ચાળીસ વર્ષ પૂર્વે જોયેલો ગુજરાત ફરીથી જોયો. એ ચાળીસ વર્ષમાં તો ગુજરાત વેરાનની વાડી થયો હતો.

આચાર્યઈચ્છાવણી એટલે ધર્મઈચ્છાવણી. શામિયાનો રાવ-ટીઓ ને નાના વિધના પાલ; હાથી ઘોડા ઊંટ શિગરાઓ તાવદાન; ત્રણચારેક ગાઉ ચલાય ને તળાવ કે નદીકાંઠે પડાવ દેળે. ભગવત્કથા થાય, હરિકીર્તનથી વગડો ગાળે, દેશમાં ગામેગામ ધર્મનાં વાવેતર વવાય. સ્વચ્છ સુધઠ પુણ્યતેજસ્વી

લેખધારીઓની ભગવી પદ્ધતિ પ્રજાજનને ત્યાગવૈરાગ્યના બોધપાઠ શીખવે. મહારાજશ્રીની પધરામણીઓ થાય, ગામ ચોક વેદોચ્ચારથી ગાળ ઉઠે, જનતામાં ભાવની ભરતી ચડે, સંસારીઓ ઘડીક સંસાર વીસરે. હરિભક્તો રસોઈ આપે, અને જમાડીને રાણ થાય. દુનિયાં ત્યાગીવૈરાગીનાં દર્શન કરી દિલ્લિહિન્ડોલે ડોલે. નિશાનડંકા ગડગડે, મંડળીઓ ઝીલણિયાં ગાય, કીર્તનિયા ઝાંઝમૃદંગ વગાડે, મુનિવૃન્દ કથાવાતાં કરે. ડગલે ડગલે દેશક્યારીઓમાં સાત્ત્વિકતાના ફૂલછોડ રોપાય. કવીશ્વરનો શિગરામ આચાર્યશ્રીની ધર્મસ્વારીમાં કવિત્વજે અને સચ્ચરિત્વજે-એ ધ્વજે ગુણગવીલો હતો. ધર્મસભામાં કવીશ્વર ધર્મવાતાં કરતા, લોકસભામાં કવીશ્વર કવિતાવિનોદે આનન્દાવતા. ગુજરાતના ગુરુદેવ શાળાઓની પરીક્ષા લેતા, નવરાશની વેળાએ અન્યસામગ્રી સંધરતા ને કાવ્યરચના કરતા. આચાર્યસ્વારીમાં કવીશ્વર જંગમતીથિ હતો.

એ હાથકામાં કવીશ્વરની દીનચર્યા ઋષિવરની હતી. વાલ્મીકિજી રામાયણ રચતા હશે ત્હારે એ આદિકવિની એવી દીનચર્યા હશે-આ યુગના વાલ્મીકિની એવી દીનચર્યા હતી. એક તો સ્વામીમંદિર, એટલે ત્યાગીસંન્યાસીઓની ત્યાગભૂમિ; એમાં કવીશ્વરનો વાસ, એટલે તપોવનમાં કવિતાના પરિમળ: જાણે દેવદારુના ઝુંડ વચ્ચે ચન્દનવૃક્ષ રોપ્યું. બહેલા પહરોડિયે પત્થરપાટીઓના પત્થરમાં કવિતા કાતરે; પ્રાતઃકાળે નિત્યકર્મથી પરવારી, પૂજાતિલક કરી, કવીશ્વર દેવદર્શને જાય, ને પછી સભામંડપમાં ત્યાગીમુખની કથાવાતાં

સાંભળે. નવેક વાગતાં આશ્રમે આવે ત્યાં તો પ્રહસુદૂર્તમાં બરી મૂકેલી પથરપાટીઓમાંનાં કાવ્યચરણો શુદ્ધાક્ષરે લખાઈ ગયાં હોય. પછી ધનજીભાઈ આગળનો વાતીભાગ વાંચી સંભળાવે, અને એની કાવ્યકડીઓ ગૂંથતા કવીશ્વર શતથંભી માળમંડપમાં ધ્યાનવિલીન પદાવલિઓ ભરેઃ જાણે હાલતાચાલતા કાવ્યસ્તંભ. કવીશ્વરના પગલે પગલે કાવ્યચરણ ટપકતું જાય. એમ ઢોઢેક કલાક કાવ્યરચના ચાલે. પછી કુટુંબીજનોમાં લીમડાવાળે મેડે કવીશ્વર જમવાને જાય. ત્યાં કુટુંબકથા જામે. ‘આજે મગનલાલ પાસ થયા;’ ‘કાલે નહાનો ઘર છોડી નાઠો;’ ‘પરમે દેવાળા ક્ષર ત્યાગી અક્ષરવાસી થયા;’ ‘પેલે દિવસે સરકારે સી. આઈ. ઇ. નો ઈલ્કાબ નિવાળ્યો.’ એ જમવાનો સમય એટલો જ કવીશ્વરની સંસારકથાનો સમય. થાકેલું શરીર મધ્યાહ્ને આરામ લેતું. મધ્યાહ્નોત્તર લહિયામંડળી મળતી અને કલાકેક પૂર્વવત્ કાવ્યરચના ચાલતી. રહાંજે કથામાં જતા, ને સાયંસંધ્યાનાં કીર્તન આરતી ધૂન અષ્ટક કરો દેવદર્શને જતા ને દર્શનેથી વાળુએ પધારતા. પછીને પ્રહરે કવીશ્વરનો કાવ્યાશ્રમ કાવ્યાનન્દની કુંજ થઈ રહેતો. દિનપ્રવૃત્તિઓથી પરવારીને શિષ્યમંડળી જામતી, ને કવીશ્વરનો કાવ્યવિનોદ ખીલી ઉઠતો. કવીશ્વર એ દાયકાના દિવસો પરમ આત્માનન્દમાં ને કાવ્યાનન્દમાં નિર્ગમતા.

કવીશ્વરના ચારે પુત્રો વડતાલના તીર્થવાસે જતા આવતા; પણ નહાનો તો ત્યાં ચે કવીશ્વરને પજવતો. એનાં અળવીતરાં રોજરોજ ઓર ઉગતાં. એક વેળા અમદાવાદથી

પગપાળો નાઠો તે બેએક દહાડે કુળવાસની ખહારી નીચે આવી બેઠો. તારો છૂટયા, શોધખોળો મંડાઈ, ચિન્તાની ચિનગારીઓના બડકા થયા. એ બે દિવસો કવીસ્રવરના ઠેવાક ગયા હશે ? ત્રિવેણીના ંહેણની પેઠે ન્હાનો ત્રણ વાર ધર છાંડી નાઠો છે; ઈંગ્રેજ બીજા ચોરણમાં, ચોથા ધોરણમાં, ને સાતમા ધોરણમાં બણતો ત્હારે; ૧૦ ની વયે, ૧૨ની, વયે, ને ૧૫ની વયે. વગડા ખેડી, ગાડાકેડીઓ ખેડી, અનુભવ સંઘરી સંઘરીને પાછો ઘેર આવતો. શાળા નહિ, ન્હાનાને વનવગડામાંની કુદરતની શાળા ગમતી.

વડતાલને બે તળાવો છે; એક ગામતળાવ ને બીજું ગોમતીજી. ગામતળાવની પાળે વૃક્ષજુંડમાં શાળા હતી, ને પાળે પાળે વડલાની ઘેરગમ્ભીર વૃક્ષમાળા હતી. ત્હાં ન્હાનો હીપળીપીપળી રમતાં શીખતો, ઘડીકના હાથપગ ભાગતો, વડનાં વાંદરાં ઉતારતો. વિલાયતી Scull એટલે એકલતરનારાની હળવામાં હળવી હોડી. સહેજમાં પાસુ નમે તો ખૂડે. એ નાવડી તરાવી બાણે તે નાવડીસ્વામી કહેવાય; એવા નાવડીસ્વામીઓની ઈંગ્લાંડમાં શરતો થાય. તરવૈયા તારાઓની એ તારણુકળા ગણાય છે. વડતાલના ગામતળાવમાં એક એથી યે અધિકે તરવૈયો કલાબાજ તારો હતો. એક કૂટ પહોળું ને પન્દર કૂટ લાંબુ પાટિયું એ એની નાવડી; અને હાથની હાથેળીઓ હતાં એનાં બે હલ્લેસાં. એ પાટનાવડીએ અસ્વારી કરી, હાથેળીઓથી હલ્લેસાં મારતો મારતો, એ બાળતરવૈયો ચોખૂટ તળાવને ઘાટે ઘાટે ધૂમી વળતો. ગોમતીતીરે આંબાવાડિયું છે ને

મંહી આંખાનાં ને જાંબૂડાનાં ઝાડ છે. એ ઉપવનની શાખાપ્રશાખાઓ ઘરનાં પગથિયાં જેટલી ન્હાનાને પરિચિત હતી. એકદા જાંબૂડાશિખરોમાં બાળમંડળી સંગાથે ભમી-ધૂમી, જાંબૂડારંગે ઘોતલીઓ રંગી, પછી સહુ મિત્રમંડળી ગોમતીજીમાં ન્હાવાને પડી. અન્ય સહુ ગોમતીજીમાં આંબૂડોજાંબૂડો ખેલતા તરતા હતા. ગોમતીજીના મધ્ય-સ્થાયી ઓટે બેબે વાર તરી આવવું તે એ તારાઓને થાકારણુ ન થતું. પણ ન્હાનાને તરતાં આવડતું નહિ ને આજે એ આવડતું નથી. બે હાથના બે પાય કરીને ન્હાનો ત્હારે ગોમતીજીમાં પાળપગથિયે જળમાં મોરપગલીઓ ભરતો હતો. ત્હાં લીલમાં હાથ લપસ્યા. બેત્રણ પગથિયાં સહેજે સરકી જવાયું. મિત્રમંડળીએ દીડું, ંહામ ભરતા ધાયા, ન્હાનાની શિખાપતાકા ઝાલી ઉગારી લીધો. એ શિખામેરુએ ન્હાનાને જીવતદાન દીધું. એમ ન્હાનાની જળઘાત ઉતરી. મિત્રમંડળીને બાળમુખે એ વીતેલી ઘાતવાતા સાંભળીને કવીશ્વરની હૈયાકળીઓ કેટકેટલીક કપાઇ હશે વાડ ?

આચાર્યશ્રી સંગાથે કવીશ્વર જ્યહાં જ્યહાં જતા ત્હાં ફરતી ભાવભૂખી મંડળી જામતી. વડતાલમાં લોકપ્રતિષ્ઠિત ને સરકારપ્રતિષ્ઠિત શંકર સુખી હતા, ઉમરેઠના ત્યાગી વૈશ્ય ગોવર્ધન ઠોઠારી હતા. ગઢપુરની સહસ્રધારા ને ઉન્નમત્તગંગાના બળબળિયાને કાંઠે ભીમભૂતિ ઠોઠારી ભીમજીભાઈ મળતા. ભરૂચમાં જગટીંબળી ખીરજ કાકા આવતા. નડિયાદમાં કવિવર બાળાશંકર સાષ્ટાંગ ઢંડવત પ્રણામ કરી શુરુપદમાં પડતા. સોરઠમાં રાજદરબારો સન્મા-

નતા. પણ ખરાં મોતીનાં જેવાં હર્ષાશ્રુઓ તો કવીશ્વરને ૧૮૬૩માં સૂરતમાં ટપકયાં હતાં, કે જહારે ભૂતકાળની શુદ્ધામાંથી ઉઠીને કારભસ આવતો હોય એમ કારભસપુત્ર 'કાકા' કહેતોકને મળવાને આવ્યો હતો.

પારિજાતકનો છોડ રોપાય ત્યાં ચોમેર વાતાવરણ સ્વયં મધમધી ઉઠે. વડતાલમાં કવિનિવાસ થયે સારી સીમ એમ સુવાસિત થઈ હતી. ભોરીયાવીથી વડતાલ જતાં આવતાં દલપતશિગરામના ધોરીની ધૂધરમાળ સીમ ભરી ધમધમતી. કણ્ઠરી આણુંદ પેટલાદ કરમસદ આશાપૂરી વલાસણ સોજીત્રા વસો પીજ નડિયાદ ઉત્તરસંડા નરસંડાઃ જોખન વડતાળાની ચતુર્સીમાઓ દલપતપરિમળે ત્યારે પીમળતી. કોઈક તિથિએ પેટલાદથી જૂના મિત્ર મણિભાઈ જસભાઈ મળવાને આવતા, તો કોઈક દિવસ હરિદાસ-ભાઈને જોવાને કવીશ્વર નડિયાદ જતા. વસોના દેસાઈને આણુંદના મામલતદાર કવીશ્વરને નિજનિજને ગામચોરે નહોતરતા. સારા ચડોતરના દલપતરામ દેશઅતિથિ હતા. ઉત્તરવિભાગના કેળવણીઅધિકારી મિ. ઓલીવર શાળાનિરીક્ષણે વડતાલ આવ્યા ત્યારે મન્દિરમહેમાનને ને વાંચનમાળાના કવીશ્વરને મળવાનું બૂલ્યા ન હતા. ત્યારના ગળ્હનંર સાહેબે તો ઠેક અમદાવાદ મળવાને આમન્યા હતા. કવીશ્વર વડતાલવાસી હતા, પણ દલપતસુવાસ ચડોતર ભરીને પથરાતી.

કવીશ્વરનો કાવ્યવિનોદ પણ પૂર્વાવસ્થાના જેવો ઉત્તરાવસ્થામાં યે ભગૃત ને પ્રતિભાપ્રવાહી હતો. બાળકને

પા પગલી કહી કહી વડિલો આલતાં શીખવે છે એમ કવી-
શ્વર કાવ્યશિષ્યોને કવિતપગલાં ભરાવતા. એક વેળા રાત્રિ
પડતી હતી ને સભામંડપને મેઢે સ્વજનમંડળી મળી હતી.
ત્યાં પ્રદ્ધચારી જગદીશને કવીશ્વરે કહ્યું કે આપણે અંહી
મેઠા છીએ એમની સહુની નામાવલિવાળો દોહરો રચો.
જગદીશે ભાગ્યેતૂટયો ઉત્તર દીધો. પછી પોતે તાત્કાલિક
દોહો કહ્યો:

દલપત ! કરીને આચમન કેાનું ધ્યાન ધરીશ ?
છ ગુણવન્ત તો એક છે ભક્તિતતુજ જગદીશ.

વડતાલમન્દિરમાં એક ગણેશાનન્દ પ્રદ્ધચારી હતા.
નાક જરા વરવું હતું ને એમને છીંકતાં છીંડું પડતું.
વાસણખાતાના અધિકારે હતા, એટલે આગન્તુક સત્સં-
ગીઓને ગણેશાનન્દજી કને જવું પડતું. ગૃહસ્થ કે ત્યાગી
—અધિકારીઓ સહુ સરખા હોતા નથી. ગણેશાનન્દજીને
પણ અધિકારનો છર ચહડ્યો હતો એટલે એમની વીંઝાતી
ચંદ સત્સંગીઓને વાગતી. પછી કવીશ્વરનું કાવ્યખાણુ
છૂટયું ને ગણેશાનન્દજીને વાગ્યું.

નરના જેવું નાક નહિ, વરવો દીસે વેશ;
વસ્યા આપિ વડતાલમાં, જય ગુણવન્ત ગણેશ !

હરિદ્વીલામૃત ગ્રન્થ રચાતો જતો તેમ તેમ સભામં-
ડપમાં વંચાતો જતો. સાધુમંડળ સાંભળી સાંભળી રાજી
થતું, પણ એક કેા કેાઠારી હતા પેલા દલપતપૂર્વાશ્રમના
અમદાવાદમન્દિરમાંના કેાઠારી જેવા. કેાઠારી બોલતા કે
‘ આ રાવણની કાણ કય્હારેક પૂરી થયે ? ’ જગજીવન

કોઠારીની વિરૂદ્ધ ધણીક ફરિયાદો આચાર્યશ્રી કને જતી. એક વેળા આચાર્યજીએ કવીશ્વરને પૂછ્યું કે કાં ? કોઠારીજી હવે બરદાસ તો બરાબર કરે છે ને ? કાબ્યવિનોદને ટહુકે કવીશ્વરે ઉત્તર દીધો:

આ જગજીવન તુલ્ય જો એ જગજીવન હોત,
માણસ સહુ મરવા પડત, રૈયત રાબા સોત.

એકદા સ્હાંજનો સમય હતો. વાડીવિશાળા સભા-મંડપમાં સભા ભરાઈ હતી; મધ્યે રૂપલપાટે ધમધુરન્ધર વિરાજ્યા હતા. સાધુસન્તો ને હરિભક્તોની મંડળીથી સભામંડપ ઝળાંમળાં થતો. કથા પૂરી થઈ હતી, ઉઠવાનો અવસર હતો. ત્હાં આચાર્યશ્રીએ મુખ્ય કોઠારીજીને કહ્યું કે કોઠારીજી ! ધોતિયાં જીરણ થઈ ગયાં છે; તો કોઠારેથી ધોતીભેટો એક મોકલાવજો. આજ્ઞાધારી કોઠારીજી ઉઠ્યા ને કોઠારે ગયા. સભાજનોએ ધાર્યું કે નાગપુરી રેશમી મલમલરોખો-કેવો ય ધોતીભેટો આવશે. ત્હાં તો કોઠારીજી આવ્યા ને વદ્યા: આ ધોતીભેટો સારો છે, ટાઢ ઝીલશે ને ઝટ જીરણ નહિ થાય. સદાસન્તોષમૂર્તિ મહારાજ શ્રીએ કહ્યું વાડ. પછી કવીશ્વરે કંઈક બોલવાની આજ્ઞા માગી, ને તે મળ્યે ઉગ્યાં એ એક સ્તંભરા ને એક કવિત કહ્યાં:

આ લોકે, સ્વર્ગલોકે, સકળ થળ જીવો, સર્વ કોઠારી એવા;
કીધો કોઠારી રૂપે અલકપુરપતિ સોંપી ભંડાર કેવા !
એ ભંડારે ભરેલા અખૂટ નિધિ છતાં લોભ કેવો કરે છે ?
શંભુને વસ્ત્ર વાસ્તો તન પર ગજનું વ્યાધનું ચર્મ કે છે.

શિવજી હસ્તીચમં જોડે છે ને વ્યાઘ્રચમં પહેરે છે
એ ચ તે નિજ કોઠારીજીના કહેવે હશે કે ટાઢ વાય નહિ
ને ઝટ જીરણ થાય નહિ.

માગે બ્યારે મુખવાસ, ધનુરાનાં પાન ધરે;
ચન્દન માગે, તો કહે ભસ્મ શ્વેત સારી છે.
વાહન માગે, તો વાજવાહન વખાણે નહિ,
ઉત્તમ તો કહે આખલાની અસવારી છે.
હવેલી ચણાવો એમ કહે હર, ત્યારે કહે
મસાણુમાં વસવું તે મહાગુણુકારી છે.
ભવના ભવનમાં ચે ભલા ભલા વૈભવ છે;
પણ, દલપત કહે, કૃપણ કોઠારી છે.

કાવ્યજોત સાંભળીને સભા સહુ હસી પડી. દ્રોણા-
ચાર્યની બાણાવળી સમા દલપતરામનાં વિનોદબાણ પૂર્વા-
વસ્થાનાં જેવાં ઉત્તરાવસ્થામાં ચે મનોવેધક હતાં.

કવીશ્વરને શ્રી હરિએ કાવ્યનિપુણ કીધા, ભૂમાનન્દ
સ્વામીએ ધર્મનિપુણ કીધા, દેવાનન્દ સ્વામીએ કલાનિપુણ
કીધા, ધર્મધુરન્ધર અયોધ્યાપ્રસાદજીએ સંસ્કૃતનિપુણ
કીધા: એ સકળ દલપતઆત્મલક્ષ્મીનો સદુપયોગ કીધો
આચાર્ય શ્રી બિહારીલાલજી મહારાજે. દલપતરામને
સંપ્રદાયે સરભ્યા હતા; દલપતરામે સંપ્રદાયને શોભાવ્યો.

એમ

કાવ્યકલાવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ્.

૭૦મે વર્ષે કવીશ્વરની શીઘ્ર કવિતાના વીજયમકારા એવા ચમકતા હતા.

ઇસ્વી ૧૮૯૩ના ભાદ્રપદની શ્રાદ્ધપચમીએ ફલપત-
જીવનના ધર્મચરણ હરિલીલામૃત ગ્રન્થની પૂર્ણહુતિ
ઉજવાઇ. કવીશ્વરનો કાવ્યાશ્રમ કલ્યાણકારી નીવડ્યો. ફલ-
પતરામ બાણે સાગર તરી ઉતર્યા. ફલપતઆયુધ્યનો
ધર્મદાયકો પૂરો થયો. ગ્રન્થ તો પૂરો થયો, પણ બિહારી-
લાલજી મહારાજને કવિતારસ જેટલો જ કવિસત્સંગ ગમતો.
કવીશ્વરની કવિપ્રતિભા અને સદ્ધર્મપ્રતિભાથી ધર્મસભા
દીપતી એથી અધિકે આચાર્યશ્રીને આત્માનન્દ થતો. તેથી
આચાર્યશ્રીને કવિસત્સંગ છોડવે ભારે મનદુઃખ થતું. એટલે
મહાગ્રન્થની કાવ્યસમાપ્તિએ અન્ય ન્હાના ગ્રન્થોની
કાવ્યરચનાઓ પ્રગટી નીકળી. પ્રથમ રચ્યો ફારબસવિલાસ-
શૈલીનો વિહારીવિનોદ. પછી રચ્યો અલંકારાદર્શ. ત્યાગી
કાવ્યશિષ્યોએ આચાર્યશ્રીને વિનિતિ કીધી કે અલંકાર-
ગ્રન્થોમાં ઉદાહરણો બહુધા શૃંગાર રસનાં હોય છે એટલે
ત્યાગીએને રસઅલંકારનું અધ્યયનઅધ્યાપન દુર્ગમ થાય
છે. માટે ત્યાગીમુલક રસાલંકારગ્રન્થ હોય તો ત્યાગીભે-
ખધારીને સરળતા થાય. અલંકારાદર્શનો ગ્રન્થ સૂરતમાં
છપાયો છે. પછી આરંભાયો વડતાલગાદીપતિ ધર્મધુરન્ધ-
રોની ધર્મપ્રવૃત્તિઓ વર્ણવતો આચાર્યઅમૃતુદય ગ્રન્થ. પણ
કાળનાં નિર્માણ નિરાળાં હતાં. આચાર્યશ્રી બિહારીલાલજી
અકાળે અક્ષરવાસી થવે એ ગ્રન્થ અધૂરો રહ્યો.

એમ હરિલીલામૃતના વડલા ફરતી વડવાઇઓ ફૂટી હતી.

૧૮૮૪થી ૧૮૯૪-કટકે કટકે હરિલીલામૃતની અન્ય રચનાએ દસ વર્ષ લીધાં હતાં. દલપતજીવનનો એ છેલ્લો ધર્મદાયકો હતો. સંપ્રદાયનાં યે ઋણ કવીશ્વરે માથે રાખ્યાં નથી. ધર્મદાયકાનો તીર્થવાસ પૂરો કરી '૯૪માં દલપતરામ ઘેર આવ્યા. વળતા સંવત્સરમાં બિહારીલાલજી દેવ થવે અન્યનું છાપકામ ખોરંભે પડ્યું. પણ હરિલીલામૃતની કાવ્યકીર્તિ સંપ્રદાયે સાંભળી હતી, હસ્તપ્રતો ઉતારાઈ હતી, મન્દિરોમાં એ હસ્તપ્રતોની કથા થતી. પછી વીશેક વર્ષે કવિશિષ્ય બ્રહ્મચારી જગદીશાનન્દજીનું સન્તમંડળ રાજકોટ-વાસી થયું હતું ત્હારે એ કવિશિષ્યે એ ગુરુઅન્ય છપાવ્યો, અને આ કવિપુત્રે પિતૃઅન્યની હસ્તપ્રતનું શુદ્ધિસંશોધન ત્હારે કીધું હતું, છેલ્લાં પૂરૂં ભેયાં હતાં, ને એટલી યત્-કિચિત્ પિતૃસેવા કરી હતી.

પુરુષોત્તમચરિત્ર અને હરિલીલામૃત કવીશ્વર દલપત-રામનાં ૭૪મા વર્ષે સૂધી રચાયેલાં છેલ્લાં લાંબાં કાવ્યો હતાં. પછી કવીશ્વરે વિશાળ કાવ્ય લખ્યું નથી. ધર્મપ્રધાન જીવને છેલ્લી ધર્મસૂરાવલિઓ ગુજરાતને સંભળાવી. કવીશ્વર આયુષ્યયાત્રાના કવિતાપન્થને છેડે આવતા હતા.

સ્વામીસંપ્રદાયનાં જ્ઞાનતીર્થોમાં દલપતરામ એમ ક્યો અને સ્વયં ધર્મતીર્થ થયા. આજે સ્વામીસંપ્રદાયને મન્દિરેમન્દિરે દલપતઅન્યોની કાવ્યકથાઓ વંચાય છે. દૈવી જીવો સદા દેવભાવ રક્ષારે; મન્દાર વૃક્ષ સદા સ્વર્ગસુખધો પમરાવે.

પ્રકરણ ૬ ઠું, છેલ્લી મુસાફરીઓ અને
આયુષ્યસંગાથીઓની વિદાય

દલપતજીવનની આયુષ્યસફર લાંબા પન્થની હતી,
તેમ દલપતજીવનની દેશસફરે પણ લાંબા પન્થની હતી.

પ્રેમાનન્દ મહામુસાફર હતા, દયારામ મહામુસાફર
હતા; પ્રજ્ઞાચક્ષુ દલપતરામ પણ યથાશક્તિ મહામુસાફર
હતા. પ્રેમાનન્દદયારામની ભારતયાત્રાઓ હતી, દલપત-
રામની ગુજરાતયાત્રાઓ હતી.

ધૂમે છે તે ધૂમાવે છે; જૂવે છે તે જીતે છે.

દલપતજીવનમાં ગુજરાતયાત્રાઓના ત્રણ યુગ હતા.
એક યાત્રાયુગ હતો પ્રથમાશ્રમના ઉત્તરવર્ષોનો, ૧૮૪૨થી
'૪૬નો; બીજો હતો પ્રવૃત્તિઆશ્રમનાં આદિ વર્ષોના ઇતિ-
હાસસંશોધનનો ને કારખસધૂમણનો, ૧૮૪૮થી '૫૪નો;
અને ત્રીજો હતો વાનપ્રસ્થાશ્રમનાં વર્ષોના છેલ્લા હાથકાનો.
પ્રથમાશ્રમની કચ્છમાંડવીથી ખરકારશુકલતીથ અને રાધ-
નપુરથી શિહોર પર્યન્તના ગુજરાતજૂટની દલપતયાત્રાઓ
આ ગ્રન્થના પ્રથમ ખંડમાં આપણે દીડી છે. પ્રવૃત્તિઆ-
શ્રમમાંની ગુજરાત ઇતિહાસસંશોધનની દલપતયાત્રાઓ
એવી જ વિશાળ હતી. સૂરતથી અંબા આરામુરી અને ઘોઘા
ભાવનગરથી ઇડરનાં વનડુંગરા એમ રાસમાળા કાજે રાસાઓ
સંશોધવા, કપ્હારેક એકલા ને કપ્હારેક કારખસ સંગાથે,

ચોખૂટ ગુજરાત દલપતરામ ધૂમી વળ્યા હતા એ પણ આપણે જાણ્યું છે. એટલેટલી ઈતિહાસસંશોધનયાત્રાઓ પછીના ૮૦ વર્ષોમાં કેાઈ ગુજર્સાહિત્યકારે કીધાનું કાળ-ચોપડો બોલતો નથી. કવીશ્વરની એ ક્ષારણસયુગની ઈતિહાસયાત્રાઓ હતી. આ જીવનકથાગ્રન્થના દ્વિતીય ખંડના પૂર્વોર્ધનાં આદિ પ્રકરણોમાં એ સફરકથાઓ આપણે વાંચી વિચારી ગયા છીએ. વાનપ્રસ્થ લીધા પછી, ૬૦મા વર્ષે, દલપતજીવનમાં દેશયાત્રાઓનો ત્રીજો યુગ બેઠો.

આશ્ચર્યકથા તો એ છે કે દલપતજીવનના પ્રવૃત્તિ-આશ્રમમાં, ૧૮૫૫થી '૭૬ પર્વન્તની પચ્ચીસીમાં, જે કાળે અન્ય કેા અતિઘણી મુસાફરીઓ માંડે એ કાળે, દલપત-ગુજર્સયાત્રાઓનાં પાણી છીછરાં થઈ જાય છે. એ પ્રવૃત્તિ આશ્રમની પચ્ચીસીમાં, ૩૫થી ૬૦ની વયનાં વર્ષોમાં, તો જાણે દલપત ઋષિવર તપશ્ચર્યા કરતા એકધ્યાનસ્થ ક્ષારણસઘાટે બેઠા છે, ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટીની સાહિત્યકુંજમાં પૂરાઈ રહ્યા છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ એટલે શું ? વાનપ્રસ્થ એટલે વિશ્રામાશ્રમ. દલપતજીવનનો એ વિશ્રામાશ્રમ હતો ? કુમારાશ્રમ એટલે સંસાર ખેડવાની સામગ્રીસજ્જતાનો તૈયારીયુગ. બાળકબાળકીઓ ત્હારે સંસારસંગ્રામ ખેડવાની તૈયારીઓ કરે છે, સજ્જ થાય છે, ભાતાં બાંધે છે, શસ્ત્રકવચ સજે છે. ગૃહસ્થાશ્રમકાળમાં નરનાર સંસારપારાવારે નિજનિજની જીવનનોકાઓ ઝૂકાવે છે, શઢ છુટા મૂકે છે, પ્રભુબક્ષ્યાં સૌ સામર્થ્યથી હલ્લેસાં હંકારે છે. એમાંથી કેાક નોકા

કુળે છે, ઘણીખરી—તોફાનવંટોળામાં સપડાઈને કે વણસ-
પડાયે—તરી ઉતરે છે. પણ વાનપ્રસ્થ એટલે પ્રધાનભાવે
વિશ્રામાશ્રમ ને પરમાર્થભાવનો આશ્રમ. વાનપ્રસ્થી એટલે
પરિત્રાજકનો નહાનેરો ભાઈ. દલપતજીવનનો વાનપ્રસ્થાશ્રમ
વિશ્રામાશ્રમ ન હતો, પરમાર્થભાવનો આશ્રમ હતો. દેહકષ્ટ
વેઠી, માર્ગની ધાંચોઘૂંચોમાં અથડાઈ, કવીશ્વર નિજ
વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં દેશકાળને અનુસરી વર્તમાન યુગમાં પાળી
શકાય એવા પરિત્રાજકધર્મ પાળતા.

૧૬૧થી ૧૭૭ની છેલ્લી વયની દેશસફરોનો દલપત-
સરવાળો જરા નેધયે.

૧૮૧ ની સાલમાં કવીશ્વરે ત્રણ ગુજરાત્રાઓ ખેડી
હતી: વઢવાણની, વડોદરાની, ધ્રાંગધ્રાની. પેલો જૂનો, અસં-
ભવિત ભાસતા જેવો, ગુજરાલોકખોલ ‘લંકાની લાડી ને
ઘોઘાનો વર’ દલપતવતનના સાહસિક રાજવી ઉલટભાવે
સાચો પાડીને વિઝાગાપટ્ટણનાં રાજકુમારી સીતાબાને વરીને
વર્ધમાનપુરીના રાજમહેલે લાવ્યા ત્યારે દલપતમિત્ર સૌજ-
ન્યમૂર્તિ હરિદાસભાઈ ત્યાં દિવાનપદે હતા. એ પ્રસંગ
મહિમાની વતનરાજવી કાળે માંગલિક ગીતાવલિ કવીશ્વરે
રચી હતી એ કથાભાગ પૂર્વપ્રકરણમાં સવિસ્તર વર્ણવાયેલો
છે. ઝાલાવંશની પાટગાદી ધ્રાંગધ્રા: અને ધ્રાંગધ્રે ત્યારે
રાજ માનસિંહજી ગાદીએ હતા. સં. ૧૬૩૭ ની આપાઠી
શુકલ ચતુર્દશીએ એમને દરબાર કુંવરી શ્રી બાકુંવરબાનો
લમોત્સવ હતો. જયપુરનરેશ હાથેવાળે પરણવાને પધાર્યા
હતા. રાજ માનસિંહજી સ્વયં કવિ હતા, એટલે ગુજરા.

કવીશ્વરસૂનો શુભ અવસર એમને દરબાર શોભે નહિ. અને દલપત વેદિયાનો પ્રથમ કવિપદનો રાજસત્કાર ધ્રાંગધ્રાના રાજદરબારમાં થયેલો, પછી બેગાસરના ન્હાનકડા રમણીય સરોવરનું દલપતકાવ્યપ્રસિદ્ધ કાવ્યવર્ણન કવીશ્વરે કીધેલું, એટલે દલપતરામે ધ્રાંગધ્રાનું રાજઆમત્રણ સ્વીકારવાનું જ હોય. વળી નગરચોકમાં કવીશ્વરની ઠહેવાઇવેલો પથરાયેલી હતી એ સોનો પણ સ્વજનસમાગમ થાય. કવીશ્વરની એ 'ફલકૂયાત્રાનું' ચિરંજીવ સાહિત્યકૃણ તે પ્રવીણસાગરની પૂરવણી ને ભાષાન્તર એ પણ એક પૂર્વપ્રકરણમાંનો કથા-વિસ્તાર છે. જ્યપુરાધીશે કવીશ્વરને ઉતારે નહોતરી કવિતા સાંભળી હતી; કાવ્યાનન્દ ઝીલી રૂ. ૪૦૦ અને મોંતીની કંઠીનો સિરપાવ રાજરીતે કીધો હતો, અને કહ્યું હતું કે અનુકૂળતાએ જ્યપુર પધારજો.

મહારાજ મલ્હારરાવ ગાયકવાડને મદ્રાસ દેશવટે મોકલ્યા ત્યારે

મલ્હારરાવ શહેરનો સૂખો ક્યારે આવશે રે ?

એ દેશવિખ્યાત વિરહગરબીના ગાનાર અને ખંડેરાવ મહારાજના રાજદરબારમાં ગુજરીવાણીવિલાપ ઉદ્ભોધનાર કવીશ્વરને ખંડેરાવ મહારાજના દત્તકપુત્ર સયાજી રાવ મહારાજને રાજ્યધુરા સુપ્રત થઈ એ રાજઅવસરે સ્વ ટી. માધવરાવે વડોદરે ન્હાતયાં હતા. વડોદરા કાંપમાંના પારસીસર્જનના કેસરી હબરી ગલગોટાના સેંકડો છોડથી ચોમેર ઘેરાયેલા એક બંગલામાં કવીશ્વરનો ઉતારો હતો. ચારેક વર્ષનો આ બાળકો ચે ત્યારે દલપત

સાથમાં હતો. ડાહ્યાતાં શિખરો સમા ૫૦-૭૫ હાથીઓનું
લંગરદશન નવમોવનાફઠ મહારાજ સયાજીરાવને ત્હારે
આનન્દાવતું એથી અધિકું આ બાળકાને આનન્દાવતું.
આનન્દોત્સવની એ તિથિએ કેસરિયાં હબરી કૂલો વીણવા
અને ખૂરશીઓની બેઠકનાં ને પીઠનાં નેતરછિદ્રોમાં એ
કૂલડાંઓની હારો ભરી સુવાસિત કૂલગાદીઓ ખૂંથવી એ
આ બાળકની ત્હારે કૂલરમત હતી. કાંપમાંના પારસી-
મંડળે ત્હારે સાહિત્યસમારંભ ચોળને કવીશ્વરની કવિતા
સાંભળી હતી અને શેઠ શાહપુરજી રતનજીએ કવીશ્વરની
છબિ પડાવી લીધી હતી. બીજા મહેમાનોની વિદાય પછી
પંડિત ગર્હુલાલાજીને અને કવીશ્વરને બેએક દિવસ વિશેષ
રોકીને મહારાજ સયાજીરાવે મળવાને ન્હોતયાં હતા.
રાજ્યધુરન્ધરતાની આદિ તિથિઓમાં મહારાજ સયાજીરાવ
ગાયકવાડ એમ ગુજ્જર વિદ્વજ્જનોની મહેમાની કરતા અને
સત્કારતા.

પછીની દિવાળી ઉતયે પ્રથમ પખવાડિયામાં જ
વઢવાણ કાંપથી શિગરામમાં મૂળી ચોટીલા થઈને, બામણ-
બોરની ઘાટી ઉતરીને, રાજકોટ થઈ, રીબડાની ધાર ઓળંગી,
ડુંગરીઓની વચ્ચે લોધીકે કવીશ્વર ૧૫ મી ઓકટોબર
'૮૨ ને દિવસે પહોંચ્યા; '૮૩ માં નવાબ શ્રી મહોબત-
ખાનજી દેવ થવે લોધીકેથી બાહર ઓળંગી, ગિરનારની
તળેટીમાં જૂનાગઢ, ને જૂનાગઢથી માણાવદરની સ્વામી
સંપ્રદાયની પંચતીર્થીએ ગયા હતા; અને લોધીકાની
સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ સમાપ્ત્યે '૮૩ ની આખરમાં વઢવાણ થઈને

પાછા અમદાવાદઃ એ બધી સફરવાતાં પણ પૂર્વપ્રકરણ કહી ગયેલ છે. '૮૪ થી હરિલીલામૃતના સાંપ્રદાયિક મહાગ્રન્થ અંગેનાં ધર્મધુરન્ધર શ્રી બિહારીલાલજી મહારાજ સંગાથેનાં સ્વારીમુકામો ને ધર્મયાત્રાઓ મંડાયાં એ પણ એ પ્રકરણે વર્ણવેલું છે. વડતાલથી નવાળ સાહેબની શાદીમાં ખંભાત જવું થયું હતું, અને ત્યાં ઉત્તમરામજી મહારાજની મન્દિ-મેડીએ કવીશ્વરનો મુકામ હતો. આળેહુળ સાચુકલી તરવારો સમી સોનેરી કાગળની મુઠપટ્ટીની કાળીભમ્મર બે લક્કડ-તરવારો મહારાજશ્રીનું અમ બાળકોને વર્ષો સૂધીનું સંભા-રણું હતું. પછી ઈંદર મહારાજ કેસરીસિંહજી ગાદીનશીન થયે પૂર્વપરિચિત મહીકાંઠાના મધ્યબિન્દુએ શુદ્ધ અને બાપા રાવળને ગઢ ગયા હતા. આ સો-ઘણીખરી-રેલ્વે સહેલગાહો ન હતી, શિગરામમુસાફરીઓ હતી. પછી '૮૭ માં દલપતમહોત્સવ કમિટિ રંગચિત્ર ચીતરાવવાને કવીશ્વરને ખુંબઈ લઈ ગઈ હતી એ પણ એક પ્રકરણ કહી ગયું છે. તે પછી સાણંદમાં દરબાર શ્રી રણુમલસિંહજીના લગ્નપ્રસંગે જઈ ત્યાંથી '૮૮ ના ચિયાળામાં વઢ્ઢલીપુરની પ્રાચીન નગરીએ ઠાકોર સાહેબનાં અને તહેમના લઘુ બન્ધુ અખેરાજજીના લગ્નોત્સવે જવાનું થયું હતું. ઘણે વર્ષે કવીશ્વરે પાછાં વઢ્ઢલીનાં ખંડેર જોયાં. વઢ્ઢલીમાં ભાવનગરથી આમન્ત્રણ આવ્યે કવીશ્વર વળેસંગ મહારાજને દરબાર પાછો પેલો બુધવારિયો ખંગલો નિરખવાને સિધાવ્યા. પણ ૧૮૫૨ નું ને ૧૮૮૮ નું ભાવનગર નિરનિરાળાં હતાં. વચગાળાનાં વર્ષોમાં ગજા ઓગાએ ભાવનગરનો સ્વરૂપપલટો કરી નાંખ્યો હતો. અમદાવાદની હકૂમત ઉઠી ગઈ હતી, ૧૧૬ ગામ

સિંહના મુખમાંથી પાછાં આંખ્યાં હતાં, ભાવનગરનો
ગરાશિયો તે ભાવનગરના મહારાજ થયા હતા. વઢવાણ
સૂધી આગગાડી ચાલતી, ને કોલેજ સ્થપાઈ હતી. ભણેલા
વહીવટદારો મહાલવહીવટ કરતા, વિદ્વાન દાક્ટરો પ્રજા-
જનનાં ઔષધોપચાર કરતા, વિશુધ્ધ ધારાશાસ્ત્રીઓ ન્યાયા-
સનેથી ન્યાય કરતા. બંદર ખીલતું હતું, ગંગાસરોવર નગર-
જનોને પાણી પાતું, હાઈસ્કુલ ને કોલેજ પ્રજાજનને
પૃથ્વીવિભૂતિઓ ઉપદેશતી. રાજ્યની રગરગમાં Modernism-
નવયુગનાં શુદ્ધ રૂધિર વહતાં. સરકારમાં ભાવનગર Model
State-નમૂનેદાર સંસ્થાન મનાતું. ઉદાર, મહોટા દિલના,
વજેસંગ મહારાજના નવઅવતાર સમા મહારાજ તખ્તસિંહજી
તખ્તનશીન હતા. પાટનગરમાં ને રાજ્યભરમાં ઉજળામણનાં
તેજ રમતાં. ગંગાભાઈએ પછી સ્વામી સચ્ચિદાનન્દ સર-
સ્વતી થઈ સંન્યસ્તવ્રત ઉજવ્યું હતું. ગંગાભાઈની વાડીની
પડોશના એક બંગલામાં રૂપાપરી માતાને માર્ગે રાજ
અતિથિ કવીશ્વરનો ઉતારો હતો. કંઈક વરધો પછી મહા
વદ ૧૪ ને શુક્રવારે કવીશ્વર મહારાજને મળ્યા. પડછન્દકાય
મહાનમુદ્રાળા મહારાજે ભર્યે મહોડે પૂછ્યું: પૂર્વનું ભાવ-
નગર ત્હમે જોયું છે, ને આ ભાવનગર જોયું; કેવુંક લાગ્યું ?
પ્રજાચક્ષુ કવીશ્વરે પ્રફુલ્લેલા કમળ સમું નવભાવનગર
નિરખ્યું નહોતું, પણ પુષ્પની મધમધતી સુવાસ અનુભવી
હતી. તખ્તેશ મહારાજને કવીશ્વરે તાત્કાલિક કવિઉત્તર દીધો:

ઘરઝવે નૂર જૈસે, ચરાતનુ ચર જૈસે,
ગંગઝૂકો પૂર જૈસે ચઢત ચઢત હૈ;

પુણ્યમેં સુવાસ જૈસે, જોવનવિકાસ જૈસે,
 વિદ્યાકો અભ્યાસ જૈસે પઢત પઢત હૈ;
 ગ્યાનીઝર ગ્યાન જૈસે, ધ્યાનીઝર ધ્યાન જૈસે,
 મહદકો માન જૈસે દઢત દઢત હૈ;
 કહે દલપતિરામ ભૂપ તસતેશઝ્યુંકો
 તસતકો તેજ નિત્ય વઢત વઢત હૈ.

એનો એ જ સભાગાજન્તો શબ્દોચ્ચાર, એની એ જ
 ઘેરા રવની મોરલાની મધુરપ, એનો એ જ ભેળનજળનો
 પ્રાચીન પ્રવાહ કવિવાણુમાં ને એ કવિતપૂરમાં ઉછળતાં
 હતાં. મોતીબાગની મહેલાત ને ફરતી ઘટાકુંજ દલપત-
 કવિતપ્રોલે ગાજી ઉઠ્યાં, ને તખ્તેશહેયું ચે ગાજી
 ઉઠ્યું. એ એક કવિતના પાંચસો રૂપીઆ ને એક શાલજોટો
 અક્ષિસ આપ્યા, અને મહારાજે કવીશ્વરને આગ્રહ
 કીધો કે ઘણે વર્ષે આવ્યા છો; બેચાર માસ હવે
 રહેજો; તહમારું જૂનું ઘર છે. પછી કવીશ્વર ત્રણેક માસ
 રોકાયા; અમદાવાદથી કુટુંબીજનોને તેડાવ્યા; તપ્તવિલાસ
 રચ્યો. વિકૃલભાઈ વજલભાઈ પ્રભાશંકરભાઈ ખંગલે કવીશ્વરને
 મળવાને આવતા. પાસેની જ વાડીમાં સ્વામી સચ્ચિદાનન્દ-
 જીનો સંન્યસ્તાશ્રમ હતો; દલપતરામ તહેમનાં દર્શને જતા.
 વારતહેવારે હરિપ્રસાદ દેસાઈ ખબરઅન્તર પૂછી જતા, વાર-
 તહેવારે વેણીભાઈ લાખિયા કવીશ્વરને નિજ હવેલીએ
 નહોતરતા. ઝંહારેકઝંહારેક કવીશ્વર સામળભાઈના દિવાન-
 પરાના વાસે જતાઆવતા. સમસ્ત રાજમંડળ કવીશ્વરને
 બહુમાને સત્કારતું. એક ત્હાંની મીડલ રકુલે ત્હારે નહાના-
 લાલને શાળા લાયક ન ગણ્યો, શાળામાં દાખલ ન કીધો,

નકાયો. પછી ન્હાનાલાલ રાણીકામાં નવી ઉઘડેલી ખાનગી શાળામાં એક દિવસ જઈને ઈંગ્રેજ ત્રીજા ધોરણની ઢાખલ શ્રી ભરો આવ્યો. પણ પછી એને શારદમન્દિર કરતાં બન્દર કાઠો, જહાજોના શંદવાવટા, સાગરસફરી ખારવાઓ, ને ખાડીમાંની સાગરભરતીની જળતરંગાવલિઓમાં ભમવું અધિકુ' ગમતું.

ઘણાં વર્ષ પછીની ભાવનગરની પુનર્ચાત્રાતું ફળ એ થયું કે એક હજાર ઇનામના ને દોઢસો પોશાકના કવી-પ્રવરને બક્ષિસ મળ્યા. ઉપરાન્ત એક દલપતપુત્ર સંસ્થાનના ન્યાયખાતામાં રાજ્યસેવામાં નિર્માયો. પાછળથી બીજા દલપતપુત્રને રાજ્યના વસૂલાતી ખાતાએ ઝડપ્યો હતો. બન્ને ચ દલપતપુત્રોએ પછી રાજ્યમાં બધે કવિકુળની સુવાસના ઢાળી છે, અને પ્રજાજનો આજે એ એમને ભાવણીની જીલ્લે સંભારે છે. ઊડી નજરે નિહાળતાં રાજ્યની ઉજળામણ એ રાજવીના અને રાજકારભારીઓનાં દિલની ઉજળામણની રાજ્યઢાળાતી તેજવાદળીઓનાં તેજ છે.

'૮૮નો ચાતુંમાંસ દલપતરામે સૂરતમાં કીધો હતો. મન્દિરની પૂર્વે સડકઉતાર દૂધપાળાને મેડે કવિનિવાસ હતો. રોજ હરિલીલામૃતના શ્લોકો લખાતા જતા ને નમતે પહોરે આચાર્યજી મહારાજ કને વંચાતા જતા. મિશન ઈંગ્રેજ પ્રાન્થ શાળા ત્હારે નાણાવટને મોખરે મેડા ઉપર બેસતી અને ત્હાંના શાણા સુશીલ હેડમાસ્તર મોતીરામે વનેરૂ ન્હાનાલાલને શાળાવાસી વિદ્યાર્થી કીધો. લીમપોરના ને કતારગામના આપાઠી-શ્રાવણી મેળાઓ

ન્હાનાલાલે જોયા; કાકડી કેળાં જામફળનાં ચટણી ને લીંબૂરસભરેલાં રવૈયાં ખાધાં, ચન્દનીપડવાનો તાપીઓવારાનો લોકોત્સવ નિહાળ્યો. મહેમદાવાદથી વડાદરા બ્રાહ્મણની એક પિતાપુત્રની જોડી આવતી, જીવદયાવન્તા ધનાઢય જૈનોના ઉપાશ્રયોએ જઈ ને નિજની કાલ્પનિક વિતકવાતો કહેતી, ધનસહાયતા જાચી આવતી, અને રાત્રે રાત્રે સાનન્દ એ પરાક્રમવાતાંઓનાં ગાંધાં કવીન્ધર કને લલકારતી. ઘણે વર્ષે દીર્ઘ સૂરતવાસ ત્યહારે દલપતરાંમે કીધો હતો. મન્દિરમાં સન્તસમાગમ થતો, નગરમાં જૂના મિત્રો મળતા. મોહનલાલ ઝવેરી, મુકુન્દરાયભાઈ, ઉત્તમરામ મહેતાજી—સૌ મંડળી મળી. એસતા વર્ષની બીજની રૂઢવારે અરદેશર ફાટવાળની વાડીએ શ્રી હરિના પાઘનાં પાછાં દર્શન કીધાં. પછુ નમંદસૂનું સૂરત દલપતરામને બરતસૂની અયોધ્યાનગરી સમું બાસતું.

’૮૭માં ને ’૮૮માં ને ’૮૯માં દલપતબાલ્યકાળનું પુનરાવર્તન થયું હતું. વડતાલમાં ઇંગ્રેજી શાળા ત્યહારે નહોતી, તેથી દલપતરામ વડતાલ જતા ત્યહારે ઇંગ્રેજી બાણુતા વિદ્યાર્થીબાળમંડળને અમદાવાદ મૂકી જતા. અને ’૮૫માં રેવાબાના અક્ષરવાસ પછી મ્હોટાં બાણી ઘરમાં ગૃહિણીપદે એત્રણેક વર્ષે હતાં. બાણીના બાઈ સંગાથે કાંઈક વિરોધ ને ખોલાચાલી થયે બાણીને કે વડિલ બાઈને કદ્યા વિના જ ન્હાનાલાલે અમદાવાદનું સીમોલ્લંઘન કીધું. દલપતરામે કિશોરવયમાં વતન ત્યાગ્યું હતું તે કાશીએ બાણુવા જવાને; ’૮૭માં ન્હાનાલાલે વતન છોડ્યું હતું તે

વડતાલ પિતૃછાયામાં જવાને. કને પૈસા હતા નહિ કે આઠ આનાની રેલ્વે ટિકિટ ખરીદે. દસ વર્ષના બાળકાએ વડતાલની પેદળગબડી મૂકી. બેત્રણ તિથિઓ તો કુળજનોમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. વડતાલનો બીજો મારગ દીઠો ન હતો એટલે ન્હાનાલાલે આગગાડીના પાટાને માર્ગદશક ભોમિયા કરી લીધા, તેથી ભૂલા પડાયું નહિ. પણ પગ કાંઈ પાંખો નથી કે વરાળ ને વીજળી સંગાથે દોડે. ત્રીજે દિવસે સન્ધ્યાસમયે વડતાલમંદિરના મુખદ્વારને ઓટે, દલપતકુળવાસની ખહારીઓની નીચે ખહારીઓથી એ વનેડને કુળભાંડુડાંએ નિરખ્યો ને એમના જીવ હેઠે બેઠા. ડાહ્યાભાઈને અધીં સદી પૂર્વે હૃદયવેદના કીધી હતી એ દલપતરામે ત્હારે અનુભવી.

પણ એ વનેડનો એ એક જ વગડાવાસ નહોતો, પછી બીજા બે વગડાવાસ હતા; બીજો 'તલમાં ને ત્રીજો 'દરમાં. ન્હાનાલાલે દલપતરામને કીધેલા દિલજખમે આ ભવમાં તો રૂઆયા ન હતા.

'તલની દિવાળી કવીશ્વરે મગનલાલઘેર સાવરકુંડલે કીધી. શ્યામજી ને જગજીવનની ત્હારે કુંડલામાં વકીલ-બેલડી હતી; લાખાણી નામના નવઉમંગીલા સહિત્યરસિયા વક્તૃત્વપ્રભાવી મુખિતયાર વકીલ હતા; ત્રંબકલાલ ને તહેમના વડિલ વૈધરાજે હતા; દરબારગઢની છાયામાં જ પારેખકુટુંબના નગરશેઠ હતા. દલપતપિત્રાઈઓનો પણ નાવહીતીરે વાસ હતો. ભમોદરા ને વીજપડીમાં સત્સંગી કાઠીકુંડુંઓ રહેતાં તે પણ સત્સંગી કવીશ્વરને નહોતરતાં.

લાઠીમાં એક રાત્રિ રહી, કલાપીના મેનેજર આશારામ-
ભાઈની મહેમાની આપી, મૂળચન્દ્રભાઈ તથા લલ્લુભાઈને
કાવ્યકોયડા પૂછી, એ ગણિતસ્નાતકોએ નવઅક્ષરગણિત-
પદ્ધતિએ શોધેલા સાચા ઉત્તરો પામી, પડતી રાત્રિએ
કિશોર કલાપી મળવાને આવ્યા તહેમને મળીને કવીશ્વર
પુત્રધેર સાવરકુંડલે ગયા. ભાવનગર સંસ્થાનની સારી
સીમમાં ત્યહારે ઉજળામણનાં તેજ પ્રકાશતાં. કુંડલાલીલિ-
યાનું રેલ્વેસ્ટેશન ત્યહારે લાઠી હતું, અને લાઠીકુંડલાની
વચ્ચે દરબારી શિગરામોના મલપતા ધોરીઓની ધૂધરમાળ
વનવગડે ધમકયાં કરતી હતી. લીલિયાની કાળી લોં ત્યહારે
બાગના જેવી ફળદ્રુપ હતી; અને છપ્પનિયા પૂવેનાં
ત્યહાંનાં, આજની પાતળી શેરડી જેવજેવડાં બડાં, બુવા-
રનાં મીઠાં રાડાં ચૂસતા અમે બાળકો જતાઆવતા.
મહારાજ તખ્તસિંહજીનું દિલ ઉદારતાએ ઉભરાતું એવી
ધરતી રસકસથી ત્યહારે ઉભરાતી. સ્હાંજસમે સાવરમાં
સ્હામે પાદર સ્વામીમન્દિરે દર્શને કે નાવલીની સરવાણીઓ
ધરતીમાં સમાઈ જાય છે ત્યહાં વિશાળી દરબારી વાડીએ
અમ મિત્રમંડળ ફરવાને જતું. સહેલું માનીને ચોથા ધોર-
રમાં બીજી ભાષા લેએ મહેં ફારસી લીધું હતું. પણ
ફારસીની પરમ મુશ્કેલી તે પ્રથમ પગથિયું ને ઉમ્મરો
ઓળંગવાની જ છે. ફારસી ભાષાની દુર્ગંભતા સંસ્કૃતના
સમી વ્યાકરણની ભૂલભૂલામણીઓની નથી, વાંચનની ભૂલ-
ભૂલામણીઓની છે. એટલે આખાઅર્ધા મૂળાક્ષરોનો ઉમ્મરો
ભૂલે એ ઘર ભૂલે એવું થાય છે. ખંતીલા મુનશીજી પગલે
પગલે અમને ટોકતા કે ઉચ્ચારો છો એ શબ્દચિત્ર પુસ્ત-

કપાનેથી બતાવો તો ખરા. પણ અમે તો પોપટ હતા; દીઠેલું વાંચતા નહિ, ગોખેલું વાંચતા. હિકાયતે લતીફ-માંની વાર્તાઓ વાંચતાં આવડે નહિ, તે દૂર ઝૂકી દર તિક્કલી મુનાઝઅત મીકરદન્દ, વ ગવાહ ન દાસ્તન્દ એ શબ્દાવલિ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સડસડાટ ગગડાવી જતા. મ્હારે પણ એવું થયેલું, ને ઉમ્મરામાં જ ભૂલે પડેલો. એટલે કુંડ-લામાં પારેખકુદુંબની હવેલીઓ વટાવીને દરબારગઢની પાછળ શહેરકાળને ત્યાં હું કાચું ફારસી પાકું કરવાને જતો. ઉમ્મરના ભારે ભારેખમ ને પ્રવેત દાઢીકેશથી ગંભીર મુદ્રાળા વૃદ્ધ કાળ સાહેબને ઘેર, આપણી પંડયાશાળાઓ સમી, કુરાનશાળા બેસતી, અને પારેવડાં સમાં ગભરૂ ઇસ્લામી બાળબાળાઓ કુરાનનો ગુંબરવ કરતા. રૂપેરી ઝવારાધારે શોભતા કાળ સાહેબને સ્વામીપન્થ પ્રત્યે સદ્ભાવ હતો. પોતે વારંવાર કહેતા કે સ્વામીપન્થી થાય છે તે સુખી ને ઉજળા થાય છે. પેલો રહામા કાંઠાનો મોચી સ્વામીપન્થી થયો ત્ય્હારથી સુખી થયો.

દિવાળીની રજાઓ ઉઘડયે મ્હારે અમદાવાદ જવાનું થયું. એ અરસામાં આપણા નવવિદ્રદ્વર હરિ હર્ષદ ધ્રુવ અમરેલીમાં પ્રાન્તજડજ હતા. કવીન્ધર સાવરકુંડલે છે બાણી હરિલાલભાઈએ દલપતરામને કાતક માસમાં અમરેલી ન્હોતર્યા, લોબ ભગતની બયગા બતાવી, પ્રબના બહુમાનનો સાહિત્યસમારંભ ઉજવ્યો. પ્રાચીન વિદ્યાના સંશોધનઉમંગીલા મિ. જેકસન નિજ ગુણબન્ધુ હરિલાલ-ભાઈને મળવાને આવેલા અને કવીન્ધરને એમનો સમાગમ

અમરેલીમાં થયો. પછી આશારામભાઈની કુંકુમપત્રિકા આવ્યે અમરેલીથી કવીશ્વર માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહમ્માં કલાપીજીના લગ્નોત્સવમાં લાઠી ગયા. રાજવીકવિ કલાપીનો લગ્નોત્સવ યુજ્જ્વલકવીશ્વરસૂનો ઉજવાયો ન્હોતો.

સૌરાષ્ટ્રના પાટનગર રાજકોટની દલપતરામે એ અરસામાં બે સફરો કીધી હતી. એક 'લગ્ના કાર્તિક માસમાં જૂનાગઢના નવાબ સાહેબ બહાદુરખાનજીને ચાંદ મળ્યો તે પ્રસંગે એજન્સીના આમન્રણથી. એ અવસરે ઘણા રાજવીઓને ત્યાં મળાયું, સભાઓ ગળવી, ને ફારબસકાળનાં સંભારણું વળી તાજાં થયાં.

અને રાજકોટ જવાનો બીજો પ્રસંગ હતો ત્યાંના સ્વામીપન્થી પ્રજાપ્રતિષ્ઠિત કડિયામહાજન શ્રી માવા મૂસાને ત્યાંનો. ખરે ખખ્ખોરે પરસેવો નિતારી ધનાઢ્ય થયેલા એ સત્સંગીએ સ્વામી નારાયણસંપ્રદાયના બન્ને દેશના આચાર્યોને અને સાધુસન્તમંડળોને ન્હોતરીને મ્હોટો જગન કયો હતો. સંપ્રદાયના કવીશ્વર વિના સંપ્રદાયનો મહાયજ્ઞ ઉજવાય શી રીતે? અને દલપતરામ તો ઉત્તર-દેશવાસી ને દક્ષિણદેશવાસી ઉભય આચાર્યોના માનીતા કવીશ્વર હતા. એટલે બન્ને દેશના ધર્મપ્રવાહ સંગમ પામતા હોય ત્યાં તો એમનાં પગલાં પહેલાં હોય. આજીને તીરે, પ્રવીણસાગરના રાજવીકવિ મહેરામણજીને નગરે, પ્રવીણસાગરની પૂરવણીકર્તા કવીશ્વર ધર્મગંગામાં ન્હાવાને રાજકોટે પધાર્યા હતા.

'લગ્ના વૈશાખ માસમાં દલપતરામ વળી પાછા

વઢવાણ વતનવાસમાં આવ્યા. એ વેળાએ વઢવાણમાં બે લગ્નપ્રસંગો હતા; એક ન્હાનાલાલનો અને બીજો દલપતધર ઉછરેલી ભાઈ દિનકરરામની નમાયી-નમાયી એકાકિની પુત્રી જીવકોરનો. પેલા દક્ષણીઓ ગાય છે ને કે

વૈશાખ માસ વાસન્તિક સમય શોભતા;

વેદકાળનો એ વસન્તમાસ હતો, શંકરજયન્તીની તિથિ હતી. દલપતરામની બે સાળીઓનો પરિવાર, મૂળજી ને પરમાનન્દ મામાની કુટુંબવેલો, મોતી જીન, રેવા ભાભી, બાળમિત્ર ને મૂળીમાના વીર ને હીરાદન્તીકમળલોચનીના ઢોહરાચોપાઈના અવશેષો મુખપાઠેથી ગાતા અમારા પુરુષોત્તમ મામા : વિશાળા કુટુંબપરિવારથી વીંટળાયેલા દલપતરામ નક્ષત્રમંડળ વચ્ચે પૂર્ણિમાના ચન્દ્ર સમા શોભતા. એની એ જ અગ્નિહોત્રની યજ્ઞશાળા, જ્યાં પોતે બારાખડી શીખ્યા હતા; એની એ જ ડાહ્યા વેદિયાની ડહેલી, જ્યાં ભાંખડિયે ધૂમ્યા હતા; એનું એ જ ન્હાના દહેરાનું જૈનમંદિર, જ્યાં, આરતીનાં ડુંદુભિ વાગ્યે, વીરીની કાખમાં બેસીને કેસર લેવાને જતા; એનો એ જ જતી લાલચન્દ-જીનો ઉપાશ્રય, જે કપરી વેળાની શરાફી પેઢી ને શારદ-સમયનો અન્થભંડાર હતો: ૭૦મે વર્ષે કવીશ્વર કુટુંબમેળો માણુતા હતા. વતનનાં બહાલપ સૌને ય તે મધુરાં સ્વપ્નાં જગાડે છે.

પછી પાછા જોડ વર્ષે દલપતરામને કુંડલાવાસી શ્રીમાળીઓએ નિજ કુળદેવીની ભવમંદિરમાં મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાને કાજે ન્હોતયા. કવીશ્વરે ઉત્તરમાં લખ્યું કે શાસ્ત્ર

લાખે છે કે નારાયણ વિનાનાં મહાલક્ષ્મીજી હોય નહિ. લોક લક્ષ્મીનારાયણ ઉચ્ચરે છે, શ્રીમાળપુરાણ કહે છે કે આપણાં કુળદેવી તો વિવાહિત છે. જગતઃ પિતરૌની સજ્જે-ડલે સ્થાપના કરેા તો આવું. કવીશ્વરનું કાલિદાસીય વચન સર્વામાન્ય થયું અને-અને 'હરની ગ્રીભમાં, ચૈત્ર વદ ૧૪એ, તમસાના ઝરણા સમી નમણી નાવલોતીરે વળી કવીશ્વર ગયા. ચાળીસ વર્ષો પછી ઇસ્વી ૧૯૩૨ની ગ્રીભમાં એ મહાલક્ષ્મીમન્દિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો ત્યારે સાવરકુંડલાએ આ દલપતપુત્રને નહોતયો હતો. પણ મણિબાને આરોગ્ય સબલું છું એ બહાને ને વસ્તુતઃ સારથીની નવલકથા લખતો આ આલેખક ત્યારે માથેરાનની શિખરગાડીઓની ઝુંડછાયામાં બેઠો હતો.

તે પછી વડતાલથી ભરૂચ રેવાતીરે જઈ આવીને મઢે લક્ષ્મીવાડીમાંના પ્રતિષ્ઠાપ્રસંગે ખળખળિયાતીરે ગયા હતા. કાલશુષ્ણી કૃષ્ણએકાદશીનું સુદૂત હતું, ને લાખેક સત્સંગીઓ આચાર્ય શ્રી બિહારીલાલજી મહારાજની આમન્ત્રણઆજ્ઞાએ ટોળે મળ્યાં હતાં. એ વિષ્ણુયાગના આચાર્યપદે હતા મહીધર શાસ્ત્રી. મહીધર ભટ્ટજીને સંખોધીને કવીશ્વરે એક દ્વંદ્વો કહ્યો હતો:

મહિધરકો શિર કાટિયો ધર્મવંશીને માર;

મહીધર આયે દેલને શાસ્ત્રીરૂપ ઘરિ સાર.

મહીધર અર્થાત્ શેષનાગના માથાનો અધર્મરૂપી ભાર ધર્મવંશીએ ઉતાર્યો. અને એ જોવાને શાસ્ત્રીરૂપ ધરીને શેષનાગ સ્વયં આજ પધાર્યો છે.

એ પૂવે 'હડના મહા માસમાં મહાફર ને વિષ્ણુ-
યાગમાં કવીશ્વર ભાવનગરે ગયા હતા. ભાવનગરમાં એક
ટેકરી છે અને પૂવે એ ટેકરી ઉપરથી 'મધ્યાહ્ન થયો '
'મધ્યાહ્ન થયો ' પોકારતી નિત્યનિત્યે તોપ ગાજતી. એ
ચાડીકાની ટેકરીશિખરે ચાંદીના મહામુગટ સમી તખ્તે-
શ્વરની આરસદ્દેરી સ્થપાઈ હતી. ચાડીકાની ધાર ત્હારથી
તખ્તેશ્વરનું શિખર થયું. કવીશ્વરે નવશિવાલયને આશીર્વાદ
દીધા હતા કે ભાવનગર આની આસપાસ પથરાજો. એ
કવિઆશીર્વાદ આજે કળ્યા છે ને ભાવનગરની નવરંગ
પાંખોનાં મોરપીંછાં સમા ખંગલાઓ તખ્તેશ્વરની ટેકરી
ફરતા પથરાઈ પડ્યા છે. એ પ્રસંગે તખ્તસિંહજી મહારાજે
પંદરસો રૂપીઆ ને વૃદ્ધાવસ્થાના ટેકારૂપ રૂપામઢેલી એક
સીસમલાકડી વયોવૃદ્ધ કવીશ્વરને ભેટ દીધાં હતાં.

ગઢપુરથી આવીને માંડ પગ વાળ્યો હશે ત્હાં કાગણ
બેસતાં કવીશ્વરને ગોંડળનાં મહારાજા ને મહારાણીનું આમ-
ન્ત્રણ આવી પડ્યું હતું કે પધારો, ને અમને આપની
કવિતા સંભળાવો. સમસ્ત દેશ સમાં અમે એ આપનાં
કાવ્યરસિયાં છીએ. ધોળેથી જેતલસર સૂધી રેલ્વે ત્હારે
બન્ધાઈ હતી, અને પછી ભાદર ઉતરી ગોંડળ પગરસ્તે
જવાનું હતું. ગોંડળથી ઘોડાગાડી ને બે અસ્વારો કવીશ્વરના
સત્કારાર્થે જેતલસર આવ્યાં હતાં. ચૂડાવાળા નરસિંહ દેવ,
દિવાન બેજનજી શેઠ, રાજમાતા મોંઘીબા સાહેબ, મહારાજા
ને મહારાણી: સૌને ગોંડળમાં મળ્યાહળ્યા. રાજમાતાએ
કવીશ્વર કને ભારફાંચેલું હેયું કાલવ્યું કે ભગવત મહાફર

માનતો નથી, ને વારતહેવારે વિલાયત જાય છે. તહમાં માને તો કવિઓલ કાંઈક સંભળાવો. કવીશ્વરે કહ્યું કે રાજમાતાની આજ્ઞા હોય તો મહારાજને કવિતવચન કંઈક કહું. પછી દલપતકાવ્યમાંની અન્ય કવિતાઓ ભેગી નવકવિતા રચીને કવીશ્વરે મહારાજને સંભળાવી, અને તે યુદ્ધિપ્રકાશમાં ત્યહારે છપાયેલી છે. ત્યહારે નહિ; પણ પછી કેટલાંયેક વર્ષે દલપતઓલ મહારાજને હૈયે બેઠો. શાણી રાજમાતાઓ ત્યહારે એમ કવિદ્વારા રાજપુત્રોને શિક્ષાવચન કહાવતી.

ગોંડળથી રામનવમીએ અમદાવાદ આવી જેઠ વદ દસે પાછા વતનમાં જઈ, પોતાના છેલ્લા સન્તાનને ત્યહાં પરણાવી, લગ્નોત્સવમાં કન્યાશાળાની ખસે વિદ્યાર્થીનીઓને જમાડી, ચાતુર્માસ કરવાને કવીશ્વર સૂરત ગયા હતા. ત્યહાં ભાદ્રપદની શુકલ પંચમીએ શ્રી હરિલીલામૃત ગ્રન્થની પૂર્ણાહુતિ ઉજવી. સૂરતમાં કારખસ જાણે ભૂતકાળની શય્યામાંથી ઉઠીને આવ્યો હોય એવો અણુધાર્યો કારખસપુત્રનો મેળાપ થયો. ત્યહારે જીંદગીની જાહેજલાલી સમા કારખસયુગના વિદ્વત્સમારંભો સાંભર્યે એ સ્થિતપ્રજ્ઞ વયોવૃદ્ધની ચે આયુષ્યને આઠમે દાયકે આંખડીઓ ભીંજઈ હતી. સોના ચે ભૂતકાળ ભરેલી વાદળી જેવા છે; વરસે ત્યહારે આત્માને અમૃતછાંટણે ભીંજવે છે.

ધર્મધુરન્ધર આચાર્ય શ્રી જિહારીલાલજી મહારાજને-
દરબાર શ્રી અભયસિંહજીની પેઠે-દલપતસત્સંગને આટ-
આટલે વર્ષે ચે ધરવ થયો ન હતો; એટલે અલંકારચન્દ્રિકા

અને આચાર્ય અભ્યુદય રચવાને કવીશ્વરને '૯૪માં પાછા વડતાલ તેડાવ્યા. '૯૫માં જૂના મિત્ર હરિદાસભાઈ વિદેહ થયે વડતાલથી નડિયાદ લોકિકે જવું થયું, અને નડિયાદથી વળતાં પીજને પાદર પીજની શાળાની પરીક્ષા લીધી. પછી આણંદ થઈને ભરૂચ ગયા હતા. આણંદમાં ત્યાંના ઈનામદાર મળવાને આવ્યા હતા; ભરૂચમાં પેલા હસમુખા ધીરજ કાકાએ કવિતા રચી નગરસભામાં ગાઇ હતી.

પછી બેઠી '૯૬ની સાલ. સદેહે ગુજરાત ધૂમવાની કવીશ્વરને એ છેલ્લી સાલ હતી. અમદાવાદનો કાંપ વી'ધીને, રણમુક્તેશ્વરનો ઘાટ ઉતરીને, સાબરમતી ઓળંગીને, પેલે પાર ફહા ગામ છે. ન્હાનકડું ગામડું રણિયામણું છે, સાબરકાંઠા ત્યાં સોહામણું છે. નઠીતટનો ઘાટ બાંધેલો છે, સમીપમાં ઘટાગોરભતું શિવાલય છે, કને આંબાવાડિયાની ન્હાની કુંજ છે. ગામશેઠને તેડાવ્યે કવીશ્વર '૯૬માં એ સાબરવાંધાંઓમાં ફહે ગયા હતા. આઘેનું ને કનેનું ગુજરાત દલપતદર્શનને ત્યારે અંખતું હતું. આમન્ત્રણે આવતાં એટલાં કવીશ્વરથી ઉડાતાં નહિ.

૭૬ મું પૂરું થયું હતું ને ૭૭ મું બેસતું હતું ત્યારે પછી '૯૬ ના માશગરમાં દલપતરામે કપરામાં કપરી મુસાફરી કીધી, ઇલોલની. ઇલોલ મહીકાંઠામાં ન્હાનું રાજ્ય છે, અને આજે યે ઇલોલ જવું સહેલું નથી. ત્યારે ઇડરેદ્વે કંઈ હતી નહિ, અને હાથમતીસાબરમતીનાં વાંધાંબખોલોમાં વાઘના વાસ હતા. કવીશ્વરને એ કાંઈ અબજ્યા ન હતા. ચમેલીના છોડ જેવડું ઇલોલનું ન્હાનકડું રાજ્ય

ત્યારે ચમેલીના મધુરા મુગન્ધભાવે મધમધતું. ઇલોલ જવાને કવીશ્વર અમદાવાદથી મહેસાણા ગયા, અને મહેસાણાથી કનકસેનસ્મરણસોદાગી વડનગર થઈને ઇલોલ ગયા. પન્દર ગાઉની એ છેલ્લી પગરસ્તાની મુસાફરી જતાં ને આવતાં મેનામાં બેસીને કીધી હતી. પડછન્દ દેહના રાજવી ઘોડેસ્વાર થઈને બે ગાઉ સત્કારાર્થે સ્હામા પધાર્યા હતા. મહીકાંદા કાંઈ કવીશ્વરને પરમુલક ન હતો; અને ઇડરપન્થક તો ખાસ પરિચિત પ્રાન્તભાગ હતો. જ્યાં જતાં ત્યાં ત્યાં દલપતરામ બન્ધુભાવે જૂનાં કવિકુળોના સરસમાચાર પૂછતા. ઇલોલરાજવીનો ભાવ નિહાળીને કવીશ્વર ત્યાં મહિનોમાસ રોકાયા હતા. દરબાર શ્રીએ ચાંદીની રકાબીમાં રૂ. ૨૦૦ લેટ ધરીને કવીશ્વરને રૂ. ૫૦ તું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું, અને તૃતીય દલપતપુત્રને પોતાની સેવામાં લીધો. કવીશ્વરનું ઇલોલમુસાફરીનું સ્મારક આજે ગુજરાત પ્રસિદ્ધ છે. કવીશ્વરની લોકબાણીતી પ્રચલિત છબિ, આ ગ્રન્થમાંની, અમારા ઘરમાંની, વાંચનમાળામાંની, અમદાવાદના નગરમન્દિરમાંની: એ સહુ ૭૬ ની વય ઉતરતાં ઇલોલમાં લીધેલી દલપતછબિની પ્રતિકૃતિઓ છે. દલપત દેહમન્દિરની એ છેલ્લી છબિ. ઇલોલ જવું જેવું દુર્લભ હતું, તહેવો જ ભાવ ત્યાંનો દુર્લભ હતો; અને જેવો ભાવ દુર્લભ હતો, તહેવું પ્રસંગસ્મારક પણ દુર્લભ છે. અન્તે તો સદા ભાવ અને ભાવનાઓ જ માનવજગતમાં મૂર્તસ્વરૂપ લે છે.

૭૭ મું વર્ષ બેસતાંની '૯૬ ની સાલની એ છેલ્લી દલપતમુસાફરી. પછી એ સાલમાં ધર્મધુરન્ધર આચાર્ય શ્રી

ખિહારીલાલજી મહારાજ અક્ષરધામમાં પધાયાં. ડિસેમ્બર
મેસતાં-વચનું ૭૭ મું પગથિયું ઉતરતાં કવીશ્વર અર્ધાગ
વાયુના પક્ષાઘાતથી દીર્ઘકાળની બાણશય્યામાં સૂતા; અને
દલપતરામની ગુજ્જરાત્રાઓ પણ પૂરી થઈ. ગુજ્જરીકુંભેમાં
કુંજકુંજમાં ધૂમતા ને ટહૂકતા દલપતમેરલાનો દહોકાર
પછી સંભળાયો નહિ.

ઈસ્વી ૧૮૮૨ થી ૧૮૯૬ સૂધીમાં કવીશ્વરે એમ
ત્રીશેક ગુજ્જરાત્રાઓ કીધી હતી. કવીશ્વરની આયુષ્યવરધોનાં
એ ૬૨ થી ૭૭ માં વધે હતાં. એ વયે ક્રિયા ક્રિયા આપણા
સાહિત્યસ્વામીઓએ, આ સફરસરળતાના રેલ્વેમેટરયુગમાં
ય તે, એટલેટલી દેશસફરો કીધી છે? અને દલપતરામની
બધી યે દેશસફરો કાંઈ રેલ્વેસફરો હતી નહિ. પચાસપચાસ
માઈલની શિગરામમુસાફરીઓ આયુષ્યના આઠમા દાયકામાં
દલપતરામ ખેડતા. વયોવૃદ્ધ કવીશ્વરની સગવડતા સહુ કે
યથાવિધિ સાચવતા ને સફરનો પરિશ્રમ બનતો સુખાળવો
કરતા એ ખરું. તોય ગ્રામ્યમારગોમાંનાં ઘાંચો ને ખાડા-
ખડિયા રાજવીને કે ધર્મોચાર્યને કે કવીશ્વરને કાળે કાંઈ
નગરની સડકે કે રેલ્વેના સલેપાટ થઈ જતાં નથી. બાળ-
પણુમાં કસાયેલો, પદપાળા ગુજ્જરદેશે ધૂમેલો, દંડનાયુબદ્ધ
શરીરસ્તંભ; યૌવનભરતીની તરંગાવલિઓને સમયે સદા-
ચરણ ને સંયમપાળો પાળવ્યે આયુષ્યનાં પાણી વહી
ગયેલાં નહિ; બીડી તમાકુ કે પાનસોપારીના યે વ્યસનશૂન્ય;
સાદો, મિતાહારી, સંસાર ને ધર્મનિયમિત જીવનવ્યય:
ઉકાંઠ નહિ, ખોટા શોખ નહિ, ધનને કે જીવનજોમને

વેડફી નાંખતી કુટેવો કે આહારવિહાર નહિ: એમ રતન પેરે જતનથી જળવાયેલો, આરસપાટ સમો ઉજળો ને દઢબન્ધ, દલપતદેહ હતો; અને તેથી વનવગડાના દેશપ્રવાસોની ન્હાનીમ્હોટી વિટંબણાઓ તે ઝીલીવેઠી જણતો. આયુષ્યના ૭ મા-૮ મા દાયકામાં પણ કેા મહાપરિત્રાજક સંન્યસ્તરાજવી સમા કવીશ્વર ગુર્જરયાત્રાઓમાં ધૂમતા હતા, કારણ કે આયુષ્યભરમાં કવીશ્વરે ગૃહસ્થસંન્યાસીના ધર્મ કર્મ પાળેલાં હતાં.

કવીશ્વર જ્યાં જ્યાં વિચરતા ત્યાં-ત્યાંના તહેમના લોકધર્મ એકરંગીલા હતા કે દેશને યુગસન્દેશ સંભળાવવો. હર્ષશોકના સાંસારિક સરખવસરોએ સ્વજનવત્સલ કવીશ્વર લોકાચારે જતા ત્યાં પણ અન્તરના ભાવ ઠાલવતા. પ્રસંગ-ધર્મ તો સહુ સર્જનો પાળે છે; દલપતરામ પ્રસંગધર્મે પાળતા અને દેશધર્મે પાળતા. નવો બુદ્ધિયુગ બેઠો છે, માટે નવભણતર ભણો; દેશકાળ પલટાયો છે, માટે સંસારને દેશકાળાનુસાર સુધારોપલટાવો; વાતપ્રવાહ જળપ્રવાહ અને વરાળિયો-ત્રણુ દેલ્યો સમી એ મહાશક્તિઓનો આજ જમાનો છે, માટે એમને જીતો, વશ કરો, સેવામાં લ્યો; ચન્ત્રખાનને પકડી લાવો, મંડળીસિંહને જગાડો, સાગર-મન્થન માંડો; નવયુગ વિજ્ઞાનયુગ છે, માટે હજારો હુન્નર ઉઘોજો ખિલાવો; દેશી રાજ્ય હો કે ઇંગ્રેજી રાજ્ય હો-રાજવીઓ ! પ્રજાહિતાથે રાજ્ય ખેડો: કેળવણી, સંસાર સુધારો, રાજપ્રજાનો ઇખલાસ, હુન્નરઉઘોગોની જમાવટ, બૂનીનવી સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય, 'હુખ સરવ ટાળો રે

આપણા દેશનું' એવો સર્વતોમુખ દેશોદ્ધાર: દલપતયુગના એ દલપતઆદેશ હતા ને દલપતપ્રવાસોમાંના પ્રવચનમંત્રો હતા. નવયુગ બેઠો છે, નવયુગનો યુગસન્દેશ ઝીલો, કાળ-ભોલ સાંભળો, આપણી મહાપ્રજાને પૃથ્વીની મહાપ્રજાઓ સમોણડી પાછી કરો: પૂર્વાવસ્થામાં તેમ જ ઉત્તરાવસ્થામાં દલપતજીવનનો દલપતકવિતાનો દલપતદેશયાત્રાઓનો એ જ નવવેદોન્ન્યાર હતો. કવીશ્વર દેશભરમાં ભમી-ભમીને દેશને કહેતા કે યુગસન્દેશ ઝીલો, યુગસન્દેશ ઝીલો.

આયુધ્યભર દલપતરામ નવયુગની છટ્ટી પોકારતા.

કવીશ્વર જૂના ગુજરાતને જગાડતા ને નવા ગુજરાતને ઘડતા. ઉત્તરાવસ્થાના વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં થે-આયુધ્યના અઠંમા દાયકામાં પણ એ જ દલપતભોલ હતો.

૬ ને ૮ ની વયે બહુચરઆરાસુરીની સફરોથી માંડીને ૭૭ મે વર્ષે ઇલોલનો વગડો બેઠો આવ્યા-એ ૭૦ વર્ષો દલપતરામ ચોખૂટ ગુજરાતને નિહાળતા ને ચોખૂટ ગુજરાત દલપતરામને નિહાળતો.

નવયુગના આપણા સાહિત્યોપાસકોમાં કવીશ્વર સર્વ શ્રેષ્ઠ અઠંગ મુસાફર હતા. ને ગુર્જરદેશસીમાઓ એ જ કવીશ્વરની યાત્રાસીમાઓ હતી.

આયુધ્યયાત્રામાં ને દેશયાત્રાઓમાં દલપતરામને અનેક સંગાથીઓનો સંગાથસમાગમ થતો. એમાંથી ઠેાઠકે ભાંડણ માંડયાં હશે, ઠેાઠક શુ અથડામણો થઈ હશે; ઘણાખરા શુ મૈત્રીભાવ બન્ધાયો હતો. અનેક સર્જનો સાથે

આયુષ્યયાત્રાના તીર્થઘાટો સંગાથે ક્યાં, જીવનદહાણોની આપલે કીધી, જગતસાગરના સાજન સફરસંગાથીઓને શોભતી ભાગીદારી લોગવી.

તુલસી ! યહ સંસારમેં માંતમાંતકે લોગ;
સબસે હિલમિલ ચાલિયે, નવીનાવસંજોગ.

તુલસીદાસજીના એ દુહાની અક્ષરવલિએ દલપતજીવન ઘડાયેલું હતું. સંસારપારાવારની નૌકાસફરોમાં ભાતભાતના સફરસંગાથીઓ કવીશ્વરને સાંપડ્યા હતા. નિજનિજના તીર્થઘાટ આવતા તેમ તેમ એ યાત્રિકબન્ધુઓ યાત્રાનૌકામાંથી ઉતરતા, છેલ્લાછેલ્લા પરસ્પર નમસ્કાર કરીને તેજઅન્ધારના ગેબના પડદાઓની પાછળ નિજનિજને પન્થે પડતા. અને એમ દલપતજીવનયાત્રાની યે દારિકાનો જગત્છેડો ધીમે ધીમે આવતો જતો હતો.

ઘણાંખરાંનાં આયુષ્યમાં અન્તે ખેસે છે એ જીવનની પાનખર ઋતુ દલપતઆયુષ્યમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમની વરધોથી ખેસી ચૂકી હતી. '૭૯ ની સાલઆખરે પ્રવૃત્તિઆશ્રમમાંથી નિવૃત્ત થયેલા ગીતાપૂજક કવીશ્વર કંઈ નિષ્ક્રિયતાને નિવૃત્તિ માનતા નહોતા કે નિષ્ક્રિયતાપરાયણ થાય. પણ એ આયુષ્ય પલટાની તિથિથી જ દલપતઆંખાવાડિયે આયુષ્યની પાનખર ખેઠી હતી.

લાંખાં આયુષ્ય એટલે એકલવાયાં જીવન.

'૭૯ની સાલમાં જ વડતાલના આચાર્યજી મહારાજ, તેજસ્વી, વચસ્વી, શ્રી ભગવત્પ્રસાદજી અક્ષરવાસી થયા; અને દલપતરામે

રે વડતાલના વાસી !

ના ધ્રુવપદનો વિરહરાસ લખ્યો હતો.

કૃષ્ણ વળાવી હું વળી રે, ઉભી જમનાતીર;
આંસુડે ભીંભય મહારો કંચવો, મહારાં ભીંભય દક્ષણીચીર:
રે મધુવનનાં વાસી !

એવા કરુણ ઢાળનો કરુણભાવ નીતરતો ભગવતપ્રસાદવિરહ
આ જીવન્આલેખકે બાળવયમાં સજળ નયણે વારંવાર
ગાયો છે. પછી '૮૨ની સાલમાં દુર્ભાગિણી વર્ધમાનપુરીનો
નવતેજસ્વી સિતારો ખરી પડ્યો. આદર્યો ને અધૂરાં પડેલાં
આજનાં એનાં ઉભાં ખંડેરો કહે છે કે દાજીરાજજી દીધાં-
થુપી હોત તો વઢવાણ નવઅવતારે આવ્યું હોત. ૧૮૮૨થી
૧૯૩૮ પર્યન્તનાં છેલ્લાં ૫૫ વર્ષોની દલપતવતનની કાળ-
કથનીનો સરવાળો એ એક શબ્દ 'હોત' માં સમાઈ જાય
છે. દાજીરાજજી પડ્યા તે જાણે વર્ધમાનપુરનો નવનગરધ્વજ
પડ્યો. સાડું સોરઠ આજે એ રાજવીને કરુણભાવે સંભારે
છે. '૮૧માં તો દલપતરામે દાજીરાજજીનાં લગ્નગીતો ગાયાં
હતાં, માંગલિક ગીતાવલિ રચી હતી. '૮૨માં દલપતરામને
વતનરાજવીનાં લોકિકે જતું પડ્યું. એ જ સાલમાં માડી-
બયા લઘુબન્ધુ દિનકરરામનો ચિરવિએગ થયો, દલપત-
રામની જહાંચ તૂટી, બન્ધુથન્ય થયા. '૮૩ની સાલમાં
એક નમાયી—નબાપી બાળકીને પાછળ મૂકીને ભાભીએ
પણ વિદાય લીધી. એ સાલમાં ભારતીય જહાજના પ્રાચીન
કૂવાસ્તંભ સમા મહર્ષિ દયાનન્દ દેવલોક પામ્યા ને આર્ય-
સંસ્કૃતિનો ૧૯મી સદીમાંનો સૂરજ આથમ્યો; પણ અનસ્ત
નવદિવસ ઉગાડીને. પછી બેએક વર્ષો કવીશ્વરને નિઃશોકનાં

વીત્યાં. પણ 'ટપના બાદ્રપદમાં શ્રાદ્ધપક્ષની ભારે તિથિ ચતુર્દશીએ દલપતકુળની ભરીભાદરી કુળવાડી મૂકીને અમારાં માતૃશ્રી રેવાબા અક્ષરવાસી થયાં, ને વૃદ્ધ કવીન્દર આયુષ્યના ઉતરતા આરામાં મોજ્યેષુ માતા પદમાં ભાખેલી કુળમાતાની શુશ્રૂષાસૂના રહ્યા. ન્હાનાં બે બાળકો, આઠ ને પાંચ વર્ષનાં, ઉગતાં મૂક્યાં હતાં એમને માતા અને પિતા લેખેને ઉછેરભાર પિતાશિરે આવી પડ્યો.

સાથે મરવું-જીવવું સૌથી સાઈ એહ એ દલપતકાવ્યબોલ અનુભવનો ભાવોચ્ચાર છે; પણ લગ્ન-ચોરીએ સંગાથે રહડે છે એ દંપતીબેલડમાંથી કેટકેટલાંક સંગાથે ચિતાએ રહડે છે ? સારી માનવદુનિયાંનો એ એક સંસારકોયડો છે કે સાઈ શું ? પત્નીશુશ્રૂષા પામેલો પુરુષ પાછળ જૂરતી વિધવાને મૂકીને સંસારવિદાય લે એ ? કે સૌભાગ્યઘાટડી ઓઢીને અખંડ સૌભાગ્યવતીના બિરદાળી પત્ની સ્વર્ગવાટે સંચરે એ ? હિન્દુસંસારે તો 'અખંડ સૌભાગ્ય'ના આશીર્વાચનમાં જ યુગયુગાન્તરથી એ સંસારકોયડાનો ઉત્તર ભાખેલો છે, અને દલપતઆયુષ્યમાં એ આશીર્વાચન સર્વોંશે સાચું પડ્યું છે.

એ પછીની '૮૬ની સાલમાં દલપતજીવનમાંથી ભોળાનાથભાઈ ગયા, નમંદ ગયો, કવિ બુલાખી ગયા. ભોળાનાથભાઈ કાવ્યશિષ્ય હતા, દલપતહિતસ્વી હતા, અમદાવાદવાસના કારણરૂપ હતા. ઉત્તરાવસ્થાની સંસારયાત્રામાં એ કે કાંઈક આછાપાતળા અન્તર્પટ પડી ગયા હતા; તો પછી સર્વોંશે સજ્જનમુદ્રાળા ભોળાનાથનો દલપતભાવ

કે દલપતરામને બોળાનાથભાવ ઝાઝા બદલાયા ન હતા - '૪૬માં હતો એ જ, પણ સહેજ આછેરો, રંગ '૮૬માં પણ હતો. બોળાનાથભાઈના વિદેહ થયા પછી એકાદ દાયકે બોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ અમદાવાદમાં સ્થપાઈ ત્હારે શિષ્યમિત્રના ગુણાનુવાદની કવીશ્વરે કવિતા રચીને ગાઈ હતી. પણ નમંદ પડ્યો એ તો જાણે અકબરશાહને રાણો પ્રતાપ પડ્યો. યુધિષ્ઠિરને જાણે મહારથી કર્ણુરાજ પડ્યો, એવો દલપતને નમંદ પડ્યો. દલપતનમંદ પર-સ્પર અથડાતા, પછડાતા, ધૂંધવાતા, ફૂંફાડતા; પણ અન્ત-રના અન્તરમાં ઉભય સ્કમજતા હતા કે પોતે બન્ને એક કવિતાદેવીના જાયા ભાંડુઓ હતા. અને આ ગ્રન્થના કવિમિલનના પૂર્વપ્રકરણમાં આપણે જોયું છે કે દલપતનમંદ ઉભયના આત્માઓ મહાપુરુષોના હતા. જગતની ભૂલભૂલામણીમાં નમંદ ભૂલો પડતો, પણ સિંહ સમે પાછો સાચી કેડીએ આવતો. દલપતરામને આ સૌ જૂતકાળના ઘાવ હતા. બાવિનો કારી ઘાવ તો કવીશ્વરને એ સાલમાં વાગ્યો હતો ઉછળતા, જોળનહેલિયે જૂલનતા કવિ બુલાખીના પરલોકગમનનો. કવિ બુલાખી ગયા એ તો જાણે દલપત-શિષ્યપ્રવર કેલેયો ફૂંડાનકુંવર ગયો; આશાસ્પદ, ઉલ્લાસ-છલકાતો, ગુર્જરકાવ્યઆશાનો આશાસ્તંભ ગયો. બુલાખી કવિને વડોદરા રાજ્યના રાજકવિપદે સ્થાપવાનું ટીપ્પણ થયું હતું. દલપતદૈયે આગમની હામ હતી કે એ મહારો શિષ્યવર મહારૂં ઠામ ઠાલી નહિ પડવા દે. દલપતશાળાના કાવ્યઅવશેષો તો આજ ૧૯૪૦માં યે સજીવન છે. પણ '૮૬માં' એ દલપતશાળાવાડીનો પાંગરતો પ્રકુલ્લતો પાણી-

ભરેલો ફૂલછોડ અકાળે કરમાઈ કપાઈ પડ્યો. કવિ બુલા-
ખીના મિત્રમંડળે ત્હારે વિરહગીત ગાયું હતું કે

જતાં બુલાખી ગુજરાત ગાંખી.

હલપતરામને તો ખરેખાત ! બુલાખી કવિ ગયે ભવિષ્ય
ગાંખું ભાસ્યું હતું.

કવિ બુલાખીરામની વર્ષી વાળી નહોતી ત્હાં તો
ગુજરાતભણીતા ખીજ દલપતશિષ્ય મૃત્યુ પીને પોઢ્યા.
સ્વ. રણછોડ ગહુરામ સોસાયટીના સ્થાપનકાળના દલપત-
સંગાથી હતા.

અને એ પછીના, મહારાણીજીની સુવર્ણજ્યૂબિલિના
ઉત્સવસંવત્સરની મહાશિવરાત્રિએ દલપતઆયુષ્યગંગાની
પ્રથમ ઝરણી, ભૂમાનન્દ સ્વામી દેવાનન્દ સ્વામી કે અયો-
ધ્યાપ્રસાદજી મહારાજનાં ધર્મતેજ દલપતજીવનમાં ચૂંથાયાં
એ પૂર્વેથી પ્રભા પાથરનાર, વતનમાં ‘ મહાલક્ષ્મી પ્રસન્ન ’
કરતા એ દોહેલા કાળની સંભાગિયેણી, મહીકાંઠાની મોઢેરી
મહેમાની માણનારી ફારબસયુગની દલપતગૃહિણી, અને
પછી આયુષ્યભરને રિસામણે દરિયાપાર પુત્રધર જઈ બેઠેલાં,
દલપતજીવનને પ્રથમ ફૂલડે વધાવનાર ને પછી સાચેસાચનાં
વાગ્બાણ મારનાર, અખંડ દલપતઆયુષ્યનાં સમેાવડિયણ,
મૂળીમા ૫૪ વર્ષંબર દલપતચુન્દડી ઓઢીને ઘાટડિયાળે
વેશે પુત્રધર દરિયાઉતાર સ્વર્ગવાસી થયાં. કચ્છમાંથી
અમદાવાદ દલપતધર એ કાળોત્રી આવી. ૧૮૩૩માં મામાને
ધરથી લોડે ચઢી વરવેશે તોરણે છળ્યા હતા ત્હારથી
માંડીને ‘ ૮૭ સૂધીનો નિજ સળંગ સંસારધતિહાસ દલપ-

તઆંખોમાં રમી રહ્યો, અને એ ઈતિહાસસંભારણાંએ કીકીઓમાંથી હૈયાધારાઓ વરસાવી. દલપતરામને ઘડીક થયું કે જીવનમાંથી દુઃખે ગયું ને સુખે ગયું. તેજઅન્ધારવિહોણી શૂન્યતા દીડી છે ? કદપાય તો કદપી બેબે. મૂળીમાને જવે કવીશ્વરનો રહ્યોસહ્યો ગૃહસ્થાશ્રમે સમેટાઈ ગયો. કવીશ્વર વિયોગી હતા તે વિધુર થયા.

અને પછી બેડી '૮૮ની સાલ. એ સાલમાં ઉપહાસથી આદર કરનારા, પછી 'ગુજરાત પ્રાન્તના કવીશ્વર' કહીને સંબોધનારા, અને છેલ્લે છેલ્લે સાહિત્યપદ્ધતિની દાંડી સમતુલા પામ્યે સમન્વયબોલ ઉચ્ચરનારા કે 'એ તો કચારતું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઈ ચૂકયું છે કે આ જમાનાના કવિ તે બે જ; નર્મદાશંકર ને દલપતરામઃ' અને એમ નર્મદકવિતાની ઉપડતી પ્રતાવનાએ જ કવિસમન્વય બોલનાર નવલરામે સંસાર તણને સ્વર્ગવાટ લીધી. ત્હારથી ગુજરાત સ્થિરબુદ્ધિ સમતોલમાનસી નિષ્પક્ષપાત સાહિત્યાવલોકનસૂતું થયું. દલપતરામે દીકું કે નિજ દુનિયાં ખાલી થાય છે.

એ જ સાલમાં બૂના મિત્ર અને કાઠિયાવાડવડોદરામાં નવકેળવણીના સંસ્થાપક ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ વિદેહ થયા.

અને પછીને વર્ષે '૯૦માં અમદાવાદની સ્વામીનારાયણ ગાદીના ગંભીરમુદ્રાળા આચાર્યજી મહારાજ કેશવપ્રસાદજી અક્ષરધામમાં પધાર્યા. કેશવપ્રસાદજી એટલે મૂળીમાં ધોળિયાવેશે રહી દેવાનન્દ સ્વામી કને ૧૪ વર્ષનો વહવા-

જીવતની કિથોરધોળિયો દલપત કાવ્યકલા શીખતો હતો ત્હારે કૃપાદષ્ટિએ બિરદાવનાર, ન્હાનીમ્હોટી બક્ષિસોથી પ્રોત્સાહન પાનાર, કુસુમ કવિની સમૈયાસભાના કાવ્યવિજેતાને સત્સંગના કવિપદે સ્થાપનાર મહાનુભાવ આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજીના પુત્રરત્ન. કેશવપ્રસાદજીને જતા ભેઠને કવીશ્વરને પોતાની પછીની પેઢી જતી ભાસી.

૧૯ મી સદીનો છેલ્લો દાયકો બેસતાં નવા ભાવનગરના સજ્જનહાર અને પ્રવૃત્તિજીવનને છેલ્લી વરધોમાં સંન્યસ્તરંગે રંગનાર ગગા ઓઝા કેવલ્યપદને પામ્યા. અને એ જ વર્ષમાં-'૯૧ માં મહીપતરામે સંસાર સંકેદ્યો. મહીપતરામ એટલે ૧૮૫૧ થી ૧૮૯૧ ના ચાલીસ વર્ષોના દલપતજીવનના દ્રષ્ટા સૂરતમાં બદવાસ્થળી સંગાથે ગાઈ, અમદાવાદમાં વેનચરિત્ર સંગાથે ગાયું, વાંચનમાળા સંગાથે લખી, ટ્રેનીંગ કોલેજમાં સંગાથે ભણાવ્યું, સોસાયટીમાં એક રથના બે ઘોડા પેઠે ભેડાઈને સંગાથે રથને કાળમાર્ગે ધપાવ્યો: સાક્ષરયુગલની ભેડીદારીના એવા હતા જીવનસંગાથ. સૂરતી અમદાવાદની ભેડણીચર્યાઓ કરી. સામળપ્રેમાનન્દનો સાહિત્યઝગડો ખેડ્યો, મૂર્તિખંડનનાં વૈમનસ્ય લોગવ્યાં: મહીપતરામ એટલે ચાર દાયકાના દલપતજીવનસંગાથી. મહીપતરામનું પાકું પાન દલપતઆયુષ્યમાંથી ખરી પડ્યું.

દલપતઆયુષ્યની '૭૯ થી '૯૧ પર્યંતની દ્વાદશવર્ષી એમ પૂરી થઈ. દલપતદિલને સંસાર સૂનો થયો ભાસ્યો.

નિજનિજનાં સંસારસ્થેશનો આવતાં તેમ તેમ સફર-

સંગાથીઓ આયુધ્યની આગગાડીમાંથી ઉતરી પડતા, ને રાત્રિ કે દિવસની ગહનતામાં અદૃશ્ય થતા.

કોઈ આયડેયાળો દિગ્વિજયશાળી નિજ વિજયક્ષેત્ર વચ્ચે એકાકી ઉભેલો રમરણદેશે સાંભરે છે ? છેલ્લો પ્રતિરથી પરાસ્ત થયો, વિજયનો ડંકો વાગ્યો, સંગ્રામશિબિરે ને રાજદુર્ગે જયધ્વજ ફરકાવ્યો. પણ પછી ? એ દિગ્વિજય-શાળીને એ પછીની બાવોભિંઓ શી જાગે છે ? જોઈ છે ? વિચારી છે ? ગદ બાલા, પરન્તુ સિંહ ગોલા એ શિવાજી મહારાજના શબ્દોચ્ચારનો અર્થમર્મ અન્તરમાં અવધાયો છે ? એવા હેયાભાવને કારણે અકબરશાહને હોવેલ આય રાજવી ભાખે છે. સુરંગો ફેડી, દુર્ગદિવાલોને આકાશમાં ઉડાડી, બન્ધૂકનેમે કાંગરાવાસી મહાવીરને વીંધ્યો, સૂરજપોળને સર કીધી, ગોવિન્દશ્યામના મન્દિરચોકમાં ધમસાણુ મચાવ્યું, રાજમહેલની વિશાળી ચિતા કરીને ક્ષત્રિયજાતીઓએ જોડુર ઉજવ્યો એ નિરખ્યો.

ગદ તો ચિતોડગદ, ઓર સબ ગદયાં હૈ

એ ચિતોડગદ અકબરશાહે જીત્યો. પણ પછી ? શાહોનો શાહ અકબરશાહ એ ભરમીભૂત ચિતોડગદના રાજમહેલેથી ફકીરવેશે આરાવલ્લીની દુર્ગરછાટો ઉતર્યો, ને પાયે ચાલી અજમેરીની યાત્રાવાટ લીધી. એ પૂર્વે ૪૫૦૦ વર્ષે કુરુક્ષેત્ર વચ્ચે નદીઓનાં પૂર જેવી ૧૮ અક્ષોહિણીઓ ટોળે મળી; ઘોર સંહાર મંડાયા; પિતામહ, ગુરુવચ, રાજરાજેન્દ્રો, પુત્રો, પોત્રો, મિત્રો, રથી, મહારથી, અતિરથી ચોધરાજે વીરગતિને પામ્યા; ૧૮ તિથિઓભર કાળજોગણીઓએ ધૂમી

ધૂમીને ખપ્પર ભર્યા; સ્વયં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને પાંડવોનો વિજયશંખ વગાડ્યો. પણ પછી ? એ વિજયશંખ ત્હાં સાંભળ્યો કેટલાકોએ ? પછી એ અઢાર અક્ષોહિણીમાંથી રણસંગ્રામ ઉતરીને જીવતી-રહી હતી માત્ર દસ મૂર્તિ. અને એની ચે પછી ગંગાઘાટે જઈને ચક્રવર્તી યુધિષ્ઠિરરાયે વીરગતિ પામેલા સહુ સ્વજન સુભટરાજોનું શ્રાદ્ધ સારવ્યું, વ્યાસજીએ મૃત્યુશાયી યોધરાજોનાં પુનર્દર્શન કરાવ્યાં. પણ અન્તે હસ્તિનાપુરમાં સિંહાસનારૂઢ થયે પૂર્વનું ભર્યુંબાદર્યું હસ્તિનાપુર સિંહાસનારૂઢ એ ધર્મમૂર્તિ રણસંગ્રામવિજેતાને ખાલીખાલી ભાસ્યું. હારેલા તો સદા હારે જ છે, પણ કેટલાએક રણસંગ્રામોમાં તો જીતેલા ચે હારે છે. દલપતરામને પણ કાંઈક એવું થયું. શ્રી હરિએ બહેલાં દીર્ઘાયુષ્યે અને કાવ્યપ્રેરણાએ કવીન્દ્ર જીવન જીત્યા, પણ પછી જીવનપટ સૂનો દીઠો. અધીં સદીના દલપતજીવનસંગાથીઓએ એકે એકે સ્વર્ગની વાટ લીધી. સંસારક્ષેત્રોમાં કોઈક પડખે પાંખ થઈ ઉભા, કોઈકના સાહિત્યઘાવ ઝીલ્યા ને વાળ્યા, કોઈક ઉપહાસતા આવ્યા ને રસપૂજ કરતા બેઠા, કોઈક મ્હોં મરોડતા ને મચકોડતા અને પાછા બિરહાવલિ બોલતા, કોઈક છાયા ઢાળતા ને રાજધ્વજનો કે ધર્મધ્વજનો ચન્દરવો કરી તાપસન્તાપ હરતાનિવારતાઃ એ ઘણાખરા દલપતસંગાથીઓ પ્રતિરથીઓ ટીકાકારો હિતસ્વીઓ પુણ્યમાર્ગના પ્રેરકદોરકે દલપત-જીવનદેશેથી સિધાવી ગયા. કવીન્દ્ર આયુષ્ય જીત્યા, સંસાર જીત્યા. પણ અકબરશાહને જીતેલો ચિતોડગઢ અને ધર્મ-રાજાને જીતેલું હસ્તિનાપુર સૂનકાર ભયંકર શમશમાકાર

ભાસ્યાં હતાં એવો દલપત કવીશ્વરને સંસારપટ સૂનો શમશમાકાર ભાસ્યો. બહોજલાલીએ ઝગઝગતી ને સોના રૂપાં ને કિનખાખજરિયાને ઝળહળતી રાજસ્વારી કે દેવસ્વારી તો પાઠક ! ત્હમે દીઠી હશે. અને છેલ્લે છેલ્લે એ લોક-લક્ષ્મીસોહામણી સ્વારીનો ઉંટડંકો પશુ સાંભળ્યો હશે. હણહણતા અશ્વરાજે, ઝમઝમતી રથઠેલો, નેજા પતાકા નિશાન, સોનારૂપાની પાલખીઓ, અને ઉત્તરભાગમાં ચાલતા દેવશિખર સમો રાજહસ્તિ કે દેવહસ્તિઃ એ સહુ ગયા પછી આવે છે છેલ્લોવેલ્લો ઉંટડંકોઃ ઘેરો, ખોખરો, કાળખોલ સમો, ઉતરતી ભરતીની છેલ્લી છોળની ભાગેલી ઘોષણાએ ગાજન્તો. વીત્યાની એ વાત ખોલે છે, ગયાની બાજુએ બહોજલાલી ઉચ્ચારે છે. ભૂતકાળના શબ્દ સમો હેયાપાટે એ વાગે છે ને ગાજે છે. ગયેલું સ્મરી-સ્મરીને, વીતેલું સંભારી-સંભારીને, પછીનો ગુજરકાવ્યદેશનો સૂનકારપટ પ્રત્યક્ષ પેખીને, ગુજરકવીશ્વરે હાય પોકારી, ધા ગબ્બવી, કારમી કોક આકુન્દચિચિયારી દેશ ભરીને પાડી કે

નવલ ગયો, નમંદ ગયો, ગયો જ મહીપતરામ;
દુઃખિયો દલપતરામ છે ઠાલો દેખી ઠામ.

અને પછી નવગરૂડપુરાણ સમા ઘોર ભાવનું ગીત ગાયું કે

સોખતી સિધાવ્યા તારા રે ! તું ચેત ચિત્તે.

જ્યારે તું પરણવા ગયો,
ત્યારે જે બનૈયો થયો,

વિશ્વમાંથી ગયો વહ્યો રે !

તું ચેત ચિત્તે.

સોબતી સિધાબ્યા તારા રે ! તું ચેત ચિત્તે.

એમ ૧૯ મી સદીનો ૯ મો દાયકો સંકેતાયો. અને
એમ ૭૨મા વર્ષે કવીશ્વરને જીતેલો સંસાર કચ્છારેક કચ્છારેક
હાયાં સમે લાગતો.

પ્રકરણ ૭ મું, સંસારવાડીમાં

સખિ ! જો આ શોભે સારાં રે પીંપર ઉપર પંખીડાં.

હલપતરામની સંસારવાડીએ હવે પોપટ ને મોર,
મેનાઓ ને કાયલો કલ્લોલતાં હતાં.

હલપતદંપતી ખીલીને પૂવેં હલપતકુળ થયું હતું;
હલપતકુળ વિસ્તરીને હવે હલપતસંસાર થયો હતો.

હલપતકુળને માંડવડે હવે ડાળખીઓ નંખાઈ હતી,
ને હલપતકુળઉઘાને હવે ક્યારીઓ પડી હતી. નિરનિરાળા
કૂલછોડ રોપાયા હતા ને કૂલવાડી પ્રકુલ્લી રહી હતી. કવી-
શ્વર ફરતા પોત્રો ને દોહિત્રો રમતા.

ઈસ્વી ૩૦-૫-૮૦ની તિથિઓમાં મણિખાને પરણાવ્યાં,
છોટાલાલને ઉપનયનસંસ્કાર ઉજવ્યો, અને ચમનલાલ
હલપતકુળની મહેમાનીએ આવ્યા. ઈસ્વી ૧૮૮૭માં વસન્ત-
પંચમીએ છોટાલાલને પરણાવ્યા ને ન્હાનાલાલને ને
ચમનલાલને જનોઈ દીધાં. ઈસ્વી ૧૮૮૭માં મગનલાલને
ત્યાં દશસ્થપ્રસાદને જન્મ થયો ને હલપતરામને ઘેર
પોત્રની પગલીઓ પડી. ઈસ્વી ૧૮૯૦માં ન્હાનાલાલનાં
ને અમારા કાકાની એકાકી પુત્રી જીવકોરનાં લગ્ન કવી-
શ્વરના વતન વર્ધમાનપુરીમાં થયાં. ઈસ્વી ૧૮૯૩માં
ચમનલાલને પણ વતનમાં જ વરાવ્યા. વળતે વર્ષે, ઈસ્વી
૧૮૯૪માં મોહનલાલ મનાયા ને અમદાવાદમાં હલપતઘેર

પૌત્રી રળિયાતનાં લગ્ન થયાં. ૭૪ની વયે કવીશ્વરનો એ છેલ્લો કુટુંબસમૈયો.

સ્વયં દલપતરામના જ ંહેવાઈઓની નવનવ ંહેવાઈ-વેલો કવીશ્વર ફરતી રોપાઈ હતી.

સન્ધ્યાકાળના પંખેડસમૃદ્ધ વડલાના સમું કવિકુળનું ઘર તો સરખવસરે સગાંઠાલાંઓથી લચીનમી જતું, કલખોલથી ગાળ રહેતું. વઢવાણથી ને ઉતેળિયેથી દલપતરામની સાળીઓ ને સાદૂપરિવાર આવતા. ધોળકે ને આંતરસૂએથી દલપતરામના સાળાઓનાં સન્તાન આવતાં. ધ્રાંગધ્રે ને ધોળકેથી દલપતરામનાં ભમાતૃઓ ને બાણેજડાં આવતાં. દાદા કહીને બોલાવનારાં દલપતરામને વીશેક હતાં.

૧૮૬૦ પછી તો કવીશ્વરના દેહસ્તંભે પણ પેલી બાઈબલભાષી સાત દાયકાની આયુષ્યઅવધિ ઓળંગી હતી, ને સનડાયલ આઠમા દાયકાના આંકડા આલેખતું હતું.

સં+સાર=જગતના શુભ આરને દલપતરામ માણતા હતા.

કવીશ્વરની સન્ધ્યાની મધુરપ શીતળ મીઠડી તેજસ્વિની હતી.

પડછાયા વિનાની સ્હાંજ કોઈ એ દીઠી છે? દલપતરામના સંસારે પણ સ્હાંજના પડછાયાઓ પડ્યા નહોતા એમ નહિ. ભરી-ભરી ફૂલછાબથી કવીશ્વરને વધાવીને અમારાં માતૃશ્રી રેવાબા ઇસ્વી ૧૮૮૫માં અક્ષરવાસી થયાં; ઘરનાં સુખ ઉગાડનારી અમૃતઝરણી દલપતરામને સૂકાઈ

ગઈ. વઢતાં, ઝઘડતાં, ફસણે રહેતાં અમારાં જ મૂળીમાએ
પણ ૧૮૮૭માં કચ્છમાં જ નિજ પુત્રધેર દેહ ત્યાગ્યો. સુખના
ને વઢવાઢના લહાવા આપતી સમાનહકશાલિની-માન
માગતી ને માગ મૂકાવતી સમોવડિયણ કવીશ્વરને ઠેા હવે
રહી નહિ. મ્હોટાં બહેન જયાકુંવર-જેઠેરબા પણ વીરને
ધેર આવી જગત સંકેરી લઇ સદાની સ્હોડવાળી સૂતાં.
કવીશ્વરની સંસારવાડી કાળના પડછાયાસૂની ન હતી.

દીકરીએ દલપતરામ દુઃખી હતા. ન્હાનેરી ત્રણ
પુત્રીઓનાં દૂભાવાં દલપતરામે દષ્ટિએ દીઠાં હતાં. રાયકુંવર
બોળાં ને બદ્રિક હતાં; હરિબા એમનાં માતૃશ્રી મૂળીમાનાં
સમાં જળ્મર ને પાવરધાં હતાં. વીજકેર, સરસ્વતીચન્દ્રમાંની
અલકકિશોરી સમાં, તાતતેજસ્વિની ને જાજરમાન હતાં.
સૌથી ન્હાનાં પુત્રી મણિબા ગૌરી ગાય જેવાં ઉજળાં ને
ગાય જેવાં ગરીબ હતાં. એક વીજકેર વિના સૌએ દલપ-
તરામની સેવામાં દોહિત્રો ને દોહિત્રીઓ ધર્યાં હતાં.
વીજકેર દલપતધેર રહી જાતે પિતૃસેવા કરતાં.

સૌને ય લાંબા આયુષ્ય એટલે એકલપન્થીના પન્થ.
ન્હાનપણના તોફાનગોઠિયા, જીવાનીના જીવદસાથીડા, આઘેક
વયના પટા ઝીલનારા ને ઝીલાવનારા કવીશ્વરના સમવયસ્કેા
હવે ઠેાક રહ્યા હશે. ફારબસ તો જાણે હાથતાળી ઢઈ
ગયો હતો. કટિંસ ને હોપ સ્વદેશ જઈ નિવૃત્તિ સેવતા
હતા. '૮૬માં ભોળાનાથભાઈ ને નમંદ પરલોક સિધાવ્યા.
'૮૮માં નવલરામ પંચત્વ પામ્યા. '૯૧માં મહીપતરામ

વિદેહ થયા. કેા મહાન નોકાસંગ્રામમાં સંગાથી જહાને ડૂબી જાય ને એકાકી કેા એકલશઠ નોકા મહાસાગરે એકલપન્થ ખેડતી પાછળ રહે, એવા દલપતરામ હવે કાળનેા સાગર ખેડતા હતા, ને કળકળતી આંતરડીએ અન્તર્યામી આત્મા વિરહપોકાર પાડતો.

અપ્રતિરથ સંસાર એ સંસારનેદ્ધાને આશીર્વાદ છે કે શાપ ?

કવીશ્વરનો સંસાર ગુણાતો હતો તેમ સ્મરણોની ભૂતાવળે ગુણાતી હતી. સંસારવાડીએ સહુની પેઠે દલપતરામનું એક પગલું સૂર્યતેજમાં પડતું ને બીજું પગલું પડછાયામાં પડતું.

ચૌદેક વર્ષાની કિશોરવયથી પાળીપોષી ઉછેરેલા બુલાખીભાઈ; દશેક વર્ષો દેશપરદેશે હારે વિચરેલા કાશીશંકર; અહનિંશ વૃત્તાલયે દેવ સમી સેવા કરતા જગદીશાનન્દજી; એ ત્રણ તો જાણે દલપતરામની દત્તક પુત્રત્રિપુટિ હતી.

સ્વદેહનાં અંગોને સહુ જતનથી જળવેસંભાળે છે; ને ન સંભાળે તો સ્વઅંગોને પીડવાપજવવાનો હકક મનાયો છે. પરઅંગ કેા ડંગે તો રતનજડી સોના વીંટી ચે ઉતારીને લોક અળગી કરે છે. મહાજનની-કે મહારાજ્યની-પરીક્ષા ને પારખાં સ્વઅંગી નિજ પુત્રપુત્રીઓની જતનવરઘોમાં નથી; પણ પરગોત્રી જ્યહારે સ્વગોત્રમાં આવે છે ત્યહારે ગોત્રસમાસ કેવોક અપાય છે એ અવસરયોગ તે મહારાજ્યનો ને મહાજનનો પરીક્ષાયોગ. પુત્રપુત્રીઓ કરતાં પુત્રવધૂઓ ઉચ્ચારે એ સાચા મહાજન.

દલપતબેર આવીને સહુ પુત્રવધૂઓ બે હૃદયશણુગાર પહેરતાં શીખતી. પ્રથમ પહેરે તો સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયનો શણુગાર. પુત્રો કરતાં ચે દલપતકુળની પુત્રવધૂઓ અધિકી સંપ્રદાયસંસ્કારિણી થઈ રહેતી.

અને બીજો શણુગાર સજતી કુળગૌરવની મનમ્હોટપનો. દલપતકુળના કુળગૌરવનું દલપતપુત્રો કરતાં ચે પ્રધાનતઃ દલપતપુત્રવધૂઓએ ગુણઅધિકું જતન કીધું છે. સર્વ દેશે ને સર્વ યુગમાં સંસ્કૃતિની સંરક્ષણહારીઓ તો કુલાંગનાઓ જ છે ને ?

ચારચાર સોહાગણોના સોહાગે કવીશ્વરનું ઘર ઝળાંમળાં થતું.

સહુ પુત્રવધૂઓ વડિલ શું વાતો કરતી, પુત્રપુત્રીઓની ચેઢે જ કવીશ્વરને ‘બાપા’ કહી બોલાવતી. સહુ કુળવધૂઓ સહમજતી કે કુળના મોભ ને થંભ દલપતરામ છે. સહુને થતું કે દલપતકુળની દેશકીર્તિની પોતે ન્હાનીમ્હોટી તેજદીવડીઓ છે. ગુજરાતના સંસ્કારી અવિભક્ત કુટુંબવાસોમાં આ ભાવ વિરલ નથી.

દલપતકુળની ઠેક જ કુળવધૂ કનિયાળી હશે. અમારાં ભાભૂ તો બિચારાં વધોથી દુઃખિચારાં છે. અમારાં મ્હોટાં ભાભૂએ તો દલપતરામ ન નિભાવી શક્યા એ મૂળીમાને છુંદગીભર નિભાવ્યાં એ જ મ્હોટાં ભાભૂની ગુણગંભીરતા.

આતિથ્ય મનમ્હોટપ ને વિદ્વદ્ગુણવા દલપતરામ માણેકલક્ષ્મીને જાણે ભળાવી ગયા છે. ‘મણિ ખેન’ની મહેમાની

ને ગુણવિશાળતા સોરઠ ગુજરાત ને મુંબઈ બહુતાં. દેહે ને દેહીએ બારેખમ, ગજગતિએ મલપતા કાન્ત; ઓંકારનો પ્રલંબધ્વનિ શંખનાદ ગજવતા પઢિયારણ; નાચતા ને માતા, સાદા, શીળા, જળના કુંભ સમા બાવા મોહનદાસણ; ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનાં માતાપિતા સમાં રણજિતદમ્પતી; બુલન્દ સૂરે કલાપીવિરહ લલકારતા મસ્ત કવિ; મંજુરાની મંજુલ વાણી રણકાવતા લલિતણ: ‘ મણિ ખેન ’ની મહેમાનીએ આવતા. વર્ષમાં એકબે વાર દલપતસંવત્સરીએ કે દલપતશ્રાદ્ધતિથિએ રાજકુમાર કોલેજમાંથી રાજકુમારોને અમે જમવાને ન્હોતરતાં. દલપતસંવત્સરી તો ઘરમાં સાચા સ્મરણઉત્સવ સમી ઉજવાતી. થિયોસોફીનાં પંડિતા લીલિયન એડગર કે જૈનપંડિત લાલન, આયંસમાણ પંડિત બાળકૃષ્ણ શર્મા, મુંબઈ પ્રાર્થનાસમાણ દેશદાગ્રજ વિઠ્ઠલરાવ શીંદે, કેશવચન્દ્ર સેનના દોહિત્ર રાજકુમાર બ્હીકટર, સ્વામીનારાયણના સન્તો, બિક્ષુ અખંડાનન્દ, સન્નારીશારદાપીઠના સંસ્થાપક પ્રો. કવે- ‘ મણિ ખેન ’ની મહેમાની સંપ્રદાયપર હતી. એકાદશીએ એકાદશીએ ભગનાથના ખાખી બાવા લાલદાસણ આવતા, દક્ષિણા લઈ જતા, ‘ મણિબા ! તું દુઃખ નહિ પાવેગી ’નો આશીર્વાદ પોકારી જતા. ચારછ માસે કેા રાજવી ચે પધારતા. રાજવીઓ ને રાજકુમારો, સાધુ સંન્યાસી શેઠિયા, બફતોવિદ્વાનો અમલદારો કવિપંડિતોને એ દલપતકુળવધૂનાં આતિથ્યઆદર પીરસાતાં. મદ્રાસી બગીચાશાસ્ત્રી આયંગર જૂનાગઢથી કે બંગાળી રાધાવલ્લી સ્વામી સચ્ચિદાનન્દણ વૃન્દાવનેથી મણિબાને ઘેર આવતા. મદ્રાસના ઝવેરી ગોપીનાથ ટોકર, ગાયકવાડ મહારાજના

કુટુંબશિક્ષક સરદેસાઈ, વડોદરા સંસ્થાનના સરસ્થા મણિલાલ નાણાવટી, મુંબઈના શેઠ નરોત્તમ મોરારજી ને માધવજી ઠાકરસી, ધારીની પટ્ટનના સેનાપતિ મેજર માધવરાવ, બ્રહ્મવઃ ઉડતા પંખેડૂ સમા મણિખાને માળે બેસી જતા. અબણ્યા શીરનામાનો કાગળ હોય તો સરકારી પોસ્ટમેન મણિખાની ડહેલીએ પૂછવાને આવતો. સ્વામી નારાયણના બંને ય દેશના આચાર્યોની અને નવશંકરાચાર્યોની પધરામણીઓ ‘ મણિ જહેન ’ ના ચોકમાં થતી. હસતાં હસતાં એક સજ્જન તો મણિખાનાં ઘરને ધમ્-શાળા કહેતા. મુંબઈ હિન્દુ સ્ત્રીમંડળનાં અધિષ્ઠાત્રી જમના જહેન સફકાઈ કે લેડી લક્ષ્મીબાઈ, વનિતાવિશ્રામવાળાં બાળગૌરી ને ન્હાની જહેન ગજજર, રાષ્ટ્રીય સ્ત્રીમંડળવાળાં રતનબાઈ, ભગિનીસમાજવાળાં સૂરજબાઈ; મુંબઈગુજરાતની દેશસેવિકાઓ સૌરાષ્ટ્રે ઉતરે તે માણેકબાની ખરૌણાગત ચાખ્યા વિના ઠેક જ રહે. રાજકોટ સેવાસમાજનાં તો મણિખા માતા સમાન હતાં. લોહાણા કૌનકરન્સ હોય, જૈનસંભેલન હોય, કે સૌરાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય પરિપદ હોય: ચાલીસ-ચાલીસ જણની રસોઈ મણિખા એકલે હાથે કરતાં. હિન્દુ ઈસ્લામી ખ્રીસ્તી પારસીનાં સંગાથે જમણુ થતાં; પણ કદી કાંઈ અખાદે કે અપેયે મણિ જહેનનો ઉમરો ઓળંગ્યો અબડાળ્યો નથો. મહેમાનીમાં એ સ્વામીસંપ્રદાયપરાયણ સન્નારીએ ભાંગ ન પીરસવાથી એક પ્રાદ્વણ મહેમાન રિસાઈ ગયાનું તો એકદા બન્યું છે. નિજની સાદાઈ શુશ્રૂષા મનમ્હોટપ ને સંપ્રદાયસેવાપરાયણતા કવીશ્વર બાણે

મણિખાને સોંપી ગયા છે. માણેકખા દલપતકુળની કુળથોગિની છે.

મોટાં ભાભૂની ગુણગંભીરતા ને મણિખાની ગુણવિશાળતા એ બન્ને ચ સાચાં; છતાં દલપતકુળની કુળપ્રભા તો છોટાલાલનાં પત્ની ગંગાજી. એ તેજ, એ ગૌરવ, એ પ્રતિષ્ઠા, એ ઝોછા પગારનો સમાસ, એ સ્વામી નારાયણની શ્રદ્ધા, એ વડતાલ ને ગઢપુરના દીર્ઘવાસ, એ ઉર્જાવળ કુળની ઉજળામણ દલપતકુળવધૂને છાજતાં હતાં. સાચેસાચ ગંગા ભાલી દલપતકુળનાં ગંગાજી હતાં. વસન્તપંચમીએ દલપતગોત્રમાં આવેલાં ગંગાજી વસન્તસુવાસિની હતાં. પણ એમની વસન્તવાડી કૂર દૈવે કવેળાએ ભેળી નાંખી છે. ગંગા ભાલી એટલે દલપતકુળની કુળદીવડી.

પરધેરથી દલપતધેર આવેલી પુત્રવધૂઓ પછી પુત્રીઅધિકડી થઈ ને રહેતી. દલપતરામના દેહઅવસાને પુત્રો કરતાં પુત્રવધૂઓ વધારે રૈઈ હતી. દલપતકુળમાંનો પરગોત્રનો કુળસમાસ કવીશ્વરશોભતો હતો.

દલપતરામને આંગણે યોગહું છે, ને યોગઠા વચ્ચે ભાંભળો પણ અખંડઝરણીનો કૂવો છે. આખી પોળ એ કૂવાનું પાણી વાપરતી, આજના નવયુગ પૂર્વે પોળની પનિહારીઓ પાણી ત્યાં ભરતી. કૂવાનો પગથાર એટલે ઓખાહરણ રામાયણ મહાભારતના કથાકાર વ્યાસજીની કથાપાટ. વિશાળા સ્વામીમંદિરના દેવમંદિરની ડુંગરઉંચી શિખરત્રથીની ધ્વજછાયામાં દલપતકુળનો કુળવાસ હતો.

આરતીના ડંકા, દેવઉત્થાપનનાં ડુંદુભિ, ધર્મમંદિરનાં ચોઘડિયાં દલપતકુળની ત્હારની પ્રહરેપ્રહરે વાગતી ઘડિયાળો હતી.

પાંચે પ્રહર આદરતાં ઉઘાડાં દલપતરામનાં દ્વાર હતાં. ચોકમાં ઉપરથી અજવાળાં વરસતાં ને વચ્ચે હીંચકો હીંચકતો. દેવતા લેવા કે દીવો કરવા આવેલી પાડોશણ કે છાછર લેવા આવેલો પાડોશી ઘડીક કવીશ્વરને હીંચકે હીંચી જતો.

ચોમાસે રેવાબા ચોક ભરતાં એ દિન અમ બાળકોને આનન્દખેલનો થતો. લૂગડે બાળ છાંદી, વધોજળે ચોક ભરી, રેવાબા કુળનો મેલ ઉતારતાં, ને અમે બાળકો ચોકના સરોવરમાં પાટલીઓનાં નાવડાં તરાવતા. કાગળની હોડીઓ, ચારખૂણિયાં જહાજ, કે પાણી કાપતી છરાવાળી કાગળનોકાઓ તો ઝરમર ઝરમર ઝરતા વરસાદમાં પોળની નીકોમાં અમે ખેલાવતા. ઉતરતે પહોરે ચોક ઠેરો થાય ને અમે કોરા થઈએ, પછી સૂંઠ ગોળ ને ઘીની ગોળી ખવરાવી રેવાબા અમારાં વરસાદનાં ચડુડયાં શીત ઉતારતાં, ને અંગમાં ઊંમા પાછી લાવતાં. માળે પંખિણીની અચ્ચાંઓને હોય એવી રેવાબાની અમ બાળકોને હેયાહુંક હતી.

ઘરની પરસાળ એટલે કુળનો સમારંભઓરડોઃ સ્ત્રીવર્ગનો એ સત્કારખંડ, મન્દવાડવેળાનો એ આરોગ્યખંડ, અવસાનવેળાનો મૃત્યુખંડ, શ્રાદ્ધતિથિનો શ્રાદ્ધખંડ, લગ્નવરધોમાં કુળદેવી ગોત્રજને પધરાવવાનો ગોત્રજખંડ. એ પરસાળમાં લીંતોમાંથી હૂનાળે શીતળતા નિઝોરતી ને

શિયાળે ઉખા સ્પુરતી. દેવાખાને એ રણવાસ. પડતી રાત્રિએ દેવાખાને ત્હાં અમે બાળકો બેરી વળતાં. ‘ બા ! કહોને ’ ‘ બા ! કહોને ’ કહી કહીને પજવતાં કે રીઝવતાં. બા વાત માંડે ત્હાં સૂધી, સૂર્યમુખી ફૂલને ફિરણો આમ-તેમ સૂર્ય લણી વાળે તેમ, અમ અંગુલિઓ અમારા મુખ શુ બાનું મુખ માંડતી. પછી સ્હાંજરે મન્દિરકથામાં સાંભળેલી દુવપ્રહ્લાદની કે અભિમન્યુની વાર્તા બા અમને કહેતાં.

દેવાખાને ત્હાં બેબે વર્ષની કમોદ ભરાતી, બેડિયુ બેડિયુ ઘઉં સંઘરાતા. મહિનેમહિને મણુમણુ ધીને દેઘડો આવતો. એમના ભરેલા કોઠાર જેવાં દેવાખા, દેવાજી સમાં, ભર્યા ભર્યા ગંભીરમૂર્તિ ભાસતાં.

દેવાખા કીર્તનો ગાતાં. એમનું મનગમતું ને વારંવાર ગવાતું કીર્તન હતું

કેમ ફૂલો છો ગાય નહોતી ? મ્હારા બહાલા !

કેમ કહો છો ગાય નહોતી રે ?

સોના શીંગડીએ ને રૂપાની ખરીએ,

હીરની ઢોરીએ હતી રેઃ કેમ ફૂલો છો.

ખુરેડિયે રાવણહથાળો ભરથરી બારણે આવતો ને ‘ પરભાતના ખેડારમાં દીઠા ડાકેરમાં ’ એ પ્રભાતિયું લાંબે ઘેરે મોરલાને સૂરે લલકારતો. પડતી રાત્રે એક હાથમાં હાથફાનસ ને બીજે હાથે ખપ્પર, ખલે લટકતી ઝાળી, ને કેડે કટીમેખળાના ધૂધરા ધમકાવતો, અહાલેક

પોકારતો ભૈરવનાથનો ભદ્રમૂર્તિ આવો આવતો. પહેલે પહેરે 'વિદ્યાર્થી'ના આશીર્વાદ' આપવા બારણે વિદ્યાર્થીના મેડાના મન્દિરવિદ્યાર્થીઓ આવતા, ને 'નારાયણ' હરે, શ્રી સચ્ચિદાનન્દ પ્રભુ'નો પોળભરતો ભક્તિલલકાર લલકારતા સ્વામીમન્દિરના સાધુસન્ત ઝોળીએ આવતા. મધ્યાહ્નોત્તર આંગણે સ્ત્રીમંડળનો માંડવો ભરાતો. કોઈ હીર કહાડતું હોય, કોઈ રહેટિયો કાંતતું હોય, કોઈ નવાંજૂનાં વસ્ત્રશીવતું હોય, કોઈ સોનારૂપાની તારની કન્દોરીઓ ચૂંથતું હોય, કોઈ માથામાં ધૂપેલ નાંખતું આવતું હોય. ત્યારે ત્યાં 'જીવરામ ભ-અ-ટ ઓ ! તમારે કેટલી બાયડીઓ ?' 'અમારે બાર બાયડીઓ : ' એમ વેશ ભજવતા ને સ્ત્રીમંડળને હસાવતા 'જીવરામ ભટ્ટ' આવતા; અથવા

વનમાં ભૂલી પડી રે ! પેલો ક્યાં ગયો કાનૂડો ?
એમ મૃદંગમીઠડે ઘેરે શબ્દે ગાતા ને કાનૂડાને શોધતા-
શોધાવતા, મધુરી લક્ષ્મીકરતાલો આંગળીઓમાં પટપટા-
વતા કરતાલી આવતા. ગુજરાતી નિશાળનો ધોરી માર્ગ
કવીશ્વરની પછીતની લેખકને અડકીને વહતો. સ્હાંજે
નિશાળિયાની ઘેર છૂટતી તે હલપતધર આવ્યે

રચ્યા છે રૂડા છન્દ હલપતરામે

એ હલપતરચું ચરણ ઉચ્ચ સ્વરે ગાતી ગાતી, હલપતરા-
મને હલપતકવિતા સંભળાવતા સંભળાવતી વિચરતી, ને
હલપતકાવ્યકીર્તિ ઘરઘરમાં લઈ જતી.

શાળાબાળકોને કવીશ્વર પ્રત્યે ભાવ હતો એવો જ

કવીશ્વરને શાળાબાળકો પ્રત્યે ભાવ હતો. દલપતરામને ઘેર આનન્દોત્સવ હોય ત્યારે શાળાબાળકોને પતાસાં ઇનામ કે જમણુ ઘણી વેળા મળતાં. છોટાલાલ પાસ થયાના સમાચાર મળ્યે વડતાલનાં શાળાબાળકોને પતાસાં વહેવ્યાં હતાં. ન્હાનાલાલના ને ચમનલાલના લગ્નપ્રસંગોએ વઢવાણુ કન્યાશાળાની કન્યાઓને જમાડીને કવીશ્વરે હવે ઉજવ્યો હતો. દલપતકુળના કેટલાક ઉત્સવો બાળશાળાઓમાં ઉજવાતા.

કવીશ્વર વારંવાર કહેતા કે મ્હારે માટે ગામેગામ બે સત્કારઉતારા માંડેલા જ છે: એક સ્વામી નારાયણનું મંદિર ને બીજું મહેતાજીનું ઘર.

ગોગદામાં પોંજનું પંચ મળતું ને બાળબાળાઓનો એ રમતથોડ હતો. અજવાળિયામાં પૃથ્વી ઉપર ચન્દનીના પાટ પડ્યા હોય ત્યારે એ તેજછાયામાં તલકછાંચડીની રસિક રમત બાલિકાઓ રમતી; અને અન્ધારિયામાં મ્યૂનિસિપાલિટિનાં ફાનસો અન્ધકારને દાબવતાં હોય ત્યારે તેજઅન્ધકારના એ દીપપટાઓમાં ‘બાઈ! બાઈ! ચાર-ણી’ની રમત રમતી. શેરે કાંકરડો, અડકોદડકો, લૂકડડા, ઘરઘર, ઢબૂ ઢબૂ: બાળકીઓની એ અન્ય રમતો હતી. ‘ભૂલી’ ‘નથી ભૂલી’ ને ‘મોડ! મોડ!’ પરિઘવાળી ઉભેલા બાલિકાવતુંજમાં દોડતી બાળાઓની એ રસભરેલી રમતો હતી. કચ્હારેક બાળસહિયરો સળેડલે કૂદડીએ ફરતી, કચ્હારેક બાળસખીમંડળ ગરબા ગાતું. શણગારેલી દેવ-પૂતળીઓ સમી શ્રાવણ માસનાં ઝરમરિયાંઓમાં સહુ

ગાયે પૂજવાને જતી. લાડતી વાછડીઓ માથાં ઉછાળે એવી ચેતનચમકારતી પોળખાળાઓ હલેતી ને લાડસમૂહતી ઉછરતી.

ખાળકોની ઋતુઋતુની રમતો હતી. દેવદિવાળી ઉતરે ઉત્તરાયન સૂધીનું પતંગપર્વ ગણાતું. પછી હોળીમાં ચોગડા વચ્ચે ચીંચવો રોપાતો, ને નગારાં વગાડતી હોળીની ઘેર જામતી. ખડારિયો દા હૂનાળાની રાત્રિની ને મોઈદંડા હૂનાળાના અપોરની રમતો હતી. ભમરડા કચ્ચાં પથરીઓ કાઢિયા એ ચોમાસામાં ખેલાતાં. નવરાત્રિમાં રાજકોઠી રમાતી, ને ‘રામ લક્ષ્મણ જાનકી’ની ઘેર ખેલાતી. પોળે પોળે ગરબા ફારાતા, લહાણીઓ થતી; લોક ગરબા જેવા નીકળતું, ને રદ્યાંસદ્યાં મ્યૂનિસિપાલિટિનાં ફાનસો ફેાડતું. એરંડો ઢગલી દા ચોરરાજ એ તો ખારે માસની રાત્રિરમતો હતી. કવીશ્વરને મ્હોટે ઓટલે રાત્રિના દસદસ વાગતાં સૂધી ખાળકો કલબલતાં. એમની માવરો ‘ઓ છોટિયા!’ ‘ઓ મગનિયા!’ પોકારતી ખેલાવી જતી કે કલ્લોલતા ખાળકોને કવિધરમાંથી જાળીમાં થઈ પાણી છંટાતું ત્હારે ખાળમંડળી વેરાતી. સંક્રાન્તિસંક્રાન્તિએ અમારે રહામે ઘેર ખોરની ઉછામણી થતી, હોળીએ હોળીએ વેઠા ઉઘરાવવાને ઘેરચૈની ઘેર નીકળતી. પોળમાં લાકડાનાં ગાડાં આવ્યાં હોય ત્હોમની કનેથી હોળીનું આડું લેવાને ખાળટૂકડી પોળખારણે આડ થઈ ઉભતી. વેઠા ને આડું પોળના ખાળકર હતા ને સહુ આપતા. જાડાપાડોશીનાં કામ કરવાને પણ ખાળસેના ત્હારે તત્પર

રહેતી. પછી પાડોશીઓ ટેટી કે તડખૂચની ચીરો કે પાંચ-પાંચ ઓર એ સેવાભાવી બાળસેનાને વહેંચતાં. કૂતરાની શેરીસવારી કરનારા ચે ત્હારે અમ બાળમંડળમાં નહોતા એમ નહિ. પોળના બાળકો ચેતનવન્તા આનન્દી ને પર-ગજૂભાવનામાં રંગાતા મ્હોટા થતા. પોળના એ સેનાનીઓ ને સ્વયંસેવકો હતા.

અને કવીશ્વરના ઘરનો કુળકલ્લોલ વિદ્વદ્વાસને ને સરસ્વતીઆશ્રમને શોભતો હતો. જુવાનીમાં વઢવાણમાં બ્યોતિષનો ને બ્યોતિષને અંગે ગણિતનો વિદ્યાભ્યાસ પોતે કરેલો. અને ત્હેમાંથી આશ્ચર્યાનન્દ પમાડે એવા કેટલાએક કૌયડા વીણી લીધેલા હતા. તે કૌયડાઓની પ્રશ્નોત્તરી કવીશ્વરના ઘરનો કુળકલ્લોલ હતો.

વરસ બેસતાં બારમી તારીખ તે સંક્રાન્ત;

જુન પાંચમીએ જઈ મળે રવિ મૃગશર નિર્ભાન્ત.

એ દલપતબ્યોતિષીનું કવિવચન કવીશ્વરની હયાતિમાં તે ખોટું પડ્યું નથી. કવીશ્વર વિદેહ થયા, સૈકો પલટાયો, અને ચાર-ચાર વર્ષે આવતા Leap yearના જેવો વીસમી સદીનો સૈકો પણ Leap સૈકો બેઠો, એટલે એ ઇંગ્રેજી માસની દલપતભવિધવાણ પલટાઈ ગઈ. એવા અન્ય કાવ્ય-વિનોદ ભૂતકાળની દેશી તિથિ કે ઇંગ્રેજી તારીખનો વાર શોધવાના હતા. બન્ને ચ ગણિતવિધાનો દલપતકાવ્યમાં છે. આગન્તુક કે વિદ્વાનની કનેથી પ્રશ્ન લેવાય, કાવ્યગણિત શીખવેલા સન્તાનને મુખેથી તિથિનો વાર કહેવડાવાય, અને સો વર્ષના પંચાંગમાંથી તાળો મેળવાય.

પંચાંગની સાક્ષી વાંચી અતિથિ આશ્ચર્યાનન્દ પામતા.

ચાર વસ્તુઓની ગોપનવિચારણાનો ‘કચ્છ દેશ ચોથે ભાગ’ નો ગણિતખેલ તો ‘પૂર્વે’ વર્ણવાઈ ગયો છે.

કુળઈ તિહાસનું સંશોધન કરી કવીશ્વરે નિજ કુટુંબવૃક્ષનો આંખો છપાવ્યો હતો, અને ૧૪મી પેઢીએ વડિલ અણહિલપુર પાટણમાં રહેતા એ સંશોધનું હતું. ચોઢે પેઢીઓનાં નામ બાળકોને મુખપાઠે કરાવાયાં હતાં, અને મહેમાનો સન્મુખે એ ૧૪ પેઢીઓનું પેઢીનામું કવીશ્વર બોલાવતા: બધે નિજ કુટુંબવેલનાં ન્હાનકડાંઓ ચોઢ લોકનાં ચોઢ પગથિયાં ગણાવતાં ન હોય !

બીજાં પણ અક્ષરગણિતના કોયડાઓ સમાં મુખગણિતનાં લેખાંકોયડા બાળકોને પૂછાતાં ને શીખવાતાં. દા. ત. બે પાડોશી દાણાવાળા દાણાના ઢગલા લઈ ને બેઠા છે. એક કહે ત્હારામાંથી મણુ મહને આપે તો આપણે સરખા થઈયે. બીજો કહે ત્હારામાંથી મણુ મહને આપે તો હું ત્હારાથી ૩૩ ગણો થાઉં. ત્હારે બન્નેના મૂળ ઢગલા કેવકેવડા હતા ?

કારેલાં પૈસાના અડધો શેર મળે છે; ગવાર પૈસાનો બશેર મળે છે; બીંડા પૈસાના દોઢ શેર મળે છે. અમને ત્રણ પૈસાનું ત્રણ શેર શાક લાવી આપો.

મણુમણુનાં બે મહેતો-મહેતી,

અધમણુનાં બે મહેતોલાં;

હોડી ઝીલે મણુનો ભાર,

તે ઉતારે પેલી પાર.

એક હતો મહારી. ઘાસનો બારો, બકરી, અને વાઘને લઈ ને ગામોતરે જતો હતો. વચમાં આવતી'તી નદી. ત્રણે વાનાં સંગાથે લઈને ઉતરાય એમ હતું નહિ. એ હાથમાં એ લઈને ઉતરાતું. ઘાસ ને બકરી એ એકલાં પડે તો બકરી ઘાસને ચરી જાય. બકરી ને વાઘ એકલાં પડે તો વાઘ બકરીને ખાઈ જાય. એ મહારી કેવી રીતે નદીપાર ઉતર્યો ?

રૂમાલ કે ખેસની લફકડગાંઠ છૂટી જવાનો ખેલ કવીશ્વર પોતે કરતા. મળવાને આવ્યા હોય તહેમનો રૂમાલ કે ખેસ પોતે માગી લે. ન્હાના લખોટા જેવડી અને લખોટા જેવી કઠુણ એના એ છેડાઓની ખેંચીને ગાંઠ વાળે. પછી એ ગાંઠના છેડા ખેંચવાને અને પારખવાને કપડધણીને આપે. અને પછી વસ્ત્ર લઈ, ગડી વાળીને મૂકે. કપડધણી પછી કપડું ઉખેળીને જુએ તો લખોટા જેવડી લફકડગાંઠ સાવ છૂટી ગયેલી પેખે, અને એ જાદુઈલમનો ખેલ જોઈ જોઈ હસે. સૂરતમાં જાદુગરોનો સામનો કવીશ્વરે સાવ વૃથા કીધો ન હતો.

ગણિતના કપરા કોયડા હતા એ. એક લીંખૂ વેચનારો બજારમાં લીંખૂ વેચવાને જોઈ હતો. એવે એક વાણિયો લીંખૂ ખરીદવાને આવ્યો, ને ભાવ પૂછ્યો. વેચનારે કહ્યું: આ ટોપલીમાંનાં પૈસાનાં ત્રણ લેખે છે, અને આ ટોપલીમાંનાં પૈસાનાં એ લેખે છે. દરેક ટોપલીમાં ત્રીસ-ત્રીસ લીંખૂ છે. વાણિયાએ કહ્યું, બલે; એ પૈસાના પાંચ લેખે બધાં ચે લીંખૂ હું લઈ લઉં છું. વેચનારે હા પાડી, અને

વાણિયે સાઠ લીંબૂ ગણી લઈ ચોવીસ પૈસા આપ્યા. પેલો વેચનારો કહે મહારા તો પચ્ચીસ પૈસા થાય. તકરાર મહાજનની હુકાને ગઈ. મહાજનનો મૂનિમ વિચારવમળમાં પડ્યો કે બન્નેયના હિસાબ સાચા છે. તો એક પૈસાની ભૂલ આવી ક્યાંથી ?

અત્તરના ચાર બહેપારી ભાગીદારો અત્તર વેચવાને નીકળ્યા. બત્રીસબત્રીસ તોલાના ત્રણ સીસાઓમાં બહુમૂલું છન્ટુ તોલા અત્તર ભરેલું હતું; અને એક પચ્ચીસ તોલાની અને બીજી સાત તોલાની એમ બે ખાલી શીશીઓ હતી. બીજું કાંઈ તોલમાપ સંગાથે હતું નહિ. અન્તરિયાળ વનવગડે અત્તરિયાઓ તકરારે રહડયા, અને અન્તે ઠર્યું કે ચારેએ ચાર ભાગ વહેંચી લેવા. પછી દરેકે ચોવીસ-ચોવીસ તોલા અત્તર વહેંચી લીધું. એ વગડાની વહેંચણુ કેવી રીતે કીધી ?

આવા આવા વિદ્રતજનશોભતા કવીશ્વરના કુટુમ્બ-કલ્લોલ હતા.

ઘરકામ કરવાને રહેતા નોકરો પણ હલપતકુળમાં રહીને કુટુમ્બીજન જેવા બનતા. સૌ સત્સંગી થતા, ન્હા-તાઘોતા, અને ચોખવટ પાળી ઉજ્જવળતા ધારણુ કરતા. કૈક કીર્તન ગાતાં શીખતા, કૈક કાવ્યોનાં અક્ષરમાત્રાઓ ગણુતા. એક બહારોટ નોકર આવ્યો હતો. તહેણે તો શરદ્પૂર્ણિમાની રાસલીલાના પ્રદ્ધાનન્દ સ્વામીના કપરા છન્દો મુખપાઠે કીધા હતા અને કવીશ્વરની ચંપી કરતાં કરતાં પડતી રાતને તે ગજાવતો.

હલપતકુળનો ખરો કુળકલ્લોલ જામતો હતો વાળુ પછીની જામતી રાત્રિએ. લાલીઓ પરસાળમાં બેઠેલાં હોય, બે નણુદો પરસાળની બે બારસાળોને અડેળીને ઢળેલી હોય, હીંચકે બે વીરાઓ રામલક્ષ્મણ સમા હીંચકતા હોય, એકાદ વીર નીસરણીને પગથિયે બેઠો લાડતો હોય, ગામનાં ને દેશનાં ગર્યાં, ઉડતી વીજળીઓ જેવાં, ચોક વીંધી ઉડતાં હોય, ને કાચકાનસમાંનો દીવેલદીવડો અન્ધારાનું અજવાળું કરવાને ટમટમતો હોય ત્યાં નિજ દેવસેવા સમીપના ચોકમાં પડતાં છબ્બમાં ઉપર કવીશ્વર આવે અને કુટુમ્બછત્રછાયા જેવા અધર ઉભે. અને પછી પ્રશ્નોત્તરી ચાલે. એ પ્રશ્નોત્તરી ન્હાનીસૂની ન હોય; જીવન્મૃત્યુની વાર્તા હોય કે પરમેશ્વરી કથા હોય.

પ્રથમ પ્રશ્નોત્તરીમાં કવીશ્વર સરકારને મર્યાદા ચૂંટાવતા.

છજે ઉભા કવીશ્વર પૂછતા કે ત્યારે કહો. એવો કિયો ગુનોહ છે કે જે ગુનોહ કોઈ કરે તો ત્હોને સરકાર સજા કરતી નથી; પણ એ જ ગુનોહનો કોઈ પ્રયત્ન આદરે ને નિષ્ફળ નીવડે તો ત્હોને સરકાર સજા કરે છે.

ગુનાહની નિષ્ફળતાની સજા ને સફળતાની સજા નહિ એવો તે ન્યાયી કહેવાતી ને સુધરેલી સરકારનો કાયદો હોય ખરો? વિચારલીન કુટુમ્બમંડળ અનુત્તર રહેતું. પછી કવીશ્વર ઉત્તર કરતા કે એ ગુનોહ તે આપઘાત. આપઘાતના ગુનેહગારને સજા નથી, સજાની એ પર છે. પણ આપઘાતનો મિથ્યાપ્રયત્નશીલ સજા પામે છે.

સરકારને એમ મર્યાદા રહડાવી પછી કવીશ્વર સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરને પણ મર્યાદા ધરાવતા. પરબ્રહ્મને એ એકવારકી તો આણુ દે એ સાચા કવીશ્વર.

કવીશ્વર કહેતા: પરમેશ્વર તો કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથા કર્તુમ્—સર્વશક્તિમાન છે ને ?

સન્તાનો: હા સ્તો.

કવીશ્વર : ત્યહારે કહો. હરકોઈ રાજવી કરી શકે છે એવી એ સર્વશક્તિમાન શ્રી હરિ કઈ સબ મહાકરપીણુ ગુનેહગારને પણ કરી શકતા નથી.

સર્વશક્તિમાનને પણ મર્યાદા ધરાવતા પિતાપ્રત્નને સન્તાનો દિગ્મૂઢ થતા, અનુત્તર રહેતા, અને કહેતા કે સર્વશક્તિમાનને તે મર્યાદા કેવી વળી ?

અદ્વરથી પડતી આકાશવાણી સમી વાણે પછી કવીશ્વર ઉત્તર દેતા કે શ્રી હરિની સબમાં યે દયા વસે છે. પાપીમાં પાપીને યે શ્રી હરિ નિજવિમુખ કરતા નથી. ભગવાન કોઇને દેશવટો હઈ ન શકે, દેશનિકાલની સબ કરી ન શકે. કારણ કે બ્રહ્માંડને છેડે કોઈ જાય તો ત્યહાં પણ પરમેશ્વરી રાજ્યઆણુ પ્રવર્તે છે.

૧૯ મી સદીની છેલ્લી તિથિઓમાં દલપતકુટુંબના કુળકલ્લોલ આવા સરસ્વતીમન્દિરને શોભતા હતા. અર્ધા સરૌવર સમા ગાજતા એ ચોકમાં આજે તો વિજનતા ઝાઢ સૂનકાર ને શમશમાકાર પથરાયેલાં પડ્યાં છે.

નિત્યકર્મમાં કવીશ્વરને હવે એક જ કામ કરવાનું રહ્યું હતું: સ્હવારસ્હાંજ એ ટાણું મન્દિરે કથાવાર્તામાં જવાનું, ને કચ્છારેક ઉગે એ કવિતા લખી લેવાનું. દલપતરામે સંન્યસ્ત લીધું નહોતું, પણ ગૃહસ્થસંન્યાસીના ધર્મ પાળતા. ખુરોડિયે પ્રભાતિયું ગાતા ગાતા ઉઠતા:

પ્રાત ભયો, મનમોહન ખ્યારા ! પ્રીતમ ! રદ્યા શું પોઢીને ?
વારંવાર કડં છું વિનતિ જગજીવન ! કર જોડીને:

પ્રાત ભયો, મનમોહન ખ્યારા !

ધરધરથી ગોવાળા આવ્યા દશાંકારણ્ય દોડીને;
આંગણિયે ઉભી વજખાળા મહી વ્હલોવાં છોડીને:

પ્રાત ભયો, મનમોહન ખ્યારા !

બહુરૂપી દરવાજે બેઠા શંકર નેજા જોડીને;
મુખડું જોવા આતુર મનમાં જોરે રાખ્યા જોડીને:

પ્રાત ભયો, મનમોહન ખ્યારા !

ભેરવ રાગ ગુણીજન ગાવે તાન મનોહર તોડીને;
પ્રદ્યાનન્દના નાથ વિહારી ઉઠ્યા આળસ મોડીને:

પ્રાત ભયો, મનમોહન ખ્યારા !

એમ પ્રભાતી ગાતાં ગાતાં કવીશ્વરનું પ્રદ્યુમ્નુત વીતતું. પડતા સ્હવારે અમે બાળકો કટોરીઓ લઈને જઈએ એમને સ્વહસ્તે ખાઉખાઉ આપતા. પછી મન્દિરે કથામાં બાય. શણગાર આરતી થયે—આઠ સ્હાડા આઠ વાંગતાં—કથામાંથી આવ્યે લખતા, લખાવતા, કે વંચાવતા. દલપતરામની લેખનપાઠી એ દલપતશાઈ હતી. અપંગ આંખે ઉત્તરાવસ્થામાં

એ પથરપાટીમાં કવીશ્વરની કવિતપ્રેરણાઓ ઝીલાતી, ને પછી કોક આવ્યે કાગળે ઉતારાતી.

કવીશ્વરની હતી હૈયા જેવડી દેવસેવાની ઓરડી: બાણે ભેગન્દરની ગુફા. મંહી હતી શિવજી ને શાલીગ્રામ, મંહી હતી કાચમહેલા જરિયાનધારી શ્રીજી મહારાજ. વૃદ્ધાવસ્થામાં ચે દેવોનું ચન્દન સ્વહસ્તે ધસતા, સ્નાન સ્વહસ્તે કરાવતા, આરતી સ્વહસ્તે ઉતારતા. મંબુલ મંબુલ ઘાંટડીનો દેવ-રણુકાર, મીઠડો મધુરો, ઘર ભરી રણુકતો, દલપતકુળવાસને દેવશબ્દે ભરતો. ક્યહારેક કોઈ કારણે અમ કો બાળકને પૂજા કરવાની આવતી ત્યહારે એ અમારી આનન્દતિથિ થઈ પડતી. દેવને ધરાવ્યા વિના રડતા બાળુડાથી ચે જમાતું નહિ. દલપતકુળ દેવધરાવેલી પ્રસાદી નિત્ય જમતું.

ન્હાઈ, ઘોઈ, નિર્મળા થઈ, તિલક કરી કવીશ્વર ઘીજ્યોતની દીવડીઓ સન્મુખે દેવસેવામાં બિરાજતા ત્યહારે પુણ્યની પ્રત્યક્ષ તેજજ્યોત જેવા દીપતા.

ફરવા જવાને આંખો ન હતી કે ગાડી રાખવાને સંપત્તિ ન હતી; એટલે, પીંજરપૂર્વા સિંહની પેઠે, પોતાના દિવાનખાનામાં જ એક છેડેથી બીજે છેડે ફરતું એ કવીશ્વરની અંગકસરત હતી. ચોગઠામાં પડતી જહારીએ ઉભીને આભ ઉતરતો પ્રાણવાયુ ફેફસાંમાં ભરવો એ એમનો પ્રહરપ્રહરનો પ્રાણાયામ હતો. સ્હાંજે મન્દિરકથામાંથી આવ્યે શ્રીજીની ચેષ્ટાનાં ભેખનઝીલેલાં પદો ગાતા: પ્રથમ હરિને રે કે ચરણે શીશ નમાતું વિ. કવીશ્વર આત્મનિષ્ઠ ને આત્મરત હતા; ને એમ આત્માનન્દમાં આનન્દતા. છેલ્લાં પન્દરેક વર્ષો તો એમનો એક પ્રલંબ સાયંસન્ધ્યા હતી.

ઘરમાં એક જહારોટ નોકર ઘરકામ કરતો. બ્રહ્માનન્દ સ્વામીના રેણુકી છન્દ કવીશ્વરે જહારોટને મુખપાઠે કરાવ્યા હતા. રાત્રે ઘરકામથી પરવારીને જહારોટ દલપતરામની પગચાંપી કરતો ને જહારોટશાઈ છટાથી રેણુકી લલકારતો. એક સમય શશિ ઉદિત, અતિ હોય મન અધિક ફુલાસ; યમુનાતટ વ્રજનાર જુત રચ્યો મનોહર રાસ. ભરભર તન સજ આભરન, વર વન કરન વિહાર, કર કર ગ્રહ નટવર ક્રષ્ણ સરસર અનુસર સાર. સરસર પર સઘર અમરતર અનુસર, કરકર ધર ધર ગેલ કારૈ; હરિહર સુર અવર અછર અતિ મનહર, ભરભર અતિ ઊર હરણ ભરે નિરલ્લસ નર પ્રવર પ્રવરગણ નિર્જર નિકર મુકુટ શિર સવર નમે ઘણરવ, પટ ફરર, ઘરર પદઘૂઘર, રંગભર સુંદરશ્યામ રમે, જિય રંગભર સુંદરશ્યામ રમે.

રાસના રેણુકી ગાજી ઉડતાં કવીશ્વરના દિવાનખાનામાં પડતી રાત્રિએ શબ્દમંડળનો ઘટાઘોર જામતો, અને અન્તર-ચક્ષુ સન્મુખે બ્રહ્માંડનો મહારાસ જામતો. કાવ્યોર્મિઓમાં ઝોલાં ખાતાં ખાતાં કવીશ્વરને રાત્રિએ પડતી.

દલપતરામની દિનચયાનો વિધિ ધર્મચયાં ને વિદ્યત્-ચયાની સંગમચયાનો વિધિ હતો. લૌકિકતા કરતાં લૌકો-તરતા એમાં અધિકી હતી.

અમદાવાદના માણેકચોકનો મહાજનિયો દુનિયાનો એક અજબ પુરુષ છે. જગતભરમાં કદાચ એની જોડ જડવી ફલ્કમ હશે. ઉઘોગી, ખંતીલો, હોંશીલો, ધૂળમાંથી એ સોનું સરજે છે. ત્રેવડ એને ત્રીજો લાઈ છે. કડદો—Compro

માંહે એના સંસારપન્થનો ભાતામન્ત્ર છે. ચોટલા એના આદર આપે; ચોગઠામાં એની કલ્પ બરાય; ચોકમાં એનાં જમણુ થાય. અગાસી એનો પતંગમાળ ને હવામહેલ. પરસાળ એનો સરઅવસરનો ખંડ: એ ખંડમાં સત્કારસન્માન અર્પાય, એમાં મન્દવાડ મણાય, એમાં મરણુપથારીએ પોઠાય, એમાં શ્રાદ્ધ સરાવાય, એમાં ગોત્રજ મંડાય. એમ પરસાળ એટલે કુટુંબવાસનો અવસરખંડ. અમદાવાદી મહાજનિયો કંજુસ નહોતો, કરકસરિયો હતો; ઉડાઉ નહોતો, ફેડીલો હતો. ‘વાણિયો વરઘોડે ને પ્રાદ્યણુ વરે’ ત્યહારે છલકાઈ જતા. ઓછી સંપત્તે તે ઉજળો હતો. એ ઘાંટા પાડે, કરડે નહિ. માથા કરતાં એની પાઘડી મ્હોટી હતી. ચોટામાં શાહની ને રાજદરબારે બાદશાહની આણુ પ્રવતંતી. એના પગમાં પગરખાં હોય કે ન ચે હોય,—ડામર નહિ, પણ છાંયડોપાથયાં ત્યહારના અમદાવાદના રાજમાગોમાં મધ્યાહ્નના એકાદ પ્રહર શિવાય બેડા જીવનની જરૂરિયાત નહોતા ગણાતા, મ્હોટપની શોભા મનાતા.—એના પગમાં બેડા ન હોય, પણ ખેસને ખાસ્સી હીરકોરી કોર હોય. સંપત્તિ કરતાં એનો સમાસ અધિકો હતો. સર્જનનું પરમ લક્ષણુ એ છે ને ?—સમાસ. એ સમાસવિશાળ સૌજન્યમૂર્તિ મહાજનિયો આજ અમદાવાદના માણેકચોકમાંથી આથમતો જાય છે; ને સાથે સાથે ચોટાની ઉર્જવળતાને ને સુજનતાને પણ સમેટતો જાય છે.

અધીક સદી અમદાવાદના એ મહાજનિયાઓમાં વસી, એમનો ગુણભંડાર પામી, ચતુર વ્યવહારદક્ષ દલપત-રામ પણ મહાનુભાવ મહાજનિયા થયા હતા.

સૌરાષ્ટ્રથી આણેલાં ધર્મ કવિતા વિદ્વત્તા અને આતિથ્ય કવીશ્વરને અમદાવાદમાં અનોખા પાડતા. કવીશ્વરની ને રેવાબાની મહેમાનગીરી સોરઠશોભતી હતી, ને ભયોભાદર્યો અમદાવાદમાં ભાત પાડતી.

દલપતરામે કૌઠને દૂભવ્યા નથી કે દલપતરામ કૌઠથી દૂભાયા નથી એવું ઉચ્ચરવું તો અતિશયોક્તિ ગણાય. પણ કવીશ્વર સૌથી ઓછું દૂભવતા અને સૌથી ઓછું દૂભાવાતા એ તો ઇતિહાસસત્ય છે. યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો, લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ એ ગીતામન્ત્રની યશમાળ કૌઠને ચ આરોપાય એમ હોય તો તે ક્ષમાશીલ સ્વામીનારાયણીય સાધુ સન્તોના શિષ્યવર દલપતરામને આરોપાય. એવું છતાં ચે આયુષ્યની ઉતરતી વરઘોમાં, સંસારનો છેડો દૂરથી દેખાવા માંડ્યો ત્યારે, એ મહાનુભાવે ક્ષમાપનસ્તોત્ર ગાયું છે કે

માનવીઓ માત્ર પાસે રે ! હું માફી માગું.

કદાપિ હું કદુ વાણી બોલ્યો નથી જોઈ-જાણી;
તહો ય હોય ઉચ્ચરાણી

રે ! હું માફી માગું.

હિન્દુ કે મુસલમાન, પારસી કે ખ્રીશ્ચિયાન,
સહુ છો સગા સમાન,

રે ! હું માફી માગું.

વર્ષે વર્ષે જૈનોનું ક્ષમાપનપર્વ આવે છે. જૈનોના ગોર દલપતરામે સૌને ખમાવીને આયુષ્યનું ક્ષમાપનપર્વ ઉજવ્યું છે, અને પછી સંસારની વિદાય લીધી છે.

નહાનો એક દલપતરામને પજવતો; ખૂબ પજવતો. હાલતાં ચાલતાં પોળમાંથી દહડાઈઓ વહોરી લાવે, નિશાળે જવાનું કહી જતીઆવતી આગગાડીઓ જોવાને જતો રહે, ઠપકો આપે તો ઘર છોડી ભાગી જાય, મારે ને માર ખાય, રહાંજે જમવા જવાનું હોય ત્યારે કીકેટ રમવા દોડે, સાંઠે ઘર સાંભળે એમ ત્રીજે માળેથી ઘાંટો પાડીને સ્વપત્નીને ‘માણેક’ નામ દઈ ને બોલાવે: એવાં એવાં કંઈ કંઈ અળવીતરાં કરે. ત્યારે કુટુંબઅળવીતરો એક નહાનો હતો.

પાડોશમાં એક જડાવબાઈ ડોશી રહેતાં: કવીન્દરને રહામે ખારણે જ રહેતાં. અમદાવાદની પોણી સદીનો ઈ તિહાસ એમણે સ્વઆંખે દીઠો હતો. કમ્મરમાંથી કાટ-ખૂણે ચાલતાં. પણ ચોગઠામાં એ વાઘેન્દરી હતાં, એટલામાં એમની હાક વાગતી. એ જડાવમા એક નહાનાનું ઉપરાણું હતું. તોફાન કે મારામારી કરી આવીને નહાનો ત્યાં સનતાતો. પોળની નારીઓ દહડવાને આવે તો કહે કે ‘હા સ્તો; તહમારા છોકરાઓ શાણા છે એ કોઈથી કચ્છાં અભણ્યું છે? એક મહારો નહાનો જ મસ્તીખોરો!’ કવીન્દર જ્યારે જ્યારે જડાવમાને કહે કે ‘નહાનાને તહમે બગાડો છો. નહાનાને પરણાવી પારકી દીકરીને દુઃખમાં હું નહિ નાંખું:’ ત્યારે ત્યારે ગાળને જડાવમા ઉત્તર વાળતાં કે ‘તહમે કેમ પ્રહ્લ્યારી ના થયા? તહમે કેમ ત્રણ-ત્રણ વાર પરણ્યા? મહારો નહાનો ખાસો——’
વિ. વિ.

કવિનિવાસ બન્ધાવતાં સાહેબોએ પીપળો કપાવ્યો ને કવિનવતરની સ્થામે સારી પોળ ઉઠી હતી ત્હારે એક જડાવમા કવીશ્વરને પડ્યો ઉભાં હતાં. સવાસોકની વાર્ષિક ગુમાસ્તીમાં પુત્ર પુત્રવધૂ ને જડાવમાનું કુટુંબ સુખેથી દાળ ભાત રોટલી ને શાક જમતાં, ઉજળે લૂગડે ફરતાં, સંસારના કરવેરા ઉતારતાં. પોળમાં પ્રતિષ્ઠા હતી, ચોટામાં આખર હતી. કોઇનું આશિયાળું કુટુંબ ન હતું. મ્હોટા ધનેતરની યે સ્થામે સાચને માટે ઉભે. અમદાવાદના રંકે યે ત્હારે રાજેશ્રી હતા.

ઇસ્વી ૧૮૯૩માં એક વર્ષભર ન્હાનાને અમદાવાદથી મોરબી દલપતરામે દેશવટે કહાડયો હતો; દેવે સાહેબ-પ્રો. કાશીરામ સેવકરામ દેવે, એમ. એ, એલએલ. બી.—મોરબી હાઇસ્કૂલમાં ત્હારે હેડમાસ્તર હતા તહેમને ત્હાં ભણવાને મૂક્યો હતો વર્ષ આખરે ન્હાનો આવ્યો, સુખ-રીને આવ્યો. મેટ્રિક પાસ થયો; પણ અમદાવાદ પાછો આવ્યો ત્હારે ન્હાનાએ જડાવમા ડોશીને દીઠાં નહિ. જડાવમા રેવાબાની કને ગયાં હતાં. ન્હાનાના એ દેશવ-ટાના વર્ષમાં, ન્હાનાનાં અળવીતરાંઓને સંભારતાં સંભાર-તાં, ન્હાના વિનાનો નિશ્ચેતન યોગદાનો સુનકાર નિહાળતાં નિહાળતાં, જડાવમા દેવ થયાં હતાં. રેવાબા પછીની ન્હાનાની શીળી છાયા—મસ્તીતોફાન કરી આવીને સ્હોડમાં સન્તાવાનો આશરો એ એક હતો તે ગયો.

પણ વેલની કે વડલાની છાયા આખરે તો આથમે જ છે ને ?

ભણવેગણવે, તોફાને, સંસારે, માર ખાવે, તેમ માર મારવે એક ન્હાનાનો પૂરો અસન્તોષ લઈ ને કવીશ્વર ગયા છે. અને પછીથી તો ન્હાનાએ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત ને પિતૃત-પંથ કાંઈ ઓછાં કીધાં નથી. ત્યાં પહોંચ્યાં તો હશે ખરાંને ?

ડોલન શૈલી પ્રગટી તે પછી વીસપચીસએક દિવસે દલપતરામે દેહ છોડ્યો. એટલે કવીશ્વરે ડોલન શૈલી દીઠી નથી. નહિ તો તો એ કાવ્યકલાધીશનો કળીએ કળીએ જીવ કપાઈ જાત. કવિતાદેહનું દલપતસૂત્ર તો લોકભ-ષીતું જ છે કે

પાદાન્તના પ્રાસ વિનાની મીઠી
કદાપિ દેશી કવિતા ન દીઠી.

શું પાય તારા પતથી સડયા છે ?
પાદાન્તના પ્રાસ ખરી પડયા છે ?

પ્રવેત કૌરાળું ધોતિયું, દ્વધપ્રવેત અંગરખું, માથે ચન્દનીપ્રવેત પાઘડી, ને પાઘડીએ પ્રવેત તોરણઃ સરસ્વતીના હંસલા સમો ઉત્તરાવસ્થામાં કવીશ્વરનો સ્વાંગ હતો. મહા-જનોમાં જતા ત્યહારે રાજનગરના ત્યહારના મહાજનઅ-ગ્રેસરોની પેઠે કવીશ્વરે ખન્ને સ્કન્ધે ધૂપેલિયા કેરીકૌરાળી કાથિયા શાલ ઓઢીને જતા, અને એમ લક્ષ્મીપુત્રોમાં શારદપુત્ર સોહાતો. પીત્તળના અટાપટાળી સીસમની કાળી લાકડીએ કવીશ્વર લોકસભાઓમાં ઓળખાતા. મૂર્તિની મુદ્રા ગંભીર, મેઘમધુરી, ને મહાજન શી ગૌરવશાળી

હતી. હાસ્યરસિયા કવીશ્વર હસતા ત્હારે મુખડે તેજનાં ફૂલડાં ફરફરતાં. દેહમુદ્રાએ દલપતરામ દેશગીરવી મહા-જનિયા હતા.

પાડોશીઓનું પૂછયાઠામ, પોળની પ્રતિષ્ઠા, સંપ્ર-દાયની શોભા, નગરના અલંકાર, દેશના દીવડાઃ એમની સંસારવાડીએ કવીશ્વર એમ સોળપાંખડી કમળ સમા પોડશ ગુણુજ્યોતે ઝગમગતા. સંપત કરતાં હૈયાસમાસ એમનો અતિઝાઝેરો હતો. Grand old name of gentleman, ટેનીસને બાખેલા ને ગ્લાડસ્ટને ઈંગ્લાંડમાં પ્રત્યક્ષ કીધેલા એ વિશેષણનો અલંકાર આપણા કવીશ્વરને સર્વોએ શોભતો.

કવીશ્વરનું ઘર એટલે પીંપરછાયામાંની કવિતામીઠડી સરસ્વતીની પરબ. કંહારેક નવવિદ્યાથીં ચતુર્ભુજ માણેક-શ્વર ભટ્ટ એમનું ‘રામસિંહ’ વંચાવવાને આવે કે સોર-ઠના નરસિંહનગરેથી પરીક્ષા આપવાને આવેલા લલિતભૂ દર્શનાર્થે આવે; કંહારેક કેશવ હર્ષદ દ્રુવ દલપતપિંગળ મુધરાવવાને આવે કે કવિ બાળાશંકર હિન્દી કોયડા ઉકે-લાવવાને આવે; કંહારેક ભાવનગરથી કપડવણુજ જતા શ્રી હરિલાલ દામોદરદાસ આવે ને બુદ્ધિવર્ધક સભાની જૂની વાતો ને જૂનો યુગ સંભારાવી ભય કે કંહારેક રા. બ. ખુશાલરાય સારાભાઈ-દ્વારબસયુગના સરવે કારકુન-આવીને સાદરા ને ઈડરનાં સંસ્મરણો જગાડી ભય. કંહારેક કોઠ મહેતાભૂ કવિતા મુધરાવવાને આવે કે વાંચન-માળામાંના અર્થ પૂછી ભય. કંહારેક કોઠ ગબ્હનર

મળવાને બોલાવે, કચ્છારેક કોક અમદાવાદ પધારેલા કાવ્યપરિચિત રાજવીને બંગલે જવાનું હોય. ન્હાના રહે-વરન્ડ ટેલર સ્વપિતાના ગુજરાતી વ્યાકરણનું ઇંગ્રેજી ભાષા-નંતર કરતા ત્હારે કાંઈક ભાષાધૂંચ પૂછવાને આવતા, કે હાઈસ્કુલમાંથી લાલકાકા માસ્તર કદિક સર નવરોજીનો સન્દેશે લઈને આવતા. એક વેળા એક તારકસળવાળા ંહોરાળ પોળમાં તારકસળની ફેરીએ આવ્યા હતા. પોળમાં ફરતાં ફરતાં બધુ પડી કે કવિ શ્રી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ અંહી રહે છે. સોનારૂપાનો ંહોપાર પડતો મૂકી, સોના ને રૂપાના તારભાવણીના એ ંહોરાળ સિદ્ધા દલપતખંડમાં જઈને વન્દન વન્દી કવિતાના તાર ઉકેલવા લાગ્યા. કસ-ળના તારથી કવિતાના તાર તો મૂલમેંબેરા જ હોય ને ?

ત્રણ-ત્રણ ઓરમાયાંએ સંપીલોજંપીલો દલપતસંસાર સુખી સંસાર હતો. દલપતઅક્ષરવાસ પછી યે વીશેક વષં દલપતકુળમાં એ સંપજંપની શીતળ છાયા રહી. પછી સો મધુ જ્ઞરમાં એક અંગારી પડી ને સો યે મધુ જ્ઞર સળગી ઉઠી. વસન્તવાડી સમા દલપતકુળમાં પછી હોળી પ્રગટી. મોઠો મોઠો-વીશી પછી-દલપતકુળમાં યે સંપનો સૈકો પલટાયો.

સંસારને અસાર કવીશ્વરે કચ્છારેક જ બાખ્યો હશે. દલપત કવીશ્વર વૈષ્ણવ હતા, વિશિષ્ટાદ્વૈતી હતા; ભાગવ-તધર્મી હતા, જીવ ઈશ્વર ને પ્રકૃતિને અનાદિઅનન્ત માનતા. કવીશ્વર સંસારને સાચો માનતા, માટે સંસારને

સુધારવામાં આયુષ્ય ગાળતા. સંસારનો સારનો સાર કવી-
શ્વર માણી ગયા છે, ને સંસાર માણવાની જગતકૂચી
શીખે એ સંસારીઓને શીખવી ગયા છે.

એમ દક્ષપતરામ જગતને છુટી ગયા.

પ્રકરણ ૮ મું, છેલ્લા ઝબકારા

જતાં-જતાંના ઝબકારા દલપતરામે હવે નાંખવા માંડયા હતા.

આથમતા સૂર્યને હિન્દુ વન્દન વન્દે છે, ઇસ્લામી નમન નમે છે, પારસી પ્રણમે છે. અસ્તાચળે સિધાવતા સૂરજદેવનું એ મહાપ્રભઓ સાચું પૂજન કરે છે. દલપત-જીવનમાં એ આયુષ્યયોગ હવે ઉગ્યો હતો. રહાંજ પડી અર્ધ હતી અને સન્ધ્યા ઉતરતી હતી.

જતાં જતાં ક્ષિતિજપાળેથી સૂર્યરાજ ઝબકી લે છે. ઝહારેક મેઘધનુષ્ય માંડે છે, ઝહારેક આછાં વાદળાંઓમાં સુવર્ણવણી પૂરે છે, ઝહારેક જળભર્યાં મેઘને કસળી ફેર સમી સોનલ કિનારીઓ ફેરે છે: એવો દલપતઆયુષ્યના છેલ્લા ઝબકારાઓનો સૂર્યાસ્તયોગ આવી પહોંચ્યો હતો. ઠીવડાની હોલવાવાવેળા આવે છે ત્યારે ફડાક ફડાક ચોમેર વીજઝબકારા નાંખે છે. દલપતજીવનના એવા વીજઝબકારા છેલ્લાં પાંચછએક વર્ષોમાં ઝબકી રહ્યા હતા. એ તેજઝબકારાઓ જ ઉચ્ચરતા હતા કે દલપતસૂર્ય હવે આથમે છે.

દલપતઆયુષ્યના સાચું હોમના એ છેલ્લા ભલુકારા હતા.

બાઈબલભાષી આયુષ્યઅવધ દલપતરામે ઝહારની વટાવી હતી. આથમતી રહાંજની મધુરમધુરી અનિલલહરીઓ આવી આવીને અભિષેકતી હતી. દેશકલ્યાણમાં વીતેલા

ધર્મયુધ્ધનો શીતળ આનન્દવણો આયમતો પ્રહર કવીશ્વર
 ાણુતા હતા. સાત હાયકાનાં શિખરો ને કોતરો ચઢી
 તર્યો પછી દલપતજીવનનો સન્ધ્યાયોગ હવે ઉગતો હતો.
 ણુ એ દીર્ઘ ઘડીઓની સ્હાંજમાં યે, અસ્તાચળનાં તોરણો
 ામાં, ઝગમગિયા ઝગમગતા હતા.

એ ખરૂં છે કે ૧૮૮૭ થી ગુજરાતસાહિત્યદેશે ગોવધન-
 ગ બેસી ચૂક્યો હતો. પણ તે નવલકથાના ગદ્યપ્રાન્તે,
 વિતાપ્રાન્તે નહિ. ગોવધનનંભાઈની સરસ્વતીચન્દ્રની નવલ-
 થાએ સારો ગુજરાત સર કર્યો હતો; ગોવધનંભાઈનું
 નેહમુદ્રાનું કાવ્ય તો આજે છે એવો ત્હારે યે આપણો
 જીવેલેલો કાવ્યકોયડો હતો. અન્ય તેજસ્વી કાવ્યતાર-
 ાઓ ઉગ્યા હતા; પણ તારકતેજ આભમાં ઝગમગે છે
 રેતલું પૃથ્વીમાં ઝગમગતું નથી, તેમ કાન્ત કલાપી મણિલાલ
 રસિહરાવ ખાળાશંકરનાં કાવ્યતેજ ગુજરાતની સાહિત્ય
 ાડીઓને અજવાળતાં, સંસારવાડીઓમાં નહોતાં પ્રવેશ્યાં.
 ાવધનયુગની કાવ્યકિરણાવલિ ત્હારે સંસારે તો શું પણ
 ાળાપાઠશાળામાં યે નહોતી પેઠી; અને ઘણીખરી-કલાપી
 ન્ત ઠાકોરની-તો હજી અન્યદશાને કે સંઘદશાને યે
 કોતી પામી. મણિલાલનાં અભેદોર્મિ અને આત્મનિમજ્જન,
 ાળાશંકરનાં હરિપ્રેમપંચદશી અને કેલાન્ત કવિ, કલાપીનો
 કારક ને કાન્તનો પૂર્વાલાપ, શ્રી બળવંતરાયનો ભણકાર
 જી માસિકોમાં હતાં. કુસંપીલા ખારવાઓની પેઠે એ
 ાવ્યેપાસકોમાંથી કોઈક પૂર્વદિશે હલ્લેસાં મારતા તો
 ાઈક પશ્ચિમદિશે; કોઈક ઉત્તરના શઠ ચઢાવતા તો

કોઈક દક્ષિણદિશે સૂકાનં વાળતા; એટલે ગુજરપ્રજા એમનો એકનિષ્ઠ સન્દેશ પામી નહોતી, તો ઝીલે ક્યાંથી જ ? તેમ એ સૌનો યુગઅધિષ્ઠાતા થાય એવો કે કવિવર હતો નહિ કે પ્રજા પરમાણુ. દલપતયુગમાં દલપતનમંદનો ધીરે ધીરે કે યા હોમનો ગતિભેદ હતો, દિશાભેદ ન હતો. સૂકાનં ને શઢની દિશા એક હતી, નિરનિરાળી ન હતી. ગોવર્ધન-યુગના કાવ્યોપાસકોનું એવું દિશાએક્ય નહોતું. હરિ હર્ષદ ધ્રુવની વિરામચિહ્નનાવલિની નવનવીનતાને નરસિંહરાવ ઉપ-હાસતા; નરસિંહરાવની કુસુમમાળામાંની કાવ્યમાળાને મણિ-લાલ સુગન્ધહીન વિલાયતી પુષ્પોની માળા કહેતા; મણિ-લાલના સિદ્ધાન્તસારને અને નરસિંહરાવની કુસુમમાળાને મણિશંકર ને બળવન્તરાય વાગ્યાણી વક્રોક્તિએ વધાવતા. રમણભાઈને તો દલપતનમંદ માત્ર નહિ, નરસિંહ મીરાં સામળ અખો પ્રેમાનન્દ દયારામ-પૂર્વેનો સમસ્ત ગુજર કાવ્યપ્રદેશ ખારો સાગર ભાસતો, અને એ ગુજરકવિતાના ખારા સાગરમાં મીઠી વીરડી એક કુસુમમાળાને જ પેખતા. એ અમદાવાદી પ્રાર્થનાસમાજને નરસિંહે નહિં ને મીરાં ચે નહિં, ગુજરાતના સર્વોત્તમ બક્ષતકવિ જોળાનાથભાઈ ભાસતા. જીવનની ક્ષિપ્તસૂત્રીને બોલ પણ સૌનો એકબોલ ન હતો. મણિલાલ શાંકરમતની હાકલ પાડતા. રમણભાઈને નરસિંહ-રાવ સનાતનીઓને કહેતા કે ‘તહમે ખાપના કૂવામાં ડૂબી મૂવા છો,’ અને પોતે પછી એવી જ ડૂબકી મારી જતા. મણિશંકરે સ્વીડનબોર્ગનો ખ્રીસ્તવાદ અંગિકાર્યો હતો, અને મણિશંકરનો આત્મવર્ગ મણિશંકરનું ઘર ભંગાવતો, કુટુંબી-જનોને નાસરડે બગાડતો. દલપતયુગમાં દલપતનમંદનું

સાહિત્યનું જીવનનું કવિતાનું ફિલસુફીનું આદર્શ ને ધ્યેય લોકસંગ્રહ હતું. ધર્મવિચારમાં નર્મદ લખી ગયો છે કે દલપતનો દેવ એ નર્મદનો બ્રહ્મ. ગોવર્ધનયુગમાં સાહિત્યનું જીવનનું કવિતાનું લક્ષ્ય ને ધ્યેય બહુધા લોકસંગ્રહ નહોતું રહ્યું, નિજનિજને સ્વેચ્છામાર્ગે જતા વ્યક્તિવાદનું હતું. જ્ઞાનસુધાનું પ્રાર્થનાસમાજ માસિક દાયકાભર જાણે દલપત-નર્મદના વિરોધપ્રચારાર્થે ને ભોળાનાથનરસિંહરાવના વિધાન-પ્રચારાર્થે મથતું. પણ કરોડેક શુજરાતીઓમાંથી જ્ઞાનસુધાના ઘરાકો માંડ બસ્સો-અઢીસો-ચુર્જરસાગરમાં એક ટીપા જેટલા હતા. પ્રજાના નોકાકમ્પાનનું સામર્થ્યબળ એક ગોવર્ધનરામ-ભાઈમાં હતું. ગોવર્ધનભાઈ સારંગી વગાડતા, અન્ય સૌ નિજનિજનો તાર છેડતા. સુધારકપક્ષને સનાતનીઓ ભદ્રંભદ્રો ભાસતા; અબાધ ખાનારા ને અપેય પીનારા સુધારકો સનાતનીઓને બ્રહ્મંબ્રહ્મ ભાસતા. ઉભય પરસ્પરને ઉપહાસતા ને ભાંડતા. કવિતાદેશે એનાં એ જ અર્ધી સફીજૂનાં વિધવારુદ્ધનનાં અબળાશ્રુઓ ગવાતાં ને રાઈના પર્વત રચાતા. ગોવર્ધનયુગના કેા કાવ્યોપાસકે હુન્નરખાન કે વેનચરિત્ર, ઋતુવર્ણન કે હિન્દુઓની પડતીની કવિત્વોષણ ગજવી નથી. દલપતનર્મદનાં દેશભરતાં કાવ્યદુઃકુલિઓ ગાજતાં; ગોવર્ધનયુગના કાવ્યકર્તાઓની કાવ્યઘટકીઓ વાગતી, ને નિજનિજના ઘરવાડામાં સંભળાતી. દલપતજીવન અને ૧૬ મી સદી આથમતા સૂધી તો કેા નવકાવ્યકર્તાએ, ગોવર્ધનભાઈએ નવલકથાપ્રાન્તે કીધો હતો એવો, શુજરાત સર કીધો ન હતો. સ્નેહમુદ્રા અને કુસુમમાળા ત્હારે પુસ્તકંશાળાઓમાં વસતાં.

ગોવર્ધનયુગનો કવિતાસંગ્રહ છેક ઓછો નથી, કે

એનાં ગુણવન્તાં કીંમતમહિમા છે એથી એાં અંકાવાં ન જોઈયે. પણ સંસારના સાહિત્યના ધર્મના ક્ષિત્સુક્રીના નીતિઅનીતિના સ્હામસ્હામી અથડાતા ગોવર્ધનયુગના કાવ્યભક્તોનાં લેહલાવો મનસ્વિતા પ્રભપ્રશ્નોની-સામાન્યતઃ-ઉપેક્ષા ને ઉદાસીનતાને કારણે એ યુગની નવકવિતા, દલપતનમંદની કવિતા સમી, હજી લોકઝીલાતી કે લોક-જયની થઈ ન હતી. ગોવર્ધનયુગની નવકવિતા ત્હારે નિજનિજના સંપ્રદાયવાડાઓમાં સાહિત્યમાન્ય થઈ હતી, ગુર્જરદેશે લોકમાન્ય થઈ નહોતી. ૧૯ મી સદીના છેલ્લા દાયકાની આપણી નવકવિતાનાં નિરનિરાળાં ટાંકાં ને તળાવડાં હતાં, દલપતનમંદ સમા સાગર ન હતા. અને એ ગોવર્ધનયુગવાસીઓમાં યે ડોલન શૈલી પ્રગટયે ૧૮૯૮ માં પડી લેળ. એટલે ગોવર્ધનયુગમાં પણ, જીવ્યા ત્હાં સૂધી તો, પ્રભપ્રતિષ્ઠિત કવિતાસાગર કવીશ્વર દલપતરામ જ હતા. શાળાઓમાં લાકુષો બાળબાળાઓ હજી દલપતકવિતા પી-પીને ઉછરતાં, હિન્દુ ઇસ્લામી પારસી ગુર્જરજનતા દલપતકવિતા વાંચતી, રાયરંક સમસ્તના દેશમાન્ય કવીશ્વર હજી દલપતરામ હતા. જીવનની છેલ્લી તિથિ સૂધી ગુર્જરીને કવીશ્વરનો કાવ્યમુગટ દલપતરામને મસ્તકે વિરાજતો.

વાનપ્રસ્થ થયા પછીની વિપુલ દલપતસાહિત્યપ્રવૃત્તિઓનો પાઠક! કહી યે સરવાળો કરી જોયો છે? અન્યત્ર એ ઇતિહાસવિસ્તાર કહેવાયા છે; અંહી તો અદ્યાદ્ય સૂચીપત્રક જ આપીશું.

૧૮૭૯ એસતાં દલપતકાવ્યથી ગુજરાતને વધાવીને કવીશ્વરે આશ્રમપલટો કીધો. પછી

‘૭૬માં ભગવત્પ્રસાદવિરહ.

‘૮૦માં કચ્છગરબાવળી રચી.

‘૮૧માં માંગલિક ગીતાવલિ રચી; ને પ્રવીણસાગરના ભાષાન્તરનો આદર કીધો.

‘૮૨માં પ્રવીણસાગરની છેલ્લી ૧૨ લહેરો પૂરી. ૧૫-૧૦-૮૨ને દિવસે લોધીકે પહોચ્યા.

‘૮૩માં લોધીકાવાસ ને પુરુષોત્તમચરિત્ર. ઓગસ્ટમાં કચ્છગરબાવળી છપાઈ.

‘૮૪માં માંગલિક ગીતાવલિ છપાઈ. અમદાવાદ રહી છન્દરનાવલિનું ભાષાન્તર કીધું. વડતાલમાં શ્રી હરિલીલા-મૃતના મહાઅન્યનો આદર થયો.

‘૮૫માં દલપતસતસર્ઈ.

‘૮૪થી ‘૯૪ હરિલીલામૃતની દશવર્ષી.

૧૮૭૬થી ૧૮૯૪-વાનપ્રસ્થ થયા પછીની પન્દરવર્ષીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓનું એ દલપતપખવાડિયું. આયુષ્યના સાતમા ને આઠમા દાયકાઓમાં એટલેટલાં કવિતાપૂર ઉભરાય એમની કહેવાય દેવદત્ત અખંડપ્રવાહિત નૈસર્ગિક કાવ્યગંગા.

૧૯મી સદીના છેલ્લા દાયકામાં પણ ગુર્જરપ્રજાનું કાવ્યતીર્થ ત્હારે કવીશ્વર હતા. સારસ્વત યજ્ઞયાગોમાં આચાર્યપદે રાજપ્રજા દલપતરામને નહોતરતાં, પારસી હિન્દુ ઇસ્લામી ખ્રીસ્તી—કોમીવાદથી અલિપ્ત ત્હારની સમસ્ત ગુર્જરજનતા કવિતાદેવ લેખે દલપતદર્શને જતીઆવતી. ‘૯૨માં રણુછેડલાલ કન્યાશાળા મંડાય કે ‘૯૩માં સર

નવરોજીની પારસી ધર્મશાળા ઉઘડે, કે '૬૬માં લોળા-
નાથ લેડીઝ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ સ્થપાય: પણ લોકજીવનના સંસા-
રયજોમાં સાહિત્યાચાર્ય હોય દલપતરામ. કવીશ્વર કવિતા
ગાય ને આશીર્વાદ આપે ત્હારે લોકસમારંભોની પૂર્ણાહુતિ
થાય. '૬૩માં દાદાભાઈ નો પાલંમેન્ટવિજય થયો ને તે
ગાયો દલપતરામે. એ જ સાલમાં અમદાવાદમાં પ્રાન્તીય
મહાસભાનું સંમેલન ભરાયું હતું એને પણ ગળવી, કવિ-
તાનાં અમૃત છાંટી પ્રોત્સાહન પાતું હતું દલપતરામે.
ગોવર્ધનયુગની નવકવિતા હજી પ્રજાસંસ્કાર ઝીલતીપ્રેરતી
નહોતી થઈ. ગુજરપ્રજાના હેચાઉચ્ચારની કવિતા હજી
દલપતકવિતા હતી, અને લોકહૈયાના કવિતાદેવ દલપતરામ
હતા. '૬૫માં હરિદાસભાઈ વિદેહ થયે વડતાલથી નડિયાદ
કવીશ્વર લોકિકે ગયા હતા. ત્હાંથી વળતાં પીજ ગામડાની
શ્રામ્યશાળાની ગુજરાતના કવીશ્વરે પરીક્ષા લીધી હતી.
તારકસખના ંહોરાજી પોળમાં નીકળે તો દલપતદશને
આવતા, સાધુસન્નો પળે લાગતા, અમલદારો આશીર્વાદ
માગતા. '૬૬માં ગંહનરે કવીશ્વરને વડતાલથી અમદાવાદ
મળવાને તેડાવ્યા હતા. અને એ જ સાલમાં ભાવનગરના
ઉદાર લોકબંહાલા મહારાજ તખ્તસિંહજી સ્વર્ગવાસી થયે
કવિતાચાર્ય દલપતરામ રાજલોકિકે ભાવનગર ગયા હતા.
રાજપ્રજાનાં સુખદુઃખે દલપતહૈયું ને દલપતકવિતા સુખિ-
યાંદુખિયાં થતાં. રાજપ્રજા પણ એ કાવ્યદેવનાં દશને
જતાંઆવતાં. કવીશ્વરના એક નામે દલપતરામને ગુજરાત
ત્હારે ઝોળખતું ને સંબોધતું.

એ ગુજરકાવ્યપૂજાના ભાવ ને ઉછરંગ સ્પષ્ટ કરતી

દર્શનાભિલાષીઓની બેએક દર્શનયાત્રાઓ અંહી નોંધીશું. એમાંથી એક છે ખ્રીસ્તીની ને એક છે ઇસ્લામીની. એકે દલપતજીવનનો ભૂતકાળ સજીવન કીધો ને દલપતનેત્રોથી પાણી ટપકાવ્યાં. બીજા હતા જગત્સફરી શાહંહેપારી; એમણે દલપતકવિતામાંની પ્રજ્ઞા ને મનીષિણાનો મહિમા ભાખ્યો.

‘૬૪માં નગર પારકરના ઠંકર રંગુમલજી મળવાને આવ્યા હતા; કહેતા હતા કે કવિતા વધોથી વાંચું છું. દર્શનની ઝંખના હતી. કાવતાદેવીના સપૂતનાં આજે દર્શન થયાં. વર્ષોની જીંદગીની આરબૂ પૂરી થઈ. દલપતજીવનના એવા નિત્યપ્રસંગોને નહિ વિસ્તારિયે.

ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટીમાંથી મસ્તકવિ બાળા-શંકર દલપતચરુદેવને સાહિત્યની આંટીઘૂંટીના ઉકેલ પૂછવાને આવે કે દિ. બ. કેશવ ૬૧૬ ધ્રુવ દલપતપિંગળ સુધરાવવાને એ કાવ્યકલાના આચાર્યધેર પધારે એને પણ ગોણુ પ્રસંગો ગણીશું.

એક પ્રધાન પ્રસંગ આવ્યો’તો ૧૮૬૩માં. આચાર્ય શ્રી બિહારીલાલજી મહારાજની સંગાથે ‘૬૩માં કવીશ્વર સૂરત ગયા હતા. હરિલીલામૃત ગ્રન્થના છેલ્લા કળશના છેલ્લા અધ્યાયો ત્હારે લખાતા હતા. ધર્મઋણ વાળવાનો દલપતદાયકો પૂરો થવા આવ્યો હતો. સૂરતમાં ત્હારે શ્રી ઉત્તમરામ મહેતાજી હાઈસ્કુલમાં હેડમાસ્તરપદે હતા. હાઈસ્કુલમાં એમણે કાંઈક સારસ્વત સમારંભ કીધો હતો,

અને નવવિદ્યાના આદિ સ્થાપનના છેલ્લા અવશેષરૂપ દલ-
પતરામને એ સારસ્વત સમારંભમાં નહોતર્યા હતા. ત્યાં
૧૪-૮-૬૩ની તારીખે કવીશ્વરે ૧૮૫૧ની સાલ સંજીવન
થયેલી નિહાળી. ૪૦ વર્ષો ઉપરના પૂર્વપરિચિત, સૂરતમાંના
ફારબસના વત્માનપત્રના તન્ત્રી, રા. બ. મુકુન્દરાય મણિ-
રાય એ સમારંભસભામાં દલપતરામ કને આવ્યા અને કહ્યું:
કવીશ્વર ! મહેને ઓળખ્યો ? હું મુકુન્દરાય. દલપતરામને
કાને જાણે અધીક સદી પૂર્વેના જૂતકાળના પડઘા પડ્યા.
અણધાર્યું દીઠે થાય એવા આશ્ચર્યભાવે દલપતરામ બોલી
ઉઠ્યા: અહો મુકુન્દરાયભાઈ ! તમે ! ઘણે વર્ષે મળ્યા.
જૂનો ફારબસકાળ સાંભરી આવે છે. ઉત્તરમાં મુકુન્દરાય-
ભાઈએ ઓર આશ્ચર્યનાં આકાશ ઉઘાડ્યાં: આ એ જ આવ્યા
છે આપને મળવાને, ફારબસ સાહેબના પુત્ર, એચ. ડી.
ફારબસ. વીજળી વાગે એમ વૃદ્ધત્વભારલાઘેલા ને બેઠેલા
કવીશ્વર ફારબસશબ્દે ઉભા થઈ ગયા. તહોતરની વયે પાછું
પગમાં ત્રીસનું જોમ આવ્યું. એનો એ જ ઉખાલોહિયાળો
મિત્રહાથ જાણે કાળગુફામાંથી નીકળી આવેલો અનુભવ્યો.
એ જ હાથ '૬૩માં મુંબઈમાં ચારઠ ઉપર ચહડાવતો, એ જ
હાથે '૪૮માં દલપતહાથ ઝાલી કવીશ્વર કહ્યા હતા. હસ્ત-
મિલાપ ઝીલી સન્તોખાય એવો દલપતઆત્મા ન હતો.
મુખ તો દેખતા નહિ; વાત્સલ્યભાવે વાંસો પંપાળ્યો. કંઈક
વર્ષોથી માતાપિતાનું અણઅનુભવેલું વડિલવાત્સલ્ય એક
હિન્દી કનેથી એ પ્રિટિશરે ત્યારે અનુભવ્યું. સમસ્ત જૂત-
કાળ કવીશ્વરની અન્તરઆંખડીમાં ખડો થયો. હૈયું ભરાઈ
આવ્યું. એક જ ને અડધેરૂંક વાક્ય કવીશ્વર ઉચ્ચાર્યા કે હું

તો તહમારો કાકો થાઉં હો ! અને પછી આંખમાંથી બેએક અમૃતટીપાં ટપકાવીને બેઠા. એ નયનામૃતની લીંજ અનુભવ્યે વળતે દિવસે મુકુન્દરાયભાઈ તથા દલપતભટ્ટીને ક્ષારબસપુત્ર સ્વામીમન્દિરે દલપતવાસે મળવાને ગયા, ને કલાઈકમાં વર્ષોની વાતો સમાવીને સંભારી લીધી. એ વાર્તાલાપમાં શાણા પિતૃગોત્રનો એ શાણો ને સ્હમજી બ્રિટિશર પૂર્વાશ્રમના સંબંધે કવીંત્રવરને કાકા કહીને સંબોધતો. દલપતરામને થયું કે પિતાં કે પુત્રઃ. મરતાં મરતાં ચે આમુખ્યને આરે ક્ષારબસ પાછો મળી ગયો ખરો.

આ કરુણ પ્રસંગ છે, પણ અણધાર્યાં ને અણચિન્તવ્યા સંયોગસુખના હર્ષાશ્રુનો પ્રસંગ છે. એ કરુણ દશ્યમાં એટલો આનન્દભાગ છે. પણ બીજા પ્રસંગને શું કહીને વણુંવીશું ? ૧૮૮૭ ને ૧૮૯૪ઃ બે-બે વેળાએ આફ્રિકાવાસી ને જગત્પ્રવાસી દૂર દૂરના દેશાવરથી યુજરાતના કવિતાદેવના દર્શનાથે આશાભર્યા આવે, અને બન્ને વેળાએ ભગનાશ થઈને નિરાશા પી પાછા વળે. દર્શનની ઝંખના ને તમન્ના હેચાઉભરાતી હતી, પણ દર્શનનો પડદો ઉપડે નહિ. પછી આવેથી મહિમાસ્તોત્ર ગાઈને મનને વાળવાનું કરે. એને કેવોક કરુણાન્તક પ્રસંગ કહીશું ?

એક હતા ધોરાજીના વતની ને શાહવ્યાપારી; મેમણ કેામના ને જગત્પ્રસાદર. હજ પઢી આવેલા ધર્મચૂસ્ત ઇસ્લાતી હાજી હતા. નામે હાજી સુલેમાન શાહ મહમ્મદ. ઇસ્વી ૧૮૮૩થી દક્ષિણ આફ્રિકાના વાસી, કેઇપ કેાલોનીમાં વ્યાપારાથે કેઇપટાઉનમાં જઈને વસેલા. પ્રથમ વારકા

આફ્રિકાથી દેશમાં આવ્યા ત્હારે, ૧૮૮૭માં, ગુજ્જરકવિતા-
 દેવને દર્શને અમદાવાદ આવ્યા હતા. દલપતમહોત્સવ
 કમિટિ ત્હારે કવીશ્વરને લેમનું રંગચિત્ર ચીતરાવવાને
 મુંબઈ લઈ ગઈ હતી. કવિદર્શન ન થયાં. પછી ૧૮૯૩ના
 ફેબ્રુઆરીમાં એ જગતવ્યાપારી આફ્રિકાથી જગતપ્રદક્ષિણાએ
 નીકળ્યા. ચીન, જાપાન, આસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, ઓશિયા-
 નિયામાં ફરીને અમેરિકામાં ત્હારે શિકાગો નગરીમાં પૃથ્વી-
 પ્રદર્શન અને વિવેકાનન્દવિજ્યાત પૃથ્વીધર્મપરિષદ ભરાયાં
 હતાં. નેહરુર એ સૌ નિહાળીને શ્રેટપ્રીટન ને આયલેન્ડ
 જઈ જોયાં. પછી યૂરોપની પ્રધાન દેશાવલિમાં ઘૂમ્યા. અને
 પછી ઇસ્લામમંડળની યાત્રા કીધી ને મિસર સીરિયા અરબ-
 સ્થાન ઇરાનના ઇસ્લામભાવ દીઠા. પછી વતનની વાટ લીધી,
 અને ૨૩-૧૧-૯૪ ને મંગળવારે ગુજ્જરપાટનગરીમાં નિજ
 કવિતાદેવનાં દર્શને હાજી સાહેબ બીજી વારકા પધાર્યા.
 પણ બીજી વેળાએ ય તે એની એ ભગનાશ એમના
 ભાગ્યમાં હતી. હાજી સાહેબ આવ્યા કવિતાદેવીના સપૂતનાં
 દર્શને, પણ કવીશ્વર હતા ગોમતીતીરે નિજ ધર્મતીર્થ
 વડતાલમાં. હાજી સાહેબની બીજી વારની ભગનાશદશા
 વર્ણવવા કરતાં કલ્પવી સુલભ થશે. પછી કીર્તનકાર કે
 પૂજ્યનો કીર્તિનમહિમા ગાય, બાંગી કે બાંગ પુકારે, એમ
 હાજી સાહેબે નિજ પૂજ્યભાવનો પોકાર કાગળ ઉપર ઠાલ-
 વીને પાઠવ્યો કે પૃથ્વીપ્રદક્ષિણામાં દલપતકાવ્યને હું સદા
 ઓશીકા નીચે રાખતો. દલપતસતસર્થને હું મ્હારું તાવીજ
 માનું છું. મ્હારી પૃથ્વીપ્રદક્ષિણાનો અન્ય છપાવાનો છે એ
 મ્હારા સાહિત્યદેવને વંચાવવાને આવ્યો હતો. એ-એ વાર

દર્શને આંચો, દર્શન ન થયાં. નસીબમાં નહિ હોય.
મહારા પૂજ્ય કવીશ્વરજી ! સલામ.

હિન્દુ કવીશ્વરને કાળે પરધર્મીઓના આવા પૂજ્ય-
ભાવના પોકાર હતા. સાચી કવિતા કૌમોના વાડામાં કદી
પૂરાતી નથી. કાવ્યદેવીનો જયધ્વજ કૌમોના વાડાઓથી
પર લહરે છે.

સાત દાયકાની આયુષ્યઅવધિને બાઈબલે મૃત્યુઅવધિ
ઉચ્ચારી છે. સાઠે બુદ્ધિ નાહી ન હોય તહો થે શીત્તેરનો
ઘાટ ચહડી ઉતરેલા ઉદારમતવાદી ને પ્રગતિશાળી કૌક
વિરલા હોય છે. ‘આજનો ઉદામવાદી એ આવતી કાલનો
મવાલવાદી’ એ તો આજકાલ સામાન્યોક્તિ થઈ પડી છે.
મોડરેટોને અસહકારીઓએ ભાંડયા, ને અસહકારીઓને
શોશિયાલિસ્ટો ભાંડે છે. આયુષ્યને વર્ષે વર્ષે અન્તરગાઠો
બન્ધાય છે; અને એ અન્તર્ગાઠો પછી પ્રગતિના પાયની
જંજીરો થઈ પડે છે. એમ ત્રીસે પ્રજ્ઞાવિકાસંગીની પ્રચંડ
રાડ પાડનારો પ્રગતિવાદી પુરુષ ઘણુંખરું પિસ્તાલીસે શિસ્ત-
પાલનનાં મન્ત્રોચ્ચાર બોલતો ગુલામી જીવન ગાળે છે.
કાલે જે શઠ ચહડાવતો એ આજ લોગળ લીડે છે. એમ
ઘણાખરાને અકાળે વૃદ્ધત્વ આવે છે. અન્યત્ર ત્રીસ વર્ષે
પેઢી બદલાય છે, પણ ભારતવર્ષમાં તો પંદર વર્ષને
પખવાડિયે પખવાડિયે પેઢીનામું બદલાતું ભાસે છે. ૧૮-
૯૩માંના રાજદ્રારી સુધારા ૧૯૦૮માં સુધર્યા; ૧૯૦૮માંના
૧૯૧૯માં સુધર્યા; ૧૯૧૯માંના સુધારા પછી ૧૯૩૫માં
સુધર્યા. એ સી પ્રગતિઓ હતી કે પીછેહઠ એ તો રાજ-

પુરુષોને પૂછજો. બાવીસે નમંદ પ્રગતિવાદી હતો, બત્રીસે મુંબઈ છોડી સૂરત જઈ વાસ્તું, બેતાળીસે મહાકાળદર્શન ક્રીધું, અડતાલીસે ધર્મવિચાર લખતો બેઠો. પિસ્તાળીસે નેપોલિયન વોટરલૂ હાર્યો. સામાન્યતઃ ત્રીસે જયપન્થે રહડેલો ચોધરાજ પિસ્તાલીસે દ્વારપાળ થઈ રાજદરવાજે ઉભે છે; ને પૂર્વે જયહાકલ પાડતો એવી પછી સંરક્ષણ હાકલ પાડે છે કે હવે કે નવીનોને કાળમહેલમાં પ્રવેશવાની ફૂહાઈ છે. અસહકારીઓ ઉપર લાઠીઓ પડતી; પછી અસહકારીઓએ લાઠીઓ ને ગોળીઓ મજૂરશાહી ઉપર વરસાવી. ‘હું’ કહું એટલી જ પ્રગતિયાત્રાની અવધિ’ એવી રતાંધળી અહંબુદ્ધિ કાળે કરીને નેતાના નેતૃત્વમાં ભાગે છે, ને તે એની પ્રગતિને પાંગળી કરે છે. સૌ લોકવચનોની પેઠે આ લોકવચનને ચે અપવાદ નથી હોતા એમ નહિ. અને દલપતજીવનના પ્રસંગો કહે છે કે દલપતરામ અપવાદરૂપ મહાપુરુષ હતા, આજીવન એના એ જ ઉદારમતવાદી હતા, દેશહિતચિન્તક હતા, ધીરે ધીરે પણ સદા પ્રગતિપન્થના પ્રવાસી હતા.

૭૦ની ધાટી રહડી ઉતર્યા પછીના કેટકેટલાએક પ્રતિશાળી હોય છે? દલપતજીવનના સંસારપ્રસંગોનો સરવાળો એ કથા કહેશે.

શુભ પ્રસંગે સૌ સગાંસંબંધીને ને આડોશીપાડોશીને સંભારે એમ પ્રભાકેળવણીના પુરોહિત જીવનભરના શારદોપાસક દલપતરામ શાળાને ને નિશાળિયાને સંભારતા. ‘હરમાં ને’ ‘હડમાં’ પુત્ર પાસ થવાના ને પુત્રના

લગ્નપ્રસંગે-વેળાએઅવસરે એ સરસ્વતીપુત્ર શારદોપાસકોને
એના એ જ આયુધ્યના ભાવે સંભારતા. દેશવિદ્યાવૃદ્ધિનો
દલપતભાવ સદાબળગૃતભાવ હતો.

ધર્મસંકટના સમયે, શાસ્ત્રકોયડા સમા ધૂંચવાયેલા
સંસારપ્રશ્નોના ઉકેલઅવસરોએ, વિકટ તરભેટાઓમાંથી
સાચો માર્ગ શોધવાનો હોય ત્યારે ઘણી વેળા અમૂઝા-
યેલા સંસારીઓ એ પ્રબળપુરોહિતને ઘેર પૂછવાને જતા.
ને દલપત પ્રબળપુરોહિતની સલાહ સદા પ્રગતિપન્થીની
હતી, સ્થિતિસ્થાપકની ન હતી.

એક વેળાએ કવીશ્વરને પ્રશ્ન પૂછાયો કે વરઘોડિયાં
પરણી ઉતર્યાં છે, પણ કન્યાને વળાવી નથી. અને એવા-
માં જ દેવયોગે વર દેવ થયો છે. શું કરવું? પ્રબળપુરોહિત
દલપતે છાતીઠોક શાસ્ત્રનિષ્ઠ્ય ઉચ્ચાર્યો કે વગર વળાવેલી
કન્યા અવિવાહિતા ગણાય.

’હરની સાલમાં અમદાવાદના શ્રી ભાઈશંકર સોલી-
સીટરના સગા પૂણનન્દ ભટ્ટ અમદાવાદથી વિદાયત અભ્યા-
સાર્થે જતા હતા. નાત ચગડોળે રહડી. અમદાવાદનો
બ્રહ્મસમાજ ટોળે મળ્યો. કવીશ્વરને નહોતરૂં મોકલાવ્યું.
દલપતરામ સભાસમારંભમાં આવ્યા. સકલ બ્રહ્મસમાજે
સન્માન્યા, સતકાર્યા, અગ્રસ્થાને સ્થાપ્યા, ને ધર્મનિષ્ઠ્ય
પૂછ્યો. કવીશ્વરે આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો કે સુખેથી સિધાવો.
ને અભ્યાસયાત્રા સફળ કરી આવો. અને શાસ્ત્રનિષ્ઠ્ય
ભાખ્યો કે અભ્યાસાર્થે સમુદ્રયાનનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ

નથી, પ્રતિપાદન છે. સમાવર્તનદીક્ષા પછી સ્નાતક પૃથ્વી-
પથંટને જતો, ને સાત સમુદ્રો ઓળંગીને ઘેર આવતો.
આજે નાસરડે નીકળતા બડવા આડી સાત જળધારાઓ
દેરાય છે તે એની ઇતિહાસપગલીઓ છે. પણ ધર્મસિ-
ન્ધુના પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણમાં સમુદ્રયાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે
તે આવીને કરજો. આનન્દે ભવ; સમુદ્રયાનનો શાસ્ત્ર-
નિષેધ નથી.

૩૧ની વયે '૫૧માં હુન્નરખાનમાં પરદેશગમનની
ઉદ્બોધવોપણા કીધી હતી, ને ૩૯ની વયે '૫૬માં બુદ્ધિ-
વધંકના આહ્વાનને આપ્યો હતો એવા ઉદારવાદી ને
શાસ્ત્રસંમત ઉત્તરભાવ ૭૨ની વયે '૯૨માં અમદાવાદના
પ્રજ્ઞસમાજ મધ્યે કવીશ્વર ઉચ્ચરતા હતા.

તે પછી એ જ સાલમાં અમદાવાદમાંથી ત્રણ પ્રજ્ઞ-
ક્ષત્રિય જુવાનો નાતની રબ લઈને ભણવાને વિલાયત
ગયા હતા.

એવામાં સૌરાષ્ટ્રની નાબિનગરી સમા જેતપુરના
વૈશ્યમંડળમાં વિકટ સંસારપ્રશ્ન જાગ્યો કે રોટીવ્યવહાર
હોય ત્યાં બેટીવ્યવહાર થાય કે નહિ ? એ ધર્મનિષ્ઠ
પૂછવો કિયા સંસારશાસ્ત્રીને ? સમસ્ત ગુર્જરપ્રજાનું શ્રદ્ધા-
ધામ ને પૂછ્યાઠામ ત્યારે હતા પ્રબુરોહિત દલપતરામ.
કવીશ્વર શાસ્ત્રવિદ્ હતા, કવીશ્વર યુગધર્મને ઓળખતા.
એક આંખે દલપતરામ શાસ્ત્ર વાંચતા ને બીજી આંખે
દલપતરામ દેશકાળ વાંચતા; અને બન્નેનો પછી એકફદ
સમન્વય ઉચ્ચરતા. ૨૩-૧૨-૯૨ની તારીખે જેતપુર મહા-

જને અમદાવાદ કાગળ લખ્યો અને એ સંસારપ્રશ્નનો ધર્મનિર્ણય માગ્યો. ધર્મશાસ્ત્રમાં ને સંસારમયાદાઓમાં શ્રદ્ધાળુ ને પ્રગતિશીલ કવીશ્વરે સમસ્ત મહાજનની વતી શેઠ ઉત્તમચંદ પારેખને ઉત્તર લખ્યો કે ‘ દૈતીવ્યવહાર ત્હાં દેતીવ્યવહાર’ને ધર્મ’નો કે શાસ્ત્રનો બાધ નથી. નાતની સંમતિ લઈને કરજો કે પાછળથી અવરોધ ન આવે. ધર્મશાસ્ત્રો સવર્ણી કન્યા પરણવાનું લખી ગયાં છે, સ્વજ્ઞાતિની કન્યા પરણવાનું લખી ગયાં નથી. શાસ્ત્રો રચાયાં ત્હારે વર્ણો હતા, જ્ઞાતિઓ નહોતી. વર્ણશ્રમવ્યવસ્થા શાસ્ત્રસ્થાપિત છે, જ્ઞાતિવ્યવસ્થા પાછળની ઇતિહાસસ્થાપિત છે.

પણ એથી ચે કપરો દેશચર્યાતો ત્હારનો સંસારપ્રશ્ન તો હતો સિદ્ધપુરમાંના હિંસામયી સોમયાગનો. દેશપ્રાદ્ય-ભૂમાં ચે પક્ષે પડી ગયા હતા. સિદ્ધપુર સમા ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ પવિત્ર તીર્થરાજવાસી એ સોમયાગના યજમાન હતા; શુદ્ધતીર્થ સમા ધર્મ શાસ્ત્ર ને અગ્નિહોત્રના ધામ પ્રજ્ઞપાવના નર્મદાતીરના આચાર્યમહોદય હતા. પણ એ શાસ્ત્રવિદ્ અગ્નિહોત્રીને હાથે વેદધર્મને નામે હિંસા થતી નિરખીને અહિંસાવાદી ગુજરાત ખળભળી ઉઠ્યું હતું. બ્રહ્મમંડળનો એક પક્ષ કહેતો કે વેદમાં અશ્વમેધ છે, નરમેધ છે. બ્રહ્મમંડળનો બીજો પક્ષ ઉચ્ચરતો કે અર્હિસા પરમો ધર્મ: એ સૈકાઓજીનું ધર્મસૂત્ર છે; એટલે હિંસા એ અધર્મ છે, ધર્મ નથી. ઉભય પક્ષના કવીશ્વરને કાગળો આવ્યા અને પ્રજાપુરોહિતને એ પ્રજાપ્રશ્ન પૂછાયો. દલપતરામે શાસ્ત્ર-ધર્મે ભાખ્યો ને કાળધર્મે ભાખ્યો. પ્રજાપુરોહિતે ઐતિહાસિક

શાસ્ત્રધર્મ કહ્યો કે અશ્વમેધ ને નરમેધ પૂર્વે પ્રવર્તતા હતા એ ખરું; અને દેશકાળના જ્યોતિષિએ પ્રજાવત્સલભાવે કાળધર્મ લાખ્યો કે કલિમાં હિંસાયજનો નિષેધ છે; અહિંસા યજ્ઞ જ કલિધર્મ છે. સાંભળ્યું છે કે એ હિંસક સોમયાગના અધિષ્ઠાતા યજ્ઞમાનરાજ અને આચાર્યદેવ બન્નેયનો પછી નિર્વંશ ગયો છે. એ લોકવાણી સાચી હોય તો વિધિએ પરચો સાચેસાચનો દાખવ્યો. ગુજરાત તો સેંકડો વર્ષોથી અહિંસક છે.

ઈસ્વી ૧૮૯૩ માં, વિ. સં. ૧૯૪૯ ના ફાગણ વદી એકમે, ફૂલડોલના મહોત્સવની તિથિએ, દેવમન્દિરોમાં દોલોત્સવ ઉજવાતો હતો ત્યારે સિદ્ધક્ષેત્રમાં સરસ્વતીઆરે વેદધર્મને નામે એ હિંસક સોમયાગ ઉજવાયો હતો. આજે કે ત્યારે ગુજરાત હિંસાને પાપ માને છે, પૂજતું નથી.

એવામાં સરકારે ઓપિયમ કમીશન નીમ્યું હતું, ને તે ભારતભરમાં ભમીને દેશનેતાઓના અભિપ્રાયો સંઘરતું હતું. '૫૦ ની સાલથી કેફનિષેધની ગરબીઓ ગાનાર કવીશ્વરે અમદાવાદમાં જુબાની આપી હતી કે અફીણ ને દારૂ બન્ને એ પ્રજાજનને તો હાનીકારક જ છે; ત્હેમાં એ દારૂ તો વિશેષ. માટે બેઉના વ્યાપાર બંધ કરવા જોઈએ. દલપત જુબાની પછી પિસ્તાળીશેક વર્ષે હવે દારૂની વ્યાપારબંધીનાં આવતાં પગલાં દેશમાં સંભળાય છે. Asiatics non-Asiaticsના Discriminatory Act ન થાય તો સાફ.

પણ દલપતજીવનના પ્રગતિભાવપ્રદશક પ્રસંગો તો આ સૌથી અન્યથા હતા. પાંસઠમે વર્ષે નવવિચારણાના પૂરપ્રવાહ કેટકેટલાકે ઝીલ્યા છે? દલપતજીવનને પાંસઠમે

વરે Indian National Congress-હિન્દી પ્રજાવાદી મહાસભાનો જન્મ થયો. એના કારણરૂપ અનેક વાયરા દિશા-દિશામાંથી વાયા હતા. કેઈક ઇન્ધણું ઘસડી લાવ્યું, કેઈકે તણખો નાંખ્યો, કેઈકે તણખાના ભડકા કીધા, કેઈકે દઝાડ્યા, કેઈકે પ્રકાશ પાડ્યો: એમ હિન્દી મહાસભાના પ્રજાચરણની જવાબાઓ પ્રગટી. એ નદી નહોતી, નદ હતો; સઘડી નહોતી, ભઠ્ઠી હતી. ઉડણવીજળી સમા એક ગુજરસાક્ષર ડો. હરિ હર્ષદ દુવ અગ્રેસર થઈ ત્હારે એમાં ધૂમતા. એ શિવાયના ગોવર્ધનયુગના ક્રિયા ક્રિયા પ્રચસ્ત નવસાક્ષરવયોએ એ નવયુગસન્દેશ ઝીલ્યો કે ઝીલાવ્યો છે ? કે એ લોકચરણમાં વરુણી થઈ બેઠા છે ? કેટલાએક તો એ મચોદા-શીલ લોકસભાના નામે ચે ભડકતા અને અભડાઈશું કહીને આઘે ભાગતા. ગુજરાતના ત્હારના સાક્ષરરૂપી નવપ્રાદ્યલે ત્હારે મહાપ્રાદ્યલ જોવા હતા, ને આજે ચે મહાપ્રાદ્યલ જોવા રહ્યા છે. સાહિત્ય ને પ્રજાભાવ વચ્ચે અન્તર પાડી ગોવર્ધનયુગના સાક્ષરવયોએ સાક્ષરત્વને હાંસીપાત્ર કરાવ્યું, દલપતયુગમાં હતું તે કવિપદનું પ્રભનું વિચારનેતૃત્વ ખોવરાવ્યું, ઘર્ણનાં બ્રાહ્મણો ગુરુ: એ સ્મૃતિવાક્ય ખોટું પડાવ્યું. દલપતયુગમાં હતા એવા ગુજરાતના સાક્ષરપ્રાદ્યલો એ પછીના યુગમાં ગુજર મહાપ્રજાના અગ્રેસરો ન નીવડ્યા; કારણ કે પ્રજાના સુખદુઃખના અનુકર્યે એમનું સાક્ષરત્વ અનુકર્યપતું નહિ; કારણ કે તેઓ વ્યક્તિવાદી હતા, લોક-સંગ્રહવાદી ન હતા.

અધીં સદીભર, '૪૮ થી '૬૮ પચન્ત, કવીશ્વરનું

સ્વદેશવાત્સલ્ય દલપતહેયું દેશના સુખદુઃખે સદા અનુકમ્પતું હતું. એ હેયું દેશવાત્સલ્યના ભાવે સદા રસાર્દ રહેતું. સ્વદેશવાત્સલ્યનું નવયુગનું પ્રથમ કાવ્ય હુન્નરખાનની ચઢાઈ રચીને કવીશ્વરે સાહિત્યદેશે ને કવિતાપ્રાન્તે સ્વદેશભાવનાની પ્રથમ કુંકુમઅક્ષરાવલિ પાડી હતી. આપણા રસશાસ્ત્રમાં સ્વદેશવાત્સલ્યનો એકાદશમો રસ કવીશ્વરે પ્રગટાવ્યો છે એ આપણે પૂર્વપ્રકરણોમાં વાંચી ગયા છીએ.

પણ દલપતરામ કવિધર્મ પાળતા; મન્ત્રોચ્ચારક હતા, ચળવળકાર ન હતા. ઝુંબેશ ને ચળવળ દલપતજીવનમાંથી દેશવટે હતાં. લોકહિતની સર્વદેશીય વિચારમીમાંસા દલપત-આયુધ્યપુષ્પની નિત્યસુવાસ હતી.

પ્રજાના સુખદુઃખે સુખદુઃખાળો દલપતઆત્મા પ્રજાભાવથી અળગો કે આલો રહી શકતો નહિ. ‘એલે તેનાં ઘોર વેચાય’ દલપતકાવ્યમાંની એ જૂની કવિતા છે. ૧૮૫૫ માં ગાંધર્નરના દફતરદાર સન્મુખે પરોપકારીના પાત્રમુખે અત્યંજવિટંબણાઓ ગાનાર દલપતઆત્માને હિન્દી મહાસભાની ભાવના નવી કે વિદેશી ન ભાસી; અભડાવનારી નહિ, પણ લોકહિતસ્વિની લાગી; અને ઉદાર ભાવી પ્રગતિશીલ દલપતઆત્માએ ત્કારની મહાસભાની દેશભાવના વૃદ્ધત્વશોભતા યૌવનભાવે ઝીલી. કવીશ્વરે નિજ સ્વદેશવાત્સલ્યને મૂત્સ્વરૂપ ધરતું નિહાળ્યું.

કલકત્તાના કેંપ્રેસસમારંભમાં કવીશ્વર ગુર્જરપાટનગરીના પ્રજાપ્રતિનિધિ નિર્માયા હતા. પણ શરીરના અના-

રોગ્યને કારણે કલકત્તે જવાયું ન હતું. ને ગયા હોત તો એ ઈંગ્રેજીના મૂળાક્ષરવંચિત દલપતશામ ત્યાં જઈને કરતે શું ?-હા, કલકત્તાવાસી શુજરાતીઓમાં ઉત્સાહની ભરતી ચડાવત ખરા.

૧૯૩ ની લાહોર કૅંગ્રેસમાં તો દલપતમિત્ર દાદાભાઈ પ્રમુખપદે હતા ને દલપતકુંડુળી વૈધરાજ જટાશંકર લીલાધર લોકપ્રતિનિધિ લેખે ગયા હતા. ત્યારે એ યોવન ઉમંગીલાને વાટખચીની સહાયતા અથે' દસ રૂપિયા આપીને કવીશ્વરે પ્રોત્સાહન પૂર્યું હતું.

એ અવસરમાં તો દાદાભાઈનો પાર્લમેન્ટરી દિગ્વિજય દેશ ભરી ગાજતો હતો ને લોકહૈયું ઉછાળે ચડડયું હતું. દાદાભાઈ જૂના દલપતમિત્ર હતા, 'હિન્દના હિમાયતી' હતા. લોડ' સોલ્સબરીની Blackmanની આંધળી ટકોરને વાળતી કવિતા ત્યારે દલપતપુત્ર મગનલાલે પ્રસિદ્ધ કરી હતી કે

કરમી પુરુષ કાળો પાર્લમેન્ટે પળાયે.
અને પ્રજાહૈયે વિરાજતા લોકકવીશ્વરે દાદાભાઈનો દિગ્વિજય ગાયો હતો કે

જેમ દિગ્વિજય કરીને આવે સ્વદેશમાં,
એમ દાદાભાઈ પાછા સ્વદેશમાં આવિયા;
ત્રાણના ડિસેમ્બરની તારીખ ત્રીજીને દિને
મુંબઈના લોકે મોટા હરખે વધાવિયા;
ધન માલ થકી જેની ધારીએ કીંમત મોટી,
એવા ભલા જસના જહાજ ભરી લાવિયા.

એ કવિતા કવીશ્વરે પ્રજ્ઞના સ્વાગતસમારંભમાં મુંબઈ મોકલાવી હતી. અને પછી મુંબઈથી લાહોર મહાસભાના પ્રમુખપદે સંચરતાં સ્ટેશને સ્ટેશને એ દિગ્વિજયશાળીનું ભવ્ય જાહોજલાલીવન્તું લોકસ્વાગત થયું હતું તહેમાં અમદાવાદના રેલ્વે સ્ટેશને આપણા ૭૩ વર્ષના વયોવૃદ્ધ પ્રભવત્સલ કવીશ્વર પુરાણા મિત્રના સ્વાગતધર્મમાં અગ્રણીપદે હતા, અને ઉરભાવનો આશીર્વાદ ઠાલવ્યો હતો કે

દિન દિન દાદાભાઈનાં વધો હરખ ને હામ;
આશિષ આપે એટલી દિલથી દલપતરામ.

પણ હિન્દી મહાસભાનો ખરો દલપતપ્રોત્સાહનપ્રસંગ એ નહોતો, પણ એથી પૂર્વેનો હતો; શિયાળો ઉતર્યે 'દેડની વસન્ત ઋતુમાં અમદાવાદમાં પ્રાન્તિક મહાસભા મળી ત્યારનો હતો. મુંબઈનગરીના સિંહ ને 'બેતાજ બાદશાહ' સર ફિરોઝશાહ મહેતા પ્રમુખપદે હતા; નવ-અમદાવાદના સર્જનહાર વયોવૃદ્ધ સ્થિરબુદ્ધિ રણછોડભાઈ રહેંટિયાવાળા સ્વાગતાધ્યક્ષ હતા. વડોદરે કલાભવનમાંથી પ્રો. ત્રિભુવનદાસ ગજજર, મુંબઈથી ડો. બહાદુરજી વિગેરેની નવઉત્સાહિની દેશહિતચિન્તક મંડળી ગુજરાતના પાટનગરે ઉતરી પડી હતી. કાર્યક્રમ ઘણાખરો ઇંગ્રેજ ભાષામાં થતો, એટલે કવીશ્વર નહિ જેવું સહનજતા; છતાં ત્રણેય ઉત્સવ-તિથિઓએ સભામંડપમાં જઈ બેસતા. ત્રીજી તિથિએ દલપતરામ ઠેકાની દૃષ્ટિએ સહકારી. એમણે સમારંભપ્રમુખને સૂચન કીધું. સર ફિરોઝશાહે કવીશ્વરને મોડામોડા પણ ઓળખ્યા, અને સમારંભને ઉદ્બોધવાની વિનંતિ કીધી.

સ્વામતપ્રસુખ ને મિત્ર સમા રણછોડભાઈએ અતુમોહન આપ્યું. એ સમારંભની સ્વાગતસમિતિના તો દલપતરામ સભાસદ આરંભથી હતા જ. કવીશ્વર ઉઠ્યા. સમારંભનો છેલ્લો દિવસ હતો. પ્રજાપ્રતિનિધિઓને વિખેરાવાની છેલ્લી ઘડી હતી. હિન્દુઈસ્લામી ડેમોક્રેસીની પ્રથમ ચિનગારી ભારતવાડીઓમાં ત્યારે પડી ચૂકી હતી. કવીશ્વરની આપ-દષ્ટિએ દીકું હતું કે એ તણખો ન હતો, દવ હતો. ઉગતો ડંભાશે નહિ તો ભારતીય મહાપ્રજાના મહાવનને બાળી મૂકશે. એકત્રીસની વયે '૫૧ના ઓગસ્ટ માસમાં જે ધીર-ગંભીર અને-દીર્ઘદર્શી ઉમંગ અને ઉત્સાહથી એ ગરબી ગાઈ હતી એ જ જુલન્દ પણ મધુરા, સભાગાજનતા ને સભાજીતતા, પ્રજાપ્રોત્સાહક, મેઘપડછન્દવા કંઠે કવીશ્વરે નિજ સંપલક્ષ્મીસંવાદમાંની બેતાળીસ વર્ષજૂની ગરબી ગાઈ કે

દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

પછી બીજી કડીમાં દેશની દિશાઓ સળગતી દેખાડી.

હારે જે કોઈ સંપ તણને સુખ માગે,
હારે તેના સૂતેલા શત્રુઓ જાગે:
રે ! દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

અને પછી પૂર્વના પરાજયઈતિહાસ બાખ્યા.

હારે જે કોઈ વીઘા જમીન સાફ લહડતા,
હારે રાજ ખોળને રહ્યા હવે રડતા :
રે ! દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

એ પછી કાળગંભીર ઋષિવાણે ભારતીય મહાપ્રભને
ચેતવણી ઉચ્ચારી કે

હારે હજી હધયે વિચારી નહિ બેશો,
હારે ખરેખાત ! છે હાથમાં તે ખોશો;
રે ! દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

પણ પછીની કડીમાંની ૧૮૫૧માં ભાખેલી ૧૮૯૩ની
આગાહી સાંભળીને સભા આશ્ચર્યચકિત થઇ.

હારે તમે ટંટા ધરમના ટાળો;
હારે જે જે ખ્યારો લાગે તે ધર્મ પાળો;
રે ! દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

અને તે પછી કવીશ્વરે માર્ગદર્શક દિશાસૂચન સંભળાવ્યું.

હારે કરી સંપ કાંઈ હુન્નર હલાવો;
હારે ફરી દેશનો વખત ફેરવાવો;
રે ! દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

બસ; થયું; કવિસન્દેશ પૂરો થયો. દેશની વેળા ફેર-
વાવવાનો કવિઉદ્બોધ સાંભળીને લોકસાગર ભરતીએ ચહડયો.
ગરબીના પ્રથમ ચરણે ડાલવા લાગેલી સભા પછી જૂલવા
લાગી, હિન્ડોળે હીંચી, અને છેલ્લે છેલ્લે પૂરે ચહડી. સભા-
જીત દલપતરામ સભા જીત્યા.

એ પછી પન્દરેક વર્ષોનાં નવઅજવાળિયાં-અન્ધારિયાં
ઉગી ઉતર્યાં. આ જીવનકથાઆલેખક પ્રો. ગજજરનો મુંબ-
ઈમાં સહકુટુંબ મહેમાન હતો. વાળુ કરીપરવારી કુટુંબ-
મંડળી ભમી હતી, ગજજર સાહેબ ઇતિહાસવાતાં લલકારતા
ખીલ્યા હતા. ‘કવિ ! શો એ ડાસાનો પ્રભાવ ! એમનું

મુખ નહોતું બોલતું, હૈયું બોલતું હતું. ' એ જૂની વાર્તા વર્ણવતાં પ્રો. ગજજર સ્વયં સાત્ત્વિક જોબનભાવવન્તા, સમસ્ત દેહમુદ્રામાં ઉછળાટ ઉછળતા, નવપ્રેરણા પીધેલા જેવા પ્રોત્સાહનપ્રયુક્ત થઈ જતા. કહેતા કે એ ડોસાની દેશદાઝ નિરખીને ડો. બહાદુરજી તો ઘેલાગાંડા બની ગયા હતા.

સભારંજની દલપતકવિતા સાચેસાચ સભાજયિની કવિતા હતી.

હિન્દપ્રીટનની મૈત્રી દલપતજીવનનું સ્વપ્નું માત્ર નહોતું, જીવનશ્રમ ને આયુષ્યઉદ્યોગ હતો; કારખસ સંગાથે માણેલી જીંદગીનો પરમ લ્હાણ હતી. પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનો સમન્વયસંગમ કવીશ્વરનો કાવ્યસન્દેશ હતો. સૌ ઇંગ્રેજો કંઈ કારખસ નથી કે સૌ હિન્દીઓ કંઈ દલપતરામ નથી; એટલે સદાસર્વત્ર એ મિત્રબેલડીનાં દર્શન ન થાય. પણ કેટલાએક અવસરોએ એ મહાપ્રજ્ઞઓની મૈત્રીના આદર્શને કારી બાણ વાગ્યા સમી દલપતજીયામાં ઊંડી વ્યથા થતી.

એમ પ્રગતિપન્થે પગલીઓ ભરતા ભરતા ઉત્કાન્તિવાદી કવીશ્વર ધીમે ધીમે અસ્તાચળ ભણી સંચરતા હતા.

દલપતજીવનની સાયંકાળની મધુરપમાં પણ કોદુન્નિક અને મિત્રમંડળની તેજછાયાઓ રમતી હતી. 'હૃદમાં ઘોળકે દલપતજીમાતૃ ઓઝા અંબાશંકર વિદેહ થવે કવીશ્વરની સૌથી ન્હાની પુત્રી મણિબા દૂભાયાં. એ પૂર્વે 'હૃદના મે માસમાં દલપતવતનમાં સૌથી ન્હાના પુત્ર અમનલાલનું લગ્ન થયું હતું, અને 'હૃદની આખરે ન્હાના-

લાલ મેટ્રીક પાસ થયો. '૯૪માં મોહનલાલ સંગાથે જૂનાં મનદુઃખોનું સમાધાન થયું' અને મોહનપુત્રી રણિયાતકું-વરનાં લગ્ન દાદાની ડહેલીએ અમદાવાદમાં થયાં. '૯૫માં નડિયાદમાં દેસાઈ હરિદાસ વિહારીદાસનો સ્વર્ગવાસ થયો. '૯૬માં ભાવનગરના મહારાજા તખ્તસિંહજી, વડતાલદેશના ધર્મધુરન્ધર આચાર્ય શ્રી વિહારીલાલજી, અને ડૉ. હરિ હર્ષદ કુવ સ્વર્ગવાટે સંચર્યા, અને કવીશ્વરે ઉંમર વિશે કવિતા લખી. એમ વિદાયનાં વિતકોની પરંપરા તો, દિવસ પછી રાત્રિના સમી, અખંડ ચાલુ જ હતી. પાનખર ઋતુનાં જેવાં પાકાં પીળાં પાન કવીશ્વરને સંસારવડલેથી ખરતાં જતાં હતાં.

કવિતારસ જેને આતમવાસી છે તકેતું કવિતઝરણું આયુષ્યભર લીલુંછમ રહે છે, અન્તકાળ સૂધી સૂઝાતું નથી. સ્તીત્યોત્તેરમું વર્ષ ઉતરતાં નિજ પન્દર માસની બાણશ્યામાં કવીશ્વર ઢળ્યા ત્યાં સૂધી એમનો કવિત્રવાહ અખંડ પ્રવાહે વહતો.

'૯૪ સૂધી તો હરિલીલામૃતનો મહાગ્રન્થ રચાતો હતો. પછી હાથ આવેલો હીરો બિહારીલાલજી મહારાજે સહેજમાં જતો કીધો નહિ, ને અલંકારચન્દ્રિકા અને આચાર્યમહોદયના ગ્રન્થો રચવાને દલપતરામને રોક્યા. આચાર્યશ્રીને દલપતસત્સંગ થતો, સંપ્રદાયનું સાહિત્ય પોષાતું, સાર્વિક કાવ્યાનન્દમાં આયુષ્યની ઘડીઓ વીતતી. દલપતરામને તીર્થવાસ થતો, કાવ્યોપાસના થતી, સંપ્રદાયનું ઋણ ફેડાતું, દ્રવ્યોપાજ્ઞન થતું. સફરોની સ્વતંત્રતા

હતી, એટલે દેહ અને આત્માની અનુકૂળતા અનુભવતા; પરતન્ત્રતાની જાંજીર નહોતા બેતા. પણ દલપતકવિતા કંઈ સંપ્રદાયની મંદિરમહેલાતોમાં પૂરાઈ રહે એવી ન હતી. ૩૧ની વયે પ્રભવાત્સલ્યના અભિનવ રસની પ્રથમ કવિતાઓ ગાઈ લ્હારે, તેમ પછી ૭૩-૭૬ની વયે, દલપતહૈયું સદા પ્રભહૈયા સંગાથે ધડકતું.

'૯૪માં મનુષ્યશક્તિથી પર તે શ્રી હરિને બળાવવાનું કાવ્ય રચ્યું હતું. એજ સાલમાં વેનચરિત્રના મરાઠી ભાષા-ન્ટરની પરવાનગી માગતો નાસિકથી વિનતિપત્ર આવ્યો હતો. અને ડિસેમ્બરમાં ગુજરાતી વેનચરિત્રની માણુગોળા સાથે કથા કરશે ત્હેને પચ્યાસ રૂપિયા ધનામ અપાશે એવી રાજપીપળાના શેઠની જાહેરાત બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાઈ હતી.

આયુષ્યસંગાથી બુદ્ધિપ્રકાશ ઉપરાન્ત પારસી કાવ્ય શિષ્યો શ્રી દાદી એદલજી તારાપોરવાળાનું અને પાછળથી રહોરાબજી લીમજીભાઈ પાલમકોટનું માસિક મજલૂ તથા પેટલાદવાસી નાગરશિષ્ય કાશીશંકરનું કાવ્યકમળાકર એમાં છેલ્લા દાયકાએકની દલપતકવિતાઓ છપાતી. '૯૫ માં આકાશગંગાના ગગનાશ્રિયંની કવિતા રચાઈ. કવીશ્વરે ગગનમાર્ગનાં મહાઆશ્રયો નિહાળવા માંડ્યાં.

પછીના '૯૬ના વર્ષની છેલ્લી કવિતાઓ પોણોસો વર્ષના કાવ્યજીવનની કરુણાન્તક કવિતાઓ હતી. કવીશ્વરે લ્હારે કાળનો વેગ દીઠો, ને જીવાનીને જતી બેઠી. એ જ સાલમાં મીઠાના કર વિરૂદ્ધની કવિતા બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાઈ કે

મીઠાની મટાડો મહાભોંધવારી.

પછી માનવપૂતળાં ઘડનાર ને ભાગનાર પ્રજાપતિનાં દલ-
પતરામને પુનઃદર્શન થયાં. અને છેલ્લે છેલ્લે વસન્તની
હોરી, નવી દુનિયાં, અને આવતી ઐકારીનો સામનો કરવાને

એક મંડળી એવી સ્થાપો, જ્યાં સહુને ઉદ્યોગ જડે
ની કવિતા લખી. ટેનીસનના Locksley Hall Sixty
Years After અને Vastness અને Crossing the Barનાં
જેવાં એક મંડળી એવી સ્થાપો, જ્યાં છે જીવાની, નવી
દુનિયાં, કાળનો વેગ એ દલપતઆયુષ્યના ઓટનાં
કાવ્યો હતાં.

જાહેરજીવનના પ્રસંગોમાં ઓપિયમ કમીશન સમક્ષ
સાક્ષી, સર મથેરજી ભાવનગરીને ભાવનગરના સંબંધે
લંડનમાંની ઇંડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટની કવિતા, શ્રી જહાંગીરજી
ચેસ્તનજી તથા પાલનપુરના નવાબ સાહેબને આંદખિતાબ,
અને '૯૪ની સાલમાં ભલા સ્વદેશપ્રેમી ડૉ. નીલકંઠરાયને
માનપત્ર એ પ્રસંગો હતા.

'૯૩માં સુબોધસંગ્રહ નામે દલપતકાવ્યમાંનો વીણા-
મણિકાવ્યગ્રન્થ છપાયો હતો.

એવામાં આડત્રીસ વર્ષે વળી પાછી સજીવન થયેલી
બુદ્ધિવર્ધક સભાનું કવીશ્વરને મુંજઇથી નહોતરૂં આવ્યું. જીંદગી-
ભર ચલાય ખરૂં, ઢોડાય નહિ. દલપતઆયુષ્યનો સંસારમન્ત્ર
ચાલવાનો હતો, ઢોડવાનો નહોતો. મુંજઇમાંની બુદ્ધિવર્ધક
સભાને સર કરી ઉદ્દામમતવાદી સભાસદો '૫૭-'૫૮માં ઢોડવે
ચડુડયા હતા, મધ્યમ માર્ગના ઉત્ક્રાન્તિમાર્ગે ચાલવાની
દલપતશિક્ષાને '૫૯માં અવગણી હતી, લોકમંડળને વિરોધી

કીધું હતું, સુધારક મટી ઉચ્છેદક બન્યા હતા, ખાનપાન-
જીવનમાં સુજનતાની ને સદ્ગતિની પાળો ઉલ્લંઘી હતી.
પરિણામે એ મુંબઈગઈ, સરસ્વતીચન્દ્રમાંના વીરરાવ ધમ્પાટે
સમું, સુધારકમંડળ 'પપ થી 'દર સૂધી દોડીદોડીને થોડાંક
વર્ષોમાં જ થાક્યું હતું, 'દરમાં કરસનદાસને માનપત્ર
આપીને ઘેનમાં પર્યું હતું, ને 'દપમાં નર્મદે સરતવાસ
કીધે સુષુપ્ત થયું હતું. 'દરથી '૮૧ સૂધી મુંબઈનું ગુજ-
રાતી મંડળ સત્તું સદ્ હતું. '૮૧માં સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્ય-
રામે સમસ્ત ગુજરાતીઓનું મુખપત્ર 'ગુજરાતી' કહાડયું
ત્યાં સૂધી મુંબઈમાંની ગુર્જરપ્રજા મહોટે લાગે મૌનશાળી
હતી. 'દપમાં સંસ્કારી સુધારકોની પરમહંસ સભા પણ
અલોપ થઈ ગઈ હતી. '૮૧થી નર્મદે પણ ડેર મરડી,
ધર્મવિચારો લખવા માંડ્યા, ગુજરાતને દિગ્મુઠ કીધું.
પછી '૯૪-'૯૫માં શ્રી મનઃસુખરામ સૂર્યરામ અને શ્રી
ઈચ્છારામ દેસાઈએ ઇતિહાસપ્રશસ્ત જૂની બુદ્ધિવધંક
સભાને પુનર્જીવને આણી, બુદ્ધિવધંકના જૂના મિત્ર ને
મહેમાન કવીશ્વરને સંભાર્યા, અને '૫૮માં ગંગાદાસે ન્હોતર્યા
હતા તેમ પાછા દલપતરામને વ્યાખ્યાન કાળે ન્હોતર્યા.
છત્રીસેક વર્ષ પાછો એનો એ ઇતિહાસયોગ ઉગ્યો. દલપત
આત્માનો રંગ એક હતો, સ્વદેશવાત્સલ્ય; અને સર્વતોમુખ
સ્વદેશવાત્સલ્યને કાળે કવિતાધર્મ. નિમન્ત્રણના ઉત્તરમાં
એ નવસંજીવન પામેલી પૂર્વપરિચિત બુદ્ધિવધંક સભાને
કવીશ્વરે કવિતા વિશે નિબંધ લખી મોકલાવ્યો, અને એમ
જૂનો સંબંધ જાળવ્યો.

પણ કવિતાદેશે છેલ્લો દલપતઝખકાર હતો આ

સૌથી નિરાળો. ચહુતી જુવાનીમાં મૂળીમાં જીતેલા પેલા કુસુમ કવિ સ્હામેના સાહિત્યવિજય સમો આ વિજય ઝળકાર હતો. એવું થયું કે '૬૪ કે '૬૫ની સાલ હતી, ને ડૉ. હરિ હર્ષદ ધ્રુવ અમદાવાદ આવ્યા હતા. હિન્દી મહાસભામાં ધૂમનારા, પૌર્વાત્ય વિદ્યાઓના શારદસમારંભમાં રમનારા, પ્રાચીન શૌધખોળના રસિયા, વીજવેળી સાહિત્યકાર, સાક્ષરી માસિક 'ચન્દ્ર'ના તન્ત્રી, કુંજવિહારના કાવ્યકર્તા, સ્થાનિક સ્વરાજ્યગીતાવલિના ગાનાર હરિલાલ ભાઈના 'ગુજરાતી નવી કવિતા' વિશે જાહેર વ્યાખ્યાનની ત્હારના અમદાવાદના નગરમન્દિર હેમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં યોજના થઈ. કવિતાના એ પ્રવચનમાં સંયોજકોએ ગુજરાતના કવીશ્વરને પ્રમુખપદે નિમન્ત્ર્યા. ડૉ. ધ્રુવ કવિતા રસિક, કાવ્યોપાસક, તેમ કાવ્યશાસ્ત્રના પરિજ્ઞાતા હતા. સંસ્કૃત ઇંગ્રેજી ગુજરાતી સાહિત્યસાગર યથાશક્તિમતિ તરી ઉતરેલા હતા. આપણે ત્હાં છે એવું રસશાસ્ત્ર તો ઇંગ્રેજી સાહિત્યદેશે આજ પણ નથી. એટલે ત્હાંના મમ્મટાચાર્યોના નહિ પણ મદ્દવીનાથોના છૂટાછવાયા ફકરાઓ આધારરૂપે ગૂંથીને, અને આપણા સંસ્કૃત રસશાસ્ત્રમાંનાં વ્યાખ્યાઓ, વ્યાખ્તિઓ, ઉદાહરણોનાં અનુમોદન આપીને, ત્હારની તાજી ગુજરાતી નવકવિતાનાં ચરણો ગાઈને હરિલાલભાઈએ કલાકૈકભર છટાદાર, કવિત્વ ભરેલું, રસનીતરતું પ્રવચન કીધું. અમદાવાદની શાળાપાઠશાળાઓનો નવલોડિયાળો સાહિત્ય રસિયો સમાજ સભામાં હતો તે આનન્દમુગ્ધ થયો. જુવાન શ્રોતામંડળને થયું કે કવિતામન્દિરનું નવું દ્વાર આજે ઉઘડ્યું. હરિલાલભાઈ સ્વયં હતા રસરસિયા, કાવ્યોપાસક, વાક્ય-

સ્વામી, તેજસ્વી, પ્રતાપવન્તા રણુ રહડતા થનગનતા તોખાર સમા થનગનતા સાહિત્યકાર. એ થનગનાટ, એ રસમસ્તી, એ વાગીશ્વરીના ચમકારા એમના રસશાસ્ત્રના પ્રવચનમાં યે ચમકતાં હતાં. અન્ય વિવેચનો થયાં પછી પ્રમુખશ્રીનો આવ્યો વારો ને કવીશ્વર ઉઠ્યા. સરયૂનીર સમા સંસારપાવનકારી, સદાચરણુશીલ પંચવત્તમાન ધાર્યાં પછી ૧૮૩૪ માં ઘેર આવીને સ્ત્રીચરિત્રની સામળશાઈ હીરાદન્તી ને કમળ-લોચની કાવ્યવાતાંઓને પુણ્યાગ્નિની ઝાળમાં સમર્પીં ત્હારે દલપતકવિતભાવનાની એક પાંખ પ્રગટી હતી. અને એ પછી ચૌદેક વર્ષે ૧૮૪૮થી ફારબસસંગાથે ગુજ્જરયાત્રાઓ આદરી ત્હારે દલપતકવિતભાવનાની બીજી પાંખ પ્રગટી હતી. દલપતકવિતાદેશં એમ બે પંખાળું છેઃ એક સદાચરણુ ભાવનાની પાંખ અને બીજી લોકકલ્યાણુભાવનાની પાંખ. એ બે ભાવનાપાંખોએ ગુજ્જર કવીશ્વર જીવનભર કવિતાદેશમાં ઉડતા. હરિલાલભાઈએ નિજ રસમન્ત્રો ઉચ્ચાર્યા હતા એમ પછી દલપતરામે ૧૪ની ને ૨૮ની વયે અંગિકારેલા અને આજીવન પાળેલા નિજ કાવ્યમન્ત્રો અમદાવાદના નવ સાહિત્ય રસિકોની સન્મુખે ૭૫મે વર્ષે છેલ્લી વારકા ગુજ્જર પાટનગરીમાં ઉચ્ચાર્યા. પ્રથમ તો કવીશ્વરે સભાજનોને પ્રશ્ન કર્યો કે સાહિત્ય અને કવિતા સ્વેચ્છાવિહારાર્થે છે કે લોક કલ્યાણુાર્થે ? મહાકવિ કે મહાસાહિત્યકાર, પયધમ્બર સમા, સન્દેશવાહક હોય; પ્રજાને કલ્યાણુમાર્ગે દોરે, યુગધર્મ ને ત્રિકાળધર્મ ઉચ્ચારે. સાહિત્યસન્તાનનો કે કવિતા સપૂતનો રસધર્મ સ્વેચ્છાવિહારનો નથી, લોકકલ્યાણુનો છે. અને પછી કવીશ્વરે નવસાહિત્યરસિયા સભાજનોને બીજો

સનાતન પ્રશ્ન કર્યો કે સંસારે ને સાહિત્યે સર્વોપરી ભાવના કઈ? અનેક શિખાળા ને અનેક શિખરાળા સંસારની સંસારભાવનાઓ અનેક છે એવા અનેક કિરણાળા સાહિત્યના ને કાવ્યસાહિત્યના જ્યોતિર્પ્રવાહ પણ અનેક છે. સંસારના ને સાહિત્યના એ અનેકત્વમાં સર્વવ્યાપી સાર્વભૌમ સિદ્ધાન્ત કયો પ્રવર્તે છે? ઉપમે વર્ષે કવીશ્વરે નિજ સમસ્ત આયુષ્યનો આયુષ્યખોલ ફરી એક વેળા ગુજરાતને સંભળાવ્યો કે સંસારે ને સાહિત્યે ચક્રવર્તી મુગટધારિણી સર્વનિયામક ભાવના છે સદાચરણની-પુણ્ય પાપની-ધર્મોધર્મની. અને પછી એ જ જૂના ઉછળતા ઘેરા મધુરા લોકગાજનતા શબ્દે દલપતકાવ્યમાંની પેલી નિજ દેશપ્રખ્યાત ગરબી ગાઈ સંભળાવી;

હરાચારી ! વ્યભિચારી ! જો વિચારી.

દેશને ને કવિતાદેશને પવિત્ર રાખજો આજે તહમે નવીનો છો; કાલે નવીનતર જાગશે. ઉડજો ને વિહરજો, પણ પુણ્યદેશમાં.

હરિલાલભાઈના સ્વજ્ઞાતીલા અને નાગરઉદય માસિકના ત્હારના તન્ત્રી, સાહિત્યરસિયા સ્વ. શ્રી બાબારાવ હિંમતલાલ દેસાઈ એ સાહિત્યસભામાં એક શ્રોતાજન હતા; આ ચરિત્રઆલેખકના સમવયસ્ક ને મિત્ર હતા. અને એમને મુખેથી સાંભળ્યું છે કે લખેલી પાટી પાણીને અડવે ઘોવાઈ જાય એમ ભાષણકર્તાનું ભાષણ દલપતવાગ્ધારાથી ઘોવાઈ ગયું. અને ઘોડાપૂરમાં સન્ધુ તણાયું જાય એમ

શ્રોતાદિલ સહુ દલપતપ્રવાહમાં તણાયાં. ચોવીસેકની વયે મૂળીમાં કાવ્યવિજય કીધો હતો એવો કાવ્યવિજય અધીં સદી પછી પાછો ઉપમે વર્ષે કવીશ્વરે કીધો. દલપતકવિત-ભાવનાએ નવકવિતભાવનાની સભાને જીતી. વિવેકસંપન્ન હરિલાલભાઈએ પછી સભાસમારંભનો ઉપસંહાર સારવતાં કહ્યું કે કવીશ્વર મહારા શાળાકાળના ગુરુ છે, કવીશ્વરે ભાષેલી બન્ને મહાભાવનાઓ આપણી સનાતન ભાવનાઓ છે, સંસારે ને સાહિત્યે ચક્રવર્તી છે. પુણ્યપાપથી, ધર્મો-ધર્મથી, કે લોકકલ્યાણથી સાહિત્ય કવિતા કે સંસાર પર નથી.

પણ આ સો હવે દલપતસાગરના ઝોટના ઉછળાટની ઘોષણાઓ હતી.

પછી '૯૬ની સાલમાં, દલપતઆયુધ્યના ૭૭મા વર્ષમાં, દેશના પ્રજાજીવનમાં બે અવનવા પ્રસંગો બન્યા; અને કુરુક્ષેત્રમાં વૃદ્ધ પિતામહનો રથ મોખરે હતો એમ લોકઢેયે વિરાજેલા પ્રજાપુરોહિત કવીશ્વરનો રથ પણ એ બન્ને પ્રસંગોએ મોખરે હતો.

પ્રથમ પ્રસંગ હતો મીઠાના કરવિરોધનો. ગરીબોના નિત્યજીવનની વસ્તુઓ હવાપાણી સમી અણુમોલ ને વણુમોલ હોય એ દલપતમોલ છે.

લૂણ પાણી ને પવન તે વણુમૂલે વપરાય;
એવી ઈચ્છા ઈશ્વરી જોતાં, જુઓ, જણાય.

પણ પછી મીઠું તો બાજરીથી ચે મોંઘું થયું;
મિઠાથી જુઓ બાજરી સારી સોંધી.

મીઠું ઉત્પન્ન કરવું ને વેચવું તે ઉપર સરકારે રાજ્ય હક્ક સ્થાપિત કીધો. પણ રાજ્યહક્ક એટલે મનસ્વીતા તો નહિ જ ને? રાજ્યહક્ક ન્યાયાન્યાયથી પર ન હોય એ આયંસિદ્ધાન્ત, પ્રિટિશસિદ્ધાન્ત, ને દલપતસિદ્ધાન્ત હતો. એ અરસામાં સરકારે રંકરાય સહુના નિત્યજીવનની એ સખરસઉત્પાદક વસ્તુનો કર વધાયો, ને સાંઝે ભારત બરીને વિરોધનો પોકાર ઉઠ્યો. સરકાર કહેતી કે એ કર નથી, કીંમત છે. ઉત્તર મળતો કે કીંમત હોય તો પછી ઉત્પાદનખર્ચની આસપાસની હોય. એથી અધિકી એ નફાખોરી છે. રાજ્યહક્કના ઇજારાની મનસ્વીતાએ કીંમત મૂકાય તો એ કીંમત પણ ઇજારાનો કર ઠરે છે. '૬૬માં મીઠાના કરવિરોધની લોકસભા અમદાવાદમાં મળી. લોક સુખે સુખના તારે ને લોકદુઃખે દુઃખના તારે અનુકમ્પતા કવીશ્વરે ત્યાં કવિતા ગાઈ. એ જ સાલના સપ્ટેમ્બર માસના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાં એ કવિતા છપાઈ છે. કવીશ્વર કહે છે કે કુદરત બક્ષિસો બક્ષે એના કર શા ?

કૃપાળુ પ્રભુએ, જુઓ, શું કયું છે ?
મીઠું સારી પૃથ્વી વિશે પાથયું છે;
હશે ઇશ્વરી કેવી ઇચ્છા વિચારી
મીઠાની મટાડો મહા મોંઘવારી.

સાગરછોળે પાણી દીધું, સૂર્યદેવે સૂકવ્યું, ને કિનારે કિનારે મીઠું પથરાયું. ખાશે એ નહિ ને ખાવા દેશે એ નહિ ? વરસાદ ધોઈ ને પાછું સાગરમાં ઢાળે એ સાંઝે થશે ? તો તો ઇશ્વરે દીધેલું એ વ્યર્થ કરશે.

કાન્તદેષા કવીશ્વરની આગમપેખતી આર્ષદૃષ્ટિ તો એ પછીના ચરણોમાં છે.

પકાવો મીઠું તે ભલે, ભાઈ! વેચો,
પ્રભુએ દીધું તેહ લેતાં ન ખેંચો;
અરે! એહ ભાસે મને પાપ ભારી:
મીઠાની મટાડો મહા મોંઘવારી.

દલપતગાઈ કવિતા પછી પાંત્રીસેક વર્ષે, ૧૯૩૧માં, થયેલા નીમકસમાધાનનું દિશાસૂચન એ કાવ્યકડીમાં છે કે કુદરતકાંઠે વસનારાંઓ,

વસે છે જનો જે નદીનાથ તીરે,

એ કુદરતવાસીઓને કુદરતબક્ષ્યું મીઠું મક્ત લેવા
દેવું, ઉત્પાદનધર્મી ભલે ઉત્પન્નનું વ્યાજબી મૂલ લે.

ઈતિહાસ બોલ બોલે છે કે ૭૭મે વર્ષે ગુજ્જર કવી-
શ્વરનાં મનીષા ને આર્ષદૃષ્ટિ વણઅંખવાયેલાં હતી.

અને બીજો પ્રસંગ હતો મરકીનો. મરકીપુરાણનું તો પછી ગુજરાતે નાટક લખાયું હતું ને ભજવાયું હતું. '૯૬ની અણસ્વીકારાયેલી પ્રજાવિનતિ તો એક મામૂલી માગણી હતી, આજે શારદાપીઠનો એ સ્વીકૃત સિદ્ધાન્ત છે. ઇતિહાસ કહે છે કે મુંબઈની શારદાપીઠ ત્હારે હઠે રહી હતી, અધિકારમદમાં છકી ગઈ હતી. પ્રસંગ આમ બન્યો.

'૯૬ના ઉત્તરાર્ધમાં મુંબઈના જહારામાં કચ્છાંકથી એક નોકા આવી, અને પૃથ્વીના કેાક બંદરેથી નીરમમાં અળ-
ણતાં મરકીના જન્તુઓ ભરી લાવી હતી તે ઠાલવી ગઈ.
જૂના લાંડનના જેવું મુંબઈ ત્હારે અન્ધારિયું ગન્ધવાડિયું

જૂનવાણી શહેર હતું. માળામાળાનો ચોક હતો કચરાપટ્ટીની પેટી. પૃથ્વી સુર્યસ્નાને ને વાયુસ્નાને નિર્મળી થાય છે. કલાક-એ કલાક એ કચરાપટ્ટીના ચોકને સૂર્ય-નારાયણ માંડ અજવાળી જતા, તેજસ્નાને નહવરાવી જતા. પણ વાયુસંચાર તો કોકકોક સ્થળે સૂર્યસંચારથી ચે મોંઘેરો હતો. મુંબઈનગરીના ત્હારના એવા વાતાવરણે એ મરકી-જન્તુઓને ઝીલી લીધા, જાણે વધાવી લીધા, વૃદ્ધિંગત કીધા, ને પ્રસાર્યા. ટપોટપ માનવીઓ મૃત્યુમુખમાં પડવા માંડ્યા. તાવ આવે, ગાંઠ નીકળે, રગરગમાં વિષ ફેલાય, ને રોગી પોઢી જાય. મુંબઈથી મરકીજન્તુઓ રેલમાં બેસી પૂને ગયા. કુદરત કાંઈ કોમીવાદી નથી; કોમકોમમાં એપ ઉડ્યો. દેશ-ભરમાં હાહાકાર ચયો. પ્રજા ભડકી ઉઠી ને સરકાર ભડકી ઉઠી. ભડકેલી સરકારે પછી રાજનીતિની ગંભીર ભૂલો કીધી. મુંબઈપૂનામાં લશ્કરી મરકીરાજ્યો સ્થપાયાં. ઘર-ઘરમાં સૈનિકો જતા, રોગીને ઇસ્પતાલે લઈ જતા. લાચાર પ્રજા ત્રાસી ઉઠી. સરકાર કહેતી કે લોક અજ્ઞાન છે, માનતું નથી; લોક કહેતા કે સરકાર નિરાંતે મરવા ચે દેતી નથી; રાણીના રાજ્યમાં આમ ન હોય. સરકારને પ્રજા કહ્યાગરા-પણામાંથી છટકતી ભાસતી; પ્રજાને સરકાર Prestige-મોભાને વાયરે ચ્હડેલી હઠામહી ભાસતી. કેાણ જાણે શા ચે વાયરા વાયા છે કે એ પછી આજ (૧૯૪૦) ચાર દાયકા સૂધી સરકાર જાણે ભૂલભૂલામણીમાં પડી ન હોય એમ રાજનીતિની ઐતિહાસિક ભૂલોની પરંપરા ખેલી રહી છે. પ્રજા સ્વતન્ત્રતાને પન્થે ચ્હડી છે, સરકાર પ્રજાને કહ્યાગરી કરવાને મથે છે. પણ એ ઇતિહાસવાર્તા આ દલપતજીવન-

કથાની પારની વાર્તા છે. આપણો કથાપ્રસંગ તો એ છે કે આવતી મરકીના દિવસોમાં મુંબઈમાં શારદાપીઠના પરીક્ષા-સત્રનો કાળયોગ આવ્યો. મુંબઈ ઇલાકાનાં માતાપિતાઓને થયું કે પુત્રપુત્રીઓને મુંબઈ પરીક્ષા આપવાને મોકલવાં છે, મરકીમાં મરવાને મોકલવાં નથી. ઠામઠામ લોકસભાઓ બરાઈ, શારદાપીઠને વિનતિરૂપ ઠરાવો થયા કે યા તો પરીક્ષાઓ મૂલતવી રાખો, યા તો મુંબઈ બહાર બીજે લ્યો. આજે મુંબઈ શારદાપીઠે પરીક્ષાઓના કાળાન્તરે કીધા છે, સ્થળાન્તરે કીધા છે. એ કાળાન્તરથી કે સ્થળાન્તરથી શારદાપીઠ કાંઈ ઉધી વળી ગઈ નથી. પ્રજાવિનતિ અતિવાદી નહોતી કે બુદ્ધિવિરોધી નહોતી. પણ હઠે ચઢેલી શારદાપીઠને ત્હારે એ પ્રજાવિનતિ ગળે ન ઉતરી. 'દ્વંદ્વા' ઓકટોબરમાં અમદાવાદમાં લોકસભા મળી ત્હેમાં પ્રજાવત્સલ કવીન્દર મોખરે હતા. કવીન્દરને આશ્ચર્ય થતું કે આટલી યે લોકમાગણી કેળવણીસંસ્થા સ્વીકારતી નથી એ શું? સરસ્વતીની પુત્રી-પણ મુંબઈ શારદાપીઠ દુરાચરે ચઢી હતી. નવસિધ્ધાન્ત ત્હેને જાયાવહ લાગ્યો, પ્રજાવિનતિઓ બહેરા કાને પડી, પરીક્ષાનાં સ્થળ કે કાળ ન બદલાયાં. પછી અન્તે પેલી કહેવતવાળું થયું કે વાર્યું ન કરે તે હાર્યું કરે. કોઈકે મુંબઈમાંનો પરીક્ષામંડપ સળગાવી મહેલ્યો; એટલે હોંચે-નહોંચે શારદાપીઠની પરીક્ષાઓ મૂલતવી રહી. દલીલો ન માની, વિનતિઓ ન માની, એને અન્તે અગ્નિ-આણુ માનવી પડી. પછી તો મુંબઈપૂનાનાં લક્ષ્મી મરકી રાજ્યો યે સંકેલાયાં. ને પરીક્ષાઓનાં કાળાન્તરે ને સ્થળાન્તરે પણ થયાં. ઈંગ્લેન્ડ સરકાર શીખે છે, પણ મોડું મોડું

શીખે છે, યોગ્યકાળે યોગ્ય થતું હોત તો રાજપ્રજાનું આટઆટલું મનોવૈમનસ્ય આજે ન હોત.

ફારબસની અમીરી અમલદારી દલપતરામે ઢીઢી હતી; આજ દલપતરામ મુંબઈ શારદાપીઠની સંગઢિલી દેખતા હતા. લોકદુઃખનો પવનલહરી સમો સિત્કારે સાંભળાય ત્યાં તો ત્હને નિવારાતું ઢીકું હતું; આજે પ્રજાસન્તાનોને મરકીના મૃત્યુમુખમાં નાંખાતા અટકાવવાના પ્રજાપોકારોને સરસ્વતીમન્દિર ન સાંભળતું નિરખ્યું. સત્તાધીશોમાં શ્રદ્ધાવન્તા કવીશ્વરને તો જૂની આંખે નવા તમાસા જેવું હતું. કચ્છારેક કવીશ્વરનું અન્તર કોયડાનો પ્રશ્ન પૂછતું કે શું આ એ જ મહારાણીનું રાજ્ય છે? શિખંડીના બાણથી મહા-યોધરાજ ભીષ્મ પિતામહ ધવાઈને પડ્યા હતા; મુંબઈ શારદાપીઠની નિષ્કુર અમલદારીના આચરણબાણથી દલપતરામ ધવાઈને પડ્યા. કવીશ્વરે જમાનો પલટાતો જોયો.

કુરુક્ષેત્ર પછી શ્રી કૃષ્ણને થયું હતું એવું કંઈક ફારબસયુગ ઢીઠેલા દલપતરામને થયું કે પોતે હવે Out of tune with the times હતા.

કવીશ્વરે યેખ્યું કે રાજપ્રજા વચ્ચે ફાટ પડી છે. સવેળા સંધાશે નહિ તો આગળ જતાં પૂલ બાંધવા યે કપરા પડશે.

ઘીરસ્ત્ર ન મુહ્યતિ એ ધ્રુવપદમાં ગીતાઉપનિષેદોએ વારંવાર વર્ણવ્યાવખાણેલા છે એવા કવીશ્વર ધીર પુરુષ હતા. જિજિવિષા સોને ચ છે અને દલપતરામને પણ હતી. પણ સંસારનો કે જીવવાનો મોહ કવીશ્વરને હવે ન હતો.

દલપતકવિતાની પેઠે દલપતજીવન પણ લોકકલ્યાણાર્થે માંડેલો દીર્ઘાયુષી જ્ઞાનયજ્ઞ હતો. એ જીવનયજ્ઞની જ્વાળાઓ પતિતપાવની હતી, દઝાડનારી ન હતી. મધ્યાહ્નસૂર્ય સમી કદી એ તપી નથી; પ્રાતઃકાળના સૂર્યતેજ સમી સદા તે સંસારને વણુદઝાડયે પ્રકાશતી. ૭૭ની વયે પણ એ શીતળ મધુરમધુરી દલપતપ્રભા તેજસ્વિની હતી, અંખવાણી નહોતી. ઉદાર ઉદ્ધર્વાગમિની દલપતઆતમજયોત અહનિંશ ઉત્કાન્તિપન્થે ઝબકારા મારતી સંચરતી. જતાં જતાં યે કવીશ્વર ઝબકતા. પણ એ ઝબકારા હવે ગુર્જરસંસારવાહીએ છેલ્લા દલપતઝબકારા હતા.

દલપતઆયુષ્યનો સૂર્ય હવે ક્ષિતિજપાળે જઈને બેઠો હતો.

પ્રકરણ ૯ મું, બાણશય્યા

અરે! રૂઠો માનવદેહ આવ્યો, બહુ પ્રતાપી પ્રભુએ બનાવ્યો;
તમે વિચારો હિત જો તમારું, કરો-કરો કાંઈક કામ સારું.

x x x x
સુકીર્તિનો સ્વાદ સદૈવ ચાખો, આ લોકમાં નામ અખંડ રાખો;
તો વાગશે નિર્ભયનું નગારું, કરો-કરો કાંઈક કામ સારું.

દલપતરામની જીવન્યાત્રા હવે સમાપ્ત થતી હતી.

ગામને પાદર વિસામા હોય છે, ને વિસામાની વચ્ચે,
ફરતી છાયા ઢાળીને, વડલો ઉભો હોય છે. એ વટરાજની
છાયામાં બાળકો રમે છે, તળાવે ન્હાવા જતાં કે વળતાં
બાલિકાઓ ત્હાં રાસડા ઝીંલે છે, વગડે જતાં ગામઘણ
ત્હાં ટેળે મળે છે, ન્હાનીમોટી મુસાફરીના સફરી મુસા-
ફરો શિરભાર ઉતારી થાક ત્હાં ઉતારે છે. ગામગામનો
વિસામો એટલે સંસારીઓનો વિશ્રામઘાટ. આયુષ્યની લાંબી
મુસાફરીનો ભાર ઉતારી થાક ખાવાનો જીવન્યામના ગોંઠ-
રાનો વિસામો દલપતરામને હવે દેખાયો.

૧૬મી સદી ધીરે ધીરે આથમતી હતી, ને દલપત-
રામને આથમણી દિશા દાખવતી હતી.

પ્રજાકેળવણીના રસિયા સરસ્વતીપુત્ર દલપતરામનું
સંસારચોક્કમાંનું છેલ્લું દર્શન સરસ્વતીમંદિરે જ થાય ને ?
સંસારને સદેહે છેલ્લાં દર્શન કવીશ્વરે અમદાવાદની હાઈ-
સ્કૂલમાં દીધાં હતાં.

ઈસ્વી ૧૮૯૬નો ડિસેમ્બર માસ હતો, પાંચમી તારીખ

ને ચનીવાર હતો. વૃદ્ધ છતાં બેબનઉમંગીલા શ્રી એલલજી તલાટી ત્હારે અમદાવાદની હાઈસ્કુલના શાળાઅધીશ હતા. પ્રવૃત્તિમય જીવનનો એમને શોખ હતો. વાનપ્રસ્થી થયા પછી દેવલાલી પારસીશાળાના વર્ષો પર્થન્ત તે પ્રિન્સિપાલ હતા. અમદાવાદની ઐતિહાસિકતા નિજ વિદ્યાર્થીસંઘને સંગાથે લઈને બતાવવાને જતા ત્હારે પ્રવેત દાઢીયાળા એ સજ્જન સિપાઈસોહામણા સજ્જ થઈ જીવાનમંડળને મોખરે જીવાન થઈને ચાલતા; બાણે હરજીના ટોળાને મોખરે શૂંગાળો કળિયાર ચાલ્યો. હાઈ સ્કુલમાં મિ તલાટીએ ઈનામસમારંભ યોજ્યો હતો. અમદાવાદના કમીશનરને પ્રમુખપદે નહોતયો હતા, ને એમના મિત્ર જેવા દલપતરામને પ્રસંગકવિતા રચી આપવાને આમન્ત્ર્યા હતા. વિદ્યાર્થીઓએ ખેલ કીધા, કાવ્યો ગાયાં, સંવાદો ભજવ્યા. અધીં સદીથી અમદાવાદને પરિચિતપ્રિય એ જીલન્દ પણ મધુરા કંઠે દેશકેળવણીનું દલપતરામે ભાષણ કીધું, કવિતા ગાઈ. ગુજરજનતાને પ્રજાકેળવણીનું કવીશ્વરનું એ છેલ્લું ઉદ્દ્યોધન હતું, ગુજરાતની પાટનગરીને કવીશ્વરે એ છેલ્લી વેલ્લી કવિતા સંભળાવી. વિદ્યાવૃદ્ધિના વ્યાખ્યાનથી ને સરસ્વતીસમારંભમાં કવિતા ગાઈને એ સરસ્વતીપુત્રે નિજ લોકજીવન સંકેલી લીધું. મિ. લેલીએ વિદ્યાર્થીઓને પદ્ધતિસરનું સદ્દ્યોધનું ભાષણ કીધું. ઈનામો બહેંચાયાં. હસતાં રમતાં અમદાવાદનો એ સજ્જનમેળાવડો વિખેરાયો. ગુજર પાટનગરીની સુજનતાને ત્હારે સ્વખું ચે નહોતું પડ્યું કે લોકસમારંભમાં ગુજરકવીશ્વરનાં એ છેલ્લાં દર્શન હતાં.

સામાન્યતઃ દલપતરામનું શરીર નિરોગી રહેતું. સુદૃઢ બાંધાતું, ને નહાનપણની રમતો ને દેશભરની પાયઢળ સુસાકરીઓને કારણે કસાયેલું હતું. દેવમન્દિરમાંની મૂર્તિ સમા દેહ આરસવર્ષો—ઉબજવળ તેજસ્વી દઢબન્ધ હતો. કવીશ્વરનો આત્મા નિરામય હતો એવો દેહદુર્ગે નિરામય હતો. પણ છેલ્લાં પાંચેક વર્ષોથી પગે નીકળેલાં ગડગૂમડનાં ગૂમખાં પછી સમગ્ર દેહદેશે ફરી વળ્યાં હતાં, ને દેહમન્દિરના સિમેન્ટબન્ધ સમા જ્ઞાનતન્તુઓને ખોતરી ખણી ખાધાં હતાં. એમ ૭૭મે વર્ષે શરીરકિલ્લો શિથિલ ને ડખળવખળ થયો હતો. વળી 'હૃદના ઓગસ્ટ માસમાં પક્ષાઘાતનો પહેલો આઘાત ક્ષણિક વાગી ગયો. ત્યારે તે વ્યાધિ કવીશ્વરની મહેમાની પારખવાને જાણે આવ્યો ન હોય એમ ત્રિરાત્રીનો જ મહેમાન રહી પાછો વળી ગયો હતો. દલપતરામના દેહદુર્ગે ચમદેવના હૂમલા એમ આવવા માંડ્યા હતા; ને જરા નહિ, પણ જરાનો યે આરો દાખવતા થયા હતા. હવે ચમદેવનો છેલ્લો હૂમલો આવ્યો.

જૂના મિત્રો અને પ્રજાપ્રવૃત્તિઓના સંગાથીઓને હળી-મળીને એ સરસ્વતીસમારણેથી કવીશ્વર ઘેર આવ્યા. નિત્યનું નિજ આહુપાતળુ વાળુ કીધું. પછી પડતી રાત્રિએ દિનચર્ચાના નિત્યનિયમાનુસાર 'પ્રેમ સખી'ના શ્રીજનાં ચેષ્ટાપદ ગાયાં, સાચાં આરતી કરી, ધૂન કીધી, ધમપાઠ ભણી ગયા. પછી પગચાંપી થઈ. પોઢયા. ડિસેમ્બર એટલે ઘણુંખરું ધનુર્માસ. ટાઢનું જોર ત્યારે ઉગતી જુવાનીમાં હોય છે. એ રાત્રિએ ખહારી ઉઘાડી રહી હશે, કે ઓઢવાનું ખસી ગયું હશે, કે પવનની પાંખનો વીંઝણો વાગ્યો હશે:

નિમિત્ત હો તે હો, નિર્માણયોગ બળવન્તો હતો. મધ-
રાતનાં પૂર જામતાં હતાં ત્હારે અણચિન્તવ્યો ને એકાએક,
પડતી વીજળીનો આઘાત વાગે એમ, કવીશ્વરને અધોંગ-
વાયુનો આઘાત વાગ્યો. મમદ્વાર ઠોક લેવાયું. ઘડીક તો
મૂર્છા આવ્યા જેવું જાણે થઈ ગયું. વિધાતાની અવળાઈ
એવી છે: સદાજાગૃત દલપતરામ ઘડીક મૂર્છામાં પડયા. સાઠેક
વર્ષભર ગાઈ ગાઈ થાકેલા ગુજરાગિરાના નરકોકિલનો કંઠ
ફંધાયો. બેએક દિવસ જીભ છેક જ અબોલ રહી. ડાબુ અંગ
અડધું રહી ગયું. દલપતરામને દુનિયાંની પાળ દેખાઈ.

પછી ઔષધોપચાર મંડાણા, ને બેત્રણ દિવસે જીહ્વા-
વાખન્ધ ઉઘડ્યો. બાળક હતા ને ડાહ્યા વેદિયાની સન્મુખે
અમૃતબાની ગોદમાં માતપિતાનાં મોંમાં રતન કાણુ કાણુ
બોલતા એવું તોતડુ તોતડુ બોલાવા લાગ્યું. અંગમાં ચે
કાંઈક ચેતન આવ્યું. ડાબે પડે છેક સ્કન્ધટેકો આપે તો
થોડુંઘણું હરાતુંકરાતું થયું. પણ જીવનનાં આસર્યાં પાણી
જીમે વર્ષે પાછાં વાળવાં સોને ચે દુલ્ખ. ‘આ વ્યાધિ
એમનાં મરણ સૂધી મટ્યો નહિ.’ પાંચમી ડિસેમ્બર ૧૮૯૬
પછી દલપતરામ ‘મેડેથી હેઠે ઉતરી શક્યા નથી, કોઈ
જાહેર મેળાવડામાં કે મન્દિરે દર્શન કરવા જઈ શક્યા
નથી.’ હનુમાનજીના ચીકણા વારે આવી બેઠેલો વ્યાધિ
દલપતરામના હેઠમાં નિરાંતે ધર કરીને રહ્યો. ‘શરીરનો
ડાળી તરફનો ભાગ થોડેઘણે અંશે ખોટો પડી જવા જેવો
થઈ ગયો.’ ‘મોઢું પણ એ તરફનું જરા વાંકા જેવું થઈ
ગયું;’ જાણે સંસારમાંથી કવીશ્વરે ઠાર મરડી. ‘પછી પોતાની
મેળે ઉભા થવાતું નહિ.’ એમ પન્દર માસની કવીશ્વરની
બાણશ્યા ઢળાઈ.

પમી ડિસેમ્બર ‘હૃદયી રપમી માચ’ ‘હૃદ પ્રથન્તની એ દલપતબાણશ્યા સંસારી છતાં સંસારવિરક્ત કે સાધુ-સન્તને શોભતી હતી. ‘અરેરે!’ ‘વોય’ ‘ઉહું;’ નિર્બળ પામર હોય તો ‘બાપલિયા!;’ આત્મવન્ત સહનશીલ હોય તો ‘હે પ્રભુ;’ દુઃખ વેદના નિરાશાના એવા, કડવી કાકડીના જેવા, જીવનઉદ્ગારે મૃત્યુશય્યામાંથી સાધારણતઃ સંભળાય છે. દલપતરામ અસાધારણ મહાજન હતા. દલપતજીવનમાં એ કડવાશ નહોતી. દલપતજીવન, દલપતકવિતાની પેઠે, મધુર જીવન હતું; મરણના મન્દવાડમાં યે એ જીવનસન્ધ્યાની મધુરપ ઓસરી ન હતી. વ્યાધિ એમને પીડતો ન હતો; એમને પીડાના ઉદ્ગાર ક્યાંથી હોય? જીવન સરેરાશ જયવન્તું વીત્યું હતું; જીવનજેતાને નિરાશાનો શ્વાસોચ્છવાસ ક્યાંથી ઉઠે? એ આનન્દઘડીઓ હતી એમ કહેવું સાચું નથી—અતિશયોક્તિની ઉક્તિ લેખે યે સાચું નથી; તેમ પીડા કે દુઃખની એ ઘડીઓ હતી એમ કહેવું પણ એટલું જ ખોટું છે. સવા વર્ષની લાંબી મરણપથારીએથી વેદનાનો એકારે ન ઉઠ્યો હોય, દુઃખનો અરેરાટ ન સંભળાયો હોય, ખેદનો નિશ્વાસે નંખાયો ન હોય, એવી મૃત્યુશય્યાઓ તો ચોગીની કે સાચા સંન્યાસીની. કવીશ્વરની મૃત્યુશય્યા જનક વિદેહીના ગોત્રજની હતી. એ બાણશ્યા પણ દલપતજીવનની માણ તે દહાણ હતી.

મરણપથારી સોને યે આયુષ્યની છેલ્લી પરીક્ષા છે.

અસ્તાયજને દલપતરામે ક્ષિતિજે ઉગતો દીઠો, ને જીવનને પમી પ્રજેલવા પ્રારથ

બાણશ્યામાંથી ભીષ્મ પિતામહે સંસારધર્મ ભાખ્યા હતા, દલપતરામે ૭૬ વર્ષના સંસારઅનુભવોના આત્મકથાના પ્રસંગો ભાખ્યા. સાચંઆરતી પછી, અને શયનઆરતી પૂર્વે, સ્વામીમન્દિરમાં કથા બેસે છે, માનવવંશના ઇતિહાસો વંચાવ છે. કવીશ્વરે પણ પછી એમ સ્વયંકથાના ઇતિહાસો ઉચ્ચાર્યા. સ્મરણ સતેજ હતાં, ચેતન ચમકતાં હતાં. દેહનો ચરખો ઢીલો પડ્યો હતો—ડબળવબળ થયો હતો, પણ આત્માની મણિબોના અણિશુદ્ધ હતી. સ્વદેશવાત્સલ્યભાવે જીવેલા જીવનનો અનુભવઈતિહાસ દેશહિતકારી, પ્રજાપ્રેરક, દીના-દાંડી સમે માગંદશંક, ને ગુર્જર ઇતિહાસના રાસા સમે નીવડશે એવી મહાપુરુષશોભતી કવીશ્વરને આત્મશ્રદ્ધા હતી. સ્મરણોને સંભારી સંભારીને એ લાંબા મન્દવાડકાળમાં દલપતરામે નિજ જીવનનોંધો ઉતરાવી. એ સળંગ જીવન-ચરિત્ર નથી, છૂટક છૂટક જીવનપ્રસંગો છે. જે હાજર હોય તે લહિયો થતું; જેના અન્તરમાં જે ઉગે તે પૂછી લેતા. શાળામાં નિશાળિયો નકશે વાંચે એમ કવીશ્વર આયુષ્યનો નકશે વાંચતા. ભીષ્મ પિતામહે બાણશ્યામાંથી શાન્તિપર્વ ભાખ્યું હતું; દલપતરામે નિજ બાણશ્યામાંથી આઠેક હાયકા ભરીને વિસ્તરતી દલપતજીવનકથાની ઐતિહાસિક દેશકહાણીઓ કહી. આ જીવનકથાના મહાગ્રન્થનો એ પાયો અને પીઠણી.

—દલપતરામને હવે અસ્તાચળ દષ્ટિમયોદામાં દેખાયો.

લકવાથી અપંગ કવીશ્વરે તંહો પણ હજી ગુર્જરીની સાહિત્યસેવા પરિત્યાગી નહોતી. સાહિત્યસેવા દલપતજીવનનું સદ્ગુણસન હતું. દલપતરામની મૃત્યુશ્યા સાહિત્યના યજ્ઞ-

કુંડ સમી હતી. ‘હજીના જાનેવારી માસમાં દલપતપિંગળની નવી આવૃત્તિ એ બાણશય્યા સમીપે સુધારાતી હતી. સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી એ કામકાજે મન્દવાડને ઢાલિયે આવતા, અને જરૂરી સુધારાવધારા દલપતરામ કરાવતા. દલપતપિંગળના એ છેલ્લા સુધારા હતા. ૧૮૫૫માં બુદ્ધિ-પ્રકાશમાં કટકે કટકે છપાવા માંડેલું, અને કાવ્યકલાના શાસ્ત્રને પિંગળશાસ્ત્ર કહે છે એ કવિવર નમંદને પણ લખાવતું દલપતપિંગળ ૧૯૩૮ પર્વન્ત તો વ્યવહારોપયોગી અજોડ ગુજરાતી પિંગળ છે. દલપતપિંગળ બણી, કાવ્યકલાપ્રબુદ્ધ થઈ કેટલાંયે દલપતવિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતના કવિવર નીવડ્યા છે ને નીવડશે.

સોસાયટીનો ગુજરાતી શબ્દકોશ એટલે એક ‘દિનમેં અઢાઈ કોસ’ ચાલતી પેલી નરસિંહ મહેતાની બણે દોઢળી વહેલ. સોસાયટીના સ્થાપનકાળથી, નમંદની કોશ ભાવનાની યે પૂર્વે, એ કોશભાવના સોસાયટી સેવતી આવી છે. ઈસ્વી ૧૮૫૧ના રિપોર્ટમાં લખ્યું છે કે એ વર્ષમાં છ હજાર શબ્દો સંગ્રહાયા છે. ઈસ્વી ૧૮૫૪ના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં છે કે રિપોર્ટવર્ષમાં નવ હજાર શબ્દ સંગ્રહાયા છે. પેલા અમદાવાદનો ઇતિહાસ રચનાર શ્રી મગનલાલ વખતચંદ એ શબ્દસંગ્રહ કરતા હતા. પોણોસો વર્ષે, છેક ૧૯૨૩માં સોસાયટીનો શબ્દકોશ પૂરો થયો છે ખરો! નવનવા કોશ-તંત્રવાહકો બહલાય એટલે પાછી પેલી જોડણીની ચચા વળી ઉઘમાંથી જાગે. અમદાવાદ મેઈલ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ૧૮૬૭ માં રા. સા. માધવલાલ હતા, ને એમણે શબ્દકોશની જોડણીચચા ઉખેળી. ‘અનુસ્વર તથા અનુનાસિકના તક્ષાવત

બાળત, હૂસ્વ દીધું પ્લુત ઉચ્ચારોનાં ચિહ્નો બાળત દલપ-
તઅભિપ્રાય પૂછાવતો રાવ સાહેબનો પત્ર આવ્યો. હોપ
વાંચનમાળા રચાઈ ત્હારથી જોડણીચર્ચાનો ઇતિહાસ
દલપતરામ જાણતા હતા, અને એમાં રસ લેતા હતા.
ઉત્તરમાં દલપતરામે લખ્યું કે ‘કોઠી-ઢાણા બરવાની-તે
ઉદાત્ત સ્વર કહેવાય, અને કોઠીનું ઝાડ તે અનુદાત્ત સ્વર
કહેવાય. ત્હેમની જૂદી જૂદી નિશાનીઓ ચારણી ભાષામાં
જોઈ છે. એમાં અનુસ્વરની જૂદી નિશાનીઓ નથી; કારણ
કે કોઈ વેળા ઉદાત્તમાં ને કોઈ વેળા અનુદાત્તમાં તે બળી
જાય છે. અર્ધો અનુસ્વર ખોલાય છે; અને આંખ ઉપર અર્ધચન્દ્ર
કરવો ઘટે, અને પંડયો એ ઉપર પૂણું અનુસ્વર કરવાનો
હોય. હોપ સાહેબે એવો નિયમ સ્વીકાર્યો હતો કે દન્તી
સમાં ઈ બળે તો તાળુ શ થઈ જાય; જેમકે ડોસો-ડોશી,
માસો-માશી. એ નિયમ પળાય તો સાંઈ.’

મૃત્યુશય્યાને યે આપણી જોડણીની ચર્ચા ત્હારે છ’છેડતી
અટકી ન હતી.

એ વ્યાધિવર્ષમાં નિજની નવવાતો ચન્દા છપાવવાને
કાઠિયાવાડમાંથી શ્રીયુત ‘કાઠિયાવાડી’-ભાવનગરની સામ
જાહાસ કોલેજના પ્રો. નરભેશંકર પ્રાણશંકર દવે અમદાવાદ
આવ્યા હતા, અમારે ઘેર ઉતર્યા હતા, ને પૂજ્યભાવે
સાહિત્યવાર્તાલાપ કરીને વ્યાધિશય્યામાં ઢળેલા કવીશ્વરને
રીઝવતા હતા.

દલપતબાણશ્યા એમ સાહિત્યના પ્રહારિની બાણ-
શ્યા હતી.

૧૮૫૪ની સાલમાં બુદ્ધિપ્રકાશ નિયમિત થયું ત્હારથી દલપતરામને મન તે હતું ‘માર્ગ’ બુદ્ધિપ્રકાશ.’ ૪૪ વર્ષ પચન્ત કવીશ્વરે બુદ્ધિપ્રકાશમાં કાવ્યો ને લેખો લખ્યાં છે. કવીશ્વર બુદ્ધિપ્રકાશના તન્ત્રી હતા ત્હાં સૂધીમાં સૂરત વડોદરા અમદાવાદ કાઠિયાવાડમાં બુદ્ધિપ્રકાશનું ખરેખરિયું કેા માસિક ગુજરાતે ન હતું. માસે માસે નવું બુદ્ધિપ્રકાશ વાંચવાને ગુજ્જરજનતા ત્હારે તલસતી. હિન્દપ્રિટનની મૈત્રી, દાર્મપત્યસ્નેહની પવિત્રતા, કળાકોશલ્ય, વિદ્યાહુન્નર, સ્વદેશવાત્સલ્ય, સંસ્થાનસુધારો, શાળા કન્યાશાળા પુસ્તકશાળા—સર્વદેશીય પ્રબલકેળવણી, પ્રાચીન ને અર્વાચીન ઇતિહાસસંશોધન, ગુણીજનોનાં ગુણગાનઃ એ અને એવા દલપતજીવનના સાહિત્યમન્ત્રો હતા, અને એ સહુ બુદ્ધિપ્રકાશનાં પાનાંઓને અજવાળતા. આપણા કેા સાહિત્યકારનો કેા માસિક સાથેનો એટલો દીર્ઘ સંબંધ ને મમતાળુ પોતાપણું ઇતિહાસબળીતાં નથી. અને અન્તે એ દીર્ઘ સાહિત્યસંબંધ યથાયોગ્ય રીતે પરિસમાપ્ત થયો. બુદ્ધિપ્રકાશના ‘લગ્નના માર્ચ’અંકમાં કવીશ્વરનું કાવ્ય છપાયું છે ‘ધર્મની તકરાર તજવા વિશે;’ અને એપ્રિલ અંકમાં છપાયું છે ‘શૃંગાર રસ વિશે,’ ને ‘રામસીતાજીના સ્નેહની ગરબી.’ ૭૮મે વર્ષે કવીશ્વરનાં એ છેલ્લાં પ્રગટ થયેલાં કાવ્યો; બાણે જતાં જતાં ગુજ્જરજનતાને કહેતા હોયને કે આ બેને મા વીસરતા. એ બન્ને ય દલપતજીવનના પરમ સાહિત્યમન્ત્રો છે. ચાર દાયકાના સાહિત્યસંબંધનો દલપતરામે એમ રામસીતાના સ્નેહનેા શૃંગાર રસ ગાતાં ગાતાં પૂર્ણાહુતિઉત્સવ કીધો. ૧૮૭૪માં હીરાદન્તી

ને કમળલોચનીની કાવ્યવાતીઓ અગ્નિમુખમાં પધરાવી
ત્યારથી તે ૧૮૬૭માં છેલ્લી રામસીતાના સ્નેહની ગરબી
પ્રકાશન પામી ત્યાં સૂધી, ૬૩ વર્ષ પર્ચન્ત ગુર્જરસાહિ-
ત્યમાં રસશુદ્ધિ ને કાવ્યપવિત્રતાનો મહામન્ત્ર કવીશ્વરે
સદા પ્રતિપાદિત કીધો છે. સાહિત્યદેશે ને કવિતાદેશે કવી-
શ્વરને નિર્મળાં તેજ જોઈતાં હવાં. અન્ધારી રાત્રિ કે સાયં-
કાળનાં અન્ધારાંઅજવાળાંનાં ધમંડ નહોતાં જોઈતાં.

ઇસ્વી ૧૮૬૩માં દલપતરામે દલપતપિંગળના સાહિ-
ત્યહક્ક સોસાયટીને બક્ષ્યા હતા, અને આ અરસામાં
દલપતકાવ્યના સાહિત્યહક્ક સોસાયટીને બક્ષ્યા. ચારચાર
દાયકાથી—છેક હુન્નરખાન ને સંપલક્ષ્મીના સમયથી કવી-
શ્વર નિલોબલાવે નિજ સાહિત્યહક્કે સોસાયટીને બક્ષતા.
કંઈક વર્ષોથી દલપતકાવ્ય અપ્રાપ્ય હતું. પ્રથમાવૃત્તિની
નકલો થઈ રહી હતી, ને ફરી છપાવવા જેટલા કવીશ્વર
ધનવાન ન હતા. કવીશ્વરના સહાયકસંગાથીઓ પણ નર-
લોક તણ દેવલોકવાસી થયા હતા. કોઈયે બદલાની રકમ
લીધા વિના દલપતપિંગળ ને દલપતકાવ્યનાં ગ્રન્થસ્વામી-
ત્વ કવીશ્વરે સોસાયટીને સોંપ્યા; નામની માત્ર એક જ
શરત કે પોતાની હયાતી પર્ચન્ત એ ગ્રન્થવેચાણુનો અર્ધો
નફો સોસાયટી દલપતરામને આપે. એ શરત નામની જ
હતી; કારણ કે ૭૫મા વર્ષ પછી આયુષ્યની કેટલીયેક
વરધો માનવી અનુમાને ? જતાં જતાં નિજ સાહિત્યવારસો
કવીશ્વર એમ સોસાયટીને સોંપતા ગયા. દલપતરામ સદા
કહેતા કે સોસાયટી મ્હારો છટ્ટો લીકરો છે.

આજે-૧૯૩૮માં હવે સોસાયટી દલપતરામના રે ઉદાર ગુણઉદ્યોગને કાંઈકે સંભારે છે. ૧૯૩૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલા સોસાયટીના ઇતિહાસગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે: ‘દલપતરામે એમનું જીવન જ સોસાયટીની સેવામાં અર્પણ કર્યું હતું, એટલે તેમનાં પુસ્તકોના પ્રકાશનમાંથી એમને દ્રવ્ય મેળવવાની લોભપતા સેવી નહોતી. * * એ કાલે દલપતરામની કવિતા પુષ્કળ વંચાતી હતી; ત્હેની લોકપ્રિયતા પણ જોહાળી હતી. વળી નિશાળોમાં પણ એમની કવિતાની ન્હાની ન્હાની ચોપડીઓ થોડખંધ ઇનામમાં વહેંચાતી. કવિએ ઇચ્છ્યું હોત તો એ ચોપડીઓનું ગ્રન્થ સ્વામીત્વ x સ્વાધીન રાખ્યું હોત કે જેથી તેમાંથી પૈસાની સારી પ્રાપ્તિ કરી શકત. પણ કેવળ જ્ઞાન જેમ જીવન હતું અને સાધુ જેવી જેમની વૃત્તિ હતી એવા સંત પુરુષે ત્હેમના ગુજરાતી પિંગળને અને એમના દલપતકાવ્ય ગ્રન્થના પ્રકાશનનો હક્ક પોતે જ ઉછેરેલી પાળી પોષી મોટી કરેલી, સંસ્થા-સોસાયટી-ને સુપ્રત કર્યો

એ ઉદાર દિલનો દલપતસાધુગુણ પૂરો સ્હમજવા એક હકીકત ઉમેરવાની રહે છે કે દીધીયુષી એમના જીવનમાં કવીશ્વર કદી ચે શ્રીમન્ત કહેવાય એવા લક્ષ્મીસંપન્ન ન હતા. શ્રીમન્તોની ઉદારતા ધર્મરાજને ચોપડે કુંકુમાક્ષ નોંધાતી નથી એમ નહિ; પણ રંકની ઉદારતા તો દૈવ શાહીથી અને અમર ખીલતાં ફૂલ જેવડા અક્ષરે કલ્પવૃક્ષના વરકે લખાય છે. મહાભારત કહે છે કે સુધિઙ્ઘિરના રાજ સૂય યજ્ઞમાંની ધનની નદીઓથી નહિ; પણ ઉચ્ચવૃત્તિના બ્રાહ્મણના અતિથિના હસ્તપ્રક્ષાલનના જળથી અર્ધસોનાના

નોળિયાનું બીજું અડધું પડખું સુવર્ણનું થાય છે.

હલપતનિર્દોષપતા ને સાહિત્યઉદારતાના એ ઈતિ-હાસબોલની સાક્ષી આજથી અધીં સદી પૂર્વે, ઇસ્વી ૧૮૮૦માં, હલપતકીર્તિચન્દ્રના સમારંભમાં મહીપતરામ ભાઈએ ઉચ્ચારેલા ભાષણબોલમાં વાનપ્રસ્થપ્રકરણમાં આપણે સાંભળી છે કે: ‘વધારે લાભકારી નોકરી મૂકી એમણે સોસાયટીને જીવતી રાખી. * * પોતાનાં પુસ્તકો સોસાયટીને સમર્પણ કરી સોસાયટીના ભંડોળમાં વધારો કર્યો. એમના રચેલા ગ્રન્થો હજી સોસાયટી છપાવી વેચે છે અને તેનો નફો ખાય છે, એમની મદદ એટલી બધી છે કે તેનો બદલો આપી શકાય તેમ નથી.’

ને ન્હાનપણથી પિતા વારામાં બધું નજરે નિહાળનાર સભાપતિ પ્રેમાભાઈ નગરશેઠે ત્યારે અનુમોદન આપ્યું હતું કે ‘સેક્રેટરીએ કહ્યું તે યથાર્થ છે.’

‘ચકલી ! ચકલી ! કેટલો ભાર ? તો ફેલે જોડે ઉતાર.’ સંસારજીવનનો ભાર હલપતરામ આમ એકે એકે ઉતારતા જતા હતા. સુહૃદ મિત્રની કબ્રગાહ સમી સોસાયટી કવીશ્વરને હેયે હતી, સમગ્ર જીવનની પેઠે નિજ સાહિત્ય-સર્વસ્વ હલપતરામે એ સોસાયટીને સમર્પ્યું. વેદઋચા કહે છે કે જીવન તે યજ્ઞ છે. હલપતજીવન ૧૬મી સદીનો સાહિત્યયજ્ઞ હતો.

સરસ્વતીના સપૂત ધને રંક હોય; દિલે રંક કે દીઠા નથી.

સોસાયટીને જીવતદાન દેતી હલપતસેવાનાં મૂલ્ય મહી-

પતરામવારામાં સોસાયટી રહમજતી, ને મહીપતરામભાઈએ એને અણુમૂલ ભાખી છે. આજ સોસાયટી કાંઈક એ રહમજે છે, ને નિજ ઈતિહાસમાં એને દલપતસાધુવૃત્તિ કહે છે. પણ વચગાળાનાં વર્ષોમાં હાયકે-એ હાયકા સોસાયટી બણે નગુણી ખની હતી, ફારબસદલપતને વીસરી ગઈ હતી, એમનાં અણુમૂલોં ને અણુભૂલાતાં મહાઋણોને બણે ઉવેખતી હતી. સોસાયટીના સરઅવસરો આવતા, જ્યુબિલિ-ઉત્સવો ઉજવાતા, જૂના 'ઈતિહાસ ઉચ્ચારાતા, સ્મારકસભા થતી, કવિઓ દલપતફારબસનાં પ્રશસ્તિકાવ્યો ગાતા, તહો યે કાર્યવાહકોની જીલ્લે એ સ્થાપનાર કે જીવાડનારનાં નામ રહડતાં નહિ. સોસાયટીના એ ઈતિહાસપ્રસંગો ઉજજવળમુખા નથી, શ્યામમુખા છે, શરમાવા જેવા છે. 'હજના ડિસેમ્બરમાં તો કવીશ્વર હજી હયાત હતા; સહુ બણતું કે વર્ષેક દિવસથી નિજની બાણશ્યામાં છે. એ ડિસેમ્બરની ૨૪ મીએ સોસાયટીના નવનિવાસસ્થાનનું ખાત-મુદ્દત્ હતું. ભદ્રકાળીના ચોકમાં લોકસમારંભ યોજાયો હતો. આ કથાઆલેખક એ ઉત્સવસભામાં હાજર હતો. સોસાયટીના નવનિવાસસ્થાનનો પાયો સ્થાપવાનું વિનિતિ-વ્યાખ્યાન વંચાયું, સોસાયટીની ઈતિહાસરેખાની વહી-વંચાઈ. એ ઈતિહાસરેખામાં ફારબસદલપતનાં નામનિશાન ન મળે ! પેલી અંગ્રેજી ઉક્તિ પ્રમાણેનું હેમલેટઓફેલિયા-વિહોણું હેમલેટનું નાટક ભજવાયું. 'હજમાં સોસાયટી દલપતફારબસને વીસરી ગઈ હતી. પછી પાયોરોપન્તા કમિશનર મિ. લેલીએ પ્રમુખપદેથી ઉપડતા બોલે જ અવાચીન ગુજરાતને સરજનહારી એ ઈતિહાસખેલડીને સંભારી, ને લોકસમુદાયને સંભારાવી.

એ પછી વારોવાર ત્રણ માસે, માર્ચની રપમીએ, દલપતરામ વિદેહ થયા. એમિલનો બુદ્ધિપ્રકાશઅંક છપાઈ ગયો હતો, પૂંઠું છાપવાનું બાકી હતું; એટલે પૂંઠા ઉપર દલપતમૃત્યુનોંધ છપાઈ, ને તહેમાં લખાયું કે આગામી અંકમાં દલપતજીવનરેખા અપાશે. પળાયું હોત તો એ યથાયોગ્ય વચન હતું. પછીના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકોમાં દલપતવિરહનાં પ્રશસ્તિકાવ્યો ગવાયાં, દલપતરમારક નિર્ધારી લોકસભાનું વણું છપાયું, પણ ‘આગામી અંકમાંની દલપતજીવનરેખા’ના તો અગસ્ત્યના વાયદા નીવડ્યા. એ ‘આગામી અંક’ પછી આંવો જ નહિ.

પછી ‘૯૮ની આખરે સોસાયટીના સુવર્ણમહોત્સવનો અવસર આંવો. એ ઉજવાયો તો નહિ, પણ એને અંગે ‘૯૮ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં સોસાયટીની ઇતિહાસરેખા અંકાઈ છે. અને વળી એ પછી એક દાયકે સોસાયટીનો હીરક-મહોત્સવ ઉજવાયો. દલપતશિષ્ય ને પ્રતાપનાટકના કતો કવિ ગણપતરામ રાજરામે દલપતક્ષરણસનાં કાવ્યસંબોધન ગાયાં; પણ-સોસાયટીના ઇતિહાસગ્રન્થમાં એ પ્રસંગ વ્યાખ્યાનો છપાયેલાં છે.-ટૂંકરમૃતિયા ત્હારના અગ્રણી કાર્યવાહકોને સોસાયટીનો જન્મદાતા કે જીવતદાનદાતા સાંભર્યા ન હતા. સોસાયટીના ૧૮૯૭ થી ૧૯૦૮ સૂધીના એ અગ્રણીઓને નિજ ઇતિહાસઅનભિજ કહેવા ? કે પેલી કવિતામાં કદા છે તહેવા ‘હીણી અસૂયા’વન્તા કહેવા ? કે નુગરા કહેવા ? ત્હારની આતમબૂદ્ધી સોસાયટીનાં ક્ષરણસ-દલપતનાં એવાં ગુણસંભારણાં-કે ગુણવિસારણાં ?-હતાં.

એ વર્ષમાં એટલે '૯૭માં-આ જીવનઆલેખકની ગદ્ય ને પદ્ય સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓએ પ્રથમ પ્રકાશન દીધાં. વચનાં વીશ વર્ષ ત્યારે વીત્યાં હતાં. ગદ્યલેખ જૂન ને જૂલાઈ માસના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાં 'આપણું વર્તમાન કર્તાવ્ય' એ શીર્ષકથી છપાયે છે; ને નીચે નોંધ છે કે 'થોડાક વખતથી અત્રે સ્થપાયેલા યંગ મેન્સ યૂનિયન તરફથી દર અઠવાડિયે ચર્ચાતા વિષયોમાંનો એ પહેલો છે.'

યંગ મેન્સ યૂનિયન ત્યારે યથાનામ અમદાવાદના જીવાનમંડળની બહિરપ્રવૃત્તિ હતી. એ યંગ મેન્સ યૂનિયનમાંથી પછી સોશિયલ એન્ડ લીટરરી એસોસિયેશન જન્મી; અને એ સોશિયલ એન્ડ લીટરરી એસોસિયેશનનું સ્વરૂપાન્તર તે અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્યસભા. એ સાહિત્યસભાએ પછી અમદાવાદમાં જયન્તિઓ ઉજવી ને પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ ભરી. આપણી સાહિત્યસભાઓ ને સાહિત્યપરિષદોનો એ ગોત્રોચાર અને યંગ મેન્સ યૂનિયનનો એ વંશવિસ્તાર.

એ પછી એક જ્ઞાનસુધાઅંકમાં પદ્યલેખ 'પ્રેમ ભક્તિ'ના તખલ્લુસથી છપાયે હતો. ઉપનામના ઓઢેલા એ અન્ધારપછેડાને કારણે ત્યારે એક આનન્દપ્રદ ને ચિર-બ્રોધક પ્રસંગ સાંપડ્યો. વડિલની નવકવિતાની એક સાચી સાહિત્યસમાલોચના પણ બહુવા મળી. એ સૌ આમ બન્યું.

'પ્રેમભક્તિ' તખલ્લુસથી ને સ્વનામાભિધાન જણાવ્યા વિના એક કાવ્ય જ્ઞાનસુધા માસિકના તન્ત્રીજીને '૯૭માં મોકલ્યું હતું. ઇંગ્રેજીમાં એ માસિકનું નામ પૂંઠા ઉપર છપાતું હતું Gnanasudha; અને એક ટીખળી હાસ્યરસિયા

નાગરમિત્ર એને વાંચતા જનાનાસુદ્ધાં. તે પૂર્વે પ્રેમોત્સાહ નામનું વસન્તવિજયનું અનુકરણકાવ્ય વસન્તવિજયના કર્તાને એ જ વિધિએ વડોદરે મોકલાવ્યું હતું, અને લખ્યું હતું કે અભિપ્રાય ઠોક માસિકમાં જણાવશો, ત્યાં વાંચી લઈશ. વડોદરે ને અમદાવાદ આમ અન્ધારપછેડે પ્રથમ પગલાં સાહિત્યદેશે ભરવાનાં ઐતિહાસિક સાહિત્યિક કારણો હતાં. ત્યારની રમણભાઈ—નરસિંહરાવની New School ક. દ. ડા. વિરોધિણી હતી, અને જ્ઞાનસુધા તો જાણે દલપતનમંદ વિરૂદ્ધની ૧૯મી સદીના છેલ્લા દાયકાભર ચળવળ ખેલી રહ્યું હતું. સ્વ. સર રમણભાઈના એક સાહિત્યવ્યાખ્યાનમાં એલફિન્સ્ટન ઠોલોજમાં સ્વ. પ્રો. કાશીરામ દવે પ્રમુખપદે હતા ત્યારે દવે સાહેબે ઉચ્ચાર્યું હતું કે નળની કવિતાના દષ્ટાન્તો દલપતકાવ્યમાંથી ને સળની કવિતાના દષ્ટાન્તો કુસુમમાળામાંથી ટાંકે છે એ જ તહમારો પક્ષપાત છે. શું દલપતકાવ્યમાં સળની કવિતાઓ ને કુસુમમાળામાં નળની કવિતાઓ નથી? એ દલપતવિરોધિણી New School નો દલપતપુત્રના નામથી છોવાયેલો કે પૂર્વગ્રહથી Prejudiced મુજ પ્રથમ પ્રગટતી કાવ્યરચનાનો મતાંધળો અભિપ્રાય મ્હારે સાંભળવો નહોતો, નામનિર્લેપ સ્વતન્ત્ર અભિપ્રાય સાંભળવો હતો. અને ખીલું કારણ જ્ઞાનસુધામાં કાવ્ય પ્રગટ થવા મોકલવાનું એ હતું કે વિરોધપક્ષના જ માસિકમાં માગ મૂકાવવો. એ પછી ૨૮ વર્ષે, ૧૯૨૫માં, પહેવવહેલી મ્હારી નવલિકાઓ લખાઈ ત્યારે પણ એવો કાંઈક વિધિ કીધો હતો, અને ‘પાંખડીઓ’ની પ્રસ્તાવનામાં એ વિધિકથા સંક્ષેપમાં કહેલી છે. જ્ઞાનસુધાના તન્ત્રીજીએ માસિકને પૂઠે

છાપ્યું કે રા. પ્રેમભક્તિઃ ત્હમાઈ કાવ્ય મળ્યું છે. તન્ત્રીની જાણ માટે ત્હમાઈ નામઠામ ત્હમે લખી મોકલ્યું નથી, માટે ત્હમાઈ કાવ્ય છાપી શકાશે નહિ. વળી ભદ્રંભદ્ર લખતા તન્ત્રીજીએ પછી પોતાની ભદ્રંભદ્રલીલા દાખવી, અને પછીને અંકે છાપ્યું કે એક ગૃહસ્થને ત્હમે કાવ્ય મોકલ્યું છે. તે ગૃહસ્થ ત્હમારા કાવ્ય પરત્વે ત્હમને લખવાને ઇચ્છે છે. એમને ત્હમાઈ નામઠામ જણાવશો. એ ગૃહસ્થનું સિરનામું જોઈતું હશે તો અમો આપીશું. આભાર, તન્ત્રીજી ! હાસ્ય-રસના એ લેખકતન્ત્રી એ કાંડિકામાં જાણે હાસ્યરસ જમાવતા હતા, ને ભૂલી જતા ભાસતા'તા કે 'એ ગૃહસ્થનું સિરનામું' જાણ્યા વિના એ ગૃહસ્થને પહોંચતું કાવ્ય શી રીતે મોકલાવાયું હશે ! પ્રેમભક્તિનું નામ જાણવાનો એ તન્ત્રીઅખતરો ચે વૃથા ગયો. ભેદજાણણહાઈ અમ મિત્રમંડળ આ ટૂંકકાઓ વાંચતું ને હસતું. ઉત્તર વાળ્યો કે તન્ત્રીએ લેખકનું નામઠામ જાણવાકારણુ તો ચેટતું હોય કે કાંઈ બદનક્ષીના જેવો કેસ થાય તો એ માહીતિ ઉપયોગી નીવડે. આ તો કેવળ રસવિષય છે, એટલે નામઠામ જાણવા કારણુ રહેતું નથી. અન્તે કદાચ તે કાવ્યે રચ્યું હશે તેથી, કે કાવ્યરસિકની ઉદારતાથી, નામઠામ જાણ્યા વિના કાવ્ય ન છાપવાની નિજ ભદ્રંભદ્રતા તજીને તન્ત્રીજીએ ત્હારે તો કાવ્ય છાપ્યું. એ મહાઈ છપાયેલું પ્રથમ કાવ્ય, શ્રવેતામ્બરી સંન્યાસિની.

એ અન્ધારપછેડાની રમતલીલામાંથી એક બીજે અણુધાર્યો મહત્ત્વાલ મળ્યો; મહારી કાવ્યપ્રવૃત્તિ વિશેનો

વડિલનો અનુભવસિદ્ધ અભિપ્રાય બાણવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો. એ સાહિત્યવાર્તા મહારે તો અધિકી આનન્દપદ ને કાવ્યકલાઉદ્દ્યોગક છે.

સૌરાષ્ટ્રના ત્હારના ઉગતા તારલાઓમાં ભાવનગર કોલેજના પ્રોફેસર ને ‘કાઠિયાવાડી’ ઉપનામધારી શ્રીયુત નરભેશંકર બ્રાણશંકર દવે અગ્રસ્થાને હતા. સરસ્વતીચન્દ્રના એ જમાનામાં સુન્દર અને વિદ્યાનન્દ નામની સરસ્વતીચન્દ્ર-શૈલીની એમની નવલકથા પ્રગટ થઈ ચૂકી હતી. શેક્ષપીયરકૃત બેએક નાટકોનાં ભાષાન્તરો એમણે કીધાં છે. પછી તો વીશેક વર્ષ ભાવનગરની સામળદાસ કોલેજમાં તે ફિલ્સુફીના પ્રોફેસર હતા. ચન્દા નામની નિજ નવવાર્તા છપાવવાને ત્હારે તે અમદાવાદ આવ્યા હતા. કવીશ્વરના જ્ઞાતિબન્ધુ હતા, કવીશ્વરને ત્હાં મહેમાન હતા. જ્ઞાનસુધાનો નવીન અંક દલપતધેર આવ્યો જોઈ એ સાહિત્યરસિયા પ્રોફેસર જમીને પાનાં ફેરવતા બેઠા હતા. હું ત્હારે ત્હાં—વડિલના વ્યાધિખંડમાં ટહેલતો હતો. જતી ક્ષણે-ક્ષણના ટકોરા ગણતી ઘડિયાળછાયા નીચે જ દલપતબ્રાણશ્યા ઢાળેલી હતી. જ્ઞાનસુધાનાં પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં શ્રી કાઠિયાવાડીએ એ પ્રવેતામ્બરી સંન્યાસિનીનું કાવ્ય દીઠું. કંઈક ચરણો મનમાં વાંચ્યાં. નવસાહિત્યના ઉછરતા રસિકને કાવ્ય ગમ્યું હશે—તે બોલ્યા: બાપા! આ જ્ઞાનસુધામાં એક કવિતા છે; વાંચું? સહનશીલતાને ઠંડે શબ્દે ઢાલિયામાંથી ઉત્તર આવ્યો; બલે, વાંચો. પ્રો. નરભેશંકરે કાવ્ય વાંચવા માંડ્યું:

રાત્રી વેરણ થાય, ચન્દા જહેની ! રાત્રી વેરણ થાય;
પ્રેમ અનન્તે ઢાળાય, ચન્દા જહેની ! રાત્રી વેરણ થાય.

ભરનિદ્રામાં જડવત વિપ્રવે મ્હાલે અગમગ રાત;
શૂન્ય ગભીર રાત્રીનું અન્તર સુણતું દુઃખીની હાય:

ચન્દા જહેની !

ચોથે જ ચરણે ધીમેશથી પણ નિશ્ચયાત્મક એ સના-
તન શબ્દ વ્યાધિઢાલિયામાંથી થયો: ‘ખડુ થયું; રાખો.
જોઈ તહમારી નવી કવિતા. પ્રાસ મેળવવાને મથે છે, પણ
પ્રાસ મેળવતાં આવડતા તો છે નહિ.’ કવીશ્વરને નવક-
વિતાની નવવાનગી ચખાડતા ‘કાઠિયાવાડી’ અંખવાણા
પડી ગયા. હું તો અન્ધારપછેડામાં હતો; સન્ધુ જોતો,
સાંભળતો, સંધરતો, ને મનમાં મનમાં હસતો. શ્રીયુત દવે
પછી મનમાં મનમાં આખું કાવ્ય ગણુગણી ગયા. કાવ્ય
ગમ્યું, એટલે જ્ઞાનસુધામાંનું મ્હારું કાવ્ય મ્હને વાંચવાને
આપ્યું. અને એ પ્રોફેસરે આ ઇન્ટર વર્ગમાં ભણતા પાઠ-
શાળાવિદ્યાર્થીને સાથે સાથે ભલામણ કરી કે ‘વાંચો;
સરસ છે. ચન્દા બિન કયસે રહે મેરી જાન? એ ગીતની
તરજે અચ્છી છે.’ મોનસુખડે જ્ઞાનસુધાઅંક મ્હોં હાથમાં
લીધો, મંહી દષ્ટિ વાળી, વાંચવા જેવું મ્હોં કંઈક મિનિટો
કીધું. મ્હારે મ્હારા અન્ધારપછેડાના પાઠ ભજવવાના હતા.
પણ મ્હારા શ્રવણપુટમાં તો એ સ્તુતિવચન નહિ, પેલાં
વડિલનાં ટીકાવેણુના ટંકાર ગાજતા હતા કે ‘પ્રાસ મેળ-
વવાને મથે છે, પણ આવડતા તો છે નહિ.’ પાઠક!
અવિચારી નવઉત્સાહ મોહ જેવો છે, એક જાતની જહે-

રાશ ને અન્ધારી આણે છે. ત્હારે ન સહમજતાં દલપત-
વેણુ વર્ષો સૂધી વાગોળ્યાં કીધાં ત્હારે પરમ કાવ્યકળાનું
એમાંનું અનુભવસત્ય અન્તે સહમજયું કે ‘પ્રાસ-કે છન્દ
-ઉશેટી ઘો તે ભલે; પણ રાખવા હોય તો ખરા ને પૂરા
રાખો. ત્હમારી અણુઆવડતને નવકલા મા કહેતા.’ પ્રવે-
તામ્બરી સંન્યાસિનીનાં અનનુપ્રાસી એ ચરણો પછી સુધા-
રીને અનુપ્રાસી કીધાં છે. અને પછી તો કાવ્યો લખતાં,
ને વિશેષે કરીને મ્હારાં રાસો લખતાં, કાનમાં સદા એ
દલપતવેણુના ભણુકારડંકા વાગ્યા જ કરતા કે રખેને વળી
કહેવાય કે ‘પ્રાસ મેળવવાને મથે છે, પણ આવડતા તો
છે નહિ.’ કવીશ્વર દલપતરામનાં નવકવિતાનાં એ ટીકાવ-
ચન સાચાં હતાં. અને મ્હારા રાસમંડળમાં શબ્દમધુરપનો
સૂરરણુકો છે તે ઘણે અંશે દલપતવેણુનો ને દલપતકાવ્ય-
કલામન્ત્રનો આભારજન્ય છે.

વર્ષો પછી એકદા દિવસ નીતરી નીતરી સાયંકાળ
થતો હતો ત્હારે, કરણદેવના કાંગરિયા સરોવરની પાળે,
એ ગુજરેશ્વરખાંધી એક પાળઅગાશીમાં, એ પ્રવેતામ્બરી
સંન્યાસિનીનું કાવ્યગીત નવસાહિત્યરસિયા ‘ઉપાલંભ’ના
કર્તાને માધુર્યકંઠે અમદાવાદી નવરસિકોના સાહિત્યવૃન્દમાં
ગવાતું સાંભળ્યું છે. પણ ‘હૃદમાં તો તન્ત્રીજી શુ, ‘કાઠિ-
યાવાડી’ શુ, ને વડિલ શુ અન્ધારપછેડાની સાહિત્યરમત
રમાતી હતી. અને પરિણામે મ્હારી નવપ્રકાશતી સાહિત્ય-
પ્રવૃત્તિના સ્તુતિવિરોધના ઉભયપક્ષી અવલોકનખોલો અસા-
તભાવે ઝીલતો, વિચારતો, ને હસતો.

અન્ધારપછેડો તો અષ્ટ સિદ્ધિઓમાંની એક સિદ્ધિ છે.

અબણતાં ઉચ્ચારાયેલો, મહારી કાવ્યપ્રવૃત્તિ પરત્વેનો એ એક જ વડિલખોલ મહેં તો સાંભળ્યો છે. તેજીને ટકારો બસ નથી ? એ એક ટીકાવેણમાં વડિલ મહેને નિજની સકળ કાવ્યમધુરપ રહમબલવતા ને અપંતા ગયા છે.

દલપતરામની બાણશ્યા સમીપે એમ દલપતપિંગળ સુધારાતું, દલપતકાવ્યની નવઆવૃત્તિની યોજના ઘડાતી, જોડણી બન્ધારણનો સાહિત્યવિષયક પત્રવ્યવહાર થતો, ચન્દાની વાર્તા છપાતી, ગુજ્જર કવિતાભૂમિમાં નવપ્રવેશતા પ્રેમભક્તિની નવકવિતા પરત્વેની કાવ્યચર્ચા ચર્ચાતી, એંશીક વર્ષો ભરી વિસ્તરી વહતી દલપતજીવનકથાની નોંધપોથીઓ લખાતી. દલપતબાણશ્યા તો સાચેસાચનો સાહિત્યસા-થરો હતો.

કુટુંબતું મહાશુરત્વાકર્ષણ હોય એમ એ દલપત-બાણશ્યા ભણી ભાંડુઓ ને સ્વજનો આકર્ષાઈ આવતાં; જાણે નરસિંહ મહેતાને ચોરે કુટુંબીજનો યાત્રાએ આવ્યા. એક ન્હાનો આઘો ભાગતો. દલપતરામ હજી ન્હાનાને હેયે ખેઠા ન હતા. અમાસપૂર્ણિમાએ કપ્પારેક વ્યાધિખંડમાં ન્હાનો જતો. ઘેર વડિલનો છેલ્લો મન્દવાડ છતાં 'દેવનો સારો ચાર્તુમાસ ન્હાનો અમદાવાદની જ કોલેજના વિદ્યાર્થીઆશ્રમમાં જઈ રહ્યો હતો. 'દેવના જાનેવારીમાં ફરી વળી મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ભણવા જવાનો ન્હાનાનો નિર્ધાર થયો. અમદાવાદની પાઠશાળા છોડ્યાનું પ્રમાણપત્રે લીધું. પણ પછી વડિલના વધતા જતા મન્દ-

વાડને કારણે અમદાવાદમાં જ રહેવાનું કીધું. હજી ન્હા-
નાને માથે દલપતરામનો વરદ હાથ ન્હોતો સ્થપાયો.
ન્હાનો હજી સ્ત્રીમાટે ઉભીને વડિલનું રખોપું કરતો. ગૃહ-
અગ્નિ ઝાલીને વડિલની સ્મશાનયાત્રામાં મોખરે ચાલી,
નીતરતે નયને રાજનગરના રાજમાર્ગો ઓળંગી, સાબર-
જળને દલપતઅવશેષ સોંપીભળાવી, ઘેર પાછા આવી
દલપતસૂનું દલપતઘર દીકું ત્હારે ન્હાનાનાં અન્તર્યામ્ણુ
ઉઘડ્યાં ને કવીશ્વરનાં મહામૂલ પરખાયાં.

હતો ત્હારે પારસમણિને ઓળખ્યો નહિ;
ખોયો ત્હારે પારસમણિને પિછાન્યો.

પણ ન્હાનાનો એક બાળપ્રતિનિધિ દલપતરામને એ
દીર્ઘ વ્યાધિમાસોમાં આનન્દાવતો. કવીશ્વરના એ પૌત્ર ને
બાળગોઠિયાનું નામ મનોહર. ત્હારે સહુ ત્હેને મનમોજી-
લાલ કહેતાં; એવો એ બાળકો મનમોજે વિહરતો. દોઢક
વર્ષનો બાળકો ને એંશીક વર્ષના વૃદ્ધ એ બે પરસ્પરના
બાળગોઠિયા હતા. ઢાલિયાની ઇસો ઝાલીને પૌત્ર દાદાની
પ્રદક્ષિણા કરતો ને ચાલવા શીખતો. મનમોજીલાલ દાદાની
બાણશ્યાનું કલ્લોલનું રમકડું હતો.

પરગામથી કુટુંબીજનો ને સગાંરનેહીઓ મન્દવાડમાં
ઢળેલા કવીશ્વરની તબિયત જોવાને આવતાં. એક કુટુંબીજને
દોઢક વર્ષના મનમોજીલાલના સગપણની વાત દલપતરામને
પૂછી. દલપતરામે ઉત્તર વાળ્યો કે મહારાં બધાંને મ્હેં પર-
ણાવ્યાં; હવે એનાં માખાપને પૂછો. નકારનો એ દલપતબોલ

પછી સોને ભારે પડી ગયો, ને પરિણામે મનમોજીલાલનાં સગપણ ને લગ્ન ત્રણ દાયકા પાછાં ઠેલાયાં.

પાઠક ! ત્હારી બુદ્ધિ માનશે ખરી કે આજ આ જીવનકથા લખવા બેઠો છે એ જ ન્હાનો ત્હારે દલપત-બાણશ્યાથી આવે ભાગતો ? ત્હારી સદ્બુદ્ધિ ન માનતી હોય તો કવિકુલગુરુ કાલિદાસનો દુષ્યન્તઉચ્ચારેલો પશ્ચા-તાપશ્લોક મ્હને સાંભરે છે ને ત્હને સંભારાવું છું :

સમક્ષ દીઠે ગજ આ ન થાય,
ગયા પછી એહ પડે જ બ્રાન્તિ;
પછી પદો પેખી પ્રતીતિ પામે :
એવા હતા મુજ મનના વિકારો.

ત્હારે હજી ન્હાનાએ ગુર્જર કવિતાદેશના ગજરાજ તરીકે દલપતરામને ઝોળખ્યાપ્રીછયા ન હતા. વીજળીદીવ-ડાથી અંબાયેલી આંખો સૂચને ને સૂચતેજને નિહાળી શકતી નહોતી.

આંધિ ચહુડે છે ત્હારે દર્શનનું અદર્શન ને અદર્શનનું દર્શન ઘણાંને થાય છે. પણ ઘડીક પછી એ ક્ષણઆંધિ ઉતરે નેત્રો પાછાં નિર્મળું નિરખે છે.

એમ કરતાં કરતાં વિ. સં. ૧૯૫૪ની વસન્તપંચમી આવી; અને પછી દલપતરામની ૭૯ મી જન્મતિથિ ચે ઉગી અને આથમી. જગતે વળી વસન્તઋતુ બેઠી. દલપતજીવનની એ છેલ્લી વસન્ત હતી. આયુષ્યના આઠમા દાયકાને કિનારે આવીને દલપતરામ ઉભાહતા. આજની ટૂંકી આયુષ્યઅવ-

ધોએ માપતાં ક્ષણેક એમ લાગી જાય છે કે એ આયુધો સળંગ ગૂંથીને એક દીર્ઘાયુધ્ય પ્રદ્ધાજીએ ઘડ્યું ન હોય !

પછી વસન્તોત્સવનો ફાલ્ગુન માસ બેઠો. એ માસ દલપતરામના દુનિયાંવાસનો અન્તિમ માસ હતો. માથાંની ઉમી કે ટમીએ વસન્તપૂર્ણિમા હતી: લોકમેદની એને હોળી કહે છે. એ વસન્તએકાદશીની અજવાળી વરધોમાં, દલપત-આયુધ્યના છેલ્લા માસમાં, ગુજરસાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક મહાપ્રસંગ બન્યો: દલપતકુલવાસમાં બન્યો, પણ દલપતરામથી અજાણ્યો બન્યો. દલપતરામ અસ્તાચળે ચડતા હતા અને ત્યાંના અલેખ પ્રદ્ધપડદાની પાછળ વિચરવાને દોઢેક પખવાડિયાની વાર હતી ત્યારે, વિ. સં. ૧૯૫૪ના વસન્તોત્સવની વરધોમાં, બાણે એ વસન્તચન્દ્રિકામાંથી નિર્જરતી હોય એવી, ગુજર સાહિત્યવાડીઓમાં ડોલનશૈલી જન્મી. ગીતાજીમાંના કે ઉપનિષદોમાંના પિંગળસ્વતન્ત્ર અનિચમિત ચતુષ્પાદ પ્રલોકો ત્યારે વાંચ્યા ન હતા. એક ઇસ્લામી એમ. એ., એલએલ. બી., શ્રીયુત કરીમ મહમ્મદ માસ્તર કહે છે કે 'કુરાને શરીફનો ભાષાદેહ ન્હાનાલાલની ડોલન-શૈલીના જેવો છે' એ ત્યારે બાણ્યું ન હતું. મૂળ હિંદૂ બાઈબલના અભ્યાસીઓ The Bible Commentaryમાં કહે છે કે:

Hebrew Poetical Construction. The distinction between prose & poetry in Hebrew does not depend upon the presence or absence of rhyme. Nor is metre—that is, arrangement in lines of a

measured length, consistnig of a definite number of syllables or feet—characteristic of Hebrew poetry, though some approach to this is occasionally found. Poetical construction depends upon rhythm of thought & balance of sentences.

એ સહુ ત્હારે વાંચ્યું ન હતું. થોમસ એ કેમ્પબેલ અભણ્યો સન્ત હતો. યૂરોપની Vers Libre કે અમેરિકાનો વોલ્ટે વિહટમેન ત્હારે જ્ઞાનપરાં હતાં. ઓશિયન તો આજે ય હજી વણઉકેલેલો છે. એડવર્ડ કારપેન્ટરની Towards Democracy ત્હારે વાંચી કે સાંભળી યે ન હતી. જ્ઞાન ને પ્રેરણા નિરનિરાળાં છે એ તો રસજગતનો સર્વદેશીય વિશ્વસિદ્ધાન્ત છે. દૃષ્ટાન્તો ને દલીલો તો પછીનો બાબ્યવિસ્તાર ને બુદ્ધિવૈભવ છે, પૂર્વનો પ્રેરણાપ્રભાવ નથી. મહાછન્દની શોધના મહારા અખતરાઓ તો ચારેક વર્ષોથી ચાલતા હતા. મહાછન્દની રસમુસુક્ષુતા ને સાહિત્યઉત્કંઠા તો ૧૮૯૪માં નર્મકવિતા વાંચી ત્હારનાં જન્મ્યાં હતાં. પણ આ ઉગતો કવિ ત્હારે શું શોધતો હતો ? ઉત્તરમાં પેલી રસકોડામણી સુન્દરીનું વચન એક સ્મરણે તરી આવે છે કે ‘ગમતું ઘડાવી દો.’ પણ ગમે છે શું ? એ પૂછાયે પાછું એનું એ જ રસકોડામણું વેણ વળી બોલાતું કે ‘ગમતું ઘડાવી દો.’ કવિ ! તું શું શોધે છે ? એનો સ્પષ્ટોચ્ચારે ઉત્તર ન મળતો. ઉડાણમાંથી એટલું જ સ્ફુરણ સંભળાતું કે ‘મહારા અબોલ આત્માની ઉચ્ચારણશૈલી શોધું છું.’ એમ તો સહુ ઉગતા કવિવરો નિજનિજના અબોલ આત્માનું

ઉચ્ચારણ જ શોધે છે. સવિશેષ સ્પષ્ટિકરણ પૂછાતું તો લલમણીની વેલપાંદડીઓની પેઠે આત્માની પાંદડીઓ બીડાઈ જતી. એક મોઢમ હૈયાઉત્તર, પેલા ‘ગમતું ઘડાવી ઘો’ ના જેવો, સદા સંભળાતો કે ‘મહાકવિતાને યોગ્ય કેા મહાછન્દ શોધું છું.’ દલપતપ્રિય સવૈયાના પ્રલંબધ્વનિ આરોહઅવરોહને અજમાવી જોયા હતા. નર્મદપ્રિય રોળા છન્દને કસી જોયો હતો. આત્મા આહ્વાદતો નહિ, જોઈતું હતું તે જડતું નહિ. દેવીપુત્રોનાં ગાજન્તાં કવિત ગુજરાતીમાં ઢીલાં લાગ્યાં. અનનુપ્રાસી ઉપમ્પતિનો પ્રયોગ તો સ્નેહ-મુદ્રામાંના વ્રતબન્ધ સમો થડકતો લાગતો. પછી એકઠા, અણચિન્તવ્યો ને એકાએક, સહસા, પાતાળકૂવાની અખંડ-ધારા કૂટી અન્તરિક્ષમાં ઉડી રહે એમ, ઝૂમતાં ઘેરાં વાદળાંઓમાંથી ઇન્દ્રાધાર વરસાદ વરસી રહે એ રીતે, ક્ષિતિજઆરેથી ભારકરનાં ભર્ગવન્તાં તેજકિરણો મહાવેગે યોગમ ઉછળે છે એ વિધાને, પ્રેરણાના કૂવારા કૂટયા, અને વસન્તવર્ણી ચન્દનીની ચુન્દડી ઓઢેલી એક રાત્રિએ ઇન્દુ-કુમારને કાવ્યપ્રવાહ કવિહૈયામાંથી પ્રગટી નીકળ્યો. દલપત-જીવનના છેલ્લા અજવાળિયામાં ગુજરાતખોળે ન્હાનાલાલની ડોલન શૈલી જન્મી.

વચ્ચે માળે સંસારઆટોપતા કવીન્ધર બાણતા ન હતા કે એમના જ ઘરમાં, ત્રીજે માળે, એમના જીવન-ખંડના ને મૃત્યુખંડના મથાળે, પ્રાસાનુપ્રાસબન્ધ તો શું પણ સમસ્ત પિંગળબન્ધોને ઉશેટી દેતો, એક માત્ર નૈસર્ગિક સૌન્દર્યબન્ધોને સ્વીકારતો, કાવ્યશાસ્ત્રને પ્રચંડ બળવો ખેલાતો હતો.

આ ઉગતા કવિને ત્યહારે ૨૧મું વર્ષ ઉતરતું હતું.

પછી આવી ૧૬મી માર્ચ. તે તિથિએ દલપતરામે ન્હાનાની સંસારપ્રતિષ્ઠા કીધી: અજાણતાં યે જાણે મોન-વાણે કારબસવાણીમાં કહેતા હોયને કે Ideals are to be lived in the midst of Actuality. વડિલને સ્મરણે હતું કે ન્હાનાની એ વર્ષગાંઠ હતી. તે તિથિએ સ્હવારમાં જ નિજ વ્યાધિખંડમાં ન્હાનાને બોલાવ્યો; ને હૈયેથી જગતને ઉખાડીને મ્હારે હૈયે સ્થાપતા હોય એવા વિચારભારેખમ શબ્દે વડિલે કહ્યું: આજ તને ૨૧ વર્ષ પૂરાં થયાં, ૨૨મું બેઠું. હવે તું સગીર મટયો. લે આ ત્હારા નામની પોસ્ટની પાસખૂક. હવે તું ત્હારો સંસાર સંભાળ.

એમ કહી વડિલે ન્હાનાનો સંસારભાર પોતા માથેથી ઉતારી નાંખ્યો, ન્હાનાને એના સંસારરથની સ્વતન્ત્રતા બક્ષી. પણ દુનિયાંડાદ્યાંએને પૂછાતું હશે ખરું કે એ દિવસે ન્હાનાને સ્વતન્ત્રતા સાંપડી? કે સંસારભાર? સ્વતન્ત્રતા ને સંસારભાર એક લીંતના બે કરા જેવા છે.

એકદા ન્હાનો ન્હાનો હતો, ને તોફાનની તિથિ હતી. પોળમાંથી રાવ આવી હતી, ઘરમાં ન્હાનાને માર પડ્યો હતો, ઠપકાનાં વેણડંબ ડંબતાં હતાં. પછી સન્ધ્યાકાળ સમું બધું શાન્ત થયું. ખૂણામાં બરાઈ ન્હાનો રોઈ રહ્યો હતો. એ આંસુટપકે તે તિથિએ ન્હાનાને જાણે અન્તરિક્ષ ઉઘડ્યાં. પછી તો એ બાળકો ભવિષ્યના આઘે આઘેના પગથાર જેવા લાગ્યો, ને દૂરંદૂરના ભાવિપ્રદેશોમાં ભૂલો પડ્યો. હરિયાવના મોજ જેવા કંઈ કંઈ તરંગોની ભરતી

એની આંખમાં આવતી ને સમાતી. અન્તે એ કુમાર એ બ્રહ્મતસ્વપ્નમાંથી બગી ગયો, અને સહેજે તહેનાથી વડિલને પૂછાઈ ગયું કે તહમે નહિ હો ત્હારે ખાઉ ખાઉ લેવા અમને પૈસો કોણુ આપશે ? ૧૬મી માચ ૧૮૯૮ની તિથિએ નિજના સંસારભારની ન્હાનાને માથે વડિલે પ્રતિષ્ઠા કીધી ત્હારે કંઈક વર્ષો પૂર્વે ઉગેલો એ પ્રશ્ન, પૃથ્વી ઉપરથી ઉડતી દુકૂકલ ઉછળે છે એમ, ઉછળી આવ્યો, ને દુકૂકલ-ઘંટાની પેઠે ડંકાનો ટંકારવ વગાડી વગાડીને પૂછવા લાગ્યો કે ‘ ખાઉ ખાઉ લેવા પૈસો હવે કોણુ આપશે ? ’

તે તિથિએ દલપતરામ ન્હાનામાં અંશતઃ ઉતર્યા.

એક પછી એક એમ સંસારનાં ગાગરખેડિયાંની ઉતરેવડ કવીશ્વર ઉતારતા જતા હતા, સંસારપ્રોવાયેલાં માન-સઅંગોનાં કિરણોને કૂર્માંગાનિવ સંકેલતા જતા હતા.

માતાવિહોણા કુટુંબમાં પિતાની પરમ ઉપચારિકા—Nurse પુત્રી છે. એ દ્વિત્વ મન્દવાડમાં દલપતશુશ્રૂષાનો ભાર પુત્રી વીજીબાને માથે હતો. ચોથા વાસાથી કવીશ્વરે એ પુત્રીને પિતાભાવે ને માતાભાવે ઉછેરેલી હતી; દલપતદેહના છેલ્લા વાસા સૂધી એ પુત્રીએ કવીશ્વરની તનતોડ સેવાસુશ્રૂષા કીધી. પામ્યા ઉપકાર વાળવાનો અવસર આ જીંદગીમાં જ આવે એ પણ જીવનની એક પરમ દહાણુ છે. ઉપકારવશતાની, પિતૃશુશ્રૂષાની, સેવિકાધર્મની એ જીવન-દહાણુ વીજીબા માણતાં હતાં. પુત્રી મણિબા ને પુત્રવધૂ માણેકલક્ષ્મી વીજીબાનાં ‘ આંસિસ્ટન્ટો ’ હતાં. પેલો દોઢેક વર્ષનો મનમોજીલાલ ઢોલિયાની પ્રદક્ષિણા કરતો, ને દાદા-

જીને બાણે જવા દેવા ન હોય એમ પહેરો ભરતો. એ નિર્દોષ બાળકાની પહેરેગીરી પેળી ચમકૂતો ચે ઘડીક આઘે ઉભતા.

ભીષ્મ પિતામહે બાણશય્યામાંથી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું હતું કે ૫૮ દિવસોમાં ૫૮ વર્ષો બાણે વીત્યાં. દલપતરામ દલપતબાણશય્યામાંથી બોલે છે કે વ્યાધિ તો સાક્ષાત્ ચમકૂત જ છે, પણ અંગમાં સજ્જન સમે આવીને વસ્યો છે; કષ્ટ કરતો નથી, ડાંખતો નથી, કરડતો નથી. આજીવન બ્રહ્મચર્યદિપાસી પિતામહ ક્ષત્રિયપ્રવર હતા, સિંહની પેઠે જીવનભર સદા સંગ્રામે ખેલતા, શરધારાઓના વરસાદ વરસાવતા ને ઝીલતા; તો એ બાણશય્યામાંનાં બાણ-ફળાંઓ પિતામહને ખૂંચતાં. કવીશ્વરે કચ્છારેક શબ્દબાણો નથી છોડ્યા એમ નહી, પણ જનતાને શેલડીની મીઠપ હબરગણી પાઈ છે.

સાકર કેરા કરા પડ્યા, કાંઈ દૂધડે વરસ્યા મેહ એ કાવ્યવચન નવયુગના કેા આપણા સાક્ષારવચને શોભતું હોય તો તે દલપતરામને. સંયમની પુરીને ન્યાયકાંટો ધર્મકાંટો છે, ચમદેવ ધર્મરાજ છે; ધર્મરાજને ત્યાં અન્યાય ન હોય. સંસારમાર્ગે કૂલડાં વેચ્યાં હોય તોને મૃત્યુશય્યામાં કાંટા ન વાગે. જીવનભર જનતાને મીઠપ પાનારા કવીશ્વરને પન્દર માસની બાણશય્યામાં તેડવા આવેલા ચમકૂતો પણ ડાંખતા નહિ, ને અમૃતની મીઠપ પાતા. વદેઋચા પ્રાર્થે છે તેમ કવીશ્વર મૃત્યુમાંથી અમૃતમાં સંચરતા હતા.

બાણશય્યામાં બાણ ન હોય એમ તો ન હોય. પણ

મૃત્યુશય્યામાંના ચમડંખો સાચા પ્રાણીને નથી ડંખતા. દલપતમૃત્યુશય્યા દલપતયુગના પ્રાણીપ્રવરની મૃત્યુશય્યા હતી. અખંડ નિભંચનો ત્યાં હુંહુભિડંકે વાગતો.

દીર્ઘ મંડવાડે હવે ધીરે ધીરે ગંભીર રૂપ લેવા માંડ્યું. દલપતદેહની આરસશિલા હતી તે આરસલતા થઈ રહી. હોલવાતા પૂર્વે દીવાની શગ ડોલવા માંડે એમ અન્તર્વામી દીવડો સ્થિર અખંડ કૂટસ્થ હતો તે ડોલવા માંડ્યો. ડાળખેડું પંખી ઉડી જતાં પૂર્વે પાંખો ફડફડાવે એમ ચેતનપંખીની ભીડેલી પાંખો ફડફડવા લાગી. કંઈ વર્ષોથી આંખો તો અપંગ હતી; હવે કાનના ત્વચાના છૂંદવાના ઈન્દ્રિયદેવતાઓ ધીરે ધીરે ઉપરામ પામવા લાગ્યા. વિશાળું દલપતકુટુંબ દેશભરમાં વેરાયેલું પડ્યું હતું. તહેમને તારરેખા કાગળો વછૂટ્યા. સન્ધ્યાકાળે પંખેરૂ માળે ઉભરાય એમ દલપતકુટુંબ દલપતમાળે ટોળે મળ્યું. વડિલનો વિદાયઉત્સવ ઉજવવાને કુટુંબમેળો જામ્યો. કવીશ્વરને અસ્તાચળ આંખ ભરી સન્મુખ આવી ઉભો.

સહુ સહમજ્યા કે વડિલ હવે વરધોના મહેમાન છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું, ઘંટા વાગી

ઘણુણુ ઘાટનાં રે, મનવા ! મોતનાં રે
માથે ઘડિયાળાં વાગે.

ઘડિયાળાં વાગે, ને સૂતા સદ્ગુરુ જાગે રે;
ઘણુણુ ઘાટનાં રે, મનવા ! મોતનાં રે,
માથે ઘડિયાળાં વાગે. (લોકગીત)

અને પછી કાળની ઘંટા વાગી.

આજ ને કાળ સમાં જન્મમૃત્યુ માનવીને નિત્યસમીપ છે. સ્મશાનસૂતું કો ગામ નથી, કે ચિતાસૂતું કો સ્મશાન નથી. અને કો શહેરનું સ્મશાન તો કહારેક જ ચિતાસૂતું હશે. ગામસીમ સમું મૃત્યુ મોને નિત્યપરિચિત છે. તહો યે માનવી ચિતા નિરખે છે તહારે તહેને કમ્પવા કેમ છૂટે છે ?

ઘડિયાળ અખંડ ચાલે છે, કેટલીક તો સેકન્ડમાં બે વાર બોલે છે. સેકન્ડોના એ બોલ કોણ કોણ સાંભળે છે ? બધા કલાકોના ટકોરા યે કેટલાયેકે સાંભળેલા છે ? કાળ-ઘંટા યે અખંડ વાગે છે, પણ કોઈ જ સાંભળે છે. જગતમાં મિનિટે બે મરે છે, ને સવા બે જન્મે છે; પણ સ્વજનભાંડુ જન્મેમરે તહારે જ કાળનો કલાક બોલતો સંભળાય છે. ઘડિયાળને ટકોરે કોક; એલારામ ગાજે તહારે માનવીઓ જાગે છે. દલપતજીવનનો એલારામ વાગ્યો; કવીશ્વર જાગી ગયા.

રોગ વધ્યો હતો. શરીર ઘસાઈ ગયું હતું. દલપત-

રામની કાયા કસાયેલી હતી; દેહ વજનો નહિ પણ આરસનો તો હતો. ને શરીરનો ચે વાંક છે? ઉદમા વર્ષના બે માસ વીત્યા હતા; મન્દવાડનો પન્દરમો માસ બેઠો હતો. માનવીની જન્મતિથિથી જ ચમરાજ દેહદુર્ગને ઘેરા ધાલે છે; અને અન્તે સદા ચમરાજ જીતે છે ને મનુષ્યાળ હારે છે. પણ કિલ્લાની કિલ્લેબન્ધી જેટલી બળવન્તી ને રક્ષણ-હારો સમન્ત જેટલો ધર્મવીર, એટલા ચમરાજના ઘેરા પ્રલંબાય. દલપતરામનો આત્મા ધર્મવીરનો હતો, દલપતરામનો દેહદુર્ગ આરસપહાણનો હતો. ચમને ચે પાડતાં વાર લાગતી હતી. દલપતદેહે દેહધર્મ યથાશાસ્ત્ર પાળ્યા હતા.

પણ ઉદમે વર્ષે કૂચનો ડંકો તો સંભળાયને? વ્યાધિ હવે વધતો જતો હતો, દલપતરામની હવે આયુષ્યવરધો ગણાતી હતી.

પન્દર માસના મન્દવાડે હવે દલપતરામને વિદાયધડી પેખાણી; દલપતરામ હવે વિદાયબોલ બોલવા માંડ્યા.

એમ દલપતઆયુષ્યનું છેલ્લું પખવાડિયું બેહું, અને એય તે અડધેરૂક વીત્યું. દલપતજીવનની છેલ્લી એકાદશી આવી: સં. ૧૯૫૪ની ફાગણ વદની અગિયારશ. એ ધર્મ-તિથિએ દલપતરામે જીંદગીનો છેલ્લો ધર્મોત્સવ ઉજવ્યો. નિત્યે સ્હવારસ્હાંજ મન્દિરે જનારથી સવા વર્ષથી દેવમન્દિરે જવાયું ન હતું, દેવમૂર્તિની કે સન્તમૂર્તિની ઝાંખી ચે કીધી ન હતી. હવે ત્હાં જવાય એમ હતું નહિ, એટલે સ્વામી-મન્દિરમાંના મ્હોટેરા સન્તોને દર્શનાથે દલપતરામે એ પુણ્યતિથિએ ઘેર નહોતયાં. પચ્ચાસેક વર્ષથી અધિકા જીવન-

સંગાથી, વૈરાગ્યમૂર્તિ, ત્રિગુણાતીત નિગુણુદાસજ્ઞના સન્ત-
મંડળને પણ નિમગ્ન્યું. વસન્ત ઋતુ હતી, સ્વવારનાં
કુમળાં તેજ હતાં. સૂર્યનારાયણ હજી તપ્યા ન હતા,
કવીશ્વર સમા શીતળ ને સુકોમળ હતા. સન્તોના સત્કારાથે
દલપતરામે સ્નાન કીધું, રહ્યાસહ્યા સંસારમેલ ધોયા; મલ-
મલની નવી ચન્દનીશ્વેત કફની પહેરી. જોગિયાનાં તેજ
ઉછાળતું સન્તમંડળ દલપતરામના ઘરમાં, ખંડમાં, ને
હૈયામાં પધાયું. કવીશ્વરને સન્તોનાં દર્શન કરવાં હતાં,
કે સન્તોને કવીશ્વરનાં દર્શન કરવાં હતાં? મૃત્યુઅવસરના
ઉચ્ચાર ને મનોરથ માનવીના આયુષ્યના સાચા ઉચ્ચાર
ને મનોરથ છે. દિવાનખાનાની એક દિશે વ્યાધિશય્યામાં
ઢાલિયે, કંઈક નવા જ સ્વરૂપે, પ્રદ્વતીથંની તીથંયાત્રાએ
નીકળતા યાત્રિકવેશે, દલપતરામ તકિયે બેઠા હતા. મલ-
મલની કફનીનો પાલવઘેર હંસની બીડાયેલી પાંખો સમે
સંકેારાયેલો હતો. સન્મુખ સન્તમંડળ વિરાજતું હતું.
જોગીઓ દલપતરામને મહાજોગી જેવું માન દેતા હતા. કંઈકને
દૃષ્ટિ નાંખી લેટયા, સહુને વન્દન વન્દા. શરીરસ્થિતિ નિરખી
લીધી, ને ધર્મનેત્રાળા સાધુજનોએ કળી લીધું કે કવીશ્વર
મોંઘી તિથિઓના મહેમાન છે. પરમ ત્યાગી નિગુણુદાસ-
જ્ઞએ દલપતરામને વડિલ બન્ધુ સમ સન્માની જૂના મિત્ર-
ભાવે બિરહાવ્યા ને ઉચ્ચર્યા: દલપતરામ ! જરાક અદેખાઇ
આવે છે. અક્ષરધામ તહમારે પાસે આવ્યું, અમારે આધું
છે હજી દલપતરામની શ્રવણેન્દ્રિય હજી સતેજ હતી,
જીહ્વેન્દ્રિય ખોટી પડી હતી. હાથ સહેજ હલાવી, આછા
સ્મિતે અધર ફરકાવી, આનન્દોજ્જવળ મુખડે દલપતરામે

સન્તબોલ ઝીલી લીધો. દલપતપુત્રોમાં મગનલાલ સર્વતે-
જશ્રી હતા. મગનલાલે સન્તમંડળનું પૂજન કીધું, ચાદરો
ઝોઢાડી; બીજા પુત્રોએ કેસરકુંકુમ કીધાં, પુષ્પમાળાઓ
ધરાવી. નિશુભુદાસજીએ ઉઠી કને જઈને પોતાની વૈરાગ્ય-
વાસિની ફૂલમાળા સંસારવિરક્ત થતા દલપતરામને પહે-
રાવી; સંસારવિદાયની સન્તપ્રસાદી ગણી દલપતરામને એ
અંગિકારી. ને પછી, કાળની ઘંટી ધરધરતી હોય એવે
ઘેરે સ્વરે, સાચા સગપણનો રહસ્યમન્ત્ર બાખતું સન્ત
કીર્તન બાચું,

રે! સગપણ હરિવરનું સાચું;

બીજું સર્વે ક્ષણભંગુર કાચું;

રે! સગપણ હરિવરનું સાચું.

રે! સહુ સાથે પ્રીતિ ટાળી;

રે! ભાગ્યું મન મિથ્યા ભાળી;

કે વરવા જેવા એક વનમાળી:

રે! સગપણ હરિવરનું સાચું.

રે! સ્થિર નહિ, આવરદા થોડી;

રે! તુચ્છ જાણી આશા તોડી;

કે જગના જીવન સાથે જોડી:

રે! સગપણ હરિવરનું સાચું.

રે! ફેગટ ફેરા નવ ફરિયે;

રે! પરઘેર પાણી શિદ્ધ ભરિયે?

કે વરિયે તો નટવરને વરિયે:

રે! સગપણ હરિવરનું સાચું.

રે ! બૂધર ભેટયા, ભય ભાગ્યો;
 રે ! સહુ સાથે તોડ્યો ધાગો;
 કે રસિક રંગીલાથી રંગ લાગ્યો:
 રે ! સગપણ હરિવરનું સાચું.
 રે ! એવું બાણી સગપણ કીધું;
 રે ! મહેલું તો શિર ઉપર લીધું;
 કે પ્રદ્યાનન્દનું કારજ સીધું:
 રે ! સગપણ હરિવરનું સાચું.
 બીજું રે ! સર્વે ક્ષણભંગુર કાચું:
 રે ! સગપણ હરિવરનું સાચું.

શુરના શુરનું એ કીર્તન કવીશ્વરે અનેક વેળા સાંભ-
 જ્યું હતું. આજ અત્કારે, જગત સદાનું છોડવાની વર-
 ધોમાં, સંસાર સંકેલવાને અવસરે, પ્રદ્યાયાત્રા આદરવાના
 કાળયોગે એ કીર્તનનો સમગ્ર અર્થસંદર્ભ, એ નિત્યપરિ-
 ચિત કાવ્યનો સમસ્ત વૈરાગ્યસન્દેશ, પરપ્રદ્યાની મૂર્તિ
 સમેા મૂર્તિમન્ત થઈ, કવીશ્વરનાં અન્તર્યામ્નુ ભરીને ઉભો.
 જીવું વસ્ત્ર સમેા સંસાર ઉતરતો હતો; અખંડ તેજના
 ધામ સમું સ્વર્ગ ખારણું ઉઘાડતું હતું. કવીશ્વર આન-
 નંદતા હતા, મુખડે પ્રકાશ પ્રગટતા હતા.

રથચક્રના ઝાંઝરઝમકારને ઘેરે રવે કીર્તન ગાજી
 રહ્યું. સાધુકીર્તને કાળ પણ ઘડીક થરથરીને આઘે ઉભો.
 અવિકમ્પ શ્રદ્ધાને યમરાજ શું ડરાવવાના હતા ? રતન-
 દીવડાને વાયુઝપાટો શું હોલવવાનો હતો ? ‘ ધામમાં
 મળીશું ’ કહી, ભેટી, બૂના સહાધ્યાયી નિશુંબુદાસજી

સિધાવ્યા. કવીશ્વરે દુનિયાનું છેલ્લું ભાતુ ભરી લીધું. આયુષ્યઉજ્જવળતા સ્વામીસંપ્રદાયની એમ વિદાય લીધી. હલપતરામ પછી થોડેક જ માસે નિર્ગુણદાસજી પણ અક્ષરવાસી થયા. વિશ્વના અન્તિમ કલ્યાણશાસ્ત્રને એ જે સહાધ્યાયીઓ અક્ષરધામમાં આજે ચે સહાધ્યાય કરતા હશે ને ?

હલપતરામની આયુષ્યની ઘડી ભરાતી જતી હતી. થોડાંક જ દીપાં હવે બાકી હતાં.

અધકચરો તારો તરવાને પડે તે બાથોડિયાં મારે; અઠંગ તરનારો તરવાને પડે તે જાણે તરતો પાટડો ચાલ્યો. સંસારના અસન્તો મૃત્યુસમયે એવાં તરફડિયાં મારે છે, સન્તો પાટડા જેવા-જહાજ જેવા-સંસારપૂરને તરી ઉતરે છે. અઠંગ તારાની પેઠે કવીશ્વર ભવજળધિ તરી ઉતરતા હતા.

વ્યાધિ જામી ગયો હતો, પણ લેશે પીડતો ન હતો. પોતે લખાવી ગયા છે કે ‘ પલંગ ઉપરથી મારી મેળે ઉભું થવાતું નથી; તે શિવાય બીજી કોઈ પ્રકારની પીડા કાંઈ થતી નથી. ’ મહાવ્યાધિ કે ચમના દૂત અન્તકાળે સન્તાપે નહિ તે સત્પુરુષ. કવીશ્વરે કાવ્યમાં સ્વાનુભવ ઉદ્ઘાત્યો છે:

ધર્મી સન અદારસેં છન્નુ તણી સાલ શુભ
એ તો આવી વીતવા હૃદય રણિયાતમાં;
પાંચમી ડિસેમ્બરે તો સ્કુલમાં કમીશનરે
આપિયાં ઇનામ, તે મેં ભાળ્યાં બલી ભાતમાં;

તે જ તારીખે, તથાપિ, ઇશ્વરની ઇચ્છા થકી,
જમનો જાસૂસ પક્ષાઘાત આવ્યો રાતમાં;
દાખે દલપતરામ, સંસારી જરૂરી કામ
એ તો એકે અધૂરું રહ્યું નથી બકાતમાં.

ઇશ્વરભક્તિ અધૂરી છે, કયાં ન પરઉપકાર;
એ એ કામ અગત્યનાં લેખે થયાં લગાર

આગળથી આગસ્ટમાં, કરવા કાંઈક વાત,
એ જ દૂત આવ્યો હતો, રહ્યો હતો ત્રણ રાત.

કષ્ટ કાંઈ કરતો નથી, એ અચરજની વાત;
આવી રહ્યો છે અંગમાં સજ્જન સમ સાક્ષાત.

હુનિયાને દલપત કહે, સોને કરી સલામ,
(ત્રિવેણી શુદ્ધ ત્રિજને દિને) જશું ધર્મસુતધામ.

ગુજરાત ! ત્હારા કવીશ્વરની આ છેલ્લી કવિતા. સાદી
છે, વર્ણનાત્મક છે, ઐતિહાસિક છે, દલપતશૈલીની છે,
લોકરંજની છે, મહાઅર્થવાહિની છે, આયુષ્યજયિની છે.
૧૫મા વર્ષથી ૭૯મા વર્ષ પર્યન્તમાં એકેકે તિથિએ ઇશ્વર-
ભક્તિ ચૂક્યા નથી, ત્હેમને અન્તે ઇશ્વરભક્તિ અધૂરી
રહી ભાસે છે. ૧૮૫૫થી ૧૮૯૮નો કાળ—વચમાંના ૧૯૫
ના કેટલાએક માસ બાદ જતાં—દેશકલ્યાણ કાળે આયુ-
ષ્યનાં ઘડીપળ ગાળ્યાં છે એમને પરોપકાર ‘લગાર’
કીધો લાગે છે. ‘જમનો જાસૂસ’ અંગમાં આવી વસ્યો
છે, મૃત્યુની કટોરીનાં ટીપાં ટપટપ મુખમાં ટપકાવતો ઉભો
છે, આખરી ફેંસલાને માટે કાળપાશ સજ્જ છે, એને

કવીશ્વર ‘સર્જન’ કહે છે. ૬૫ વર્ષભરનાં નિજ કાવ્ય-મન્દિરને શિખરે ચઢતાં ચઢતાં કવીશ્વર નિજ કવિતા-મન્દિરને આ ઉદાર મહાનુભાવ કાવ્યધ્વજ ચઢાવતા ગયા છે. કવિની છેલ્લી કવિતા એટલે આયુષ્યનો ઉચ્ચાર.

સંસારથી દલપતરામ પરવાર્યા હતા; ‘સંસારી કામ એકે અધૂરું ન હતું.’ દલપતરામે સંથારો ઢાળ્યો ન હતો કે આતુરસંન્યાસ લીધો ન હતો; પણ કાચબાનાં અંગોની પેઠે ઇન્દ્રિયો સંસારમાંથી સંકેારી લીધી હતી. છેલ્લાં ત્રણેક અઠવાડિયામાં કોઈ ઔષધ પીવાનું પૂછે તો કહેતા કે ‘તમારી મરણ.’ છેલ્લા અઠવાડિયામાં તો દૂધ ને પાણીનું કેા પૂછે ત્હોં યે એ જ ઉત્તર આપતા. દૂધ પાણી કે ઔષધ દલપતરામે પરિત્યાગ્યાં ન હતાં, પણ દૂધ પાણી ને ઔષધની આકાંક્ષા પરિત્યાગી હતી. વિશ્વના વૈદ્યમંડળના વૈદ્યરાજ, સકળ પ્રજ્ઞામંડળના ધનવન્તરીનું શરણું દલપતરામે લીધું હતું: વૈદ્યો નારાયણો હરિઃ સંસારની સોળે કળા સંકેલેલા આયમતા ચન્દ્રમા સમા કવીશ્વર વ્યાધિ-શય્યાખોળે શોભતા.

બરફનું પૂતળું ધીરે ધીરે પાણીમાં ઓગળી જાય એમ દલપતરામનો દેહ પંચભૂતમાં પીગળી જતો હતો.

છેલ્લું અઠવાડિયું અર્ધજાગૃતાવસ્થાનું હતું. દેહનાં ચેતન ઓસરતાં હતાં, ઇન્દ્રિયોના દેવતા ઉડું ઉડું થતા હતા, ભાન જતું ને આવતું હતું. અન્તકાળની ભવભીષણ એ અવસ્થામાં અરેરાટ કે ઉંકારે દલપતરામે કીધો નથી. છેલ્લા બે દિવસો એ વાગીશ્વર અગોદ્ર રહ્યા હતા—જાણે

બહુ બોલ્યા માની વાણીને વાળી લીધી. તહો પણ બોલેલું રહમજતા; પક્ષાઘાત જીલે બેઠો હતો, કાને હજી રહડયો ન હતો. પરમ બ્રહ્મણની ઉપનિષદભાષી મૌનભોમકામાં દલપતરામ પ્રવેશી ચૂક્યા હતા. દલપતમૃત્યુશય્યા યોગીની મૃત્યુશય્યા હતી. છેલ્લા બેચાર કલાક ઈન્દ્રિયગ્રામનાં ચેતન સાવ ઓસરી ગયાં હતાં, છતાં હૃદય ને નાડી ધબકતાં હતાં. સદ્ધર્મનો ગુર્જરવીર ધર્મધામે જતો હતો. ચમદેવના પાર્શ્વને ભેટતાં એને સંકોચ કે આશંકા ન હતાં, એટલે છેલ્લી ઘડીઓમાં પ્રશાન્ત પડતી આત્મજ્યોત તેજસ્વિની હતી. ચૈત્ર શુદ્ધ બીજ ને ગુરુવારની રાત્રિએ આઠેક વાગતાં શ્વાસ પરખાયો.

અસ્તની ઘડી આવી હતી, સૂરજની કોર ક્ષિતિજને અડકી હતી.

આયુષ્યની ઘડી બરાવાને હવે એકાદ ટીપાની જ વાર હતી.

દલપતરામનું દિવાનખાતું છે ઘરને મધ્યમાળે. સન્મુખ ખુલ્લું ચોગટું છે. એ દિવાનખાનાની ઉપર ત્રીજે માળે આ ચરિત્રઆલેખકનો ખંડ હતો. ચૈત્ર માસ-વસન્તનો બીજો માસ બેસી ચૂક્યો હતો. શુક્રવારનું પડતું પહરોડ હતું. પાછલી રાત્રિના ત્રણેકનો સુમાર હશે. હું ઉઘતો ન હતો, જાગતો હતો; પણ કરવાનું ત્હારે કરતો નહોતો, ને ન કરવાનું ત્હારે કરતો હતો. વીશેક દિવસ ઉપર ઈન્દુકુમાર અને ડાલનશૈલી વિશ્વકલારવામીએ ઉરદેશે

અવતાર્યા હતાં એ આલેખતો બેઠો હતો. નીચે કવિતાના સાગરનો છેલ્લો ઓટ થતો હતો, ઉપર કવિતાની પહેલી ભરતી ચડતી હતી. એ ક્ષણનો પરમ ધર્મ ત્હારે હું પાળતો નહોતો ને અન્યથા આચરતો હતો. એવે અમારા ઘરના ત્રીજા માળની નીસરણી ધબડ ધબડ કરતી ધડબડી, અગાસીનું બારણું ફડાક કરતુંકને ઉઘડ્યું, ને સૌ. માણેક-લક્ષ્મી, અઢાર વર્ષની ભરબેળન ભેગમાયા જેવાં, અમારા ખંડને બારણે આવીને અગાસીમાં ઉભાં. ગઈ આખી રાત્રિ કુટુંબીજનોમાં નીચે જ એ રહ્યાં હતાં; અને અત્હારે રૂપ જૂડું જ હતું. જીંદગીભરમાં કોકકોક વાર જ કીધું છે એમ આવતાંકને મ્હને ઠપકાર્યો: કવિતા લખતા શું બેઠો છો? નીચે ચાલો. સહુ ટોળે મળ્યાં છે; ત્હમે જ એક નથી ત્હાં. સાચેસાચ! દલપતકુલવધૂ એ બોલતી હતી. ઠપકો સ્થાને હતો, અને તત્ત્વતઃ થોડો હતો. પણ માંબણ શી મૃદુલાને એટલી યે વજ્જરવાણુ વજ્જરઅવસરે ઉચ્ચારાવી હતી. ખરું; વચલે માળ વડિલને મૃત્યુઅન્ધકાર ઘેરતા હતા એ ત્રીજે માળે કવિતા લખવાનો કાળ ન હતો. હું ઉઠ્યો ને ત્હાં ગયો. મૃત્યુખંડમાં સકળ કુટુંબમેળો મળ્યો હતો, સ્વામી નારાયણ નામની ધૂન જામી હતી. આખરના શ્વાસ ચાલતા હતા. છેલ્લાં દર્શન દેવાને જ જાણે થોભ્યા હોય એમ મ્હારા ગયા પછી દશેક મિનિટે દેહ થ'લી ગયો. મ્હરૌડના ૩ ને ૩૫ મિનિટે આ ભવનો આરો દલપતરામે ત્યાગ્યો. એમના નિત્યપરિચિત પ્રદ્યુમ્ન-હૂતમાં દલપતરામે પ્રદ્યુમ્ન આહરી. અમૃતનો સ્ફુલ્લિંગ —કવીશ્વરનો અમરતણુખો એમની દેહવહ્નીમાંથી ગયો, અ-

મારી ઘરવાડીમાંથી ગયો; પણ કવીશ્વરનો એ અમર તણુજો સમસ્ત ગુજરાદેશમાં હજી જવલન્ટ જ છે.

એમ ક્યનો ડાંકો વાગ્યો. કુળવાસી મંટી દલપતરામ દેશવાસી થયા, દેહવાસી મંટી દલપતરામ અક્ષરવાસી થયા.

અમારા પિતા ગયા, પણ દેશનો એ પિતા હજી જીવે છે.

દલપતરામની આજ્ઞા હતી કે કદી એ મરતાંને જીવતાં ચોકે ન લેવાં, નિરાંતે મરવા દેવાં, એ વાત નીકળે ત્હારે ત્હારે દુર્ગારામ મહેતાજીવાળી વાત કવીશ્વર વણવતા, ને મરતાંને મારવા જેવું એને કહેતા. પ્રાણપંખીડું ઉડી ગયા પછી ચાદરની ઝોળીમાં એમના દેહશેષને માળેથી નીચે પરસાળમાં ઉતાર્યો. જે ચોકમાં, કુળજનો ન્હાતા ને રેવાળા કુળનો મેદ ઉતારતાં, જે ચોકને વરસાદ ધોઈ જતો, એ ચોકમાં દલપતરામને છેલ્લું સ્નાન કરાવ્યું. આત્મા તો થયો હનો-દેહને સંસારશુદ્ધ કીધો. એમના આયુષ્ય સમું નિર્મળું ને નિષ્કલંક પ્રવેતવન્ન ઓઢાડયું. કુટુંબખંડમાં ચોકો લીંખ્યો. કુળનાં કુળદેવી મંડાતાં ત્હાં ગોત્રજનાં ચરણોમાં દલપતરામ છેલ્લી સ્હોડ વાળી સૂતા. આરસની ઈસ સમે દેહશેષ રહ્યો હતો, આરસની શિલાનો પોણાક ભાગ પન્દર માસમાં સોષાઈ ગયો હતો. ચિતાકુંડમાં હોમવાને ચતુર્થોંશ દલપતદેહ માંડ રહ્યો હશે.

વડિલનો મૃત્યુધાવ સહુ કુળભાંડુઓને વાગે છે, પણ દલપતમૃત્યુનાં અધિક તીખાં બાણ વાગ્યાં પુત્રીઓને ને

પુત્રીઓ સમી પુત્રવધૂઓને. એમણે કકળાણ માંડ્યું. લોકમાં બાણ થઈ કે કવીશ્વર પડયા.

રડવાફટવાની કવીશ્વરની દ્વહાઈ હતી. પછી તો કાર-જતિથિઓમાં ગરૂડપુરાણ બેઠું. હૈયાના ભાવ રૂઢી થઈને પ્રવર્તે પછી કાળે કરી જડ થાય છે-શું શોકભાવ કે શું આનન્દભાવ. છતાં છાપરે રૂઢી નિષેધ ઉચ્ચારે તહો ચે લગ્નયોગે માનવીહૈયામાં આનન્દ ઉભરાવાનો ને મૃત્યુયોગે રૂદન ઉભરાવાનાં. કવીશ્વર સાવ સત્ય ભાળી ગયા છે: ‘વહાલાંની વાંસે રાગ તાણી નવ રોશો.’ હૈયાની વાડી-ઓની વર્ષા ને વસન્તના પારખ કવીશ્વર સ્હમજતા કે વર્ષા ને વસન્ત સમાં રુદન ને આનન્દ કુદરતી છે. રૂઢીનું રહવું કે હસવું ખોટું છે; હૈયાનું રડવું અવરોધવાને કોણ સમર્થ છે? વર્ષાની રૂઢી વાઢળીને ચે ચાતિસુધારકે તો આણુ દેવા નીકળશે કે વરસતી મા.

અને પિતામાતાના મૃત્યુઅવસરે પુત્રીઓ કેમ અજાઝ આંસુ સારે છે? માનવહૈયાનો એ લોકપ્રશ્ન કપ્હારેકે વિચાર્યો છે? માનસઅભ્યાસીઓ ઉડા ઉતરશે તેમ તેમ ઉત્તર ઝાઝા જડશે. એક ઉત્તર આ છે. પૃથ્વીની પ્રજાપ્રજના સંસારે પુત્રી પરધરવાસિની છે; ને પિતા મૃતે પુત્રીને મહિયરનું એક દ્વાર વસાય છે, માતા મૃતે મહિયરનાં બધાં દ્વાર વસાય છે. પિતા કે માતા-એકે વડિલ હોય ત્હાં સુધી પુત્રી સન્તાનહકથી પીયર પધારે છે; વડિલો ગયે ભાઈ ને ભાભીની સુજનતાની બહેન મહેમાનિયણ બને છે. એકએક વડિલ ગયે પુત્રીને પીયરનું એકએક બાર વસાય

છે, પિતૃગૃહેથી પુત્રી પરદેશવાસિની થાય છે. માટે માતા કે પિતાના અવસાનઅવસરે પુત્ર કરતાં પુત્રી અધિકી રુદનવિહ્વળ થાય છે. દલપતમૃત્યુઅવસરે દલપતકુળમાં પુત્રોએ આંસુની ધારાઓ પાડી હતી, પણ દલપતપુત્રીઓએ ને પુત્રવધૂઓએ આંસુની ઝડીઓ વરસાવી હતી,

આંગણે લોક ભરાયું. ગૃહમાંનો અન્ત્યેષ્ઠિ વિધિ થયો. દલપતપ્રાણપંખિડે ઘર ત્યાગ્યું હતું, દલપતદેહે હવે ઘર ત્યાગ્યું. પૂર્વભાગ્યાં કેટલાંક કૌટુંબિક કારણે વીજકુંવર-વીજબા કવીન્દરનાં લાડકી પુત્રી હતાં. એક તો એમનાં માતૃશ્રી કાશીબા વીજબાને ચાર જ વાસાનાં મૂકી ગયાં હતાં; અને દલપતરામે, માતા ને પિતા બન્ને બનીને, વીજબાને ઉછેર્યાં હતાં. બીજું: વીજબા બાળવિધવા હતાં, ને પિતાઘેર જ રહેતાં. ત્રીજું: વિશાળી દલપતકુટુંબવેલમાં વીજબાને બીજું સહોદર ન હતું, સાવ એકાકી હતાં. અને ચોથું: રેવાબા અક્ષરવાસી થયા પછી છેલ્લા દોઢ દાયકાથી વીજબા દલપતકુળમાં ગૃહમન્ત્રિણી હતાં. વીજકેાર દલપતરામને પ્રાણ-બહાલી હતી, દલપતરામ વીજકેારને પ્રાણબહાલા હતા. આખાં આયુષ્યે એમણે ભેળાં નિર્ગમ્યાં હતાં. શબવહન-વેળાએ પુત્રી વીજકુંવરથી ન સંખાયું ને શબશય્યાની આડે પડી. પણ બહાલાંઓનાં બહાલરોક્યાં મૃત્યુ રોકાતાં હોત તો જગતમાં મૃત્યુ જ ન હોત, માનવવંશ આખો યે અમર હોત.

એમ દલપતરામે ઘરઆંગણું સદાનું છોડ્યું.

વેદકાળથી ઉતરેલો ગૃહસૂત્રોમાંનો એક પ્રાચીન આયંવિધિ છે. આપણા સંસારે આજે તો સૌ વેદવિધિના

પડછાયા જ છે; પણ એ પડછાયા એ વેદવિધિના છે. લગ્ન પ્રસંગે ચારીમાં લાલહોમ કાળે અગ્નિ પ્રગટાવે છે; એ લગ્નઅગ્નિ લઈને વરવધૂ વરઘેર જાય છે, અને એ દામ્પત્યઅગ્નિને સેવે ને અખંડ રાખે છે. મૃત્યુઅવસરે એ જ લગ્નચારીમાંનો ગાહસ્થઅગ્નિ ઘેરથી સ્મશાને લઈ જવાય છે, અને જે અગ્નિએ લગ્નચારીમાંનો ગાહસ્થઅગ્નિ પ્રગટાવ્યો હતો એ જ ગાહસ્થઅગ્નિ સ્મશાનમાં ચિતાયજ્ઞ પ્રગટાવે છે: એ આપણો ગૃહ્યસૂત્રોમાંનો વેદવિધિ. એ વૈદિક વિધિની આજ રૂપરેખા જ રહી છે. મૃત-દેહની વંજુશય્યા સન્મુખ ઘેરથી અગ્નિ આજ લઈ જવાય છે, પણ ગાહસ્થઅગ્નિ એ ટોક જ હશે. મણમણનો એ ગાહસ્થઅગ્નિ લઈને વડિલની વંજુશય્યા સન્મુખે ચાલવાનું મ્હારે હતું. બ્રહ્મભાગમાં વડિલ અમને પરિચિત કરતા, પણ સંસારભાગોમાં અમે બાળકો વડિલને દોરતા.

ચૈત્રી ત્રીજનું ખેડો કાટતું હતું. ઉઘમપરાયણ અમદાવાદ આજસ મરડી ઉઠતું હતું. એ અર્ધજાગૃત ગુજરાપાટનગરીના વસન્તઉજળા રાજભાગોમાં થઈ દલપતરામ છેલ્લાવેલ્લા વિચરતા હતા. રહવારનો તડકો નહિ પણ તેજ પથરાયાં હતાં ત્હારે દલપતરામે અધીં સદી પૂર્વે પ્રવેશેલો રાજનગરનો દરવાજો છેલ્લી વારકો ઉલ્લંઘ્યો ને વગડાની વાટ લીધી. માઈલેક આઘે આમલીઓની પાર સાબરમતી, જગત જાય છે એ ગતિએ, વહતી હતી. વૃક્ષઘટાઓમાં વસન્ત આથમતી હતી ને ગ્રીષ્મની પ્રથમ પગલીઓ નિરખાતી હતી. અન્તરિક્ષનું વાતાવરણ એ ઉચ્ચરતું. વાડજને

આરે ત્હારે દધિચી ઋષિની જીરણ દહેરી ડગમગતી ઉભી હતી; આજે એ નથી. દલપતદેહની પેઠે, દધિચીનાં ઋષિ-અસ્થિઓની પેઠે, એ દેહરીનાં ચે અસ્થિશેષ કાળનાં ને નદીનાં પૂરમાં તણાઈ ગયાં છે. દધિચી ઋષિની દહેરીને સ્હામે તીર, દુધેશ્વરના ચોકમાં, દલપતરામનો ચિતાયજ્ઞ થયો; કવીશ્વરના દેહઅવશેષ ત્હાં સર્વભક્ષી હુતાશનને સોંપાયા. માનવવંશનો એ વિશ્વમાર્ગ સર્વપરિચિત છે. જન્મમૃત્યુની પગલીઓવિહોણું પૃથ્વીવાસીનું કેા ઘર નથી, નગર નથી. બ્રહ્મદીક્ષાના મહારા કાવ્યમાં પૃથ્વીદોરેલા એ બ્રહ્મમાર્ગની આછીપાતળી રેખાઓ દોરેલી છે કે

એ જ માર્ગ, બન્ધુ ! એ જ માર્ગ.

પંચભૂતનો ઘડાયેલો દલપતદેહ પંચભૂતોમાં ભળી ગયો. દલપતરામનાં દેહદર્શને ન રહ્યાં; દલપતરામ નામશેષ થયા. ઘરની પેઠે, નગરની પેઠે, સાબરનો આરો ચે દલપત-સૂનો થયો. દલપતદેહના અણુઅણુ સમા અસ્થિકણોને કાળવહેણ સમી સાબરમતીમાં પધરાવીને નગરજનો નગરીમાં વળ્યા. પાછળ મધ્યાહ્નનો તડકો વરસવા માંડ્યો હતો.

કાળની ઘંટા વાગી. આલના ભીડયા દરવાજા ઉઘડયા. આત્માનો અમર તણુખો અમરલોકમાં ગયો. સ્થૂલે ગયાં ને ચેતને ગયાં. અગ્નિની પાંખે દલપતરામ ક્ષરને ઘાટેથી અક્ષરઘાટે જઈ બેઠા. મહર્ષિઓએ વેદકાળમાં પ્રથમ યજ્ઞ પ્રજ્વલાવ્યો ત્હારથી દેવઆહૂતિ અગ્નિની પાંખે જ દેવલોકે સંચરે છે ને ?

પરગામથી પછી સગાંસંબંધીઓ આવ્યાં; શાસ્ત્રશ્રદ્ધા-

ળુની શાસ્ત્રભાષી ઉત્તરક્રિયા થઈ. વાડીવસ્તાર પ્રપુલ્કેલો મૂકી, અને પાકી શાખ ખરી પડે એમ, દલપતરામ કાળધર્મ પામ્યા હતા, એટલે દલપતઉત્તરક્રિયા તે દલપતકુળના છેલ્લા કુળસમયા સમ ઉજવાઈ. કુટુંબમેળો થયો, ને દલપત-વંશે દલપતમહાપ્રસ્થાનનો મહોત્સવ ઉજવ્યો. પછી ચાર હાથકાઓ વીતી ગયા છે, પણ દલપતકુળનો એવો કુળ-મહોત્સવ ફરી દીઠો નથી. કુળજનોનો એ તો હતો કુળદેવનો છેલ્લો મહોત્સવ.

ધીમે ધીમે દેશપરદેશની જનતાએ જાણ્યું કે દલપતરામ પડયા. રાજમહારાજઓના, પ્રજાપ્રમુખ મહાજનોના તારો આવ્યા, આશ્વાસનપત્રો આવ્યા. દેશીપરદેશી દલપતમિત્ર-મંડળના દિલાસાશબ્દો આવ્યા. વિવેકના નહિ, પણ સાચા આશ્વાસનપત્રો બહુધા આશ્વાસન છાંટવાને બદલે વિરહાગ્નિને પાંખો નાંખે છે. ઠામઠામ શોકસલાઓ ભરાઈ, ઠરાવો થયા, લેખો લખાયા, કવિબન્ધુઓએ કવીશ્વરને કાવ્યાંજલિઓ અર્પી. છાપાંઓએ પેલી પ્રાચીન પુનરુક્તિ ઉચ્ચારી કે કવીશ્વરનું ઠામ ખાલી પડ્યું છે. રડવાફટવાના જેવા જૂના લોકાચાર છે એવા આમાંના ઘણાખરા નવીન લોકાચાર છે. જૂની કે નવી રૂઢીઓ મંઠી અન્તર્વાસી પ્રાણ હોય ત્યાં સૂધી તે સજીવન ને સાચી છે; પ્રાણ ન હોય તો, જૂની હો કે નવી હો, રૂઢી એટલે જ શબ્દત નિષ્ચેતના-ઢેયાબોલ નહિ, જીભના બોલ. પ્રાચીન શાસ્ત્રવિધિ ને અર્વાચીન રૂઢીવિધાન દલપતરામની ઉત્તર-ક્રિયામાં થયાં કેટલાંક રૂઢીભાવે, ઘણાંખરાં ઢેયાભાવે. ગુજ-

રજનતાને પ્રધાનતઃ થયું કે સરસ્વતીદેવીના કાવ્યમંદિરનો પ્રજાપુરોહિત પડ્યો. દોઢમેદિની બોલી કે ૧૬ મી સદીના ગુજરાતના કવિતાચરણની પૂર્ણાહૂતિ થઈ. દલપતરામે સ્થાપવામાં માટી પૂરેલી, મરતી જીવાડેલી, ને વર્ષોભર તનમનથી સેવેલી ત્હારની ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટીનો અવગ્રહી વિવેકભાવ એક અદ્ભુત નીવડ્યો. એપ્રિલ માસના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકના પૂંઠા ઉપર ‘ગુજરાતકવીશ્વર શ્રી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી આઈ. ઈ. નું શોકપ્રદ મૃત્યુ’ની સમાચાર નોંધમાં લખાયું કે ‘આ ચોપાનિયું છપાઈ રહ્યા પછી આ ખમર મળવાથી તેમના વિષે સવિસ્તર હકીકત આવતા અંકમાં આપવામાં આવશે.’ મે જૂન જૂલાઈ-અનેક અંકો પછી દલપતરામે જીવાડેલા બુદ્ધિપ્રકાશના નીકળ્યા, પણ એ ‘સવિસ્તર હકીકત’ પ્રગટ થવાની તો જનતાએ દજી વાટ જ જોવાની છે. મે ને જૂનના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકોમાં હૈયાવેધાયેલા કવિઅન્ધુઓની કવીશ્વરને અર્પાયેલી કાવ્યાંજલિઓ છે, પણ એ ‘સવિસ્તર હકીકત’નો તો વાચદો જ છે. સોસાયટીના સર્ટિફિકેટથી દલપતરામ સજીવન નહોતા થવાના, જો કે દલપતસર્ટિફિકેટે સોસાયટી તો સજીવન થઈ છે. લાફો ને કરોડો શબ્દ જેણે બુદ્ધિપ્રકાશમાં લખ્યા ને સોસાયટીને સમર્પ્યા એમના જીવનપ્રસંગોનો એક હરફ બુદ્ધિપ્રકાશ બોલ્યું નહિ કે સોસાયટીને સાંભર્યો નહિ. પણ એવે અવસરે હૈયું ન બોલતું હોય એનું મોન જ ઉચિત છે; નહિ તો પાછો પેલો રૂઢીઆચાર રમાય. દલપતરામની આછીઅધૂરી ચે જીવનરેખા સોસાયટીના ત્હારના તન્ત્ર-

વાહકોને હાથે નથી દોરાઈ એ દેવનો સાચો દેવગોલ છે. પ્રકૃતિવશાત્ થયેલી એ વિધિયોગની ભૂલ ઉચ્ચારે છે કે 'હીણી અસૂચા' ભરેલાં નગુણોંઓ દલપતસોસાયટીના તન્ત્રના ત્હારે તન્ત્રવાહકો થઈ પડ્યાં હતાં.

અદેખિયણ સોસાયટી ભલે નગુણી નીવડે ને મોત સેવે; પણ લોકમન્દિરે ને દેશમન્દિરે દલપતપગલીઓ અણુભૂંસાતી પડેલી છે, દલપતપડછાયા અણુઆથમતા પથરાયેલા છે. ગુર્જરધતિહાસના ધોરીમાર્ગોમાં દલપતસંસ્મરણો વડલાની ઘટા જેવાં ગોરંભાતાં ઉભાં છે. એવો અમૃતભયો ને અમૃતમીઠડો સત્પુરુષ હજી લોકસભાઓમાં ફરી પેખાયો નથી. પ્રજા-કુટુંબને ને દેશદિશાઓને દલપતરામ નામશેષ, સ્મરણશેષ અમૃતંરૂપ થયા; પણ મન્ત્રશેષ કે કવિતાશેષ થયા નથી. દલપતમન્ત્રો હજી ગુર્જર પ્રજા ઝીલે છે ને ઉચ્ચારે છે. કાળ ખોલે એમ દલપતરામ ચિતાશય્યામાંથી આજ ખોલે છે. ૨૦મી સદી હજી તો કવીશ્વરના પડઘા ઝીલે છે. દલપત-કવિતાસંદેશ અક્ષરાવલિ જેટલો અક્ષર ને અજરામર છે.

દલપતગૃહમન્દિરે દલપતરામના ત્રણ ખંડો હતા. એક એમનું વિશાળું દિવાનખાનું: જ્ઞહાં કવીશ્વર ખેસતા, ઉઠતા, સૂતા; સૌને મળતા હળતા ને સત્કારતા. એ દિવાનખાનું પછી સૂતું પડ્યું નહોતું-ત્હાં ખીજઓ ખેસતા થયા હતા. ખીજું ઘરના ચોકમાં પડતું એમનું છબ્બું: જ્ઞહાં કવીશ્વર નહાતા ને જમતા ને વાળુ કરતા. એ છબ્બું પછી અન્ય ઘરવખરીથી ભરાયું, પણ સૂતું પડ્યું નહોતું. દલપતરામનો ત્રીજો ખંડ હતો હૈયાન્હાનકડી એમની દેવ-

પૂજની ઓરડી: જ્યાં નિત્યનિત્ય સ્હવારે દલપતરામ નિજ આત્મદેવને સંસ્મરતા ને પૂજતા. દલપતરામ જતે એમનો એ પૂજખંડ કંઈ વર્ષો સુધી-ને પછી પાછો ચે-સનો સનો પડી ગયો: જાણે દેવમન્દિરેથી દેવમૂર્તિ ગઈ, જાણે દેવમૂર્તિમાંથી દેવ જતા રહ્યા.

એકવીસ વર્ષની આયુષ્યતિથિઓમાં આ આવેખકે કદી દીકું નહોતું તે દલપતમૃત્યુ પછી એ માસમાં જ દલપતકુળમન્દિરે દીકું. મૃત્યુતિથિ પછી પખવાડિયુક દલપતઘેર દલપતોત્સવ ઉજવાયો ને ઘર, કેરીઓથી લચીનમી જતા આંખા સમું, લચુંભાદરું રહ્યું. દલપતકુળવાસમાં કુળજનો માતાસમાતા નહિ. વૃક્ષઘટામાં પંખીડાં ગાજે એવો ભાંડુ-ઓનો કલખોલ ગાજતો. પછી એ પ્રાગવડેથી પંખીઓ ઉડી ગયાં, અને એએક માસ મ્હારે પણ કાઠિયાવાડમાં જવાતું થયું. તળાજની ડુંગરશુક્રાઓ, સિદ્ધાચળનાં મન્દિરમહાલયો, મહુવાનાં માનવમાંડયાં મહાવન પ્રથમ વારકાં દીઠાં. ‘ચન્દ્ર’ માસિકના તન્ત્રી જટિલનો ને મસ્ત કવિનો પણ સમાગમ થયો. સાગરતીર્થની નાળિયેરીઓની છાયા-ઝલીઓમાં ખરા ઉન્હાળાના મધ્યાહ્ને ફર્યો, પ્રકૃતિભંડા-રસમૃદ્ધ વાડીઓની લળીઠળી જતી વનલક્ષ્મી નિરખી, શત્રુજયને શિખરે સ્હડયો, ‘નરી સરલતા કોણ પૂજશે ?’ સિદ્ધાચળની છાયામાં એ કાવ્ય લખ્યું. પછી બી. એ ના અભ્યાસક્રમમાં ઐત્રિયક વિષય ફિલસૂફી લીધો હતો એટલે પેશ્વાની પાઠશાળામાં પૂને ભણવા જવાને જૂન બેસતાં હું અમદાવાદ આવ્યો. રેલ્વે સ્ટેશનેથી ઘેર ગયો. ઘેર ગયે

થું ભેયું ! ઉમ્મરભરમાં નહોતું દીકું તે ત્યહારે દીકું : દલ-
પતથેર તાળાં દેવાયાં હતાં. દલપતયુગમાં દલપતરામના
કુળધામનાં ત્રણે બાર પાંચે પ્રહર ઉઘાડાં રહેતાં, ને ચોકમાં
ને પરસાળમાં અજવાળાં રમતાં. પાંખેરૂથી પરબડી ગાળે
એમ ભાંડુકલ્લોલથી ઘર ગાજતું. ચોગઠા જેવા ઉઘાડા ને
કલ્લોલતા એ દલપતથેર એ માસમાં જ તાળાં વસાયાં
હતાં, ખડારીબારણાં બધાં બન્ધ હતાં, ને સનકાર એક
પાંખે કડકડાવતો હતો.

પણ મન વાળ્યું કે સહુને ત્યાં સૃષ્ટિમાં ઓછુંવધતું
એમ જ થતું હશે ને ? વડિલ જતે તાળું જ વસાતું
હશે ને ?

એ હબાર વધે પૂવે ચક્ષુમુખે કવિવર કાલિદાસ ઓલી
ગયા છે કે

ક્ષામચ્છાયં ભવનમધુના મદ્વિયોનેન નૂનં;
સૂર્યાપાયે ન સ્વલુ કમલં પુણ્યતિ સ્વામભિચ્યાત્
હાવાં એ ઘર મુજ વિરહથી હા ! હશે કાન્તિઝાંખું;
સૂર્ય સિધાવ્યે કમળ ન ખરે ધારી રહે નિજ શોભા.

દલપતવંશનો સૂર્યરાજ આથમ્યો. પછી દલપતઘર
પૂર્વનાં એ દલપતતેજ કચ્છાંથી દાખવે ?

તે તિથિએ અનુભવ્યું કે ઘર ને કુટુંબ મૂકીને દલ-
પતરામ સદાયના ગયા હતા.

દલપતરામતું ખરું ઘર શુજરદેશ છે. નિજ કવીશ્વર
જતે ઘડીક શુજરાતે કાન્તિઝાંખો થયો.

દેવમન્દિરમાંની શયનઆરતી સાંભળીને રોજ દલપ-

તરામ શયન કરતા, દલપતરામના સહાના શયનપોઠણી દેવમન્દિરની કાળઘંટા હવે વાગી, ને દલપતરામ અક્ષર-સમાધિમાં પોઠયા.

એમ દલપતરામ ક્ષરવાસી મટી અક્ષરવાસી થયા.

અઢાર અક્ષોહિણી ભયો કુરુક્ષેત્ર વચ્ચે કોરવપાંડવની મહાસેનાઓનો ગ્રાસ ગ્રહવાને મહંકાળ મુખ વિકાસીને સન્મુખ સાક્ષાત આવી ઉભો હતો. ત્યહારે મહાનુભાવ પાથંની ને પૂર્ણપુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રની મહાનુભાવિતા પ્રગટી નીકળી હતી. મહામૃત્યુ સન્મુખે આવી ઉભે છે ત્યહારે માનવીમાંની મહામાનવતા પ્રકાશી ઉઠે છે. મનુ-બાળ વિરાટસ્વરૂપે પરભાય એમ અણુસ્વરૂપે પણ પરભાય. મહંકાળ આગળ માનવઆત્માના સ્હડયા પટાન્તરો ઉઘડી ભય છે, અને આયુષ્યની ચક્રવર્તી ભાવના ઝળહળતી જ્યોત જેવી પ્રગટી નીકળે છે.

શ્રી વલ્લભ વિકૃલ શ્રીજી સ્વામી! સામળિયા ંહાલા!
સઘળું સ્હમજે છો, અન્તયામી! નન્દલાલા રે!
એ; અને

મ્હારે અન્તસમય અલખેલા! અવસર ચૂકશે મા;
નટવર! નન્દકુંવર! રસછેલા! મુજને મૂકશે મા.

પરમ ભગવદીય દયારામભાઈનાં એ બે ક્ષમાપન-સ્તોત્રો શુજરાતભણ્ણીતાં છે. દયારામભાઈની આયુષ્યઅવ-ધોની એ અન્તિમ ભાવના.

ઈતના તો કરો, સ્વામી! જળ પ્રાન તનસે નિકલે.

ચાહે ગંગાજ્યુકો તટ હો,

ચાહે જમનાજ્યુકો ખટ હો;

એક સાંવરો નિકટ હો

જળ પ્રાન તનસે નિકલે.

એ વૈશ્ણવઉરની અન્તિમ ભાવના—કૃષ્ણદર્શનની.

નવ કરશે કોઈ શોક,

રસિકડાં ! નવ કરશે કોઈ શોક.

રસરસિયા નમંદનું એ અન્તિમ ક્ષમાપનસ્તોત્ર શુજ્-
રસાહિત્યરસિકોથી અભાષ્યું નથી. કવિવર નમંદના એ
છેલ્લા જીવનખેલ.

એવું હલપતક્ષમાપનસ્તોત્ર પણ શુજ્ની કવિતાકું-
જેમાં ગાળે છે. વિનયભાવે કવીશ્વર એને વિનયવાણી કહે
છે; સાચેસાચની એ આતમવાણી છે. હલપતકવિતાનો
પ્રધાન કવિતગુણભંડાર; હલપતપુરુષની ઉદાર મહાનુભા-
વિતા; હિન્દુ ઇસ્લામી પારસી ખ્રીસ્તી—કવીશ્વરની લોકસં-
ગ્રહની સમગ્ર શુજ્નવિશાળી દેશદષ્ટિ; જીવનની મધુરપ જેવું
ભાવમાધુર્ય, અને મીઠાં જળની સરિતાના સમે સરળ
શબ્દપ્રવાહ: શતસિતારી આત્માની સારંગીને મહાઘોષ:
એ સહુ હલપતકવિતાના ગુણાલંકારો. હલપતક્ષમાપનસ્તો-
ત્રમાં વિરાળે છે આયુધ્યના આઠમા દાયકામાં ઉચ્ચારેલા
એ જીવનખેલમાં સાધુપુરુષ, મહાપુરુષ, કાવ્યપુરુષ, ઇતિ-
હાસપુરુષ તરીકે કવીશ્વરનાં, સોળપાંખડી પ્રપુલ્કેલી
પૂર્ણિમા સમાં, દર્શન થાય છે.

માનવીઓ માત્ર પાસે રે! હું માફી માગું.

કદાપી હું ઠટ્ટ વાણી જીલે નથી બોલ્યો જાણી;
તોય હોય ઉચરાણી: રે! હું માફી માગું.

દિલમાં મેં કદિ દેષ લીધો નથી લવલેશ;
રખે રોષ રાખો રેશ: રે! હું માફી માગું.

હિન્દુ કે મુસલમાન, પારસી કે ખ્રીશ્ચિયાન,
સહુ છો સગા સમાન; રે! હું માફી માગું.

ધર્મ જૂઠા જૂઠા ધારી નિંદા નથી મેં ઉચારી;
ભાસે કદિ જૂલ મારી રે! હું માફી માગું.

કોઈ મારા સામો થયો, તેના બોલ સાંખી રહ્યો;
કદિ બોલ સામો કહ્યો રે! હું માફી માગું.

દાસ સોના દાસ તણો, દુગુંળી હું દીસું ઘણો;
તોય મને મિત્ર ગણો રે! હું માફી માગું.

કોઈતું મેં ટાણે કોય દિલડું દુખાવ્યું હોય,
તજે તેહ રીસ તોય રે! હું માફી માગું.

સંસારમાં સો છો સારા, નથી કોઈ ચે નઠારા;
સોને માની મિત્ર મારા રે! હું માફી માગું.

સુણો, સર્વ નરનારી! સહુ છો સહાયકારી;
આપનો હું છું આભારી: રે! હું માફી માગું.

પકડી પ્રીતિની પેર, નથી મેં વસાવ્યું વેર;
માટે સર્વ રાખો મહેર: રે! હું માફી માગું.

જનો મને વૃદ્ધ બાણી, દિલડામાં હયા આણી,
મુણે આ વિનયવાણી: રે! હું માફી માણું.

અતિ નમ્રતાથી આમ, પ્રેમથી કરી પ્રણામ,
દાખે દલપતરામ રે! હું માફી માણું.

માનવીઓ માત્ર પાસે રે! હું માફી માણું.

સાચો ક્ષમાપનખોલ એટલે સમસ્ત આત્મસારંગીનો
ખોલ. માનવકુળને એમ ક્ષમાપનભાવે વન્દતા વન્દતા
ગુજરાત! તહારા ઠવીશ્વરે જગતની વિદાય લીધી અને
સંસારનો સીમાડો ઓળંગ્યો.

દલપતયુગ પૂરો થયો; નવયુગના આપણા વાલ્મી-
કિએ સ્વર્ગવાટ લીધી.

ઉપસંહાર: સૈકો પલટાયો

અહો ! આજ આંહી મને ડોણ લાગ્યું ?
નવું વિશ્વ શું ઇશ્વરે આ ઝાળનાં બુંદ ?
ગયું કયાં હતું જેહ જૂની પ્રજા ?
અહો ! સૃષ્ટિ આ તો નવી હું નિહાળું.

The old order changeth
Yielding place to new.-ટેનીસન

ગુજરાત ! આ ત્હારા કવીશ્વરની જયવન્તી જીવનવાતાં.
અને દલપતજીવનઅટારીએથી દેખાતું ૧૯મી સદીનું આ
ત્હારું ગુર્જરધર્મતિહાસદર્શન.

ઈસ્વી ૧૮૦૦માં શ્રી સહજનનન્દ સ્વામીનો પાટોત્સવ
શ્રી રામાનન્દ સ્વામીએ જેતપુરમાં ઉજવ્યો ને ૧૮૦૧માં
શ્રીજી ધર્મધુરન્ધર થયા ત્હારથી માંડીને ૧૮૯૮માં દલ-
પતરામે દુનિયાં સંકેત્રી એ સૈકાલરની ગુર્જરરાષ્ટ્રની આ
આછીઘેરી કાળવહી. સૈકાની જ નહિ; કેટકેટલાક સૈકાઓને
અન્તરે આવતા વિરલા સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટની આ
કાળકથા, પૃથ્વીની એ મહાપ્રજાઓની પરસ્પરની આપણેની
આ મહાવાતાં. ગુજરાત ! આ ત્હારી ગૌરવકથા છે. જગ-
તના કોઈ પણ જમાનાને પ્રતાપવન્તો પરાક્રમશાળી તેજસ્વી
કરે એવો આ ત્હારો કાળચોપડો છે.

આ કાળવહી કહે છે કે નખશિખ ઢેહઅણુગારતી

વૈજયન્તી યશમાળ ખેરીને; કવીશ્વરે સંસાર શોભાવ્યો ને સંકેલ્યો.

૧૯મી સદીની અધવચ્ચાળ એ મહાપ્રબ્લઓનો કાળયોગ થયો. ઘડાતા ઇતિહાસોમાં ઇશ્વરી સંકેતો વાંચનહારા દેશબ્યોતિષિઓ એને દૈવયોગ ભાળતા. દેશનો કાળસંભોગ પોકારી પોકારીને એ ઇતિહાસયોગ માગતો હતો. વિશ્વ-વિધાત્રીનો એ નિર્માણયોગ હતો. પ્રત્યેક મહાપ્રબ્લની ગુણમૂર્તિરૂપ એ મહાપુરુષો પછી ગુજરાતને ઘાટે મળ્યા, એમણે પરસ્પરને પારખ્યા, અને પછી એ ઇતિહાસમુહૂર્તના ને જગત્નિયન્તાના નિમિત્તરૂપ બન્યા. એ મહાપુરુષોની મિત્રબેલડીએ, નિજ જીવનસંગમનાં જેવાં, પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનાં પછી સંગમતીર્થ માંડ્યાં. પ્રાચીનઅર્વાચીન સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે દલપતકારબસની પુણ્યનિર્મળી આરસદહેરીઓ છે. દલપતકારબસના આયુષ્યોચ્ચાર જીવન-મન્ત્રો ઉત્કાન્તિભાવનાઓ લોકકલ્યાણક ને અજરામર હશે તો એમનાં અક્ષરદેહી કીર્તિમન્દિરો પણ એવાં અજરામર રહેશે.

ગુજરાત ! તારા યુગાન્તરની આ ઇતિહાસવાર્તા. આ ગ્રન્થ માત્ર દલપતજીવનકથાનો નથી; કૃષ્ણકૌસુદીઉજ્જવળી ગુજર્મહાપ્રબ્લના યુગાન્તરની મહાકથાની આ ઇતિહાસ-ગાથા છે. કેા અધિકા ગુજર્ગુણપૂજકે યુગાન્તરની આ ઇતિહાસગાથા લખી હોત, તો—પણ ‘તો’ની એ વિચારણા એ આજે નિરર્થક છે.

સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળ સૈકે સૈકે નથી આવતા.

પણુ આવે છે ત્હારે ત્હારે દેશ ભરી ઇતિહાસ ગજવતા આવે છે. સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટની આ દલપતજીવનકથા એવી દેશ ભરી ઇતિહાસગજવતી જીવનકથા છે. સંસ્કૃતિઓના સંગમની તો આ આલેખકે આછીગાદી રેખાવલિઓ જ દોરેલી છે.

સંસાર સંકેલતાં સંકેલતાં છેલ્લે પગથિયેથી કવીશ્વરે નવી દુનિયાં દીડી. ૧૮૪૮માં પરિત્રાજક રીતે દલપતરામ વઢવાણથી અમદાવાદ આવ્યા હતા; ૧૮૬૮માં ધમધમતા અગ્નિરથમાં બેસીને લોક ગુજરાતસૌરાષ્ટ્રે જતું આવતું. પૂર્વે અમદાવાદનો ખેપિયો ત્રણ તિથિએ વધ્દમાનપુરીના ઠોટ-કાંગરા પેખતો; પછી બાર કલાકમાં સાંઢણીવેગે કાગળ જઈ ને ને બે કલાકમાં પંખીપાંખે તાર ઉડીને સન્દેશ કહેતો. કેટલાં ચે અઠવાડિયાં લખે ત્હારે લહિયો એક અન્થપ્રત ઉતારતો ત્હાં એટલાં અઠવાડિયામાં હજારો નકલો છાપખાનું છાપતું થયું. સાચીખોટી લોકવાયકાઓ દેશમાં દેશખબરો પ્રસરાવતી ત્હાં કાસદિયાં કખૂતરોની પેરે વત્તમાનપત્રો ચોખંડ પૃથ્વીના સમાચાર ગામગોંદરે ને ઘરઉમ્ખરે પ્રભાતે પ્રભાતે આવી નાંખી જાય છે. સાવ સૂનકાર હતો ત્હાં બેસતી વસન્તે ફૂલડાં ખીલે એટએટલી શાળાકન્યા-શાળાઓ ગુજરવાડીઓમાં ખીલી નીકળી છે, મ્હોકમ્હોક કરતા નવપરિમળો મંછીથી ગુજરકુંજોમાં પમરે છે. ફાગણ-ચૈત્રમાં નવપદ્મવના સંપુટ પાંગરે એટએટલાં અન્થસંપુટોનાં પત્રપદ્મલો આપણે ત્હાં પાંગરતાં થયાં છે. લાકખો બાળ-બાળાઓ નવવિદ્યાની નવશાળાઓમાં ભણે છે ને નવયુગના

નવપ્રકાશ ઝીલે છે. પાટણમાં ભીડેલા અન્યભંડાર વજ્રતાળે પડ્યા હતા ત્યાં પુસ્તકશાળાઓની ફૂલગૂંથણી દેશનગરીઓમાં ગૂંથાઈ ગઈ છે. ૧૮૯૮માં એ અમદાવાદ ન હતું કે એ ગુજરાત ન હતું, જે અધીં સદી પૂર્વે ૧૮૪૮માં દલપતરામે દીઠાં હતાં. આજ શેરીએ શેરીએ દીવા થાય છે, ચોક છંટાય છે, કચરો વળાય છે; કવીશ્વરે એ શહેરસુધરાઈનો નિબંધ ૧૮૫૮ માં લખ્યો હતો. હવે નવઅમદાવાદ ને નવગુજરાત સરખાયાં હતાં, અને મહારા વસન્તોત્સવમાં વણુવેલી નવગુર્જરપ્રભ નવયુગની નવવસન્તમાં મહાલતી હતી. ૧૮૫૧માં કવીશ્વરે દેશવાત્સલ્યની પ્રથમ કવિતા ગાઈ; ૧૮૯૮માં દેશભક્તિનાં ગીતોથી ગુજરાત ગાજતો. યન્ત્રખાનને પકડી આણી રણછોડભાઈ રહેંટિયાવાળાએ મીલોમાં પૂર્યો હતો. મૂર્તિમન્ત નવગુજરાત સૈકાઆખરે દલપતરામની દષ્ટિ ભરી ઉભો હતો. ૧૮૪૮માં દલપતકારખસનું સ્વપ્ન દર્શન હતું એનું ૧૮૯૮માં દલપતરામને પ્રત્યક્ષ દેશદર્શન થતું હતું.

દલપતસ્વપ્નાંઓ જ્યવન્તાં સ્વપ્નાંઓ હતાં.

૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતે એમ બેઠો યુગપલટો થયો; 'પણના બળવાશૈલીનો નહિ, પણ 'પણ ની શારદાપીઠશૈલીનો. પ્રજાચક્ષુ કવીશ્વરની દેખતી અન્તર્આંખો એ દેખતી, ને દલપતકવિતા એ યુગપલટાનો ગુણમહિમા ગાતી. કલાકે એ માઈલ રંગશિયું ગાડું પૂર્વે ઢસડાતું; કલાકના ત્રીસ માઈલની ઝડપે આગગાડી પત્રી દોડતી.

ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે કે વાવેલું આંખાવાડિયું ફળતું

નિરખીને, જીવનના જય જોઈને, દલપતરામે દુનિયા છોડી હતી. દલપતરામ લોકજયિની શૈલીના કવીશ્વર હતા.

જગતભરમાં ૧૯મી સદી એટલે વરાળની સદી. દલપતયુગ વરાળનો યુગ હતો. વરાળો ભરાતી ને ઠલવાતી, અને એમ સંસારગાદી દોડતી.

કોઈ કે યૂરોપને માટે કહેલું છે કે વિક્રમાદિત્યના સમકાલિન જ્યૂલિયસ સીઝર છેલ્લા બાજીરાવના સમકાલિન નેપોલિયનયુગમાં સજીવન થઈને યૂરોપમાં વિચર્યા હોય અને એ સીઝરને યૂરોપ નવસરખાયેલો ભાસે ત્હેના કરતાં ૧૮૨૩ માં મૃત્યુ પોઢેલો નેપોલિયન ૧૯૨૩માં સજીવન થઈને યૂરોપમાં વિચરે તો આજનો યૂરોપ એ નેપોલિયનને અતિઅધિકેા નવસરખાયેલો ભાસે. આપણા ગુજરાતને માટે પણ આપણે એવું કાંઈક કહી શકીએ કે નરસિંહ મહેતા સજીવન થઈને ચારેક સૈફે ચાંદોદકન્યાળીમાં દયારામભાઈની મહેમાનીએ પધારે ને ત્હારે નરસિંહ મહેતા ગુજરાતને નવસરખાયેલો નિરખે ત્હેના કરતાં ૧૮૫૨ માં વિદેહ થયેલા દયારામભાઈ ૧૮૯૮માં દલપતમૃત્યુશય્યાએ પધારે તો દયારામભાઈ એ ૪૫ વર્ષમાં પૂર્વના ચાર સૈફા કરતાં ગુજરાતને અતિઅધિકેા નવસરખાયેલો પેખે.

૧૮૪૮ થી ૧૮૯૮ના પચાસ વર્ષના દલપતયુગમાં ગુજરાત નવુંજનું થયું હતું. એ યુગપલટો નિહાળી સ્વયં દલપતરામને જ આશ્ચર્ય થયાં હતાં, ને નવી દુનિયાનું કાવ્ય લખ્યું હતું.

એ પચાસ વર્ષમાં ગુજરાતમહાપ્રભ બાણે નવઅવતારે આવી. ડગમગતું જીરણુ ઘર સમારાવા માંડ્યું, ૧૨૯૭

પછીનો સૈકાઓનો ચ્હડેલો થાક ઉતરવા માંડ્યો, ભારત બહારની દુનિયાં નવઆંખે દીડી, નવયુગના આદેશ સાંભળ્યા ને ઝીંટ્યા, આત્માના અગ્નિને સંકેતો, નવસૈકાને માટે શુજરાત સજ્જ થયો.

એક બળવાની સાલ શિવાય દલપતયુગ પ્રધાનતઃ ભારતમાં શાન્તિયુગ હતો, સંગ્રામયુગ ન હતો. સંગ્રામયુગનાં રણશીંગડાં ખેરાને ચે સંભળાય છે; મૌનના શબ્દોચ્ચાર સમા શાન્તિયુગના શબ્દોચ્ચાર ઘણુંખરું ગહન ને અગમ્યરંગી છે. સુષુન્દાને ચે સાંભળવાને કાન સંકેતરવા પડે, ચેખન્દાને ચે ચેખવાને સૂક્ષ્મદર્શક ને દૂરદર્શકની સહાય શોધવી પડે. શાન્તિયુગના પડછન્દવા અન્તરભેદને સંભળાય.

શુર્જર્ષતિહાસે દલપતયુગ સંસ્કૃતિઓના સંગમયુગ લેખે લેખાશે. દલપતયુગમાં શુજરાતે બે સંસ્કૃતિઓ પરસ્પરમાં ઢોળાઈ; શાન્તિમય બેઠો યુગપલટો થયો.

૧૮૪૮નું ને ૧૮૬૮નું શુજરાત એક ન હતાં, નિરનિરાળાં હતાં. કવીશ્વરે એ દીકું ને ગાયું.

પણ દલપતઅવસાન પછી તરત સૈકો બહલાયો. ૧૯મી ઉતરી ૨૦મી સદી બેઠી. ૧૮૬૮ નું ને ૧૯૨૦ નું જગતે જૂઠું હતું, ભારતે જૂઠું હતું, શુજરાતે જૂઠું હતું.

૨૦મી સદીની પહેલી વીશી વિશ્વવિખલવની વીશી હતી. શુજરાત કંઈ વિશ્વની બહાર ઉભું નથી.

૧૮૬૮ના માર્ચની ૨૫ મી ને શુક્રવારે દલપતરામ દેવ થયા. અને પછી બેએક વર્ષમાં જ સૈકો પથટાયો. દલપતજીવનમાં નથી, 'પટથી' 'દટના ચાર દાયકાઓમાં

નહોતું, લોકને સ્વપ્ને આવતું નહિ, એ દેશનું આંગણું ભરીને પછી ઉભું. અણચિન્તવ્યાં ને એકાએક, પ્રારબ્ધનાં પૂરની પેઠે, કાળપૂર ચઢી આવ્યાં. શરદની ભરી ભરી સરિતા સમી પ્રભસરિતા વિશાળી ને ધીરગંભીર વહતી હતી. પછી કંઠાંક કાંઈક માવડું થયું, ને ઘોડાપૂરે કાળનદી ઉછળવા માંડી. મરકી, રાજદ્રોહ, ખૂન, હમનનીતિ, દુષ્કાળ, સંગ્રામો, દેશભાગલા: ૧૮૫૮ પછી છેલ્લી અઘી* સદીમાં અણસાંભળ્યા અણકદખ્યા વિખલવકારી ગડગડાટો પછીના દાયકામાં દિશામંડળમાં ગડગડવા માંડ્યા.

એ દલપતયુગ ન હતો; દલપતયુગ પછીની એ દુનિયાં હતી.

પછીની વીસીમાં તો જગત બાણે નહું ઘડાયું. ૧૮૨૦ માં દલપતરામ જન્મ્યા હતા. ૧૮૨૦ની મોટરોની, વિમાનોની, રેડિયમની, લાઉડ સ્પીકરની, વાયરલેસની, રેડિયોની, પ્રોડક્ટિંગની, ગ્રામોફોનની, વીજળીદીવાઓની, વીજદ્વારોની, વીજરેલગાડીઓની નવદુનિયાં દલપતરામને અણખોળખાતી જેવી લાગત. મુકડન, સુશીમા, માન, વડૂન; ગ્યાસ ટેન્ક સખમરીન ટ્રેન્ય એનેડ હેન્ડગ્રોમ્પીંગ; સેંકડો માઇલોના સંગ્રામભોરયા ને મહાભારતથી ચે ખેલાયેલું મહામહાભારત: દલપતરામે તો શું પણ સમસ્ત માનવ-દુનિયાંએ ન દીઠેલું દીઠું ને ન સાંભળેલું સાંભળ્યું. ખદીફા ઝાર કયસર એમ્પરર ગયા; લેનીન મુસ્સોલિની કમાલ પાશા થયા. બાદશાહતો નાશ પામી; સરમુજિતચારોનો યુગ બગ્યો. પૃથ્વીનું પ્રભમંડળ—League of Nations રચાયું.

સ્ત્રીવર્ગ પુરુષનો કરીઓમાં પ્રવર્ત્યો. મોચીના ભત્રીજા ને મજૂરો મન્ત્રીશ્વરો થયા-જાણે જગતે યુદ્ધયુગ બેઠો. યૂરોપ અમેરિકાના સમાજશાસ્ત્ર સ્કામે બળવો કરતી રશિયામાં નવસંસ્કૃતિ જન્મી. ભરતીની છોળ જેમ છેલ્લી ભીંતે અથડાઈ પાછી વળે એમ ચાર સૈકાઓથી ચડેલી યૂરોપની પૂર્વદેશોની જયભરતી જાપાનને અથડાઈને પાછી વળી. ૨૦મી સદીની પહેલી વીથીમાં અતિવિપ્લવી પૂર્વગોલાધમાં જાણે યુગપલટો થયો.

વરાળનો ઉતરીને વીજળીનો યુગ બેઠો. આગગાડી ઉપર વિમાનો ઉડવા લાગ્યાં.

પગે ચાલતી દુનિયાં ૧૬મી સદીમાં ઢોડતી થઈ હતી; પછી ૨૦મી સદીમાં વીજળીપાંખે ઉડતી થઈ.

હલપતઅવસાન પછી જોડ વર્ષમાં જ સૈકા પલટાયો ને દુનિયાં બદલાઈ. નવા સૈકાનાં મંડાણ જગતે મંડાણાં.

હલપતમૃત્યુઅવસરે તો ભગવાન જાણે સૈકા સમેટી લેતા હોય એવું ગુજરાતે થયું. આગળપાછળનાં થોડાંક વર્ષોમાં જ હલપતયુગના યુગવિખ્યાત દેશઅગ્રેસરો દેવ થયા: જાણે દુનિયાંને એક દિવસ આથમ્યો ને બીજો દિવસ ઉગ્યો. હલપતરામ પછી પાંચેક વરઘોમાં જ નડિયાદમાંથી ગઝલોના ગાનાર હલપતશિષ્ય બાળાશંકર ગુરુ પાછળ ગયા. એકટોબરમાં વેદાન્તવાચસ્પતિ મણિલાલ ગયા, અર્વાચીન અમદાવાદની ઉદ્યોગનગરી સરજનહારા રણછોડભાઈ રહે-ટિયાવાળા ગયા. ૧૯૦૦ના જૂનમાં ગુજરાતના મજનૂન કલાપી ગયા; પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રયોજક અને ગુજ-

રાતના વિદ્યાચતુર દિવાન મણિભાઈ જસભાઈ ગયા. ૧૮૬૮માં ગોવર્ધનરામભાઈએ પ્રવૃત્તિસંસાર સંકેદ્યો, મુંબઈનગરી છાંડી, નિવૃત્તિનિવાસ નડિયાદે જઈને કીધો તે ૧૯૦૭ બેસતાં દેવતીથે જવાને બાણે પાછા મુંબઈ આવીયા. ગોવર્ધનભાઈના અવસાનસંવત્સરમાં મુંબઈના શેર-બજારના બેતાજ રાજા પ્રેમચન્દ્ર રાયચન્દ્રે એ સાહિત્ય મહારથીનો સંગાથ સાધ્યો. ૧૯૦૫માં નન્દશંકર 'માસ્તર' જગત જીતી ગયા. એક વાયુઝપાટો વાગે ને દ્વીપમાળા હોલવાય એમ દલપતયુગના દેશદ્વીપકો બાણે હોલવાયા. મુંબઈ પણ દલપતયુગના નરમણિસૂત્રું થયું હતું. ૨૦મી સદીમાં કપોળરત્ન સર મંગળદાસ નથુભાઈ ન હતા, સખાવતે બહાદુર ગોકુળદાસ તેજપાળ ન હતા, ભાટિયા-બૂવણ ભડવીર લક્ષ્મીદાસ ખીમજી ન હતા. નાના ફડણ-વીસના અર્વાચીન અવતાર, અનેકદેશીય દેશહિતચિન્તક, ગોખલે ટાટા ફિરોઝશાહના પૂછ્યાઠામ, વિશાળદ્રષ્ટા માધવ ગોવિન્દ રાનડે ૧૯૦૧ પછી ન હતા. સૈકા સમેટાયો હતો.

અર્વાચીન યુગ ગુજરાતે જેમ એક દાયકો બહેલો, ૧૮૫૮થી નહિ પણ ૧૮૪૮થી, બેઠો હતો તેમ સૈકા પણ દસમા નહિ ને નવમા દાયકાથી સમેટાવા માંડ્યો હતો એ પૂર્વના એક પ્રકરણમાં આપણે વાંચ્યું છે. ૧૮૮૩માં વેદાન્તટંકારકારી સમથ સનાતની મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી જીવન્મુક્ત થયા. '૮૬માં વીર નર્મદ પડ્યો-બાણે ગુજરદેશનો મહારથી પડ્યો. એ સાલમાં લોળાનાથભાઈએ પણ વિશ્વવિદ્યા લીધી. '૮૮માં નવલરામભાઈએ જગતને

જીવાર કીધા. '૮૯માં ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસે લીલા સંકેલી. '૯૧ના મે માસમાં મહીપતરાએ સંસારખાજ સમેટી લીધી, ને ડિસેમ્બરમાં અર્વાચીન ભાવનગર સંસ્થાનના સર્જક નાગરકુળરત્ન ગંગા ઓઝા પંચત્વને પામ્યા. '૯૬માં મહારાજ તખ્તસિંહજી ચિતાયજ્ઞમાં પોઢયા, અને લોકજીવનના અનેક તાર ઝણઝણાવતા હો. હરિ હર્ષદ દ્રુવે જીવનસારંગી ફેડી નાંખી. એમ દલપતયુગનું આંખાવાડિયું વેડાયા જેલું થયું. સૈકા જાણે સમેટાયો. કલાપીએ યમઉમ્બરમાં ઉભીને કાવ્ય ગાયું છે કે લક્ષ્મીજીના સહ-સ્વદલ પાયપદ્મની પાંખડીઓ પ્રગટે-પ્રગટે છે ને ખરે છે, ને ખરે-ખરે છે ને પ્રગટે છે. એવી કાળમહાપદ્મની એક પાંખડી ખરી ને એક પાંખડી પ્રગટી. કાળનો કાંટો ફરકયો. કલાક બદલાયો.

૧૯મી સદીના એ છેલ્લા દાયકામાં ઇંગ્લાંડમાં ચે દલપતસમવયસ્કેએ આયુષ્યપદ્મવ ખંખેરી નાંખ્યાં. ૧૮૯૨ માં રાજકવિ ટેનીસને કવિતાવાંસળી વગાડવી આટોપી લીધી; '૯૪માં મહામન્ત્રીશ્રવર ગ્લાડસ્ટનની રાજગજનાઓ શમી ગઈ; ૧૯૦૨ એસતાં જ મહારાણી વિજયાકુંવરીએ રાજદંડ રાજયુવરાજને સોંપ્યો. ક્વીશ્રવરની પેઠે સમસ્ત ૧૯મી સદી ભરતી ઇંગ્લાંડની એ ત્રિવેળીસરિતાઓ હતી.

૧૯મો સૈકા પૂરો થતાં પૂર્વે નવજમનીનો સર્જન-હાર ને ચૂરોપનો મહામુત્સદ્દી ચાણાક્ય પ્રીન્સ ગિરમાકં પશુ ચૂરોપની ધૂળ ખંખેરીને આભના પડદાઓ પાછળ જતો રહ્યો હતો.

૧૯૦૨માં અમદાવાદમાં કેંગ્રેસ પણ મળી ગઈ હતી.

એ શતાવસંધિમાં આપણે ત્યાં સાહિત્યદેશે અમદાવાદમાં નવાં પ્રગટયાં જે ન્હાનકડાં તરુણમંડળો, જેમણે મોટાં કામે કાંધાં એ બેમાંનું એક હતું બન્ધુસમાજ. ત્રણેક હજાર ગ્રાહકવસ્તુ ને ત્રીશેક હજાર વાંચનહારાઓનું, લોકગીતોનું સ્ત્રીમાસિક સુન્દરીસુખોદય એ મિત્રમંડળે પ્રવર્તાવ્યું, ગુજરાતની સ્ત્રીશક્તિને ઢંઢાળી જગાડી, સ્ત્રીલેખિકાઓની ગળફળતી નક્ષત્રાવલિ પ્રગટાવી. એ મંડળે ગુજરાતને કેટલીક સામાજિક નવલકથાઓ પણ આપી. અને બીજું તરુણમંડળ હતું સાહિત્યસભાનું. ૧૮૯૭માં સ્થાપાયેલા Young Men's Union નાં જેએક રૂપાન્તરે થઈને જન્મેલું એ સાહિત્યમંડળ. ૧૯૦૨માં એ સાહિત્યમંડળે સાહિત્યસભા સ્થાપી, '૦૩માં સાહિત્યજયન્તિએ ઉજવી — ઉજવાવી, '૦૫માં સાહિત્યપરિષદ ભરી; અને એમ દીર્ઘજીવી થયું. મુંબઈમાં ૧૯૦૩ માં શ્રી જમના બહેન સરકઈએ હિન્દુસ્ત્રીમંડળ સ્થાપ્યું, જેણે પછીની પચ્ચીસીમાં મુંબઈના હિન્દુસ્ત્રીજીવનમાં બહોળું યુગપલટો ફેરવ્યો. પ્રો. ગજ્જરની ટેકનોકૈમીકલ લેબોરેટરી, ગજ્જરભગિનીનાં વનિતાવિશ્રામો, જમસેદજી ટાટાની સાયન્સ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ: એ નવીન યુગપ્રવૃત્તિઓના ગણેશ ત્યાં બેઠા. આપણા કવિતાદેશનો પરમબળવો એ ત્યાં જ જાગ્યો હતો. કાવ્યકલાસ્વામી પિંગળાચાર્યના બે-બે હજાર વર્ષોના ચક્રવર્તીત્વની રહામેનો સાહિત્યખંડમાંનો મહાબળવો પોઝારતા વસન્તોત્સવ ખંડ-કાવ્યમાંની ડાલનશૈલી, કવીશ્વર દલપતરામનું હજી તે વર્ષો નહોતું વળાયું ત્યાં, ૧૮૯૮માં, પ્રસિદ્ધ થઈ.

૧૯૦૪-૦૫માં નવી વાંચનમાળા રચાઈ, ને દેશને દલપતકવિતાઓ બહુવાતી બન્ધ થઈ.

સૈકા બદલાયાનો યુગપલટો સર્વદેશીય હતો.

એમ દલપતઅવસાનના સન્ધ્યાકાળે જ નવો સૈકા બેઠો. નવા રોગો પ્રગટી નીકળ્યા, નવા ઓપધોપચારો પછી ચોભચા. ઇતિહાસનું પાનિયું બાણે ફરી ગયું. ૧૮૯૬ માં મુંબઈમાં કર્ણાકથી મરફી આવી ને ગટરોએ ઝીલી લીધી. મુંબઈપૂનામાં ઘડીકે લશ્કરી મરફીરાજ્યો સ્થપાયાં મુંબઈ શારદાપીઠનો પરીક્ષામંડપ બસ્મસાત થયો. '૯૭માં મુંબઈમાં મહારાણીજીના આરસપૂતળાને ડામર છંટાયો; પૂનામાં ડાયમંડ બ્યૂબિલિની રાત્રિએ જ બે ગોરા અમલદારોનાં ખૂન થયાં. પછી રાજદ્રોહનો લોકમાન્ય ટિલક મહારાજનો પ્રથમ ખટલો મંડાયો, વગરન્યાયધોરણે નાતૂબન્ધુઓને રાજકેદી રખાયા. લોકને વીજળી વાગી, અમકી ઉઠ્યું, ને પૂછ્યું કે 'ન્યાયકોટે' ફરમાવ્યા વિના રાણીના રાજ્યમાં કેદ કેવી?' '૯૮ માં ગોખલેજીનું માપ્રીપત્ર લખાવરાવાયું ને લોર્ડ કર્ઝન વાઈસરોયપદે આવ્યા. હેલહાઉસીના જમાનાના જેવી કંઈકે રાજઆપદાઓનો દૈવયોગ બાણે બાગ્યો. '૯૯ માં અનાવૃષ્ટિ થઈ; ૧૯૦૦ માં મહાભયંકર લોકવિનાશક છપ્પનિયો દુકાળ પડ્યો. ૨૦મી સદીની બેસતી તિથિ અપ-શુકનિયાળ બોલાઈ. દુકાળવર્ષમાં સંકટાનવારણનો અથાગ શ્રમ લોર્ડ કર્ઝને લીધો; પછી બ્રાહ્મી સુન્દરી ઉપરના પ્રાણહારી અત્યાચારને માટે આખી ઇંગ્રેજ લશ્કરી ટૂકડીને શિક્ષા કીધી; ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થળઅવશેષોનાં રાજસંરક્ષણનો કાયદો

ધડ્યો. લોકે માન્યું સદ્ભાવી છે, શક્તિશાળી છે. પણ એ લોક-
માન્યતાઓ દીર્ઘજીવી ન નીવડી. લોક કીચનર સંગાથે
માથ લીડતાં કર્ઝન પછડાયો. લોકે જાણ્યું કે આ તો
કાગદી પહેલવાન. અને પ્રજાકીય કેંપ્રેસના પ્રમુખશ્રીને
મળવાનો નકાર, દિલ્લી દરબારવેળાએ એક મુગલ સર
સૂખાન્ની બાદશાહી બેહાડી, દસ 'સુધારાઓ'ની પીછેહઠ,
મહારાણીજીના ઢંઢેરાના અર્થનો અનર્થ, કેરિયાના શહેન-
શાહને મળવા માટે જુદી ઉમ્મર બોલનારને મુખેથી સમસ્ત
હિન્દી પ્રજાને ગાળ કે હિન્દીઓ જુદા છે, અને સારીનરસી
સહુકાર્યવાહી ઉપર શિહાઈ ઢોળતા બંગાળના ભાગલા:
એ પરંપરા નિરખીને ભારતપ્રજા ચમકી ઉઠી. શિવશંભૂ
શર્માનો ચિઠ્ઠો મુંબઈના 'ગુજરાતી' પત્રમાં છપાયો. અધી
સદીથી શાન્તિનાં સરોવર હતાં ત્યાં જવાળામુખી ફાટી
નીકળ્યો. પ્રજા ઉદ્દામવાદે વળી. શ્રદ્ધાને સ્થાને અશ્રદ્ધા
વ્યાપી રહી, બ્રિટિશ ન્યાયધોરણમાંની ડુંગરી દઢાસ્થા
ઝાકળવાદળીની પેઠે ઊડી ગઈ. ડગલે ને પગલે રાજપ્રજા
પરસ્પરને શંકાનજરે નિહાળવા લાગ્યાં. પાંચઆઠ વર્ષો
પૂર્વે રાજભક્તિની લહરીઓ ઉછળતી ત્યાં રાજદ્રોહના
વટોળ વાઈ રહ્યા. હિન્દીઅંગ્રેજને દલપતકારખસ સમી
મૈત્રી હતી, ત્યાં વૈમનસ્ય વવાયાં. ચળવળ વધી, ચળવળિયા
વધ્યા, ચળવળખોરીનો ધંધો ભગ્યો. ઘાસતેલથી ભડકે
હોલવવાના જેવી રાજનીતિ પ્રજાભડકે હોલવવાને ખેલાઈ.
આખરે ૧૯૧૧ ના ડિસેમ્બરમાં ભારતવર્ષની દૂર-દૂરની
મુસાફરી ખેડી કર્ઝનકીધા બંગાળના ભાગલા બ્રીટન-
રાજવીએ અડધેરાક ભૂંસ્યા. પણ એથી કાંઈ આઠેક વર્ષની

વિરોધચળવળે ને ચળવળવિરોધે વાવ્યાંઉછેરેલાં ઝેરવેર ભૂંસાયાં નહિ. દેશીપરદેશી મહાપ્રજાઓનાં દિલ પરસ્પર ઉંચાં ને અળગાં થયાં હતાં એ અળગાં રહ્યાં. ક્રીચનરકર્ઝ-નની સત્તાઠ્ઠેચણીના વિખવાદમાં કર્ઝન હાથે ને ગયે લોકદૃષ્ટિમાં વાઈસરોયની કલગી નમતી ભાસી. એવામાં ચકલી જેવડા મુઠ્ઠીભર જાપાને ૧૯૦૫ માં મુકડન ને સુશી-માની સન્મુખે જટાયુપંખાળા, અતુલ જળવન્ત લેખાતા, અજીત ગણાતા, રશિયાને હરાવ્યું. એશિયાએ જાણ્યું કે યુરોપ અજીત નથી. હિન્દની આધુનિક લીંબુઉછાળ પાટ-નગરી હતી ત્યાં-કલકત્તામાં, ૧૯૦૬ માં, દેશના દાદા દાદાભાઈએ સ્વરાજ્યનો મન્ત્રોચ્ચાર કીધો. અને એમ હિન્દી અંગ્રેજ વચ્ચે પડેલી ફાટ તિથિએ તિથિએ વિશાળમુખ થતાં થતાં ખીણ થઈ, ને એ ખીણમાં વિષનીંગળતા દરિયાવમોજ પ્રજાઓ પરસ્પર ઉછાળી રહી. મહારાજ એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકને અવસરે ૧૯૦૨ માં આ આલેખકે ઉભય પ્રજાહિતસ્વી રાજમન્ત્ર ઉદ્ગાર્યો હતો કે

સાગર ઉપર જન્ધાવોને પાજ,
રઢિયાળા હો રાજ !

પણ રાજપ્રકરણનાં ઝંઝાવાત ને વટોળગર્જનાઓમાં કવિતાની વાંસળી સાંભળે કેણુ ? મોલી સરખા ગ્લાડસ્ટન-ચેલા ને જેનરમેનમન્ત્રીમંડળના મન્ત્રીની દીર્ઘદૃષ્ટિ ભૂંસાઈ ગઈ હતી; દાદાભાઈને દૃષ્ટિ સન્મુખ દેખાતું તે મોલીને દૃષ્ટિ-મર્યાદાને સીમાડે ચેન્હોતું ઝંખાતું. બંગાળના ભાગલાથી રાજધુરન્ધરો રાજલાલ માનતા હોય તે ભલ્લો. એ મહાચળ-

વળાની અષ્ટવર્ષીએ હિન્દુશ્રીટનની મહાપ્રબળઓનો પ્રબલસમ-
ન્વય અધીં સદી આઘે ઠેલ્યો છે. ૧૮૫૨ ની ડેલહાઉસીની
ખાલસાનીતિની રાજભૂલ પછી પચ્ચાસે વર્ષે પાછી ખીજી
એવડી રાજભૂલ ખેલાઈ. મહારાણીજીના ઢંઢેરાથી જન્મેલી
અધીં સદીની પરસ્પરની પ્રબલશ્રદ્ધા ખંગાળાના ભાગલાએ
ભૂંસી નાંખી. ગુર્જરદેશે કર્ઝને એ દલપતકીધું નકીધું કીધું.
૧૯૦૫માં રાજયુવરાજ ભારતયાત્રાએ પધાર્યા, પણ મહા-
રાણીના ઢંઢેરા સમો કે રાજકાગળ નહોતા લાવ્યા, એટલે
યુવરાજયાત્રાથી ભારતપ્રબળની દૈયાહોળી હોલવાઈ નહિ.
' રાજયુવરાજનો સત્કાર ' એ રાજમન્ત્રોતું કાવ્ય ત્યહારે
લાખાયું, હિન્દને કિનારે રાજયુવરાજ ઉતર્યા તે તિથિએ
મુંબઈનગરના છાપામાં છપાયું; પણ ધ્યાનખેડેરાઓની
આગળ ફેડેલા ફટાકડાની પેઠે એ કાવ્યખોલે ત્યહારે ખા
ગયો. દલપતવંશની ખીજી રાજચેતવણી વૃથા નીવડી. હિન્દી
પ્રબળને વાળવાને નહિ, વશ કરવાને રાજધુરન્ધરો મથતા
હતા. એ રાજથમ વૃથા થયો. તેજસ્વી ઘોડાને ચાખૂક પડે
તેમ તેમ તે મસ્તીએ ચહુડે એ કુદરતભાખ્યું સત્ય ભૂલાયું
ભાસતું. એવામાં જ ખોરસંગ્રામ ખેલાયો; હારેલી બાજી
માંડમાંડ ઇંચેજો જીત્યા; અને તોપોને મોરચે ને બન્ધૂકોની
અલગારે ગઈ કાલે વીંધતા ને સંહારતા હતા તહેમને
જીતેલો દક્ષિણુઆફ્રિકા દેશ વળતે દિવસે ખીનશરતે પાછો
સોંપાયો. શાન્તિપ્રિય ભારતે આશ્ચર્યનયને એ રાજકૌતુક
નિરખ્યું, અને એની આંખમાં શાન્તિનાં મૂલ બદલાયાં.
૧૯૦૨માં પહેલવહેલું વિમાન ઉડ્યું. અને એ જ વર્ષમાં,

સૈકાના એ સન્ધિકાળે, ઉભય મહાપ્રભઓનું શ્રદ્ધાસ્થાન, હિન્દી-ઇંગ્રેજ-સૌનું સન્માનધામ, મહારાજ્યની છ દાયકાભરની છત્રછાયા, રાજમન્ત્રીઓની યે નિગ્રહદોરી, મહારાણી વિક્ટોરિયા વિદેહ થયાં. ખરેખર ! સૈકો પલટાયો. લોકે જાણ્યું કે કાળનું પાનિયું ફરી ગયું. અક્ષરશઃ પેલા કહે છે ને એ વાળી વાત થઈ; ૧૯મી સદીમાં ઉઘ્યાં એ ૨૦મી સદીમાં આંખો ચોળતાં ઊઠ્યાં. હૈયાદૂભાયેલી પ્રજા પોકારી ઉઠી કે સન્માન જોઈતાં હોય તો સન્માન સાચવજો; વિશ્વાસ જોઈતો હોય તો વિશ્વાસ રાખજો.

દલપતજીવનનો પાચારૂપ મહામન્ત્ર હતો હિન્દપ્રીટનનો મૈત્રીભાવ. જીવનભર એ ભાવ કવીશ્વરે પોખ્યો ને પ્રકુલ્લાવ્યો હતો. દલપતસૈકો આથમતાં ને નવો સૈકો ઉગતાં પ્રજાની એ ભાવવેલને વજ્રધાવ વાગ્યા. યુગપલટો આરંભાયો.

બ્રિટિશ મહારાજ્યના ઇતિહાસે મહારાણીજીના મણિ-મહોત્સવની સાલ ૧૮૬૭;

ગુજરાતના ઇતિહાસે દલપતમૃત્યુની સાલ ૧૮૬૮;

ભારતઇતિહાસે લૉર્ડ કર્ઝન વાઈસરોયપદે આવ્યાની સાલ ૧૮૬૮;

માનવસંસ્કૃતિના ઇતિહાસે વિમાનશોધનની સાલ ૧૯૦૨;

અને જગત્ઇતિહાસે મુકડનસુશીમાની સાલ ૧૯૦૫; એ સાલો સૈકો પલટાયાની સાલો છે. એ સંવત્સરોએ નિજનિજના ઇતિહાસોનું એકાએક પ્રકરણ પૂરું થયું, ને ખીન્નું પ્રકરણ મંડાયું.

માત્ર ગુજરાતે જ નહિ; એક ભારતવર્ષે જ નહિ;

સારા વિશ્વમાં એમ સૈકો પલટાયો.

વરાળગાડીની શોધ પછી, ૧૮૩૦ ને ૧૮૫૦ની વચ્ચે, દુનિયાએ એક કાળકૂદકો ભર્યો હતો. વીજળી અને વિમાન પૃથ્વીપાટલે સરળતાથી ઉતારાયાં પછી, ૧૯૦૦ને ૧૯૨૦ની વચ્ચે વર્તમાન જગતે બીજો કાળકૂદકો માર્યો.

શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર મહાભારત જીતાડતા હતા તે જ ક્ષણે દ્વાપર ઉતરી કલિ બેસતો હતો. દલપતરામ વિદેહ થયા પછી બેએક વર્ષમાં જ સૈકો પલટાયો.

અને લોકપલટો આમ બાણે ક્ષણચંચળ કેમ થઈ ગયો ? ૧૮૯૭માં મહારાણીજીનો મણિમહોત્સવ ઉત્સાહભરે ઉજવતી જનતા એ જ રાત્રિએ ખૂન શી રીતે સાંખી શકી ? ૧૯૦૨માં અમદાવાદની કોંગ્રેસના પ્રબંધક વચ્ચે દિલ્હી દરબારને The Great Tamasha કહેવાતો સાંભળી કેમ રહી ?

પહેલા પ્રકરણનું છેલ્લું પૃષ્ઠ ને બીજા પ્રકરણનું પહેલું પૃષ્ઠ ઘણી વેળા એક જ પાનાનાં બે પૃષ્ઠ નથી હોતાં ? રાત્રિના આથમતા ને દિવસના ઉગતા પ્રહરની છેલ્લી ને પહેલી પળો સાખપાડોશી નથી હોતી ? ૧૯મી સદીની રાત્રિ ને ૨૦મી સદીના પ્રભાત વચ્ચે એકથી અધિકી વિપળો વીતી હતી ? ઈશ્વરી સંકેત જ એવો છે; પલટાય છે ત્હારે એક રાતમાં સૈકો પલટાય છે. સ્વયં રઘુવીરને હતા રાત્રિએ યુવરાજપદનાં આશાઉત્સવ ને રહવારે હતા ચૌદવર્ષના વનવાસ.

ત્હારે Was Dalpatram's life a tragedy ? કવીશ્વરનો જીવનશ્રમ શું ફેાગટ ગયો છે ? પ્રકૃતિ પ્રમાણે સહુ નિજનિજના ઉત્તર આપશે.

દલપતકારખસના સમી હિન્દપ્રીટનની મૈત્રી એ દલપત-
જીવનનું ધ્યેય. સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે ઉભેલા એ ઋષિ-
વરનો જીવનશ્રમ સંસ્કૃતિઓની આપલેનો હતો. ગુજરાતે
દલપતકારખસ એના પરમોન્નત દૃષ્ટાન્તો હતા. યૂરોપમાં
Oriental Congress ભરાતી. મેક્સમૂલર ઋગ્વેદ ભણતો,
અન્ય યૂરોપી પૂર્વાચાર્યો એશિયાનાં શાસ્ત્રો ભણતા. પૂર્વનાં
શાસ્ત્રભાષાન્તરોની ઐતિહાસિક શાસ્ત્રમાળા છપાતી હતી.
પશ્ચિમ પૂર્વને ને પૂર્વ પશ્ચિમને ત્યહારે ભણત્રું હતું. પર-
સ્પરની આપલે થતી.

દલપતજીવન Tragedy ન હતું; ઇતિહાસ કહે છે કે
જીવનનો જય હતો. દલપતરામની આયુષ્યઅવધો સૂઘી
હિન્દપ્રીટનની મહાપ્રજ્ઞઓના પરસ્પર ભાવ પ્રધાનતઃ દલપત-
કારખસની મૈત્રીભાવ જેવા રહ્યા હતા. અધીં સદીની સિદ્ધિ
ને સફળતા દલપતરામે દીઠાં હતાં. દલપતસ્વપ્નાં સાચાં
પડ્યાં હતાં. રણશય્યામાં પડ્યાપછી સેનાપતિ સંગ્રામપલટાને
માટે જવાબદાર છે ? '૯૮માં દલપતરામ વિદેહ થયા;
'૯૬ ના ડિસેમ્બરમાં બાણશય્યામાં ઢળ્યા; '૯૭થી દેશમાં
ઇતિહાસપલટો મંડાણો. સૈકો બદલાયો. નવા રોગો ફાટી
નીકળ્યા, નવા ઔષધોપચાર યોજાયા. દલપતજીવન પછીનો
એ નવો દિવસ હતો. ભારતમાં નવો દિવસ ઉગ્યો. ૧૮૯૮
સૂઘી સમન્વયયુગ હતો. ૧૮૯૭થી ૧૯૩૮નો એ દિવસ, That
Day of Deffiance, હજી આથમ્યો નથી.

લીળમ પિતામહ બાણશય્યામાં સૂતા પછી કુરુક્ષેત્રે
સંગ્રામપલટો થયો.

એકાએક અને કારમો એ ઇતિહાસપલટો થયો શાથી ?

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ ગ્રન્થની સીમાપારની વાત છે. એ પ્રશ્નનો પૂરેપૂરો ઉત્તર ગુજરાતની નહિ, સમસ્ત ભારતની ઇતિહાસકથા આપી શકે.

૧૯૩૫ના ડિસેમ્બરમાં હિન્દી મહાસભાના સુવર્ણ-મહોત્સવપ્રસંગેનો Times of India નો અગ્રલેખ છે કે લૉર્ડ કર્ઝનની રાજનીતિએ ભારતીય પ્રજા ઉદ્દામવાદ લાણી વળી. ૧૯૩૬ના જુલાઈ માસમાં એ જ છાપામાં એક ઇંગ્લેન્ડનો પત્ર છપાયો છે કે હિન્દી પ્રજાભાવનાને સન્તોષી હોત તો બ્રીટનને મુસ્સોલિનીને નમણું આપવું પડ્યું ન હોત.

નવા સૈકાના એ નવજન્મયોગની કારણમીમાંસા આ ગ્રન્થમાં અસ્થાને છે. આ ગ્રન્થને ૧૮૯૮ની કાળસીમા છે, ગુજરાતના ઇતિહાસની દેશસીમા છે. પણ આ ગ્રંથદેશમાંનાં જ ત્રણચારેક કારણકરણો એ લોકપલટાનાં મહાકારણરૂપ છે, અને તેથી ગ્રન્થસીમાઓમાં રહીનેપણ એટલાં ઉચ્ચારી શકાય.

પ્રથમ કારણ તો એ છે કે ૧૮૪૮ પૂર્વેનું ગુજરાત જોયેલાંઓ ૧૮૯૮માં ગુજરાતે થોડાંક જ રહ્યાં હતાં. રેલ્વે નહોતી, તાર નહોતા, ટપાલ નહોતી; શાળાઓ નહોતી, વાંચનમાળા નહોતી, શારદાપીઠ નહોતી; છાપું નહોતું, છાપખાનું નહોતું, પુસ્તકશાળા નહોતી; શેઠિઆઓ તિબેરી સાચવવાને આરબ ખેસાડતા, સંઘ જત્રાનાં પરિચાણ માંડે ત્યહારે વળાવિયાનું જૂથ સંગાથે રાખતા; અમદાવાદની પરવાડે આવીને કાઠી ને જત અમદાવાદીઓને લૂંટી જતા, જસદણ દરબારને સરકાર અમદાવાદ જીલ્લો ન

લૂંટાવા દેવાનું સાલિયાણું ભરતી; આગબોટ ન હતી, મીલ ન હતી, મોટર ન હતી, ઘોડાગાડી કોક હતી; દોર ઉપર નટવો ડોલે એવો રાજનિરાધાર દેશ હાલકલોલક ડોલતો; હિમાલયે ને સાગરપાળે લોકની દૃષ્ટિમર્યાદા બાંધી હતી, ને એ હિમકોટ ને જળકોટની પારની દુનિયાં પ્રજાને જાણે કોક પરપૃથ્વીપગથાર ભાસતો; એ ગુજરાત આંખે જોનારા હવે જવદલા હતા. '૫૭ ના બળવાએ કાળકોટ રચ્યો હતો, ને એ કાળકોટને ભેદી નિરખનારી ઇતિહાસ-દૃષ્ટિ પણ વિરલ થઈ હતી. ૧૮૪૦ ની સાલ દીઠી હતી તે પેઠી ૧૮૮૦ ના કંઈકે ગુણ પારખતી; ૧૮૫૮ પછી જન્મી હતી તે ૧૮૬૭ નાં ઓછપ ને અવગુણો એક પેખતી.

એ લોકપલટાનું બીજું પ્રધાન કારણ એ હતું કે રાજસિંહાસનેથી મહારાણીજી ગયાં હતાં. '૫૮ના રાજઢં-ઢેરાનો પ્રથમ મુત્સદ્દો સુધરાવનાર સ્ત્રીહૃદય ઇંગ્લોડને રાજ-સિંહાસને રહ્યું ન હતું. લોર્ડ કર્ઝનના સમયથી Strong man નો રાજસિદ્ધાન્ત સન્માનાતો થયો હતો. 'પ્રજાના સન્તોષમાં અમારું બળ છે; ' રાજડહાપણનીતરતું ઢંઢેરામાંનું એ મહાવાક્ય પછી વિવેકાચાર ગણાતો. ગ્લાડસ્ટનને ને ડિઝ-રાયલીને યે ઘડીક થંભાવે એ રાજઢંડ રાજસિંહાસને હવે ન હતો. પ્રજાનો હૈયાભાવ આકર્ષતી ને ઝીલતી રાજરાજે-શ્વરી રાજમહીષી રાજમહેલે પછી ન હતી. ભગ્નાશ ને નિરાશાવિહ્વળ વદને લોક બોલતું કે રાણીનું રાજ હવે નથી.

અને ઈંગ્રેજો એ લોકશબ્દનો અર્થમર્મ સ્હમજતા નહિ.

અને ત્રીજું કારણ એ હતું કે પૂર્વપશ્ચિમના સમન્વય-

સંગમમાં શ્રદ્ધાવન્તા કવીન્ધર સંસ્કૃતિઓના મહાસમન્વયને
કાળે મથતા હતા ત્યહારે અગ્રેજ પ્રબ્ધ પેલા બેડકણાં
ગાનાર પડમમચીના સંસ્કૃતિસમન્વયવિનાશક બેડકણા
Doggerel ને વધાવતી હતી કે

The East is East, & the West is West,
And the twain shall never meet.

દલપતભાઈએ સમન્વયમન્ત્ર ગુજરાત ઝીલતો હતો
ત્યહારે ખ્રીટનમાં એ ભૂંસાતો જતો હતો. મહાપ્રબ્ધઓના
સમન્વયબે હાથની કાળતાળી છે, એક હાથની કાળતાળી નથી.

બ્રિટિશ રાજ્યને આયુષ્ય અર્ધ્યાં હોય તો રીપને,
ફારબસે, ને ડરહામે; બ્રિટિશ રાજ્યની પાંખો કાપી હોય
તો નોર્થે, કર્ઝને, ને કીપલિંગે.

ઉપરાન્ત ચોથું કારણ વાંચલુંવિચારવું હોય ત્હમણે
૧૮૭૭થી ૧૮૯૭નો ભારતનો અને ૧૮૯૭થી ૧૯૩૦ સૂધીના
Imperial Conferences ના સત્તાવાર સરકારી રિપોર્ટો-
માંના ઇતિહાસો ઉકેલવા ને આલોચવા. સમસ્ત બ્રિટિશ
સલ્તનતનો ત્યહારે—'૯૭થી '૩૦ના ત્રણ કાયકાઓમાં
રાજ્યપલટો થતો હતો. Colonies મટી Dominions
ત્યહારે થતાં હતાં; બ્રિટિશ સલ્તનત Empire—સામ્રાજ્ય મટી
Commonwealth—મંડળમહારાજ્ય બનતી હતી. ભારત-
વર્ષ બ્રિટિશ સલ્તનતમાં છે કે બહાર બેઠું છે? બ્રિટિશ
સલ્તનતમાં રાજ્યપલટો થતો હતો; ભારતવર્ષમાં તો એ
રાજ્યપલટાના પડછાયા પડતા હતા.

ગુજરાતમાં દલપતયુગ એટલે મહારાણીજીનો મહિમા-

યુગ, મહારાણીજીના રાજઢંઢેરાનો શ્રદ્ધાયુગ, સંસ્કૃતિઓ નો એ સમન્વયયુગ. પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમ-કાળનું એ યશસ્વી પ્રકરણ. ઇતિહાસદૃષ્ટિવન્તા ન્યાયમૂર્તિ રાનડે અને આપણી પ્રબલકીય કેંગ્રેસના સંસ્થાપક આદિ-નેતાઓ એ સંગમયોગને Providential યોગ, દૈવી કાળ-વિધાન કહેતા. આદિ કેંગ્રેસાચાર્યોએ ચાર દાયકા પછી દીઠું એ ઇતિહાસદર્શન વિશ્વયોજનાના શ્રદ્ધાળુ વૈષ્ણવવર દલપત કવીશ્વરે કાવ્યપ્રેરણાની આંખે ચાર દાયકા પૂર્વે પારખ્યું હતું; અને નિજ ઋતુવર્ણનમાં ઉચ્ચાર્યું હતું કે આ કાળયોગ અકસ્માત નથી, દેવયોગ છે.

દલપતઅવસાનયોગે સૈકા પલટાયો અને દેશના Modernizationની અધીં સદી પૂરી થઈ.એ અધીં સદામાં ડેલહાઉસી થયા ને બળવો થયો; એ ખરૂં. પણ એ જ અધીં સદીમાં ફારણસ થયા, રીપન થયા, કેંગ્રેસના પિતા હુંમ થયા. દલપતભાખી હુન્નરખાનની ચુડાઇ ઉતરી ન હતી, કે દાદાભાઇભાખી Drainની નહેરે સૂકાઈ ન હતી; એ ખરૂં. ત્હો ય રેલ્વે તાર ટપાલ; શાળાઓ કન્યાશાળાઓ પુસ્તકશાળાઓ, દવાશાળાઓ; મીલોની શિખરમાળ, શારદાખીઠો, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, પ્રબલપ્રતિનિધિઓવન્તી મ્યુનિસિપાલિટિઓ ને ડૉસિલો એ પચ્યાસવર્ષીમાં પ્રગટયાં હતાં. એ નવવિધાનનાં મનમાનતાં મૂલ લેવાતાં, એ ખરૂં; છતાં પ્રજાચક્ષુઓ યે પ્રત્યક્ષ પેખતાં કે એ લીધ મૂલનાં કાંઈક વળતર વળે છે, કાંઈક કલ્યાણસિદ્ધિ સધાય છે. નવકેળવણી કંઈક પથરાઈ હતી, સંપ કંઈક પ્રસયે

હતો, વ્યવસ્થા કંઈક જામી હતી. નગરનગરે મંડળીસિંહ જાગ્યા; પ્રજામાં સ્વાત્મભાન પાછું પ્રગટયું; જળદૂષી પાંખડીઓ ખડી થઈ. ખંડખંડનાં પર્યાટન થયાં, દેશપરદેશ શું સંબંધ બન્ધાયા, પૃથ્વીના મુલકમુલકે માર્ગ કોરતી ત્રિભ્યાઓ કોરાઈ. દિનપ્રતિદિન પ્રાતઃકાળે કબૂતર જેવાં છાપાંઓ દિશદિશની જગતવાતાં આવીને કાનમાં કહેવા લાગ્યાં. અશોકદેવના કાળયોગે હતો એવો ભારત પાછો પૃથ્વીવિશાળ થયો: International Valuesમાં હિન્દ બોલવા લાગ્યું. કાળનું બહેણુ ઓળંગીને હિન્દી પ્રજા પ્રાચીનતાને કાંઠેથી અર્વાચીનતાને કાંઠે આવી. રાજર્ષિ ભરતદેવના દેશે વિશાળી દુનિયાં પાછી દીડી.

એક બાદબાકી આવડે છે ? આવડતી હોય તો કરો. ૧૮૬૮ના ગુજરાતમાંથી ૧૮૪૮નું ગુજરાત બાદ કરો; જે વધે તે દલપતયુગની યુગલક્ષ્મી.

૧૯ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં શ્રી સ્વામી નારાયણને ગુજરાતે પ્રભુના અવતાર માન્યા હતા; ૧૯ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં દલપતરામને ગુજરાત ન મૂતો, ન મર્ચિયતિ ભાખતું. ૧૯ મી સદીની આખરે સ્વામી નારાયણ અને દલપતરામ બન્ને ય ગુજરાતને નહાના ભાસ્યા. એ અર્ધી સદીમાં એ મહાપુરુષો કાઈ નહાના નહોતા થયા, ગુજરાતની આંખ મહોટી થઈ હતી. દૂરબીનમાંથી જોતી દેશની આંખ ચૌદ લોક જોતી ઉઘડી હતી, એટલે સૂર્ય ને સૂર્યલોક એને નહાના ભાસતા. ૧૯ મી સદીના દલપતયુગની અર્ધી સદીની ગુજરાતની એ યુગઉત્ક્રાન્તિ.

૧૮૩૦ નું પ્રથમ રેલ્વે ઇંજીન કલાકના દશેક માઈલ માંડ ચાલતું; ૧૯૩૦ નું રેલ્વે ઇંજીન કલાકના એકસો માઈલ દોડે છે. પણ ઇંજીનોનો આદિ ગોત્રપુરુષ કોણ? એ કે આ?

કવીશ્વર ધીર પુરુષ હતા, પણ યુગના વાલ્મીકિ દલપતરામ હતા.

નવયુગનાં વાવેતર વાવનાર યુગવિધાયકોએ ભારતીય પ્રબળને ઉત્ક્રાન્તિને માગે' મૂકી છે. Evolution—ઉત્ક્રાન્તિવાદ કે ઉત્ક્રાન્તિવાદીઓને કાંઈયે 'છેલ્લું' હોતું નથી. ઉત્ક્રાન્તિવાદ એટલે અખંડ ને અવિરત શુદ્ધપક્ષ. શુદ્ધપક્ષમાં તિથિએ તિથિએ ચન્દ્ર સવાયો ઉગે છે, એમ ઉત્ક્રાન્તિવાદીઓને મતે યુગે યુગે સવાયા નૃસિંહનો ભારતવર્ષે પ્રગટશે. દલપતરામ વિખલવાદી ન હતા, ઉત્ક્રાન્તિવાદી હતા. 'પણ માં કવીશ્વર બળવાવાદી ન હતા, શારદાપીઠવાદી હતા. દલપતરામને મન કાળનો પ્રવાહ એટલે શુદ્ધપક્ષનો વિકાસ. દેશની ઉત્ક્રાન્તિકથામાં દલપતરામ કાંઈ છેલ્લા શિખરકળશ ન હતા. આપણી ભવિષ્યની ખાણ હીરાસૂના નથી. ભારતને પ્રાન્તે પ્રાન્તે દલપતરામો પ્રગટશે; દલપતરામથી ચે સવાયા દલપતરામો ભારતીય માતૃત્વની કૂખે હજી જન્મશે. ઇતિહાસની તો ઉન્નતગામિની કાળકથા છે. ઇતિહાસના શિખર-ધ્વજને આણીઅથે વિરાજે છે એક પરબ્રહ્મ. દલપતઉત્ક્રાન્તિવાદ કહે છે કે ભારતીય મહાપ્રબળના ઇતિહાસનું છેલ્લું પ્રકરણ હજી લખાઈ રહ્યું નથી. અવનવા પરાક્રમશાળી મહાઈતિહાસો ભારતીય મહાપ્રબળ હજી આલેખશે, અને મહાઈતિહાસોના ઘડનારાઓ ને ઉદ્ગ્રાતાઓ ભરતદેવની

પુણ્યભૂમિમાં હજી પ્રગટશે. હિન્દી મહાપ્રભ વાંગણી નથી થઈ કે વહૂકી નથી ગઈ.

આપણા ગુર્જરદેશના Modernization ની અર્ધી સદીની ઇતિહાસગાથા કંઈક આવી છે; અને એ મહાગાથાના ધીરોદ્ધાત્ત અધિનાયક કવીશ્વર દલપતરામે એ ઇતિહાસગાથામાં ભજવેલો નાયકભાગ પણ કંઈક આવા છે. એ અર્ધી સદી એટલે દલપતયુગ. એ અર્ધી સદી એટલે નવયુગની ઉત્ક્રાન્તિયાત્રાની દેશની પ્રથમ મજલ. એ અર્ધી સદી એટલે Peaceful Progressનો અર્વાચીન યુગનો પ્રાતઃકાળ. સૈકાઓથી રણસંઘ્રામો ખેડતી મહાપ્રભને બેઠતી હતી તે ઘડીકની વિશ્રાન્તિ મળી. સૈકાઓનો ચડેલો થાક પ્રભએ ઉતાર્યો. ઘરમાં સંજેરો કીધો, અવેરો કીધો, ઠાકાદૂમો કીધો. પૃથ્વીના ચોખંડ શું પાછા વ્યાપારમાર્ગ ઉઘડયા. અડધી પૃથ્વી ઓળંગીને અમેરિકાને આંગણે પાછા ભારતસંન્યાસીઓ જતા થયા. જઈને, અશોકદેવના સુવર્ણ યુગની પેઠે, ભારતસન્દેશ પાછો જગતને સંભળાવ્યો. ખંડખંડના જ્ઞાનભંડારો ભારત કાળે ઉઘડયા; દેશદેશની રોજનીશી ભારત વાંચતું થયું. મન્ત્રો હતા; ચન્ત્રો કંઈક આવ્યાં. પ્રાચીનતાનાં પ્રભપુણ્ય કંઈક સંઘરીસાચવાને દેશ એમ અર્વાચીનતાને આરે ઉતર્યો. પ્રભઅંગોમાં પુનશ્ચેતનાનો પ્રાણસંચાર થયો. પ્રભ જાણે જાગી ગઈ, આજસ મરડી ઉભી થઈ, સૈકાઓની સફર કાળે પાછી સર્જી થઈ. Preserve નહિ, પણ Progress નો મહામન્ત્ર પ્રભધ્વજે ચીતરાયો. અને ગુર્જરદેશે એ ચીતરામણ-આવડયું એવું-કવીશ્વર

દલપતરામે ચીતર્યું.

સદનંતર, અક્ષરશઃ, કાનો માત્રા અજ્ઞાત વરડુના વળાંકે વળાંકે, એ પરમ સત્ય છે, જે કાન્તે એક વેળા ઉચ્ચાર્યું હતું, કે ‘જૂના ને નવાની વચ્ચે દલપતરામ પૂલ જેવા હતા.’ ૧૯મી સદીના ગુર્જરઘટિહાસનું એ મહાવાક્ય છે, સાર ને નિચોડ છે. દલપતરામનો એક પાય પ્રાચીનતાને કાંઠે રોપાયેલો છે, ને બીજો પાય અર્વાચીનતાને કાંઠે રોપાયેલો છે. દલપત વેદિયા—અગ્નિહોત્રીના સપૂત કાળપ્રવાહના પૂર્વને આરે ઉભેલા છે, કવીશ્વર દલપતરામ—દ્વારબસના ગુરુ ને મિત્ર કાળપ્રવાહના પશ્ચિમને આરે ઉભેલા છે. કવીશ્વરને સ્કન્ધે ચડીને, કવીશ્વરને માથે બેસીને, કવીશ્વરને હૈયે વસીને, આપણી ગુર્જરપ્રજા, અધીં સદીનું કાળવહેણ ઓળંગીને, પ્રાચીનતાને આરેથી અર્વાચીનતાને આરે ઉતરી. દલપતરામે ને દલપતકવિતાએ ગુજરાતને એમ Modernize કીધું.

પ્રજાજીવનમાં અધીં સદી એટલે એક પ્રહર નહિ, એક ઘડી. નિજ કાવ્યપ્રેરણાથી ને નિજ કવિતામન્ત્રેથી દલપતરામે એ ઘડીને ચિરંજીવ ઘડી કીધી.

પણ પૂર્વપશ્ચિમની મહાસંસ્કૃતિઓનો સંગમકાળ હજી પૂરો થયો નથી, અને—એ દૃષ્ટિએ—દલપતયુગ પણ હજી પૂરો થયો નથી. રોગો અને ઔષધો નવનવા હોય, પણ આરોગ્ય ને સ્વાસ્થ્ય તો સનાતન છે. છેલ્લી પોણી સદીનાં પ્રજાપરિયાણુ દલપતદાખ્યા શારદાપીઠના સનમાર્ગે થયાં છે. પૂછશે ત્હેમને હજી એ દલપતમન્ત્રે જગતના સન્માર્ગે દાખવશે.

ગુજ્જર કવિતાદેશે સંસ્કૃત વૃત્તો પ્રવર્તાવનાર કાવ્ય-
કલાવિધાયક; પ્રજ્ઞપ્રશ્નોનાં સંસારમન્યન કાવ્યચરણોમાં પરોવી
કવિતાદેશને ઇતિહાસવિશાળો કરનાર કાવ્યાચાર્ય; મધુરી
મોરલીના જેવી મીઠડી ને સાંભળતાં જ અભણે સ્તંભજે
એવી સરળ, શરદના સરિત્પ્રવાહ સમી નિર્મળી, અદ્વિલક
અસ્ખલિત અખંડપ્રવાહિની કવિતોર્મિઓ ને કવિત્ભાષાના
વર્ણવિશારદ; પ્રાચીન ગુજ્જર ઇતિહાસના આદિ સંશોધક;
પ્રજ્ઞપ્રશ્નોની દ્વિસુદ્ધિ હસ્તામલકવત્ સુગમકર્તા સંસાર-
મીમાંસક; એસતાં યુગને પારખનાર, આવન્તા ભવિષ્યને
ભાખનાર, આર્ષદ્રષ્ટા સંસારશાસ્ત્રીની પેઠે નવયુગની સંસાર-
સ્મૃતિ રચનાર; પૂર્વપશ્ચિમની મહાસંસ્કૃતિઓનો મહાસમન્વય
માંડનાર જ્ઞાનનવા વચ્ચેના કાળપૂલ; પુણ્યજ્યોત ગુજ્જર-
મહાજન; સુદામાશાથી ગૃહસ્થસંન્યાસી; સંસારઉત્કાન્તનો
ધીરગંભીર અવિનિષ્ઠ સર્વકાલીન ને સર્વદેશીય વડો ઇતિ-
હાસમન્ત્ર ઉચ્ચરનાર; Preserve ને બદલે Progress ને
પન્થે પ્રજ્ઞને પ્રેરનાર ને વાળનાર; કવિતાદેશે એકાદશમા
પ્રજ્ઞવાત્સલ્યરસના રજ્જીનહાર; નર્મદોલે ‘જુનાઓમાંના
છેલ્લા ને નવાઓમાંના પહેલ્લા’ આપણા નવયુગના
વાલ્મીકિ; લોકજયિની કવિતાશૈલીના કાવ્યસ્વામી; એવા
મહાગુણાન્વિત પ્રેરણાપુરુષ લેખે ભાવિ ગુજરાત દલપતરામને
સંભારશે. ગુજ્જરકુળેની નવયુગની આદિ તિથિઓ પુણ્ય-
નિર્મળા દલપતડેયાની મધુરી મીઠડી લોકજયિની ભાવ-
પાંખડીઓથી પરિભલિત ને સોહામણી છે. દલપતકવિતાએ
ગુજરાતને વાળ્યો; નવગુજરાત સરજ્યું; નવગુજરાતીને

જન્માવ્યો. ઋષિવર સમા દલપતરામ ગુજ્જરનવયુગના આદિ-
દેષ્ટા ને આદિસૃષ્ટા હતા.

વર્તમાનયુગના આદિ કવિવરોમાં કવીશ્વર, નિજ યુગના
રાજરિંઓમાં સાર્વિકવર્ણી શ્રદ્ધાપિં, નવયુગના મહાનુભાવ
યુગમીંમાસક, Great amongst great poets, greater
amongst great men, greatest as the Seer of the
world-principle of Social Evolution: રત્નગર્ભી કાળ-
ગંગાના આરાઓમાંના મહર્ષિમંડળેથી જાણે ૧૯મી સદીને
ધાટે દલપતરામ અવતર્યા હતા. ગુજ્જરમહેમાનીએ એ તો
જાણે કેાક ઋષિવર આવી ગયા. ઋષિજનને પધારવે રાજ-
દરબાર થાય એમ દલપતરામને આવવે ગુજરાત ગૌરવ-
વન્તો થયો.

સોળે કળાએ સોહામણો દલપત 'ગુણવન્તી' ને 'ગરવી'
ગુજરાતનો અણમૂલો પુણ્યજ્યોત સર્વાંગસોહામણો સુપૂતહતો.

સદ્ગુણુ ને સદાચરણની જીવન્ત મૂર્તિરૂપે દલપતરામ
સત્પુરુષ હતા; માની ંહાલપ ને મીઠપથી પ્રજને નવ-
માર્ગોમાં પ્રેરનારવાળનાર પ્રજપુરોહિતરૂપે દલપતરામ
મહાપુરુષ હતા; કવિ—ક્રાન્તદ્રષ્ટા—કાળમન્ત્રોચ્ચારક હેએ
દલપતરામ આર્ષપુરુષ હતા. કવીશ્વરના દીર્ઘાયુધ્યને જીવન-
સાર એક ઇતિહાસસૂત્રમાં સારવિયે તો પ્રેસતા યુગને એમણે
ઓળખ્યો અને ઓળખાવ્યો; ગુજરાતને Modernize કીધું;
પ્રાચીનતાને આરેથી અર્વાચીનતાને આરે ઉતાર્યું; સૈકાઓથી
ધાંચમાં પડેલા ગુજરાતના ગાડાને એ ઘેડિયાએ પાછું
ઉત્ક્રાન્તિમાર્ગે મૂક્યું. કવીશ્વર પ્રેરણાપુરુષ હતા.

અન્ને ય રાજકવિઓ હતા, એટલે કૌમુદી દલપતરામને ગુજરાતના ટેનીસન કહે છે. અન્ને ય પ્રજ્ઞાયક્ષુ હતા, એટલે કૌમુદી દલપતરામને ગુજરાતના મિલ્ટન કહે છે. એ સામ્યો સર્વાંગે ખરાં નથી, તેમ સાવ ખોટાં નથી. છેક ઉપરછલ્લી નહિ ત્હોં યે એ ઉપમાઓ અધૂરી છે. ટેનીસનનાં સ્વદેશ-વાત્સલ્ય, Scienceની નવવિદ્યાના આદર, Married Love નો મહિમા એ દલપતરામનાં યે પરમ આત્મમન્ત્રો હતા. મિલ્ટનની સર્વતોમુખી Puritanism ને ધર્મપરાયણતા એ દલપતકવિતાના યે પરમ ગુણબલંકાર છે. છતાં પરમ સત્ય તો દલપતયુગમાં ગુજરંજનતા દલપતરામને ભાખતી એ છે: આપણા બેસતા નવયુગના દલપતરામ કવીશ્વર હતા. દલપતરામ પરત્વેનો લોકબોલ સાચો પરમેશ્વરી બોલ છે.

દલપતરામ સન્દેશવાહી કવીશ્વર હતા. કવીશ્વરનો પરમ કાવ્યસન્દેશ શો હતો? નવગુજરાતના સૃજનકળે જરૂરી ને જોઈતો, એમના ઉર સમો ઉદાર ને આત્મા સમો વિશાળ, દલપતરામનો કાવ્યસન્દેશ હતો. ૧૮૫૧માં તાપીતીરે કવીશ્વરે એ કાવ્યસન્દેશ ઉચ્ચાર્યો છે; અને યથાશક્તિ ગુજરંપ્રજાએ એ સાંજળ્યો, ઝીલ્યો, સત્કાર્યો છે. દલપતકાવ્યસન્દેશ ઉદ્ભવો છે કે

દેશી મિત્રો! દુઃખ સરવ ટાળો રે! આપણા દેશનું.

કવીશ્વર દલપતરામનો કવિતસન્દેશ ને જીવનસન્દેશ હતો સર્વતોમુખ ને સર્વતોભદ્ર સ્વદેશવાત્સલ્યનો.

વાંચનાર! ઉત્કાન્તિવાદની કલ્યાણયાત્રાનો તું યે યાત્રિક છે ને? હિન્દી મહાપ્રબને સંસ્કારસંસ્કૃતિના કલ્યાણમાર્ગે

તું જે આગળ ધધાવજે; અને હિન્દી મહાપ્રજાદ્વારા સધા-
વાના જગત્કથ્યાણના પરમેશ્વરી વિશ્વસંકેતની એમ સફળતા
સધાવજે. દલપતરામથી સવાયો દલપતરામ થજે—દલપત-
પુત્રના તહને આશીર્વાદ છે. તહારી, તહારી મહાપ્રજાની,
સમસ્ત વિશ્વની ઇતિહાસયાત્રા વિશ્વકથ્યાણિની હો ! ભવિ-
ષ્ય આશાભયું ને તેજઉજ્જવળું છે. જા, તહારા જહાજને
કથ્યાણતીર્થના શઢ મહડાવ.

શાન્તાનુકૂલપવનઃ શિવશ્ચ પન્થા :

એમ કવીશ્વર જગતને જીતી ગયા અને મૃત્યુને જે
જીતી ગયા. દલપતરામ એમ અમૃતત્વને પામ્યા. દલપત-
જીવન પુણ્યશ્ર્લોક ને જયવન્તું થયું.

સદા સર્વદા ને સર્વત્ર ઇતિહાસના મહાજનો નિજ
દેશે પ્રજાના પહાડો છે, પણ કાળના પરમાણુ ને પરપોટા
છે. પયધમ્બરો ને ઇશ્વરી અવતારો જે—અવતાર લે છે એ
અવસરે—પ્રકૃતિના બુદ્ધબુદ્ધો છે. દલપતરામે કાળસરિતાના
બુદ્ધબુદ્ધ હતા, પણ ગુજરાતના ગિરિવર હતા. એ વસિષ્ઠ-
વંશજ ગુજરાતે વસિષ્ઠશિખરી હતા.

વાંકીચૂકી વહતી સરિતા સરવાળે સાગર ભણી વહે
છે, એમ અથડાતીપછડાતી દુનિયાં અન્તે તો બ્રહ્મર્ષિદાખ-
વ્યા કથ્યાણમાર્ગે વિચરે છે; કારણ કે શુ વ્યક્તિનો કે શુ
સમષ્ટિનો, મહાપ્રજાનો માનવવંશનો કાળઓધનો, પરમ
માર્ગ બ્રહ્માર્ગ છે:

The one far-off divine event
To which the whole Creation moves.

એ કાળઓઘમાં ગુજ્જરનોકાને વાળી, તરતી મૂકી, આપણા નવયુગના પ્રદ્વર્ષિ ગયા. ઇતિહાસ કહે છે કે સૌ મહાપ્રજાઓનું તીર્થધામ એ પ્રદ્વર્માર્ગ છે.

મહાગુજરાત ! એ તીર્થધામે જઈને ત્હારી નોક નાંગરજે. ત્હાં સૂધી પુણ્યપન્થ ખેડવાનો ત્હારા સફરી જહાજનો મહાધર્મ છે. કવીશ્વર દાખવી ગયા છે; ત્હારે એ કાળમાર્ગ ખેડવાના છે.

પ્રેરણાવન્તો, પ્રોત્સાહક, ન્હાનાંમ્હોટાં સહુમાં આશાઓ ઊગમતો, ત્રિકાળસિદ્ધ, કવીશ્વરનો પેલો આર્ષઓદ્ધ તો ગુજરાતે સાંભળ્યો જ છે કે

કરો-કરો કાંઈકે કામ સારું.

પેલી બાદબાકી આવડે તો કરો. ૧૮૯૮ના ગુજરાત-માંથી ૧૮૪૮નું ગુજરાત બાદ કરો. શેષ વધે એ દલપતયુગની ગુજ્જરલક્ષ્મી.

વિશ્વના કાળબ્હેણમાં દલપતરામ આવીને ગયા. ઇતિહાસને ને જગતને આંગણે દલપતરામ રમી ગયા. નવયુગનો ઠલ્યાણુસન્દેશ ગુજ્જરમહાપ્રજાને સંભળાવી ગયા. અગન જ્યોતિઓની પેઠે પ્રગટ્યા પ્રકાશ્યા, ને આશ્ચર્યા. સમસ્ત વિશ્વમંડળે અનસ્ત છે એક ધ્રુવતારલો કે પરપ્રદ્વર્. આ ઇતિહાસગાથાથી પાઠક ! ત્હારી પ્રતીતિ થઈ હોય કે પુણ્યપ્રલોક દલપતરામને આવવે કાળ સમૃદ્ધ થયો, પ્રજા પ્રેરણા પામી, ગુજ્જરકુંજે જયવન્તી થઈ, તો ગોપિકાગીતના એ આદિચરણમાં ત્હારો ચે વિરહવિહ્વળો સૂર પૂરજે કે

જયતિ તેઽધિકં જન્મના વ્રજ :

અને ત્હારી ઇતિહાસપ્રતીતિ હોય કે યુગયુગથી માનવસૃષ્ટિમાં ને બૃસ્તરસૃષ્ટિમાં શુજ્જાતે કાચું સોનું પાકે છે; અને

કાચા કાચ સમાન જ્યાં ઉપજે રત્ન અમુલ્ય એ ‘ દુનિયાના બાગ ’—એ ‘ ઉવિંસાર ’ શુજ્જરદેશે શ્રી હરિની અમૃતવિભૂતિઓ સદા વરસે છે, અને સુદામા નરસિંહ દલપત સમા મદાનુભાવ ગૃહસ્થસંન્યાસીઓ યુગેયુગે અગમ્યના આરના મહર્ષિમંડળેથી આપણે ત્યાં અવતરે છે, તેા એ ન્હાનકડા મહાગીતનું બીજું ચર્ણ બોલજેગ.જે કે

અયતિ इन्दिग शब्दत्र द्वि.

* * * * *

સાલવારી

૧૮૭૬; શ્રી ભગવતપ્રસાદવિરહ.

૧૮૮૦; ૩૦મી મે, મણિબાને ઘોળકે પરણાવ્યાં ને છોટા-લાલને જનોઈ દીધું; ૬ઠ્ઠી જૂન, ચમનલાલનો જન્મ; ઓગસ્ટ, સોસાયટીએ કીર્તિચન્દ્ર અપ્યો, ત્યાં વઢવાણનરેશે સિરપાવ મોકલ્યો. કચ્છગરબાવળી લખવાની કચ્છનાં નાનીબા સાહેબની રાજસા.

૧૮૮૧; દાણરાજજીનાં લગ્નપ્રસંગે વઢવાણ, માંગલિક ગીતા-વલિ રચવાની રાજસા; પ્રવીણસાગરનું ભાષાન્તર કીધું ને છેલ્લી ખાર લહેરો પૂરી; સયાજીરાવ મહારાજને સ્વતન્ત્ર અધિકાર મળ્યો તે પ્રસંગે વડોદરે.

૧૮૮૨; ધાંગધ્રે કુંવરીશ્રીનાં લગ્નોત્સવમાં; બાઈ દિનકરરામ વિદેહ થયા; ૧૫મી ઓકટોબરે લોધીકે પહોચ્યા; પુરુષોત્તમચરિત્ર.

૧૮૮૩; બાબી-દિનકરરામનાં વિધવા-વિદેહ થયાં; લોધીકેથી મેંગણી જુનાગઢ ને માણાવદર; લોધીકે કેપ્ટન કેનેડી મળ્યા; કચ્છગરબાવળીની જાહેરખબર; લોધીકેથી વળતાં વઢવાણમાં સામવેદીઓનો ઉપા-કર્મપ્રસંગ અને ન્હાનાલાલનું સગપણ.

૧૮૮૪; છન્દરનાવલિ; ડૉ. ત્રિલોચનદાસ મોતીચંદ શાહ પાસે મોતિયો ઉતરાવ્યો; દલપતમહોત્સવની જાહે-

રાત; ૧૬મી જૂન, રતનપોળની મ્હોટી આગ; હરિલીલામૃતનો આરંભ; ૭મી ડિસેમ્બર, શ્રી રીપનમહોત્સવ.

૧૮૮૫; મે, દાણરાજી દેવ થયા; જૂન, સી. આઈ. ઇ. નો ઇલકાબ; દલપતસતસઈ; ભાદરવામાં શ્રાદ્ધપક્ષની ચૌદશ, રૈવાળા અક્ષરવાસી થયાં.

૧૮૮૬; ૨૫મી ફેબ્રુઆરી, નર્મદ પડયો; ૧૧મી મે, લોળાનાથભાઈ સ્વર્ગવાસી થયા; ૧૨મી જૂલાઈ, ગંગા ઓઝાએ સંન્યાસ લીધો; ખુડાખી કવિ પંચત્વ પામ્યા; ડિસેમ્બર, વેનચરિત્રની કથા કરે ત્હેને રૂ. ૫૦ બક્ષિસની બહેરાત.

૧૮૮૭; બનેવારી, લૂણાવાડાનરેશને ઇલકાબ; ઇડરમાં કેસરી-સિંહજી મહારાજ તપ્પનશીન; મહારાણી વિક્ટોરિયાનો સુવર્ણમહોત્સવ; વસન્તપંચમી, છોટાલાલતું લગ્ન; મહા વદમાં ન્હાનાલાલચમનલાલના ઉપનયનસંસ્કાર; મહા વદમાં મૂળીમા સ્વર્ગવાસી થયાં; ૨૪મી માર્ચ, પૌત્ર દસરથપ્રસાદનો જન્મ; મે, છબિ ચીતરાવવાને મુંબઈમાં; ત્હાં મહારાણીના જન્મોત્સવની સભામાં, પારસીઓની સભામાં; જૂલાઈ, દલપતમહોત્સવ.

૧૮૮૮; ફકી બનેવારી, વિલાયત જતાં હોપ અમદાવાદમાં; વળે દરબારમાં લગ્નપ્રસંગે; ત્હાંથી ભાવનગર—તપ્પવિલાસ; રાજકોટ; સાણુંદ દરબારી લગ્નપ્રસંગે; મે, કુંડલા; ૭મી ઓગસ્ટ, નવલરામભાઈ સ્વર્ગવાસી

થયા; દિવાળી કુંડલે. ૧૮૭૨માં ક. દ. ડા. એ કીધેલા વંશવૃક્ષને સુધારીવધારી વૈધરાજ શ્રી જટા-શંકરભાઈએ છપાવ્યું.

૧૮૮૬; કુંડલેથી અમરેલી, અમરેલીથી માગશરમાં લાઠી-કલાપીના લગ્નસમારંભમાં; ૨૮મી જાનેવારી, જમસેદજી દલાલ અમદાવાદથી વડોદરે ગયા; મિસ મેનીંગ અમદાવાદમાં.

૧૮૯૦; ચૈત્ર વદ ૪, આચાર્ય શ્રી કેશવપ્રસાદજીનો અક્ષરવાસ.

૧૮૯૧; ૩૦મી મે, મહીપતરામભાઈ સ્વર્ગવાસી થયા.

૧૮૯૨; પૂર્ણાનન્દના વિલાયતગમન બાબતના પ્રદ્વસમાજમાં; કુંડલે લક્ષ્મીનારાયણની પ્રતિષ્ઠામાં.

૧૮૯૩; મહારાજના નિમન્ત્રણે ગોંડળ; વિજ્ઞાયાગ ને મહા-રૂદ્રપ્રસંગે ભાવનગરે; લક્ષ્મીવાડીમાં પ્રતિષ્ઠાપ્રસંગે ગઢડે; ફાગણ વદ ૧, સિદ્ધપુરમાં હિંસક સોમયાગ; મે, ચમનલાલનું લગ્ન; મણિબા દુભાયાં; પાલનપુરને ઇલકાબ; નવરોજજીભાઈની પારસી ધર્મશાળા; સૂરતમાં ચાતુર્માસ; ૧૪મી ઓગસ્ટે ત્યાં ફારખસ-પુત્રનો મેળાપ; સુબોધસંગ્રહ છપાયો; નવેમ્બર, ન્હાનાલાલ મેટ્રીક પાસ થયો; ડિસેમ્બર, દાદાભાઈ નવરોજજીના સત્કારમાં સ્ટેશને.

૧૮૯૪; ૨૫મી જાનેવારી, વેનચરિત્રના મરાઠી ભાષાન્તરની પરવાનગી; ૨૨મી માર્ચ, ડા. નીલકંઠરાયને માન-પત્ર; વૈશાખમાં મોહનલાલ મનાયા, એમની પુત્રી

રજિયાતનો દાદાઘેર અમદાવાદમાં લગ્નોત્સવ;
સજીવન થયેલી બુદ્ધિવર્ધક સભાને કવિતા વિશે
ભાષણ લખી મોકલ્યું; આસોમાં ભરૂચ; ડિસેમ્બરમાં
ઈલોલ. હરિલીલામૃતનો અન્ય પૂરો થયો.

૧૮૯૫; હરિદાસ વિહારીદાસનો સ્વર્ગવાસ; વડતાલથી નડિ-
યાદ પીજ ને આણુંદ; જૂન, આકાશમંગાની કવિતા;
કાળના વેગનું કાવ્ય; ડો. હરિ હર્ષદ ધ્રુવનો
વ્યાખ્યાનપ્રસંગ.

૧૮૯૬; ૧૫મી ફેબ્રુઆરી, ભોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ;
જીવાની જાય છેની કવિતા-માસિકમજાહમાં; મહા-
રાજ તાજસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ; દલપતકાવ્યના
સાહિત્યહક્ક સોસાયટીને સોંપ્યા; નગરપાલકરના
રંગમંડલજી; ઓગસ્ટ, પક્ષાઘાતનાં પગરણની ત્રિરા-
ત્રિઓ; આચાર્ય શ્રી બિહારીલાલજીનો અક્ષરવાસ;
ડો. હરિ હર્ષદ ધ્રુવનો સ્વર્ગવાસ; ૫મી ડિસેમ્બર,
અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાં ઇનામસમારંભ, ઘેર આંચે
રાત્રિમાં પક્ષાઘાતની ઝપટ.

૫મી ડિસેમ્બર ૧૮૯૬થી ૨૫મી માર્ચ ૧૮૯૮-
પન્દર માસ ઉપરની બાણશય્યા.

૧૮૯૭; દલપતપિંગળની છેલ્લી સુધારણા; રા. સા. માધવલાલ
હરિલાલનો જોડણી વિશે પત્ર; કાઠિયાવાડી ચન્દા
છપાવવાને; ન્હાનાલાલનાં પ્રથમ ગદ્યપદપ્રકાશન
--માસિકોમાં; શ્રવેતાંબરી સંન્યાસિનીનો કાવ્ય-

પ્રસંગ; ૨૪મી ડિસેમ્બર, સોસાયટીના હાલના
મકાનનો પાથો નાંખાયો.

૧૮૬૮, ફાગણ શુદ્ધ દશમ—અગિયારશ, ઈન્દુકુમારનો આરંભ
—ડોલનશૈલીનો જન્મ; ફાગણ વદ એકાદશી,
નિશુંણદાસજીના સન્તમંડળની દલપતઘેર પધરામણી
ને પૂજાઅર્ચન; ચૈત્ર શુદ્ધ ૩, શુક્રવાર, ૨૫મી માર્ચ
પ્રભાતે, ૩ ને ૩૫ મિનિટે, ક્ષર મટી અક્ષરવાસી
થયા.

જન્મ, ૨૧મી જાનેવારી ૧૮૨૦; અવસાન, ૨૫મી માર્ચ ૧૮૬૮.

આયુષ્ય;

૭૮ વર્ષ, ૨ માસ, ને ૪ દિવસ.

*

*

*

*

*

*

*

